

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

**HISTORY.
PHILOSOPHY**
Series

№ 4(112)/2023

ISSN 2518-7236 (Print)

ISSN 2663-5100 (Online)

Индексі 74621

Индекс 74621

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN

OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 4(112)/2023

Қазан–қараша–желтоқсан
30 желтоқсан 2023 ж.

Октябрь–ноябрь–декабрь
30 декабря 2023 г.

October–November–December
December, 30th, 2023

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2023
Караганда, 2023
Karaganda, 2023

Бас редакторы
тарих ғыл. д-ры **З.Г. Сактаганова**

Жауапты хатшы
PhD д-ры **С.Б. Стамбулов**

Редакция алқасы

Пол Верт, PhD д-ры, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
Томасо Тревисани, PhD д-ры, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
Хоуман Садри, Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);
С.В. Любичанковский, тарих ғыл. д-ры, Омбы мемлекеттік педагогикалық институты (Ресей);
Даниэль Анорве, Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);
Д.А. Аманжолова, тарих ғыл. д-ры, РҒА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу (Ресей);
Н.Н. Аблажей, тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей);
Ж.С. Сыздыкова, тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Мәскеу (Ресей);
Б.И. Карипбаев, филос. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Э.Р. Усманова, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан);
В.Г. Ломан, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының директоры (Қазақстан);
В.В. Варфоломеев, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.К. Камалов, тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
И.А. Қуқушкин, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.Р. Масалимова, филос. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
А.К. Жолдубаева, филос. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
В.И. Разумов, филос. ғыл. д-ры, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей);
Г.Т. Телебаев, филос. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
Д.К. Кусбеков, филос. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Д.Г. Шорманбаева, PhD д-ры, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Атқарушы редактор
PhD д-ры **Г.Б. Саржанова**

Редакторлары
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерде беттеген

М.С. Бабатаева

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы. — 2023. — № 4(112). — 307 б. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.12.2023 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 38,37 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 110.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2023

Главный редактор
д-р ист. наук **З.Г. Сактаганова**

Ответственный секретарь
д-р PhD **С.Б. Стамбулов**

Редакционная коллегия

- Пол Верт,** д-р PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томасо Тревисани, д-р PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри, директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский, д-р ист. наук, Омский государственный педагогический институт (Россия);
Даниэль Анорве, профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
- Д.А. Аманжолова,** д-р ист. наук в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей, д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова, д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев, д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова, н. с., Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.Г. Ломан,** канд. ист. наук, директор, Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.В. Варфоломеев,** канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов, д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин, канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.Р. Масалимова, д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- А.К. Жолдубаева,** д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- В.И. Разумов,** д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
Г.Т. Телебаев, д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
Д.К. Кусбеков, канд. филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Д.Г. Шорманбаева, д-р PhD, Карагандинский технический университет им. Абылкаса Сагинова (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Исполнительный редактор
д-р PhD **Г.Б. Саржанова**

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерная верстка

М.С. Бабатаева

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». — 2023. — № 4(112). — 307 с. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.12.2023 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 38,37 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 110.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, 2023

Chief Editor

Doctor of Historical sciences **Z.G. Saktaganova**

Responsible secretary

PhD S.B. Stambulov

Editorial board

- Paul Werth**, PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani, PhD, University of Naples "L'Orientale" (Italy);
Houman Sadri, IPAC Director, Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovsky, Doctor of historical sciences, Omsk State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve, Professor, Department of Political and Government Studies, Universidad de Guanajuato (Mexico);
D.A. Amanzholova, Doctor of historical sciences, Russian Academy of Sciences, Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey, Doctor of historical sciences, Novosibirsk State University, (Russia);
Zh.S. Syzdykova, Doctor of historical sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbaev, Doctor of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
E.R. Usmanova, Researcher of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.G. Loman, Candidate of historical sciences, Director of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev, Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.K. Kamalov, Doctor of historical sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin, Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.R. Masalimova, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
A.K. Zholdubayeva, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
V.I. Razumov, Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
G.T. Telebaev, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
D.K. Kusbekov, Candidate of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
D.G. Shormanbaeva, PhD, Karaganda Technical University (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-04-38 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Website: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Executive Editor

PhD G.B. Sarzhanova

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, I.N. Murtazina

Computer layout

M.S. Babatayeva

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series. — 2023. — № 4(112). — 307 p. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscout certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.12.2023. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 38,37 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 110.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov».
28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

МАЗМУНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Аубакирова Х.А.</i> Рыбный промысел в экономике сибирского и семиреченского казачества Казахстана в XIX веке.....	7
<i>Ахметқұл С.</i> XIV ғасырдың ортасы — XVI ғасырдың басындағы Моғолстандағы этно-саяси үрдістер: тарихы және мәселелері	15
<i>Гиззатов С.М.</i> Образование Букеевской Орды: причины и предпосылки	22
<i>Dmitriyev Ye.A., Kukushkin A.I., Maken A.B., Adilbaev A.M.</i> The history of the study of the Turkic monuments of Saryarka.....	33
<i>Abdilashim D.</i> The Study of a Kazakh document in Chinese archives related to Khankhoja sultan's cattle trade and its historical significance.....	40
<i>Жумашиев Р.М., Мейрамбеков А.Қ.</i> XX ғ. екінші жартысы — XXI ғ. басындағы ағылшын тарихнамасындағы кеңестік кезеңдегі Қазақстан мәдениеті.....	47
<i>Isakhan G.T., Khassenova Zh.O., Mazhitova Zh.S., Bogenbayeva A.K.</i> The unrealized state attempt of establishing German autonomy in Kazakhstan (1950–1970s).....	56
<i>Картова З.К., Абуов Н.А.</i> К вопросу изучения жалованных ярлыков XV–XVII веков, выданных в присырдарьинских городах Казахстана.....	64
<i>Kenzhebekova Zh.K., Mussabalina G.T.</i> Mediation in Kazakhstan: history and stages of development	75
<i>Маулет А., Тлегенова Л.Т.</i> Сарыарқа қазақтарының этнографиялық құндылықтары: халық емшілігі (Ақмола этнографиялық экспедициясы материалдарының негізінде)	81
<i>Нурбаева Д.З., Дукенбаева З.О.</i> Ұзақбай Құлымбетов Қазақ АКСР Халық Комиссарлары кеңесі төрағасының орынбасары қызметінде	91
<i>Сактаганова З.Г., Сақабай Т.Қ., Бодеев К.Т.</i> Батыстық тарихнамадағы Қазақстандағы ашаршылық тарихы мәселелері (1931–1933 жылдар).....	99
<i>Абдрахманова К.К., Сактаганова З.Г.</i> Репрессивная политика советской власти в отношении несовершеннолетних в 1941–1958 гг.: анализ нормативно-правовой базы (3–5-е этапы).....	111
<i>Smagulov D.S., Yetenova G.B., Akhmetshina G.U.</i> Historical geography of the Irtysh River in the scientific heritage of Academician V. Bartold	124
<i>Taichikova K.</i> Development of education in Western Kazakhstan in the 60–80-s of the XX century .	132
<i>Таитанов Ж.А., Вежихи Сефа Фүат Хекимоглу.</i> Күштеп ұжымдастыру кезеңіндегі Сайрам ауданының күнделікті өмір тарихы	139
<i>Темирбекова М.Е., Вентсель А., Мырзахметова А.Ж.</i> Визуальная история и семиотика.....	149
<i>Түлеубаев Ж.З., Маслов Х.Б., Дукомбайев А.Т.</i> Бірінші дүниежүзілік соғыс және 1916 ж. көтеріліс: қазақтардың қатысуы, тарихы және мәселелері	159

ФИЛОСОФИЯ PHILOSOPHY

<i>Айтбаева А.Б., Аташ Б.М., Құранбек Ә.А., Рыскиева А.Ә.</i> Ғылыми таным аясындағы аударма мәселесі: теориясы, тәжірибесі, перспективасы.	166
<i>Abikenov Zh.O., Kudaibergenov S.E.</i> The theoretical and methodological basis of the study of the processes of ethnic identification	175
<i>Ақын Б.Қ.</i> Амакудари философиялық-мәдени концепті және мемлекеттік қызмет.....	186

<i>Аскерхан Н., Жусупова Б.Ж.</i> Мутакаллимдер түсіндірмесіндегі фатализм мәселесі.....	193
<i>Boranbayev A.A.</i> Cultural and philosophical analysis of theatrical art in Kazakhstan	200
<i>Гаипов З.С., Тынышбаева А.А., Кабылганиева М.Б., Идрисова А.М.</i> Совершенствование инструментов выборов акимов посёлков, сел и сельских округов	209
<i>Ермагамбетова К.С.</i> Приозерсктің қалалық кеңістігін мәдени-философиялық талдау: полигон орталығынан мәдени және тарихи жадты қайта жаңғыртуға дейін	220
<i>Zhakin S.M.</i> Social Networks and the concept of Self: Identity and self-expression in the online world.....	233
<i>Карипбаев Б.И.</i> Определение стратегических приоритетов цивилизационного развития в новых образовательных форматах независимого Казахстана.....	239
<i>Карипбаев Б.И., Домбайчы М.А.</i> Научно-методологические координаты осмысления феномена толерантности и этноконфессиональной идентичности	246
<i>Сагикызы А., Жиренова А.Т., Абеуова Ш.К.</i> Культурная идентичность общества как теоретическая проблема.....	254
<i>Спанов М.Ж.</i> Блум таксономия әдісі философияны оқытуда жетістікке жету құралы ретінде..	263
<i>Shakirov S.Ye., Amangeldiyev A.A., Mustafina T.V.</i> The role of the conflictogenity in the process of cultural integration.....	274
<i>Shimshek H.A.</i> Philosophy as the basis for the civilization development of society	285
<i>Попандопуло М. П., Аубакирова С.С., Искакова З.С., Мукатова Д.Р.</i> Искусство как важная составляющая духовного воспитания личности.....	292
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	299

2023 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысы. “Тарих. Философия” сериясы» журналында жарияланған мақалалардың көрсеткіші — Указатель статей, опубликованных в журнале «Вестник Карагандинского университета. Серия “История. Философия”» в 2023 году — Index of articles published in «Bulletin of the Karaganda University. “History. Philosophy” Series» in 2023	302
---	-----

<https://doi.org/10.31489/2023HPh4/7-14>

УДК 94(57)(574)

Х.А. Аубакирова*

*Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан
(E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru)*

Рыбный промысел в экономике сибирского и семиреченского казачества Казахстана в XIX веке

Настоящая работа посвящена исследованию рыбного промысла в экономической повседневности сибирского и семиреченского казачества Казахстана. Автор рассматривает значение рыболовства в хозяйственной жизни сибирских и семиреченских казаков. Изучена специфика развития рыбного промысла, показаны вопросы организации и регулирования проблемы казачьего рыболовства в Сибирском линейном и Семиреченском казачьем войсках. Изучение проблемы рыбного промысла является интересным потому, что он является ценным источником по экономической повседневности казачьего сословия, его общественно-производственных отношений, этнографии, семейно-правовых аспектов. Хронологические рамки исследования очерчены периодом XIX столетия, так как именно в это время рыбный промысел стал одним из ведущих направлений в экономике казачества. Развитие рыбного промысла во многом было связано с тем, что казачеству в Казахстане выделялись лучшие земли вблизи рек, озер.

Ключевые слова: рыболовство, рыбный промысел, сибирские казаки, семиреченские казаки, казачество Казахстана, хозяйственно-экономические отношения, экономическая повседневность.

Введение

Изучение истории рыбного промысла в экономической повседневности является важным вопросом, так как он связан с глобальными экологическими проблемами, в частности, этот вид промысла способствует сохранению экологического равновесия. Рациональное отношение к рыбному промыслу позволяет защитить экосистему, сохранить естественную окружающую среду. Как показал исторический анализ, вопросы истории рыбного промысла в среде казачьего сословия относятся к числу мало изученных проблем. В большинстве исторических трудов широко рассматривается вопрос земледелия, хлебопашества, скотоводства казачества, в то время как присутствие в их хозяйственной деятельности рыбного, соляного промыслов минимально.

Методология и методы исследования

При подготовке статьи нами использованы общенаучные методы изучения исторического прошлого, анализ и синтез, логический метод. Основными методами исследования явились методы систематизации, историографического анализа и обобщения, индукции и дедукции. Методологической основой исследования являются принципы историзма, объективности, единства национальных и общечеловеческих ценностей. При работе над статьей использованы основные концепции и положения, применяемые в трудах исследователей, которые внесли вклад в развитие методологической базы ис-

* Автор-корреспондент. E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

следования и оценки проблем хозяйственно-экономического развития казахского края. Для изучения вопроса, связанного с изучением рыбного промысла в среде казачества Казахстана, были использованы также методы описания, комплексно-системного анализа, аналогии, хозяйственно-экономического развития.

Результаты и их обсуждение

XIX столетие было временем интеграции казачества в социально-экономическое, правовое пространство Российской империи. Казачество в Казахстане в XVIII–XIX вв. — это чисто политическое военное формирование, войско. На языке Военного министерства Российской империи оно именовалось как «иррегулярная армия Российского государства» и мобилизовалась из множества разнородных этнических элементов различной расовой принадлежности, разной языковой системы [1; 28]. Экономика казачества была аграрной, её основу составляли скотоводство и земледелие. Вместе с тем в XIX в., в условиях развития капиталистических отношений, возрастает значимость промыслов, в особенности рыбного и соляного. В период трансформации социально-экономических отношений, рыбный промысел стал одним из ведущих, надежных и сравнительно дешевых способов добычи пропитания. Обращение к истории рыбного промысла, изучению рыболовецких сообществ и традиционного рыболовства имеет не только научную, но и практическую актуальность. Во-первых, как выше отмечено, рыболовство является одним из надежных способов обеспечения человека наиболее ценной, белковой пищей.

Во-вторых, в рамках рыболовства происходил техногенез, а именно эволюция орудий лова, новых технологий рыбной ловли, когда от простого сбора рыбы руками в засыхающих водоемах или во время нереста лососевых рыб до добычи копьем, а позже специализированной острогой, горпунном, сетями, ловушками. И наконец, в более позднее время мы наблюдаем изготовление и применение еще более сложных способов рыбной ловли с использованием высокомеханизированных океанских флотилий с их специализированными рыболовецкими судами, морскими плавучими базами по переработке рыбной продукции.

В-третьих, планетарную актуальность приобретают вопросы сохранения экологического баланса, природных богатств. К сожалению, именно рыболовство содержит множество отрицательных примеров перепромысла, хищнического отношения к окружающей среде. Лов в размерах, превышающих способность промысловых популяций рыб к воспроизводству, приводит к сокращению их численности и наносит ущерб данной отрасли хозяйства [2; 4]. Поэтому важно изучение истории рыбного промысла в контексте экономических сообществ, к коим относится и казачество.

Как отмечает историк Е.В. Годовова, казаки, независимо от их географического расположения и особенностей формирования казачьих войск, стали уделять основное внимание развитию хозяйственных отраслей, доступным им по естественно-историческим условиям — главным образом, земледелию, скотоводству и рыболовству [3; 82]. Развитию промыслов способствовал не только социально-экономический, но и военно-политический фактор. Так, в условиях уменьшения числа крупных военных экспедиций, у казаков стало пропадать желание служить и воевать. Постепенно, в XIX столетии в экономической повседневности сибирского растет удельный вес промыслов. Об этом пишет в своем исследовании сибирский атаман Ф.Н. Усов. Он сообщает, что одними извлекаются выгоды от рыболовства, другими от продажи сенокосных участков, от выкорма на своих лугах киргизского скота, от меновых оборотов от извоза и т. п. [4; 174].

В Сибирском казачьем войске рыбный промысел так же, как у уральских казаков, был высокоорганизован. Рыболовство стало излюбленным занятием в среде казаков, станицы которых находились на озерах и реках. В экономической повседневности сибирских казаков рыболовство было строго регламентировано. Рыбной ловлей разрешалось заниматься в определённый временной промежуток, если сказать точнее, это был весенне-летний период с 15 апреля по 15 июня и летне-осенний период с 15 августа по 1 ноября. В весенний период в местах разлива рек, сибирскими казаками на реках сооружались заборы и плотины из тала для более эффективного лова [5; 14]. Для ловли рыбы казаками широко использовались лодки, баркасы и иные небольшие средства передвижения по водоемам. Рыбу ловили традиционными приспособлениями: садками, удочками, крючками, сетью [3; 96]. Технология обработки и хранения рыбы у сибирских казаков была схожей с уральскими: рыбу солили, сушили, вялили, замораживали.

Сибирским казакам принадлежали права на рыболовство в реках Есіл (Ишим), Ертіс (Иртыш), озере Зайсан. Роль Иртыша была особой в рыбном промысле, так как он изобилывал разной рыбой. В нем водились такие виды рыб, как нельма, стерлядь, щука, таймень, хариус, окунь. В комфортных гидрогеологических условиях были организованы станицы Баян-Аульская, Каркаралинская, Кокбектинская. Об этом сообщается в труде секретаря по статистической части Сибирского казачьего войска старшины Ф. Усова «Сибирское казачье войско. Список населенных мест по сведениям за 1876 год» [6]. Так, он отмечает, что река Иртыш, берущая начало в Китайской империи из вечно-снежных гор Кара-Дынь, пройдя от востока к западу 700 верст под названием Черного Иртыша, впадает двумя руками, отстоящими один от другого версты на две-три, в озеро Нор-Зайсан, рыболовство в котором составляет монополию Сибирского казачьего войска. Из всех пресных озер, находившихся в ведении Сибирского линейного казачьего войска, большую роль занимало озеро Зайсан. В нем водилась красная рыба — осетр и стерлядь, а также белая: нельмы, налимы, караси, таймени, ускучи, щуки, язи, окуни, лени. Изредка попадались большие осетры размером 5 пудов, но чаще от 1 до 3 пудов и менее, стерляди были разной величины от 6 фунтов до 2 пудов, таймени — до 4 пудов [6; 29].

Обилие большой и вкусной рыбы массово влекло сюда население для рыбного промысла. В 1797 г. близ устья Нарыма выше Бухтарминской крепости в 67 верстах по распоряжению инспектора Сибирской инспекции генерала Штрандмана была организована казённая рыбалка «для дивизионной экономии». У рыбалки был установлен казачий пикет — пункт вооруженной охраны, который пресекал пропуск частных рыбопромышленников выше по реке Иртыш. Ниже Нарыма рыбный промысел был доступен для всех. С момента издания Положения о Сибирском линейном казачьем войске от 19 августа 1808 г. вся рыбалка в данном регионе законодательно была закреплена за сибирскими казаками. Таким образом, царское правительство наделило казаков исключительным правом рыболовства на данной территории.

Став владельцем Бухтарминской рыбалки, Сибирское линейное казачье войско неоднократно меняло способы извлечения из него дохода и организацию рыбной ловли. Так, казаки разрешили рыбопромышленникам заниматься рыбной ловлей с уплатой пошлины [6; 30, 31]. Доход казачьего войска от рыбного промысла постепенно рос, о чем свидетельствуют данные, приведенные в таблице 1.

Т а б л и ц а 1

Средний годовой доход Сибирского линейного казачьего войска от рыбного промысла в первой половине XIX века [6; 30, 31]

Период (годы)	Доход войска от рыбного промысла (в руб.)
1805–1815	3270
1815–1821	10400
1822–1824	23000
1825–1828	9500
1829–1835	Доход колебался от 5562 до 13615, средний составил 8367
183–1841	22517
1850–1861	11462

В период 1822–1824 гг., как видно из таблицы, наблюдается рост дохода. Это было связано с тем, что, по распоряжению генерал-губернатора Западной Сибири П. Капцевича, Сибирское казачье линейное войско производило рыбный промысел своим заводом, дополнительно имело доход от рыбопромышленников. Однако завод функционировал недолго, в связи с чем сумма доходов снизилась. С 1850 г. рыболовство вновь производится войсковым заводом, но без участия рыбопромышленников.

Во второй половине XIX века организация рыбного промысла претерпевает некоторые изменения. После реформы Сибирского казачьего войска от 1862 г. сибирские казаки были освобождены от обязательной работы на хозяйственных заводах. Рыбалка была отдана в аренду на трехлетний срок, и рыбный промысел стал монополией нескольких человек. Все финансово-организационные вопросы по рыбному промыслу сибирских казаков возлагались на специальное Войсковое хозяйственное правление. По его статистическим данным, для второй половины XIX века был характерен спад доходов войска от рыбалки. Так, к примеру, в 1872–1874 гг., по данным Правления, доходы Сибирского казачьего линейного войска составляли всего 2510 рублей [7; 197]. Это было в пять раз

меньше, чем в 50–60-е годы XIX века. Их уменьшение связано с тем, что монополисты устанавливали себе выгодную цену, а конкуренция среди рыбопромышленников была невелика.

Как уже было отмечено, рыбный промысел на Иртыше производился главным образом в два срока: весной с 15 апреля по 15 июня, и осенью с 15 августа по 1 ноября. Данная регламентация зависела от хода рыбы в Иртыш и обратно. Это было связано с тем, что с апреля, как только сходил лед, рыба из озера шла в реку для метания икры. Красная рыба: осетры и стерляди спускались преимущественно в Нижний Иртыш, а главная масса белой поднималась в Черный Иртыш: сначала шла язь, щука, налим, окунь, чебак, таймень, затем нельма, которая проходила вверх за 600 верст от озера. В осенний период, в сентябре, после метания икры начинается обратный ход белой рыбы из Черного Иртыша и его притоков назад, в озеро Зайсан. Красная рыба не имеет определенного времени для метания икры, поэтому во всякое время года встречается икрающей и холостой. Оставшаяся в озере рыба с открытием воды от льда приближается к берегам.

Рыбопромышленники, стремясь воспользоваться временем общего движения рыбы весной, уже в марте с рыболовными снарядами отправляются на рыбалку. Как только вскрыется лед, рыбаки начинают ловлю на устье Черного Иртыша исключительно неводами и снастями, а в истоке из озера по течению Нижнего Иртыша устраивали специальные перетяги с самоловными удами [6; 33].

Несмотря на данную регламентацию, рыболовство производили и в зимнее время. Сибирские казаки в самой середине озера делали прорубь и ставили в нем сети. Так, в 1861 г. кокбектинские казаки добыли красной рыбы 616 пудов, нельмы 652 пуда и простой рыбы 794 пудов [8; 23, 24].

Однако рыбный промысел наиболее прибыльным был в весенний период. В устьях Черного Иртыша во время весеннего хода рыбы использовались невода размером в 150 сажен, чтобы хватили на весь Иртыш. В середине августа рыбаки вновь возвращались на рыбалку, однако осенний период, напротив, был менее прибыльным из-за сильных ветров, препятствовавших рыбной ловле. Транспортировку рыбы осуществляли посредством карбаса — парусно-гребного промыслового судна среднего размера. На карбасах рыбаки заплывали по вверх течению Иртышу до мест, которые назывались тони.

Рыболовецкие тони — это рыбопромысловые уголья, место в водоемах, где наблюдалось большое скопление рыбы; промысловые участки, на которых устанавливались стационарные орудия для рыбной ловли. На тонях Иртыша нельма для метания икры останавливалась целыми рядами, в несколько ярусов. Здесь казаки рыбачили круглосуточно, днем и ночью, добывая огромное количество нельмы и икры. Ловля рыбы на тонях была первой частью осеннего рыболовства. Вторая часть заключалась в совместном процессе рыбной ловли местного населения и казачьего сословия. В 20–30 верстах от устья Черного Иртыша казахи, обладатели этих берегов, вместе с войсковыми арендаторами сооружали через весь Иртыш частокол из жердей, переплетенных прутьями. Здесь рыбу, спускающуюся с верховьев Иртыша, черпали неводами до тех пор, пока частокол не смывался ледоходом или сильным напором рыбы.

До ноября рыбу ловили сетями либо неводами до тех пор, пока слой льда не станет толстым. Технология обработки и хранения рыбы была такая же, как и в иных казачьих рыболовецких сообществах. В весенний период белую рыбу преимущественно сушили на открытом воздухе, развешивая на шестах, красную солили. В осенний период всю рыбу солили, пойманную на тонком льду рыбу замораживали.

Вместе с тем следует отметить, что постепенно хищническое отношение к природным богатствам привело к серьезному сокращению численности рыбы во второй половине XIX века. Однако это не останавливало развитие рыбного промысла в промышленных масштабах, о чем свидетельствуют данные, приведенные ниже в таблице 2.

Т а б л и ц а 2

Данные о рыбном улове на Бухтарминской рыбалке в XIX веке [6; 34]

Годы	Добыто рыбы, пуд		
	красной	белой	всего
1837	5114	8365	13479
1840	1824	3578	5402
1853–1860	12673	12015	24688
1868-1874	4618	51949	56567

Как видно из таблицы, во второй половине XIX века, с 1868 года, улов красной рыбы резко сократился больше, чем вдвое против её добычи в 50-х гг., а белой рыбы, напротив, увеличился с 1837 года шесть раз и почти вчетверо с середины XIX века. Вместе с тем общий улов также возрос. Поэтому доходность от рыбного промысла, несмотря на уменьшение числа красной рыбы не упала, а возросла. На рост доходности повлиял не только фактор увеличения добычи, но и рост цен на рыбу. Так, во второй половине XIX столетия стоимость рыбы выросла, что показано в таблице 3.

Т а б л и ц а 3

Данные о стоимости рыбы в XIX веке [6; 35]

Рыбная продукция	Стоимость за пуд	
	первая половина XIX в.	вторая половина XIX в.
Красная рыба	1–1,5 руб.	4–5 руб.
Нельма	40–60 коп.	1,5–1,7 руб.
Икра черная	2 руб.	10 руб.

Таким образом, как видно из таблицы, рыболовство носило экстенсивный характер, поэтому доходность от него у сибирских казаков только росла независимо от сокращения числа той или иной породы рыб.

Ишимская военная линия была усеяна множеством соленых, пресных и горьких озер, что также позволяло в отдельных озерах успешно ловить рыбу. Река Ишим является главной рекой в Акмолинской области, берет начало от гор Жаксы и Жаман Нияз между станицами Акмолинской и Каракаралинской. В Ишиме, так же, как и в покрывающих его долину озерах и рукавах реки, образуемых ее весенними водоразливами, сибирскими казаками в обилии ловилась такая рыба, как щука, язь, налим, окунь, карась, ерш, чебак. Данный регион с плодотворной землей позволял им вести разные виды не только производящего хозяйства — скотоводство и земледелие, но и иные промыслы: звероловство, охота, огородничество, пчеловодство.

На самом Ишиме была расположена одна станица — Акмолинская. Затем казачьи поселения орошались его притоками справа: Атбасаркой, Акан-Бурлуком и притоком Атбасарки Айдаболом. Отдельные поселения Кокчетавского уезда, хотя и лежали в бассейне Ишима и его многочисленных притоков, были расположены на озерах. Здесь находятся богатые на улов рыбы озера Щучье, Боровое, Малое Чебачье. Имантау; на реке Шағалы расположено озеро Копа, где водились раки и крупная рыба.

Одним из озер, входивших в Кокчетавский уезд и отличавшихся прекрасным пейзажем, было озеро Челкар, в котором водилось много карповой язи и щуки. На озере Копа водились преимущественно караси. На озере Шортанкол или Щучье в обилии водились большие и вкусные щуки, также окуни, чебаки, караси. Еще одно озеро — Котыркол, которое находилось восточнее от Шортанкол, тоже было богато на рыбу: здесь водилось настолько много щуки, окуня, карася, чебака, что за рыбой приезжали крестьяне Ишимского и Курганского округов. Не менее богатым было и озеро Копчи, где также плавали щука, налим, карась, окунь, чебак, язь [6; 36]. Рыба была не только любимой пищей, но и товаром для сбыта, так как ее можно было продать, обменять.

Однако в данном регионе рыбным промыслом занимались больше переселенцы и казаки, нежели местное казахское население, о чем сообщал в XIX в. русский офицер Семен Броневский. Он писал: «Рыбная ловля почти не занимает киргизцев (*казахов*. — Х.А.), хотя в местах, ими обитаемых, озера и реки оною изобилуют. Они (*казахи*. — Х.А.) не любят рыбы; бедные только добывают ее крючками и сетями, сделанными из лошадиных волос. Казаки, напротив, производят там свои промыслы, а киргизцы остаются равнодушными зрителями» [9; 43].

Также следует отметить, что в социально-экономических отношениях доминировало привилегированное положение казачества и других русских поселенцев по сравнению с местным казахским населением. Это проявлялось в том, что лучшие пастбищные и сенокосные угодья находились в руках казаков и крестьян, а казахи были вынуждены арендовать у них эти земли, разорившиеся кочевники-скотоводы — наниматься к ним в батраки [10; 145].

В 1880–1890-е гг. промыслы постепенно утратили прежнее значение. С развитием речного транспорта на Иртыше и изменением маршрута караванного пути из Туркестана сократились доходы казаков от извоза. Утратило свою роль и рыболовство, став для многих казаков вместо основного занятия только подспорьем. Большинство степных озер истощили хищническим ловом рыбы.

Семиреченское казачество Казахстана является частью Сибирского казачьего войска. Оно находилось в его составе до 1867 года — до момента выделения в самостоятельное войско. История войска до Октябрьской революции насчитывает небольшой срок — 50 лет, но за то время оно немало сделало для колонизации края [11; 119]. Семиреченские казаки расселялись в Заилийском крае на берегах рек Лепсы, Алматинка, Карабулак, Или, Тургень. Одной из важных обязанностей казаков была хозяйственно-экономическая, производственная деятельность на новых территориях. Главной социально-экономической задачей казачества Семиречья являлось развитие земледелия, садоводства, бахчеводства, рыболовства, пчеловодства в дополнение к скотоводству местного населения [12;105].

Однако, в отличие от сибирских казаков, в Семиреченском казачьем войске рыболовство не составило в хозяйстве важного промысла. В реках и озерах Семиреченской области водилось не очень много видов рыб, в основном обитали такие как маринка, османы, окуни, чебаки, сазаны и сомы. Большие озера и низовья рек, где можно было бы заниматься рыбным промыслом, находились от оседлых поселений в большой отдаленности. Местное казахское население также занималось рыболовством в качестве подспорья.

Рыболовство было развито в таких уездах, как Верненский, Капальский, Жаркентский, Сергиопольский. В Токмакском уезде рыбный промысел не был развит [13; 7]. В Жаркентском уезде рыболовство было распространено по берегам реки Или, где водились маринка, османы, окуни. В реках Каркара и Ерсу, притоках водилась форель. В озерах Сегиопольского уезда Алаколь, Кишиколь, Сасыкколь, Уялы водились окуни и маринка, в реках — маринка и осман [14; 18].

Иссык-Кульский уезд, расположенный вокруг обширного озера, казалось, должен был стать местом развития рыбного промысла. Однако на самом деле так же, как и в Токмакском уезде, рыбный промысел здесь не получил широкого распространения. Здесь преимущественно водились четыре вида рыбы: сазан, маринка, осман и чебак. Рыболовством в основном занимались крестьяне-переселенцы, которые ловили рыбу по всему северо-восточному и юго-восточному берегу сетями и неводами собственного изготовления. Удочки для ловли рыбы использовались в летнее время. Обильно ловился чебак, но так как цена на него была довольно низкой, финансовой выгоды это не приносило. Местные казахи также иногда занимались рыбным промыслом, но в зимний период, когда кочевое население возвращалось с летних кочевков. Вместе с тем казахи ловили рыбу преимущественно в зимнее время потому, что это не требовало снастей больших размеров, а также оседлое население не было обременено полевыми работами [14; 20].

Таким образом, в среде семиреченского казачества рыболовство не стало специальным промыслом, но существовало как побочный труд. Причины этого были следующие: во-первых, малое количество рыбы в реках и озерах Семиречья. Во-вторых, более распространенные породы рыбы, такие как осман и маринка обладали ядовитым свойством икры, вследствие чего спрос на нее был низкий, а следовательно, рыбный промысел не имел доходность, как, например, у уральских и сибирских казаков. Поэтому рыболовство как в среде семиреченского казачества, так и в среде местного казахского населения, а также русских крестьян-переселенцев имело второстепенную роль [14; 17]. Казаки Семиречья занимались им в свободное от полевых работ время больше для души, нежели пользы.

Как показал проведенный анализ, рыбный промысел стал основой не только благосостояния, но и общественного уклада казачества Казахстана, в особенности сибирского и уральского. В среде семиреченского и оренбургского казачества рыболовство также имело определенную роль, однако было второстепенным после земледелия и скотоводства.

Заключение

Обобщая изложенное выше, отметим, что из разного рода промыслов традиционно большую роль в хозяйстве казаков Казахстана играло рыболовство. Рыбный промысел получил в большей степени распространение в среде сибирского и уральского казачества Казахстана. В среде семиреченских и оренбургских казаков рыбный промысел оставался не очень распространенным видом хозяйственной деятельности, а лишь подспорьем к производящему хозяйству. Все казачьи войска Казахстана имели привилегии в рыбном промысле.

Список литературы

- 1 Абдрахманова Б.М. К вопросу о взаимоотношениях казахов и казачества в хозяйственно-культурной практике казахстанского общества во второй половине XIX века / Б.М. Абдрахманова // Вестн. Караганд. гос. ун-та им. Е. Букетова. — 2005. — № 3. — С. 24–31.
- 2 Ямсков А.Н. Рыболовецкие сообщества и традиционное рыболовство на казачьем юге России / А.Н. Ямсков, Т.Ю. Власкина // Традиционное рыболовство на юге России (история, этнография, этноэкология). Этнографическое обозрение. — № 5. — М.: Ин-т этнол. и антропол. им. Н.Н.Миклухо-Маклая РАН, 2013. — С. 3–13.
- 3 Годовова Е.В. Экономическая повседневность казахов / Е.В. Годовова // Экономическая история: Ежегодник. — М.: МГУ им. М. Ломоносова, 2021. — 525 с.
- 4 Усов Ф. Статистическое описание Сибирского казачьего войска / Ф. Усов. — СПб., 1879. — 284 с.
- 5 Годовова Е.В. Рыбный промысел в повседневной жизни казахов (вторая половина XIX–начало XX вв.) / Е.В. Годовова, П.С. Кабытов // Вестн. Самар. ун-та. История, педагогика, филология. — Самара, 2017. — Т. 23, № 4. — С. 12–16.
- 6 Усов Ф. Сибирское казачье войско. Список населенных мест по сведениям за 1876 год/ сост. Ф. Усов. — Омск: Типогр. Округ. штаба, 1877. — 51 с.
- 7 Южакова Т.Л. Правовое регулирование рыболовного промысла в Зайсано-Иртышском регионе во второй половине XIX века. — № 90 / Т.Л. Южакова // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А.И.Герцена, 2009. — С. 196–202.
- 8 Струве К.В. О рыбном промысле на Цзайсане и Черном Иртыше. — Кн. 4 // Записки ИРГО 1864 г. / К.В. Струве, Г.Н. Потанин / под ред. К.Н. Бестужева-Рюмина. — СПб., 1865. — 291 с.
- 9 Броневский С.Б. О казахах Средней Орды. Библиотека казахской этнографии. — Т. 5 / С.Б. Броневский. — Павлодар: ТОО «ЭКО», 2005. — 168 с.
- 10 Каженова Г.Т. Этнокультурные контакты сибирских казахов и казахов (XIX–начало XX вв.) / Г.Т. Каженова. — Алматы: Эверо, 2018. — 224 с.
- 11 Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана / М.Ж. Абдиров. — Алматы: Казахстан, 1994. — 160 с.
- 12 Абдиров М.Ж. Семиреченское казачье войско. Из истории военно-казачьей колонизации Жетысу 1867–1917 гг. / М.Ж. Абдиров, З.С. Ақтамбердиева. — Алматы: Қазақ университеті, 2011. — 362 с.
- 13 Обзор Семиреченской области 1883 год. — Верный: Типогр. Семиреч. обл. правл., 1884. — 115 с.
- 14 Обзор Семиреченской области 1891 год. — Верный: Типогр. Семиреч. обл. правл., 1892. — 99 с.

Х.А. Аубакирова

XIX ғасырда Қазақстандағы сібірлік және жетісулік казактардың экономикасындағы балық аулау кәсібі

Мақала Қазақстандағы сібірлік және жетісулік казактардың экономикалық күнделікті тұрмысындағы балық аулау кәсібін зерттеуге арналған. Автор сібірлік және жетісулік казактардың шаруашылық өміріндегі балық аулаудың маңызын қарастырған. Балық аулау кәсібінің даму ерекшеліктері зерттелген, сонымен қатар Сібір шебіндегі және Жетісу казак әскерлеріндегі казактардың балық аулау мәселесінің ұйымдастырылуы және реттеу мәселелері көрсетілген. Балық аулау кәсібінің мәселесін зерттеу қызықты, өйткені ол казак табының экономикалық күнделікті өмірінде, оның қоғамдық-өндірістік қатынастарында, этнографиясында, отбасылық-құқықтық аспектілерінде құнды дереккөз болып саналады. Зерттеудің хронологиялық шеңберіне XIX ғасыр кезеңі алынған, осы кезеңде балық аулау казактар экономикасындағы жетекші бағыттардың біріне айналды. Қазақстанда балық аулау кәсібінің дамуы казактарға өзендер мен көлдердің маңындағы ең шұрайлы жерлердің бөлінуіне байланысты болды.

Кілт сөздер: балық шаруашылығы, балық аулау кәсібі, сібір казактары, жетісу казактары, Қазақстан казактары, шаруашылық-экономикалық қатынастар, экономикалық күнделікті өмірі.

Kh.A. Aubakirova

Fishing in the economy of the Siberian and Semirechensk Cossacks of Kazakhstan in the XIX century

This work is devoted to the study of fishing in the economic everyday life of the Siberian and Semirechensk Cossacks of Kazakhstan. The author examines the importance of fishing in the economic life of Siberian and Semirechensk Cossacks. The specifics of the development of fishing are studied, the issues of organization

and regulation of the problem of Cossack fishing in the Siberian linear and Semirechensk Cossack troops are shown. Consideration of the problem of fishing is interesting because it is a valuable source on the economic everyday life of the Cossack estate, its social and industrial relations, ethnography, family and legal aspects. The chronological framework of the study is outlined by the period of the XIX century, since it was at this time that fishing became one of the leading directions in the economy of the Cossacks. The development of fishing was largely due to the fact that the Cossacks in Kazakhstan were allocated the best lands near rivers and lakes.

Keywords: fishing, Siberian Cossacks, Semirechensk Cossacks, Cossacks of Kazakhstan, economic relations, economic everyday life.

References

- 1 Abdrakhmanova, B.M. (2005). K voprosu o vzaimootnosheniakh kazakhov i kazachestva v khoziaistvenno-kulturnoi praktike kazakhstanskogo obshchestva vo vtoroi polovine XIX veka [To the question of the relationship between the Kazakhs and the Cossacks in the economic and cultural practice of the Kazakh society in the second half of the nineteenth century]. *Vestnik Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta imeni E.A. Buketova — Bulletin of Karaganda Buketov University*, 3, 24–31 [in Russian].
- 2 Yamskov, A.N., & Vlaskina, T.Yu. (2013). Rybolovetskie soobshchestva i traditsionnoe rybolovstvo na kazachem yuge Rossii [Fishing communities and traditional fishing in the Cossack south of Russia] // *Traditsionnoe rybolovstvo na yuge Rossii (istoriia, etnografiia, etnoekologiia). Etnograficheskoe obozrenie — Traditional fishing in the south of Russia (history, ethnography, ethnoecology). Ethnographic review*. Moscow: Institut etnologii i antropologii imeni N.N. Miklukho-Maklaia RAN, 5, 3–13 [in Russian].
- 3 Godovova, E.V. (2021) Ekonomicheskaiia povsednevnost kazakov [Economic everyday life of the Cossacks]. *Ekonomicheskaiia istoriia: Ezhegodnik — Economic history: Yearbook*. Moscow: Moskovskii gosudarstvennyi universitet imeni M. Lomonosov, 82–106 [in Russian].
- 4 Usov, F. (1879). *Statisticheskoe opisanie Sibirskogo kazachego voiska [Statistical description of the Siberian Cossack army]*. Saint Petersburg [in Russian].
- 5 Godovova, E.V., & Kabytov, P.S. (2017). *Rybnyi promysel v povsednevnoi zhizni kazakov (vtoraia polovina XIX–nachalo XX vv.) [Fishing in the daily life of the Cossacks (second half of the 19th-early 20th centuries)]*. *Vestnik Samarskogo universiteta. Istoriia, pedagogika, filologiia — Bulletin of the Samara University. History, pedagogy, philology*. Samara. 23, 4, 12–16 [in Russian].
- 6 Usov, F. (Ed.). (1877). *Sibirskoe kazache voisko. Spisok naseleennykh mest po svedeniim za 1876 god / sostavitel F. Usov [Siberian Cossack army. List of populated places according to information for 1876]*. Omsk: Tipografiia okruzhnogo shtaba [in Russian].
- 7 Yuzhakova, T.L. (2009). Pravovoe regulirovanie rybolovnogo promysla v Zaisano-Irtyshskom regione vo vtoroi polovine XIX veka [Legal regulation of fishing in the Zaisano-Irtysh region in the second half of the 19th century]. *Izvestiia Rossiiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A.I. Gertsena — News of the Russian State Pedagogical University named after A.I. Herzen*, 196–202 [in Russian].
- 8 Struve, K.V., & Potanin, G.N. (1865). O rybnom promysle na Tszaisane i Chernom Irtyshe [On the fishing industry on Zaisan and the Black Irtysh]. *Zapiski IRGO 1864 god, pod redaktsiei K.N. Bestuzheva-Riumina — Notes of the Imperial Russian Geographical Society 1864*. Saint Petersburg [in Russian].
- 9 Bronevskii, S.B. (2005). *O kazakhakh Srednei Ordy. Biblioteka kazakhskoi etnografii. Tom 5 [About the Kazakhs of the Middle Horde. Library of Kazakh ethnography. Vol. 5]*. Pavlodar: TOO «EKO» [in Russian].
- 10 Kazhenova, G.T. (2018). *Etnokulturnye kontakty sibirskikh kazakov i kazakhov (XIX–nachalo XX vv.) [Ethnocultural contacts of Siberian Cossacks and Kazakhs (XIX-early XX centuries)]*. Almaty: Evero [in Russian].
- 11 Abdirov, M.Zh. (1994). *Istoriia kazachestva Kazakhstana [History of the Cossacks of Kazakhstan]*. Almaty: Kazakhstan [in Russian].
- 12 Abdirov, M.Zh., & Aktamberdieva, Z.S. (2011). *Semirechenskoe kazache voisko. Iz istorii voenno-kazachei kolonizatsii Zhetysu 1867–1917 gg. [Semirechensk Cossack army. From the history of the military-Cossack colonization of Zhetysu 1867-1917]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 13 (1884). *Obzor Semirechenskoï oblasti 1883 god [Overview of the Semirechensk region in 1883]*. *Vernyi: Tipografiia Semirechenskogo oblastnogo pravleniia* [in Russian].
- 14 (1892). *Obzor Semirechenskoï oblasti 1891 god [Overview of the Semirechensk region in 1891]*. *Vernyi: Tipografiia Semirechenskogo oblastnogo pravleniia* [in Russian].

С. Ахметқұл*

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: akmetkulsergazy@g,ail.com)*

XIV ғасырдың ортасы – XVI ғасырдың басындағы Моғолстандағы этно-саяси үрдістер: тарихы және мәселелері

Мақаланың мақсаты — Моғолстанның және оның мұрагері саналатын Шағатай ұлысының этно-саяси дамуының негізгі кезеңдерін талдау. Қазіргі уақытта Моғолстан тарихының әр аспектілерінің зерттелгеніне қарамастан оның саяси-этникалық тарихының жекелеген мәселелері қарастырылмаған. Сонымен қатар мақалада Моғолстан империясына, соның ішінде Шағатай ұлысының саяси-этникалық тарихына қатысты ғылыми еңбектерге талдау жасалған. Автор тарихи деректердің негізінде Моғолстанның құрамына кірген тайпалардың өзара қатынастарына талдау жасауға талпыныс жасайды. Сондай-ақ империялық типтес ұлыстардың құлауынан кейін және оның орнына жаңа мемлекеттердің пайда болуының нәтижесінде қазіргі Орталық Еуразия халықтары үшін негіз болып саналған этникалық бірлестіктер қалыптасты деген қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: Моғолстан, Шағатай, Шағатай ұлысы, тимуридтер, этно-саяси үрдістер, Қазақстан тарихы, орта ғасырлар.

Кіріспе

XIV ғ. ортасында моғол тайпаларының Моғолстан мемлекетін құрғандығы және бұл мемлекеттің құрамына қазіргі Оңтүстік Шығыс Қазақстанның (Жетісу), Қырғызстанның және Шығыс Түркістанның, Ташкент пен Сайрамның территориясының кіргені белгілі. Моғолстан мемлекетінің тарихымен Қазақ хандығының ерте тарихыда тығыз байланысты. Яғни, Шағатай ұлысының, Хайду мемлекетінің және Моғолстанның құрылуы және өмір сүруі қазіргі кезеңдегі Орталық Азия, соның ішінде Қазақстанның түркі тілдес халықтары үшін маңызды объективті тарихи салдарға ие. Себебі, осы түркі тілдес тайпалардың арқасында моңғол тілдес тайпалары түріктендірілді және бұл үрдіс XVI ғасырда аяқталды. Түркі тілдес халықтар мен Шағатай ұлысының, Хайду мемлекетінің және Моғолстанның түріктендірілген халықтары арасында мемлекеттік-саяси, әлеуметтік-экономикалық және этникалық қарым-қатынастардың қарқынды дамуы жүрді. Моғолстан қазақ халқының қалыптасуы барысында маңызды орталықтардың біріне айналды. Осы аталғандарды ескеретін болсақ, қазіргі уақытта отандық тарих ғылымында ортағасырлар кезеңінің жекелеген мәселелерін, соның ішінде XIV ғасырдың ортасы — XVI ғасырдың басындағы Моғолстанда орын алған этно-саяси үрдістерді зерттеудің қажеттілігі жоғары. Себебі, Моғолстан тарихының жекелеген аспектілерінің жан-жақты зерттелгеніне қарамастан, оның этникалық тарихы, рулық-тайпалық құрамы және олардың арасындағы өзара байланыстар жеткіліксіз зерттелген тақырыптардың бірі саналады. Осы есептен, қазіргі уақытта XIV ғасырдың ортасы — XVI ғасырдың басындағы Моғолстандағы этно-саяси үрдістердің тарихы мен мәселелерін зерттеудің ғылыми маңыздылығы бар. Себебі, бұл мәселені зерттеу біріншіден, Моғолстан билеушілерінің Орталық Азияға қатысты жүргізген саясатындағы ерекшеліктерді анықтауға, осы кезде орын алған саяси, әлеуметтік және экономикалық өзгерістердің сипатын айқындауға, екіншіден, Моғолстан мен Орталық Азия арасындағы өзара байланыстардың сипатын, Моғолстанның тарихтағы рөлін белгілеуге мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері

Мақаланың әдіснамалық негізін объективтілік және историзм принциптері, жүйелеу тәсілдері құрады. Тақырыпты зерттеу барысында тарихи зерттеудің арнайы әдістері, атап айтқанда биографиялық, хронологиялық, тарихи-салыстыру, ретроспективтік және сипаттау әдістері қолданылды. Бұл әдістер Моғолстан мемлекетінің құрылуын және ондағы орын алған саяси-этникалық үрдістерді зерттеу барысында кеңінен пайдаланылды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: akmetkulsergazy@g,ail.com

Материалдар

Өзімізге белгілі, Шағатай ұлысының, Хайду мемлекетінің және Моғолстанның құрылуы кезеңінен бастап құлауына дейінгі тарихы В.В. Бартольдтың және К.А. Пищулинаның еңбектерінде арнайы қарастырылған. В.В. Бартольдтың «Очерки истории Семиречья» [1] аталатын еңбегінің «Монголы до распада чагатайского государства» және «Могулистан» деп аталатын тарауларында Шағатай ұлысының әскери-саяси өмірінің негізгі оқиғалары қарастырылған.

К.А. Пищулинаның монографиясы XIV ғ. II жартысы — XV ғасырдағы Моғолстанның орталық территориясы болып есептелген және түркі-моңғол тайпаларының негізгі мекендеген жері саналатын Оңтүстік Шығыс Қазақстанның тарихын зерттеуге арналған [2]. К.А. Пищулинаның зерттеу жұмысының маңыздылығы — ол Мұхамед Хайдардың және тимуридтық тарихнаманың негізінде Моғолстанның құрылуы кезеңінен бастап 1508 ж. Махмұд ханның өліміне дейінгі Оңтүстік Шығыс Қазақстанның саяси және әскери тарихын қарастырады. Осымен бірге монографияда Моғолстан билеушілерінің Мауренахрға және т.б. мемлекеттерге жасаған жорықтары жөнінде көптеген мәліметтер келтірілген, Темір мен Тимуридтердің Моғолстанға жасаған жорықтарының сәтсіздікке ұшырау сипаты ашып көрсетілген. Автор Темірдің жорықтары бастапқы кезінен бастап қорғаныс сипатында емес жаулап алушылық сипатқа ие болғандығын дәлелдейді. Моғолстанның саяси тарихын зерттей келе, К.А. Пищулина Моғолстандағы қазақ тайпаларының Оңтүстік және Орталық Қазақстан (Ақ Орда, Әбілқайыр хандығы) халқымен сыртқы саяси және шаруашылық саласындағы тығыз байланыстарын дәлелдеп, зерттеген.

Хайду бірлестігінің тарихы және Моғолстан мемлекеті тарихының жекелеген мәселелері К.И. Петровтің еңбегінде қарастырылған [3]. В.А. Ахмедовтің мақаласында Әбілхайыр, Есенбұға және Жүніс хан тұстарындағы көшпелі қазақтардың Моғолстанмен қатынастары жөніндегі парсы авторларының мәліметтеріне талдау жасалған [4]. В.П. Юдиннің мақаласында Моғолстандағы отызға жуық этникалық атау берілген және бұл этностардың қайсысының кейін келе қазақтар мен қырғыздардың құрамына енгені жөніндегі шығыс авторларының мәліметтері келтірілген. Мақалада Шағатай Ұлысының ыдырауы мен Тоғлық Темірдің таққа отыруын жалпылама ғана атап өтеді. Онда «Көптеген зерттеушілер Шағатай Ұлысының ыдырауы мен Моғолстанда Тоғлық Темірдің таққа отыруы кезеңіне моғол этникалық бірлігінің құрылуы сияқты маңызды оқиғаны да жатқызады. Яғни, этностың қалыптасуы бір мезеттік емес, айтарлықтай ұзақ үдеріс болғандықтан, моғол этносының пайда болуын Шағатай Ұлысының ыдырауы немесе Тоғлық Темірді хан сайлаудың формалды күнімен орайластыру қате болып саналады», «Моғолстанның Мауренахрдан бөлінуі мен Тоғлық Темірдің таққа отыруы тек саяси тарих тұрғысынан сол кезде қалыптасқан және орын алып жатқан этникалық реалияларды – моғол этносы мен шағатайлар этносын анығырақ көрсете алды», – деген жолдар ғана ұсынылған [5].

Әрине, өзімізге белгілі XIV ғ. — XVI ғ. бірінші жартысындағы Моғолстан тарихы бойынша негізгі деректердің бірі — Мұхамед Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашиди» еңбегі саналады. Мұнда түрік тайпалары мен рулары, соның ішінде қазақтар мен қырғыздар жөнінде құнды мәліметтер бар және оның бірінші бөлімінде Моғолстанның Тоғлық Темір кезеңінен бастап Абд-ар Рашидке дейінгі хандарының тарихы баяндалған. Бұл шығармада бірнеше елдің, ұлыстың, этностардың, оның ішінде қазақ халқының тарихы туралы құнды деректер кездеседі. Осымен бірге, Орталық Азияны мекендеген көптеген түрік-моңғол тайпаларының шежіресі мен салт-дәстүрі қамтылған [6].

Бұқара тарихшысы Хафиз-и Таныштың Мауренахрдың билеушісі II-ші Абдаллахқа арналған «Шараф-нама шахи» деп аталатын еңбегінде XVI ғ. II жартысындағы Орталық Азиядағы саяси оқиғалар сипатталған және Тоғлық Темірден бастаған Моғолстанның билеушілері жөнінде мәліметтер бар [7].

Мәселені талқылау

Моғолстан Шығыс ханның ұлы Шағатай ұрпағы мемлекеті ыдырағаннан кейін пайда болды. XIV ғасырдың орта шенінде Шағатай мемлекеті батыс және шығыс бөліктерге бөлініп кетті. Шығыс аймағы Моғолстан атанып, хан тағына Тоғлық Темір отырды. Саяси өмірдегі басты рөлді дулат тайпасының көсемдері атқара бастады. Өйткені XIV ғасырдың орта кезінде дулаттар Жетісудағы ең ірі түркі тайпаларының бірі болды. «Шағатай хан өз мемлекетін бөлгенде, ол Әмір Полатшының атасы Өртөбеге Маңлай Сүбені берді... Оның шығыс шекарасы — Құсан мен Тарбүкір; батыс шекарасы — Шаш, Ғаз бен Жакишман, оның соңғысы Ферғана уәлайатында орналасқан; солтүстік

шекарасы — Ыстықкөл, ал оңтүстігінде Жарқан мен Сарыұйғыр. Әмір Полатшы билеген осы аталған бүкіл аумақ Маңлай Сүбе аталды. Сол уақытта бұл елде бірнеше қалалар болды. Олардың ішіндегі ең үлкендері: Қашғар, Қотан, Жаркент, Қашан, Ақшыкент, Әндіжан, Ақсу, Атбасы, Құсан. Осы қалалардың ішінен әмір Полатшы Ақсуды өзінің ордасы етіп таңдап алды» [8].

Моғолстан деп аталған жаңа мемлекет осылайша қалыптасып, ол Шағатай ұлысының шығыс бөлігінде ұлан-байтақ жерді алып жатты. Мемлекеттің шекарасы Мырза Мұхаммед Хайдардың еңбегі бойынша мынадай болды: «...қазіргі Моғолстан деп аталатын аумақтың ұзындығымен көлденеңі жеті-сегіз айшылық жол. Шығыс шеті қалмақтардың жерімен шектеседі және Барыскөл, Емел және Ертісті өзіне қосады. Солтүстігінде оның шекарасы Көкшетеніз, Түркістанмен және Ташкентпен шектеседі; оңтүстігінде Ферғана уәлайатымен, Қашғар, Ақсу, Шалыш және Турфанмен шектеседі. Осылайша Қазақстанның Оңтүстік-Шығысы мен Қырғызстан Моғолстан аумағының негізін құрады. Моғолдар мемлекетінің аумағы туралы Мұхаммед Хайдар Дулати тағы да былай деп жазған: «Моғолстанда көлемі жағынан Жейхунға тең көптеген ірі өзендер бар, олардың ішінде Іле, Ертіс, Емел, Шұлық және Нарын бар. Бұл өзендер Сейхуннан еш кем емес. Осы өзендердің басым көпшілігі Моғолстан мен Өзбекстан арасына орналасқан және оларды бөліп тұрған Көкшетеніз көліне құяды» [6].

Орта ғасырдағы Шығыс Түркістанның авторлары айтуы бойынша қазіргі Қырғызстан және Іле ауданы кіреді. Мысалы: Заин ад-Дин Васифи Қырғызстан территориясы Ыстықкөлді қоса алғанда Қазақстан территориясына кірген. Онда Шу және Талас өзендері де елдерді біріктірген қазақ хандығы құрылған деп көрсетілді. Бұл территория XVI ғ. дейін Моғолстан территориясына кіргізілді. Акимускиннің де өз мақаласында Моғолстан территориясы М.Х. Дулати бойынша сәйкес келеді. Сырдария, Сарысу, Балқаш, Ертіс және Орталық Тянь-Шаньның оңтүстік бөлігі. Моғолстан батыс-шығыс және оңтүстік-солтүстік жерлері жеті-сегіз айшылық жол болып табылады [5; 53].

Орталық Азия аймағын мекен еткен түркі-моңғол тайпаларының саны жетерлік. Олардың кейбірі уақыт өте келе өз тегін жоғалтып немесе басқа бір рудың құрамына еніп кеткен. Мәселен арканут, барқы, барлас, бахрин (барин), бекжак (бекчик), бұлғашы, бұлдай, духтуй, итаршы (итаржы), калучи, курлакут, сулдуз, макрит (меркіт), тангут, ұрдубегі, шорас, маңғұт, құнжы, чагирак, шігіл, т.б. [10, 85]. «Тарихи-и Рашиди» шығармасында XV–XVI ғасырларда орын алған шайқастарда әмірлерден бөлек, моғол тайпаларының әр қауымдарының ішінде ақыл-кеңесін тыңдап ден қоятын адамдардың аз еместігін атап көрсетеді [6, 414].

Моғолстан тайпаларының түркілер болғандығы және түркі тілінде сөйлегендерін дәлелдейтін деректер біршама. Оларда айтылған ойлар моғолдардың түркі тілдес тайпа екендіктері туралы пікірлерді орнықтыра түседі. Сондай көзқарастардың негізінде В.П. Юдин моғолдарды түркі тілдес тайпалар деп санап, өз пайымдауын былайша жеткізген: «Как нам представляется, тюркоязычность могулов-явление не позднее, а древнее. Что касается того на каком тюркском языке говорили могулы, то нам представляется, что они говорили на тюркском языке кипчакского типа, близком к казахскому и киргизскому языкам. Вероятно этот язык обладал сближающим с алтайским языком. Только такие качества языка могулов могут объяснить близость языков казахов и киргизов, киргизов и алтайцев» [5].

Орта ғасырлық тарихи шығармаларында Моғолстан жергілікті түркі және түркіленген монғол тайпаларының мемлекеттік-саяси бірлестігі түрінде көрсетілген. Деректерде моғолдарға түркі және монғол атаулары бар ірі дулат, қаңлы, керей, аргинут, баарин, арлад, барлас, бұлғашы тәрізді тайпалар аталады. Керей — бұл тайпаны Тоғлық Темір мауренахрды жаулап алуға жіберген тайпалардың бірі. Бұл тайпа Әмір Темірмен Алматы ауданында шайқасты. Монғолдың Ұлықбек қарсы жорығында Ионга–Тараз аймағында керейіт қолбасшысының бірі Тоқтемірдің баласы Ибрахим ұсталған. Керейіт туралы моғол деректерінде бұдан басқа мәлімет айтылмаған. Қаңлы — оларда Мауренахрға жіберілген үш аймақтың бірі. Тайпаның басында Бекчик тұрды. Бұл саудагер Әміт Болатшыға ханды алғаш Ақсуға әкеле жатқанда көмектескен. Тоғлық Темір қайтыс болғаннан кейін қаңлы тайпасы деректерде айтылмайды. Олар кейінірек Бекчик деп аталатын болған. Дулаттар — моғолдардың саяси өмірінде негізгі рөлді атқарды. Барлас – мауренахрдағы Шағатай әулетінің негізгі тайпаларының бірі. Мырза Хайдар барластарды тайпаның бір бөлігі ретінде көрсетеді. Осыған қарағанда моғолдардың территориясының бір бөлігін мекендеген. Арлат — моғолстанның ең негізгі тайпаларының бірі.

Дохтуй — Тоғлық Темірге дейін моғолстанның құрамына кірген. Бұл тайпа жөнінде: «Бұл рудың басшысы әмір Дайым Әлі болатын. Ол дохтуй әмірлерінің ішінде батыры да абыройлысы саналатын,

бұдан былай әр жерде оның аты аталып отыратын болады» деп, бұл ру мен барлас тайпасы арасында үнемі билік үшін талас тартыстың болып тұратындығын жазған [9]. Белгілі шығыстанушы ғалым В.П. Юдин бұл жөнінде былай дейді: «Между дохтуями и барласами шли споры относительно первенства на войне и охоте. Спор был решен Эмир Джаб- бар — Берди доглатом в пользу духтуев» [5]. Дохтуларды Моғолстан мен Моңғолиядағы негізгі тайпалардың бірі дей келе, Тоғылық Темірге дейін моңғолдар тайпасының құрамында болған деп жазады. Сонымен қатар бұл тайпа Сұлтан Сайид ханның Қашғарияға жасаған жорығы кезінде әскер құрамында болған.

Шорас тайпасы: «Олардың басшысы Мөңке бек болатын. Батырлық көрсетуде туыстары арасында теңдісі жоқ еді. Оның жүзден астам адамы бар еді. Оның бауыры Баба Сарық мырзаның тобы Мөңке бектен азырақ болатын. Оның бауыры Шаһбаз мырза істерді жүргізуде ағасынан кем түспейтін». Бұл тайпаның әмірлері Тоғылық Темірмен исламды қабылдау жөнінде келісе алмаған. Уәйіс хан дүние салған соң, Есен Бұғаны мойындамай, ойраттарға Амасаншы тайшыға кетіп қалады. Кейіннен Сұлтан Ахмед (Алаша хан) хан билікке келгеннен кейін ғана моғолстан хандарының билігін мойындаған [10, 75]. Курлагут тайпасы Тоғылық Темір тұсында болған. Бұл тайпаны В.П. Юдин Дешті Қыпшақ жеріндегі белгілі курлаут тайпасымен бір деп санауға болатынын, қазақтар құрамындағы қыпшақ руынан және күрлеут-қыпшақ Торғай даласында мекендегенін жазған [5]. Ал «Тарих-и Рашиди» шығармасында курлагут тайпасының әмірі жөнінде мағлұмат берген: «Жете әмірлерінің ішінде курлакут (кулкут) руынан шыққан әмір Хамид ақыл парасаты мол, абыройы да ерекше бір адам еді» дейді [6]. Ал белгілі шығыстанушы В.В. Бартольд былай дейді: «Моголы с презрением называли чагатаев людьми смешанного происхождения, метисами (караунас); с другой стороны, чагатаи, как представители традиций среднеазиатской монгольской государственности, называли моголов разбойниками (джете)» [1].

Қыпшақ тайпасы жөнінде «Тарих-и Рашидиде» «Әлемнің жаны және шайқастың жүрегі болған хазірет Сахибқыран сол қанатта жеңімпаз туының жарты ай секілденген ұшын жерге қарай үш рет иді де, әмір Сары-Бұғаға өзінің қыпшақ тобымен осы белгіленген жерде тұруын бұйырды» яғни, бұл «Балшық соғысы» Жете мен Сахибқыран арасындағы соғыс жайында болған әңгімеде айтылады. Сондай-ақ, Сахибқыранның Моғолстанға, яғни Жетеге жіберген қыпшақ пен жалайыр әмірлері Сарыбұға мен Әділшаһтың Сахибқыранды жарты жолда сатып кететіні туралы да баяндаған [6]. Ал Я.В. Пилипчуктың «Монгольское завоевание кочевий восточных кипчаков» атты мақаласында моңғол шапқыншылығы тұсында көптеген қыпшақтар моңғолдардың қызметінде болғаны және 1224 жылы Сүбедей Шығыс Еуропадан оралған соң, ержүрек тайпалардан, яғни меркіт, найман, керейт, қанлы және қыпшақтардан әскер құрғанын жазады [10; 271].

Соңғы кездері жаңа ғылыми зерттеу орталықтары құрылып, Моғолстан мемлекетінің тарихын, ондағы этникалық құрамын, соның ішінде жалайыр тайпасының рөлін ерекше атап көрсетуде. Олардың пікірінше, моғолстандық жалайырларды шағатайлықтардың ұрпағы деп санауға болмайды. Балғалы және қайшылы тайпалары нағыз шағатайлық қандас жалайырлар, өйткені, Зеравшан ойпатындағы Қаттықорған уезіндегі жалайырлар осы руларға бөлінеді. Осыған қарағанда жалайыр тайпалары Әбілқайыр хандығында да, Моғолстанда да ру-тайпалардың құрамында болған. Жалайырлардың күшік және арық-тыным тайпаларының қара қырғыздан таралуы жайында пікір бар. Бұл пікір күшік және арық тегінің ежелгі қара қырғыздарға жататындығымен дәлелденді [11].

Н.А. Аристовтің пайымдауы бойынша жалайыр тайпаларының арасында дулат, албан рулары кездеседі [12]. Андас руының ішінде қара қырғыздар да бар. Зерттеушінің пікірін қолдай отырып, Моғолстанның этникалық құрылымында жалайыр тайпаларының орын алғандығына тағы да көз жеткіземіз. Ал күшік, арық тыным, андас тайпаларының қара қырғыздармен этникалық байланысын олардың біртұтас мемлекеттің, яғни Моғолстан хандығының құрамында болған деп атап көрсетуге негіз бар. Өйткені Моғолстан хандығының аумағы Ыстықкөлге, Жарқан мен Сарыұйғырға дейін, яғни қазіргі Қырғызстан жерлерін қамтығандығы тарихи деректерден белгілі.

Осылайша XV ғасырдың алғашқы ширегінде Оңтүстік Шығыс Қазақстан феодалдық қырқысулар мен көрші елдердің жаулап алу аймағына айналды. Саяси билік үшін күрес және батысында Темір әулетінің, шығысында ойраттардың Моғолстан жерлеріне басып кіруі мемлекеттің тұрақтылығына кері әсерін тигізді. Ондаған жылдарға созылған феодалдық қырқысулар мемлекетті әлсіретіп, шаруашылығын құлдыратып, сауда байланыстары мен егіншілікті жүйелі түрде жүргізуге кедергі келтірді. Феодалдық тартыстар мен бытыраңқылықтар, келеңсіз сыртқы жағдай, жаулап алушылардың жиі басып кіруі мемлекеттің біртұтастығын сақтауға мүмкіндік бермеді. Осылардың барлығы тұрғындардың этникалық жағынан бірігуіне кедергі келтірді, халықтың этникалық

консолидациясының сабақтастығы үзілді. Дегенмен ру-тайпалар тектілерінің экономикалық және саяси күш-қуаты артты.

Моғолстан этникалық бірігу жағынан Шығыс Түркістандағы бірнеше этносаяси бірлестіктердің болашақ қазақ, қырғыз, ұйғыр халықтарын топтастырды. Мұны өзі осы этникалық топтардың дамуын қиындатты. Тарихи деректер бойынша Моғолстан тұрғындары жалпылама моғолдар деген атаумен белгілі болды. Осы атаудың ішіне Жетісу мен Тянь-Шаньның барлық түркі тілдес және түркіленген тайпалары кірді. Деректер мен зерттеулерде моғол этнонимы туралы әр түрлі пікірлер айтылып, оның мәнін моңғолдармен шатастырмау керектігі ескертілген. Моғол этнонимі жайында дәйекті көзқарас танытқандардың бірі В.П. Юдин. Ол бұл туралы «Этноним могул на территорию Семиречья принес-ли монголы, выделенные в улус Чагатаю и Угедейю. Однако их было немного, и судьба их была ана-логично судьбе монголов в Дашт-и Кипчаке: они быстро были ассимилированы тюрко-язычными племенами. Закреплению этнонима могул, видимо, способствовало стремление могулских феодалов на первых порах сохранить кочевые традиции, эталоном которых был кочевой быт монголов, и по-черкнуть преемственность власти ханов — чагатаидов» [5] деп атап көрсетеді.

Жалпы алғанда, Моғолстанның саяси тарихында феодалдық соғыстар мен ішкі қырқыс, көрші мемлекеттер тарапынан жасаған шапқыншылықтарды тойтару жағы өте көп болған. Тоғылық Темір 1361 жылы Мәуераннахрды түгел басып алып, баласы Ілияс Қожаны билеуші етіп қойды. Кейін ол әкесінің орнына 1362–1385 жылдары Моғолстанның билеушісі болды. Оның тұсында өзара қырқысу соғыстары басталып, Моғолстан бірнеше бөлікке бөлінді: Дулат әмірі Қамар ад-Дин — Жетісуды, Енке төре — Іле мен Тарбағатайды биледі. Осыны пайдаланған Әмір Темір XIV ғасырдың 70–80-жылдары Моғолстанға оншақты рет шапқыншылықтар жасайды. Қызыр Қожа хан (1385–1399 жж.) өзін Темірдің вассалы деп мойындайды. Қызыр Қожаның ұлы Мұхаммед хан тұсында (1408–1418) елдің жағдайы біраз нығайды. Оның кезінде Моғолстанның Темір тұқымынан тәуелсіз болуға қолы жетеді. Біраз уақыт өзара қырқыс пен талас-тартыс толастайды. Мемлекетті бір орталыққа бағындыру үшін Мұхаммед хан исламды енгізуге күш салады. Осыған қоса, XV ғ. I жартысында Моғолстанға ойраттар шапқыншылығы жиіледі. Уайс хан (1418–1428) ойраттарға батыл қарсылық көрсетті, олармен ұзақ соғыс жүргізді. Ол өз ордасын Тұрфаннан Ілебалық деген жерге көшіруге мәжбүр болады. Уайстың баласы Есен Бұға хан (1433–1462) XV ғасырдың 30-жылдарының басында өкімет билігін иеленді. Ал XV ғасырдың 50-жылдарының аяғында Батыс Моғолстанға Жәнібек пен Керей бастаған тайпалар көшіп келді. Моғолстан ханы Есен Бұға оларға жер бөліп берді. Мұндағы Есен Бұғаның мақсаты: қазақтарды ойраттарға және Темір әулетіне қарсы әскери күш ретінде пайдалану; қарсыласы Әбілқайыр мен інісі Жүніске қарсы қою болды.

Жүніс хан тұсында (1462–1487) мемлекет жағдайы біраз нығаяды, бірақ ол 1472 ж. Жетісуға шабуыл жасаған ойраттардан жеңіліп қалады. Жүнісханның баласы сұлтан Махмұт хан (1487–1508) Жетісуда және Сырдария қалалары үшін қазақ хандарымен соғысады. Моғолстан билеушілерінің ең соңғысы Жүніс ханның немересі Сейітхан 1514 ж. Қашғарияны басып алып, Шығыс Түркістанда Моғолия атты жаңа мемлекет құрады. Одан кейін Жетісудағы қазақ рулары мен тайпалары Қазақ хандығының құрамына енеді. XVI ғ. басында феодалдық өзара қырқыстар, халық наразылығының жиілеуі және олардың Қазақ хандығына барып қосылуы салдарынан Моғолстан ыдырап, жеке мемлекет болып өмір сүруін тоқтатты. Моғолстан Қазақ хандығының құрылуына және қазақтың өз алдына жеке халық болып қалыптасу барысын аяқтауына аумақтық тірек, саяси-экономикалық негіз болды [13].

Қорытынды

Моғол этнонимі тарихшылардың пікірінше өзінің пайда болуы жағынан «моңғол» сөзімен байланысты. Тарихи әдебиеттерде моғолдар деп XIII–XVII ғғ. Шағатай Ұлысының шығыс бөлігінде өмір сүрген түркі тілдес тайпалар аталған. Бұл тайпалардың бір бөлігі бұл жерге моңғол жаулап алу соғыстары кезінде келсе, екінші бір бөлігі ежелгі автохонды халық болып табылды.

Моғолдардың этно-саяси қауымдастығы халықтық сипатқа ие болмады және кейін келе моғол тайпалары түркі тілдес халықтардың (қазақтар, қырғыздар, ұйғырлар, өзбектер) қалыптасуына қатысты. Бірқатар моғол тайпалары (дуглат/дулат, канглы/қаңлы, абдан/албан, суван/суан, кереит/керей) қазақ этносының құрамына енді және оның бірден-бір айтарлықтай этникалық компоненттерін құрады.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржылай қолдауы негізінде жазылды (Грант BR18574101 «Араб, моңғол, парсы, қытай және түркі түпдеректері бойынша Шағатай, Хайду ұлыстары және Моголстанның этносаияси тарихы»).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья / В.В. Бартольд. — Фрунзе: Киргизгосиздат, 1943. — 104 с.
- 2 Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV–начале XVI веков (вопросы политической и социально-экономической истории) / К.А. Пищулина. — Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1977. — 288 с.
- 3 Петров К.И. К истории движений киргизов на Тянь-Шань и их взаимоотношения с ойратами / К.И. Петров. — Фрунзе, 1961.
- 4 Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XV-XVII вв. / Б.А. Ахмедов. — Ташкент, 1985.
- 5 Юдин В.П. О родоплеменном составе моголов Моголистана и Моголии и их этнических связях с казаками и другими соседними народами / В.П. Юдин // Известия АН КазССР. — 1965. — № 3.
- 6 Мухаммед Хайдар Дулати. «Тарих-и Рашиди». Пер. с перс. яз. А.У. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. — 2-е изд. доп. — Алматы, 1999. — 656 с.
- 7 Хафиз-и Таныш Бухари. Шараф-аме-йи шахи // Пер. М.А. Салахметдиновой. — М., 1983.
- 8 Бартольд В.В. Определение «Анонима Искандера» / В.В. Бартольд. — М., 1973. — 503 с.
- 9 «Тарих-и Рашиди» шығармасындағы ортаазиялық этностар [Электрондық ресурс] — Қолжетімділік тәртібі: <https://halqym.kz/tarihi/11897-tarih-i-rashidi-shyarmasynday-ortaazyaly-ethnostar.html>.
- 10 Пилипчук Я.В. Монгольское завоевание кочевий восточных кыпчаков / Я.В. Пилипчук. — М.: Восточная литература, 2011. — С. 259–288.
- 11 Моголстан халқының этникалық құрамы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://stud.baribar.kz/26079/mogholstan-khalqynynh-etnikalyq-quramy/>.
- 12 Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности / Н.А. Аристов // Живая старина. — Год 6. — Вып. III–IV. — СПб., 1896. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.academia.edu/36495167>
- 13 Саяси тарих [Электрондық ресурс] — Қолжетімділік тәртібі: <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8651>

С. Ахметқұл

Этнополитические процессы в Моголустане в середине XIV–начале XVI вв.: история и проблемы

Цель статьи — проанализировать основные этапы этнополитического развития Моголустана и его наследника — Улуса Чагатая. На современном этапе, несмотря на изучение различных аспектов истории Моголустана, в том числе Улуса Чагатая, отдельные проблемы этнополитической истории до сих пор являются недостаточно разработанными. Автором дан краткий обзор научных трудов по этнополитической истории Моголустана и Улуса Чагатая. На основе анализа исторических источников предпринята попытка анализа взаимоотношения отдельных племен, вошедших в состав Моголустана. Автор делает выводы, что после распада чингизидских улусов имперского типа и появления новых государств можно говорить о складывании этнических образований, послуживших основой для современных народов Центральной Евразии.

Ключевые слова: Моголустан, Чагатай, Улус Чагатая, тимуриды, этнополитические процессы, история Казахстана, средние века.

S. Akhmetkul

Ethno-political processes in Mogolustan in the mid-14th – early 16th centuries: history and problems

The purpose of the article is to analyze the main stages of the ethno-political development of Mogolustan and its successor Ulus Chagatai. At the present stage, despite the study of various aspects of the history of Mogolustan, including the Chagatai Ulus, certain problems of ethno-political history are still insufficiently

developed. The article provides a brief overview of scientific works on the ethno-political history of Mogolustan and the Chagatai Ulus. The author, based on the analysis of historical sources, tries to analyze the relationships between individual tribes that were part of Mogolustan. The author concludes that after the collapse of the Chingizid uluses of the imperial type and the emergence of new states, we can talk about the formation of ethnic formations that served as the basis for the modern peoples of Central Eurasia.

Keywords: Mogolustan, Chagatai, Chagatai Ulus, Timurids, ethno-political processes, history of Kazakhstan, Middle Ages.

References

- 1 Bartold, V.V. (1943). *Oчерк istorii Semirechia [Essay on the history of Semirechye]*. Frunze: Kirgizgosizdat [in Russian].
- 2 Pishchulina, K.A. (1977). *Yugo-Vostochnyi Kazakhstan v seredine XIV–nachale XVI vekov (voprosy politicheskoi i sotsialno-ekonomicheskoi istorii) [South-East Kazakhstan in the middle of the XIV–beginning of the XVI century (questions of political, social-economic history)]*. Alma-Ata: Izdatelstvo «Nauka» Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 3 Petrov, K.I. (1961). *K istorii dvizhenii kirgizov na Tian-Shan i ikh vzaimootnosheniia s oiratami [On the history of the Kyrgyz movements in the Tien-Shan and their relationship with the Oirats]*. Frunze [in Russian].
- 4 Akhmedov, B.A. (1985). *Istoriko-geograficheskaiia literatura Srednei Azii XV-XVII vv. [Historical and geographical literature of Central Asia XV-XVII centuries]*. Tashkent [in Russian].
- 5 Yudin, V.P. (1965). O rodoplemennom sostave mogulov Mogulistana i Mogulii i ikh etnicheskikh svyazakh s kazakhami i drugimi sosednimi narodami [The tribal composition of the Moguls of Mogulistan and the Moguls and their ethnic ties with the Kazakhs and other neighboring nations]. *Izvestiia Akademii nauk Kazakhskoi SSR — Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*, 3 [in Russian].
- 6 Mukhammed Khaidar Dulati (1999). «*Tarikh-i Rashidi*» [Tarikh-i Rashidi]. Urumbayeva A.U., Dzhaliloba R.P., Epifanova L.M. (Trans). Almaty [in Kazakh].
- 7 Khafiz-i Tanysh Bukhari (1983). *Sharaf-ame-ii shakhi [Sharaf-ame-ii shahi]*. M.A. Salakhmetdinova (Trans). Moscow [in Russian].
- 8 Bartold, V.V. (1973). *Opredelenie «Anonima Iskandera» [Definition of “Anonymous Iskander”]*. Moscow [in Russian].
- 9 «*Tarikh-i Rashidi*» shygarmasyndagy ortaaziialyq etnostar [Central Asian ethnic groups in “Tarih-i Rashidi”]. Retrieved from <https://halqym.kz/tarihi/11897-tarih-i-rashidi-shyarmasyndagy-ortaaziyalyq-etnostar.html> [in Kazakh].
- 10 Pilipchuk, Ya.V. (2011). *Mongolskoe zavoevanie kochevii vostochnykh kypchakov [Mongolian conquest of nomadic eastern Kipchaks]*. Moscow: Vostochnaia literatura [in Russian].
- 11 *Mogolstan khalkynyn etnikalyq quramy [Ethnic composition of the people of Mogolstan]*. Retrieved from <https://stud.baribar.kz/26079/mogholstan-khalqynynh-etnikalyq-quramy/> [in Kazakh].
- 12 Aristov, N.A. (1896). *Zametki ob etnicheskom sostave tiurkskikh plemen i narodnostei i svedeniia ob ikh chislennosti [Notes on the ethnic composition of Turkic tribes and nationalities and information on their numbers]*. Retrieved from <https://www.academia.edu/36495167> [in Russian].
- 13 *Saiasi tarikh [Political history]*. Retrieved from <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8651> [in Kazakh].

С.М. Гиззатов*

*Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан
(E-mail: sayalbek@mail.ru)*

Образование Букеевской Орды: причины и предпосылки

В статье рассмотрена история создания Букеевской Орды, возникшей в начале XIX века между реками Волгой и Уралом. Автором изучены движущая сила и предпосылки политических, социально-экономических событий, происходивших с момента принятия русского подданства представителями Младшего жуза в 1731 году до момента образования Букеевского ханства в 1801 году. В исследовательской работе представлены новые данные об общественно-политической деятельности первого хана Внутренней Орды Бокея Нуралыулы и известного батыра и би Сырыма Датова. Были затронуты причины ухода калмыков, населявших Волгу и Урал, на свою историческую родину в Джунгарию. Автор в своем исследовании причин и предпосылок создания Букеевской Орды использовал труды, изданные в дореволюционный период, отечественные и зарубежные архивные материалы и различные сборники документов.

Ключевые слова: Букеевская Орда, ханство, национально-освободительное движение, султан, батыр, казахско-калмыцкие отношения, рескрипт, земельная реформа, крепость, губерния.

Введение

Букеевская Орда была образована в 1801 г. между реками Волгой и Уралом и стала ханским институтом, существовавшим вплоть до 1845 г. Создание ханства позволило расширить территорию уже современного Казахстана.

На протяжении многих столетий междуречье Волги и Урала населяли кочевые племена и народы. В XVI веке Междуречье было заселено тюркоязычными народами: ногаями и казахами. В начале XVII века не сумевшая сохранить целостность страны часть калмыков постепенно начала принимать русское подданство. В 1628 г. калмыцкое кочевье со стороны Джунгарии достигло реки Эмбы в 1629 г. и далее вышло к Волге в 1630 г. В поисках земель они начали конфликтовать с местными народами и вытеснять их. Правительство России в апреле 1655 г. вынуждено было издать Специальный указ о выдаче земель в Волго-Уральском Междуречье [1; 33] в отношении калмыков, самовольно селившихся по рекам Эмба, Уил в сторону Нарынских песков и горы Богда. Только в 1801 г. казахам удалось вернуть себе землю между реками Волга и Урал.

Учитывая характер философско-исторических исследований, который исходит из проблемы исторического сознания как «способа рационализации социальной динамики и получения исторического знания» [2; 17], необходимо отметить, что генезис исторических исследований связан с трансформацией политических течений того или иного периода развития общества.

Вопрос образования Букеевского ханства рассматривался в разные периоды царской России, советской власти, независимого Казахстана. В каждом периоде те или иные господствовавшие власти организовывали «политически ангажированное» изучение отдельных эпизодов региональной истории по своему усмотрению. Проблема же исследования национально-освободительного восстания 1836–1838 гг. в Букеевском ханстве под руководством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова в ракурсе исторического сознания (в качестве социально-онтологического принципа) только в последнее время получила возможность построения теоретических схем интерпретации в «горизонте историчности сознания». Целью настоящей статьи является раскрытие специфики движущей силы и предпосылок возникновения Букеевской Орды посредством новых источников.

Методы исследования

В новой трактовке образования Букеевской Орды использовались монографии, сборники документов, научные статьи дореволюционного периода, советского времени и периода обретения Казахстаном независимости. Кроме того, в научный оборот введены новые данные, найденные в

* Автор-корреспондент. E-mail: sayalbek@mail.ru

Оренбургском областном государственном архиве, Астраханском областном государственном архиве Российской Федерации и Центральном государственном архиве Республики Казахстан.

С методологической точки зрения в целях актуализации движущей силы и предпосылок создания Букеевской Орды руководствовались принципами историзма и достоверности, использовались методы анализа, синтеза, обобщения и дедукции в рамках историко-онтологического подхода.

Результаты

Первая четверть XVIII века стала для казахского народа тяжелым и критическим периодом. 10 октября 1731 г. 30 человек во главе ханом Младшего жуза Абулхаира приняли российское подданство [3; 47]. Это было началом процесса присоединения Казахстана к России. С этого времени до 1801 г., то есть до основания Букеевской Орды, проходит ровно 70 лет. Этот временной промежуток следует разделить на 2 периода в зависимости от проводимой Россией политики, изменения социально-экономического положения Младшего жуза: 1) 1731–1771 гг.; 2) 1772–1801 гг.

Первый этап ознаменовался решительным вступлением России в политику колонизации Казахстана, установлением жестких экономических санкций против казахов Младшего жуза и совершением больших политических ошибок в колонизации кочевых народов. В этот период Абулхаир хан, основавший ханство в Младшем жузе, не оправдал надежд, возлагаемых российским правительством. Его действия, стремившиеся к централизации ханской власти, противоречили политике империи. В 1748 г. Абулхаир хан погибает от рук Барака султана [3; 66]. В 1749 г. его старший сын Нуралы был избран ханом. Его титул был утвержден и царским правительством. Это был первый случай утверждения казахских ханов царским правительством.

При Нуралы усилилась зависимость от русского правительства. Его общественно-политическую деятельность историк М.П. Вяткин описывает следующим образом: «Он повысил уровень подчиненности своих владений царской России, но не смог создать единое Казахское ханство на феодальной основе» [4; 162]. Но при этом надо отметить, что царское правительство не позволяло Нуралы хану объединить население Младшего жуза.

Царское правительство вплоть до 1771 г. имело свою политику в отношении Младшего жуза. Так, из переписки 1759 г. сотрудников Оренбургской канцелярии генерал-майора А.И. Тевкелева и советника П.И. Рычкова видно, что местная администрация имела определенные намерения по отношению к ордынцам:

1. Приспособить Малую Орду к интересам государства, постепенно вовлекая в торговлю и оседлую жизнь, и при необходимости использовать ее в качестве военной силы против соседних подчиненных народов.

2. Для приведения Орды в порядок усилить власть ханов и построить для них крепость, назначить несколько казаков во главе с офицерами с целью сохранения личной безопасности. Крепость для хана Младшего жуза планируется построить на берегу реки Эмба.

3. Подавление казахов путем их подстрекательства друг к другу, в случае нарастания массового протеста.

4. Для того, чтобы они не уехали в другие места, не присоединились к другим силам и не представляли опасность, обращаться с ними милосердно, справедливо и оставить их на этом месте [5; 4].

Таким образом, имперская политика региональных властей основывалась на наблюдении за тем, чтобы казахи не мигрировали ни в какие регионы, на удерживание их на территории Младшего жуза; подстрекание против таких кочевых народов, как башкиры, калмыки, туркмены; использование власти ханов только для обеспечения порядка в стране.

Стремление казахов к возврату земель Междуречья Волги и Урала и виды царского правительства на освоение этого края имели свою предысторию. После завоевания Урала и Сибири в XV–XVII веках были предприняты первые попытки царского правительства сориентироваться с мироустройством в казахских степях и начать строить крепостные линии из казачьих поселений. В начале XVII века в Астраханском крае царское правительство, понимая, что казахи будут стремиться вернуть свою исконную землю в Междуречье, приступает к созданию специальных рубежей.

Знаток военного дела, полковник И.А. Бирюков в своей работе «История Астраханского казачьего войска», изданной в 1911 г., писал следующее: «Деятельность по защите Астраханского края от нападений казахов началась в 1737 г. с образования команды трех сотней. На этот полк,

помимо почтовой службы, была возложена задача защиты калмыков, рыбодобывающих угодий на побережье Каспийского моря и мирного населения Красноярского уезда» [6; 543]. В этот период защита Астраханского края от нападений, во-первых, кубанцев, во-вторых, казахов, а также предотвращение угрозы со стороны калмыков стали основной работой правительства, но главной задачей было удержание казахов Младшего жуза на своих местах. Что нашло, как мы уже указывали, созвучие с планами российских чиновников А.И. Тевкелева и П.И. Рычкова.

Однако царское правительство не ограничилось возведением укреплений и рубежей на пути удержания казахов. Очаг протеста должен был быть подавлен экономическими санкциями. В этой связи правительство России на имя оренбургского губернатора и тайного советника И. И. Неплюева 13 декабря 1757 г. издало специальный рескрипт о недопущении казахов на правую сторону реки Урал. В этом рескрипте было четко написано: «Не позволяйте казахам в зимний период переправлять скот на правую сторону реки Урал» [7; 178]. Этот Указ, болезненно ударивший по простым кочевникам, в какой-то мере обошел политические элиты во главе с Нуралы ханом. В 1845 г. в споре по поводу территории Букеевской Орды атаман Уральского казачьего войска К.К. Геке, опираясь на сведения, собранные в Уральском военном ведомстве, привел сведения о том, что в 1755–1758 годах Нуралы хан со своими родственниками перешел через реку Урал во внутреннюю сторону [8; 34]. Царское правительство, оказывая экономическую помощь, намеревалось получить политическую поддержку казахской знати и разжечь ненависть к ним со стороны рядовых кочевников. Следовательно, окончательная переправа казахов между реками Волга и Урал в рассматриваемый период была геополитически невозможна.

Недостатки, допущенные Российской империей в колониальной политике управления кочевыми народами, показали свои результаты в 60–70-х гг. XIX века. В 1771 г. явным свидетельством этого стал уход волжских калмыков на историческую родину в Джунгарию. Именно это событие послужило как предпосылкой, так и толчком к созданию Букеевского ханства.

В 1761 г. к волжским калмыкам пришло около 1 000 семей торгоутов во главе с Цереном-Доржи, что привело к значительным изменениям в политической жизни края. Церен-Доржи, выступивший за создание независимого государства ойратов на территории Джунгарии, пропагандировал в народе идею возвращения на историческую Родину, критикуя произвол, проявленный российским правительством в отношении к калмыкам. Кроме того, страну взбудоражило требование верховной власти выделить специальные войска для войны с Турцией со стороны калмыцкого правителя Убаши.

Другим немаловажным аспектом дестабилизации региона стала религиозная политика царского правительства, задумавшего внедрить христианство среди кочевых народов, что в корне противоречило традиционному мировоззрению калмыков. Они придерживались ламаизма, одного из направлений мировой религии буддизма. Лама по имени Лозан-Джалчин также проявил активность в агитации калмыков за возвращение на историческую Родину. Он предположил, что Далай-лама, Верховный религиозный представитель религии ламаизма, предсказал, что 1771–1772 гг. принесут счастье для калмыков. Таким образом, в 60-е гг. XVIII века среди калмыков получила широкое распространение пропаганда, направленная против колониальной политики Российской империи. По всей стране быстро распространяются слухи о том, что «Россия возьмет в качестве заложников калмыцких детей и отправит на войну около 10 000 человек калмыков» [9; 8].

В основном идея откочевки из России в Джунгарию никогда не покидала умы калмыцких ханов. По словам Замьяна, правителя хошоутского улуса, Аюке хан дважды предпринимал попытки. Дарма-Бале за переписку с правителем Джунгарии о переселении волжских калмыков на историческую Родину был наказан. Такие же намерения были и у таких правителей, как Дондок-Омбо, Дондок-даши.

Цебек-Доржи и его сторонники, в свою очередь, взялись противопоставить Убаши-хана и всему калмыцкому народу России. В 1767 г. назревал народный протест, что послужило очередной причиной начала Великого переселения. 2 марта этого же года астраханский губернатор Н.А. Бекетов получил от Замьяна, противника Убаши хана, первое сообщение о намерении калмыков. В письме говорилось о желании калмыков принять китайское подданство и разведать для этого путь на Дальний Восток. Такие же письма Замьян адресовал Н.А. Бекетову снова и снова в 1768, 1769 годах. Поначалу глава края с большим сомнением относился к рапортам Замьяна. Потому что Замьян, не сумевший договориться с управляющим калмыцкими делами полковником И. А. Кишенским, в 1767 г. лишился должности правителя улуса. Впоследствии сам Н.А. Бекетов стал с подозрением

относиться к калмыкам. Секретные данные, предоставленные доверенными шпионами в марте 1769 г., показали, что подозрения астраханского губернатора соответствовали реальности.

Решение калмыков покинуть Россию губернатор Н.А. Бекетов пытался довести до Коллегии иностранных дел. В своем докладе от 15 апреля 1770 года в качестве основной меры по задержанию калмыков предложил пригласить в Петербург правителя Убаши и главных организаторов, таких как Еремпель, Бамбара, Шеаренга, Цебек-Доржи, Лоузанг-жалшин, Даши-Дондук и провести расследование или арест. Однако Коллегия иностранных дел, опираясь на доклады И. А. Кишенского, опровергла сомнения губернатора Н.А. Бекетова [10; 4–14].

В 1770 г. калмыки, населявшие горный склон реки Волга, стали переходить на левую сторону. Переселение калмыков не осталось незамеченным русскими чиновниками. В связи с этим к полковнику И.А. Кишенскому правитель Убаши в письме от 26 декабря писал: «Казахи собираются отправиться в поход против русских и калмыцких народов. Наш народ объединяет усилия для отражения» [8; 24]. Царское правительство, поддерживающее любой произвол в отношении казахов в плане раскола, дало свое согласие на перекочевку калмыков, не понимая, что любая провокационная политика чревата непредсказуемыми последствиями.

4 января 1771 г. Убаши, выступая перед войсками, правителями и народом в местечке Белту, расположенном в Нарынских песках, объявил о необходимости покинуть Российскую империю. Таким образом, длинное кочевье калмыков отправилось в дальнейшее путешествие в Джунгарию [11; 46]. По данным исследователя Н. Пальмова, из Поволжья вышло до 30 909 человек [1; 76]. Н.Я. Бичурин показал, что в калмыцких кочевьях было от 33 000 человек до 169 000 человек [12; 113].

Перекочевка калмыков в Джунгарию вызвал ажиотаж у российского правительства. Верховная власть, Сенат, Коллегия иностранных дел, местное руководство начали осознавать свои политические ошибки. Астраханский губернатор Н.А. Бекетов, давший сигнал с 1767 г. о подготовке калмыков к откочевке на свою историческую Родину, стал своего рода политическим предсказателем. Не сумев вернуть беглецов вооруженными силами, власти не сидели сложа руки. Стоял вопрос о сохранности южных рубежей империи, который «подвис» из-за политической решимости калмыков поменять подданство, лишив тем самым царское правительство военных ресурсов для борьбы с внешним врагом и сырья для российской промышленности. У высшего регионального руководства осталась еще одна призрачная возможность — дипломатическим путем решить назревшие проблемы.

Вскоре российское правительство попросило руководство Китая вернуть калмыков, бежавших из Волги по ранее заключенному соглашению между двумя странами. Однако Китай заявил, что Российская империя не вернула Серена, бежавшего из Джунгарии на Волгу, и не может выполнить эту просьбу. Конечно, это было оправдание Китая, который не мог отказаться от такой находки [12; 115].

Великое калмыцкое кочевье открыло казахам Младшего жуза исторические возможности в политическом, экономическом, социальном плане. Период, полный жесткой, колониальной политики, экономических санкций (1731–1771), остался позади. Теперь, до образования Букеевского ханства, то есть до 1801 г., в экономическом отношении начинался благоприятный период. Конечно, российское самодержавие не могло отказаться от колониальной политики. В этой связи Б. Аспандияров отметил: «После отъезда калмыков в Китай отношение царских чиновников к казахам несколько изменилось. Вместо ненависти и неприязни наметился переход к «мирной» политике» [13; 38].

Политическая ситуация в Младшем жузе в 80-е гг. XVIII века оставалась напряженной. Ярким примером стало участие рядовых крестьян в национально-освободительном восстании 1783–1797 гг. во главе с Сырымом Датовым. Это движение, впоследствии которого Нуралы хан оказался ненужным ни царскому правительству, ни народу, оказало огромное влияние на экономическую ситуацию. 29 июня 1783 г. правительство направило Указ на имя главы Оренбургского края генерала А.И. Апухтина. По нему в случае нехватки кормов для скота разрешалось переправлять казахов на внутреннюю сторону, арендовать у русских жителей землю [14; 180]. В октябре 1786 г. генерал-губернатор О. А. Игельстром разрешил семнадцати старшинам Младшего жуза, с их 45 тысячами хозяйств, переправиться через реку зимой. Это помогло многим аулам, испытывающим дефицит в пастбищных угодиях. Затем Указ, изданный 29 июня 1783 г., был вновь утвержден Верховным правительством 21 апреля 1787 г. Было предложено поручить контроль над переходом на

внутреннюю сторону комендантам крепости с получением ими аманата от авторитетных, влиятельных лиц, чтобы обеспечить спокойное положение эмиграции.

Царское правительство стремилось не упускать свои интересы, делая экономические уступки казахам. В 1788 г. пограничная военная экспедиция издала Указ о налоге на скот, взимаемом с казахов, пересекших реку Урал и заселивших этот район, затем приступила к сбору налогов. В этом же году пастбища казахов на внутренней стороне были ограничены. Потому что колониальной империи нужно было «ограничить подход кыргызско-кайсаковского народа к реке Волге и следить за тем, чтобы они не касались населенных пунктов, расположенных вдоль этой реки» [15; 56].

В устройстве быта казахов правительство не ограничилось только судебными и административными реформами. Правительственные чиновники, разрешившие в зимний период переправу скота на территорию России, также взялись за создание военных рубежей на внутренней стороне. В 1783 г. в поволжских степях в зимний период предполагалось установить специальные посты охраны и вновь упразднить их летом. В результате Служба охраны, действовавшая на внутренней стороне в 1737 г., в 1783–1793 гг. была переименована в Рубеж временной охраны и вновь возрождена [6; 547, 548]. На самом деле их задачей было следить за тем, чтобы казахи не остались на землях Междуречья навсегда.

В 90-е гг. XVIII века проблемы пастбищ в Младшем жузе имели противоречивый характер. В 1787 г. разрешение на переход казахов в зимнее время со скотом на внутреннюю сторону не утратило своей силы и в последующие годы. Однако в 90-е годы зона миграции казахов была вновь ограничена. Зимой 1790–1791 гг. в Междуречье с 170 705 лошадьми, 6 790 верблюдами, 246 292 овцами и 16 090 коровами перебрались 1 857 казахов, а в 1794–1795 гг. 1 367 человек переехали в степь между Уралом и Волгой с 195 796 лошадьми, 16 785 верблюдами, 58 684 головами крупного рогатого скота и 445 768 овцами [15; 38].

Проблема пастбищ в Младшем жузе была намерено усложнена. Казахи, перешедшие на внутреннюю сторону в зимний период, не возвращались обратно в степную местность, и имели привычку оставаться на месте и летом, что повлекло за собой потерю актуальности Временной охраны как административного органа (1783–1793) [16; 91, 92]. В августе 1793 г. был разработан проект сокращения цепочки постов на внутренней стороне и создания уже постоянной охраны. Этот проект был одобрен русским царем и утвержден Специальным указом в 1794 г. По нему предполагалось создать новые кордоны от Камелики до Узеня, далее по Узени до Камыш-Самара, далее до Уральского рубежа [6; 553, 554].

В 80–90-е гг. XVIII века в историю приобретения казахами права перехода в Междуречье Сырым Датұлы внес значительный вклад. Хотя колонизирующее правительство, стремясь освободить его из плена, совершало различные манипуляции по превращению его в «куклу» своей политики, батыр не предавал интересы народа [17; 116]. Выражение недоверия Сырым Датұлы полковником Д. Гранкиным в своих рукописях [17; 131], показ генерал-губернатора А. Пеутлинга казахского героя перед царицей Екатериной II в качестве «знаменитого хулигана, разбойника» [17; 137] тому подтверждение.

Кроме того, историк М.П. Вяткин писал, что Сырым и его сторонники в 1787 г., поддерживая новую систему управления, намеревались не ставить Российскую империю против себя и сохранить право на владение пастбищами «на внутренней стороне» [18; 228, 229]. В целом, на снижение темпа национально-освободительного движения повлияло понимание казахами возможности временного пользования междуречьем Урала и Волгой и осознание им последствий от противостояния Российской империи.

Однако борьба Сырыма Датұлы за исторические земли на этом не закончилась. В достижении этой цели он выбрал мирный путь. В связи с этим следует отметить, что в 1801 году в числе кочевников внутренней стороны было названо имя знаменитого батыра. Интересные факты о его отношении к Волго-Уральскому междуречью приводят такие исследователи, как А. Евреинов [19], И.С. Иванов [20], И.А. Бирюков [6] из числа авторов периода до Октябрьской революции.

Будучи верным чиновником колониального правительства, А. Евреинов отмечает, что решающую роль в переходе жителей Младшего жуза на правую сторону Урала сыграл Сырым батыр. Рассмотрев этот момент, он пришел к следующему выводу: «Влияние одного Букей султана при переходе на внутреннюю сторону было незначительным. Нужен был истинный образ, сильная воля. Такие качества были обнаружены у Сырыма батыра, отличившегося в событиях второй половины XVIII века в Младшем жузе. Обладая от природы огромной силой, глубоким умом, непомерной

волей, будучи хитрым и тщеславным, он стал любимцем народа. Ордынцы видели в нем свое величество, ибо Сырым по происхождению принадлежал им» [19; 52]. Исследователь И.С. Иванов, также согласившись с мнением А. Евреинова, писал, что герой был энергичной и славной личностью своего времени, другие были вынуждены считаться с ним. Кроме того, автор обратил внимание на недостаток влияния только одного Бокея в деле отделения от Малой Орды и создания независимой от нее Орды [20; 4, 5].

В свою очередь И.А. Бирюков отметил, что Сырым Датулы участвовал в процессе перехода на внутреннюю сторону. В своей работе автор приводит сведения о том, что 5 сентября 1801 г. глава Астраханского казачьего войска П.С. Попов направил Сырым Датуле первое письмо. П.С. Попов поблагодарил батыра за правильное решение, попросил поторопиться: «Поскольку я уважаю Вас и считаю своим близким другом, советую вам первым сделать шаг в правую сторону Урала, показать пример другим. По крайней мере, за день до других переезжайте на внутреннюю сторону со своим улысом, семьей. После этого подвига я обязательно создам условия для того, чтобы вы стали первым дворянином Орды и имели возможность в соответствии с вашим служением получить необходимый чин» [6; 614]. Далее, по сведениям И.А. Бирюкова, во втором письме от 28 сентября 1801 г. П.С. Попов просил Сырыма не опасаться последствий перекочевки и обещал обеспечить его личную безопасность. В конце концов исследователь приходит к четкому выводу, что Сырым Датулы прошел вместе с Букеем [6; 614, 615].

В списке первых кочевников Волго-Уральского междуречья перечислены имена выдающихся султанов, биев, старшин Младшего жуза, там отсутствует только имя знаменитого батыра. Но это не значит, что у Сырыма не было никакой роли в возвращении Междуречья. Потому что последующие исследования свидетельствуют о необходимости пересмотра сведений М.П. Вяткина о том, что герой бежал в Хиву в 1797 г. [18; 314]. Так, А.К. Муктар выяснил, что Сырым 22 мая 1799 г. направил последнее письмо Оренбургскому военному губернатору и после чего, до самой смерти, без влияния оренбургской администрации принимал активное участие в решении внутренних и внешних вопросов казахского общества [3; 189, 190].

Из противоречивых мнений относительно общественно-политической деятельности Сырыма Датова следует один общий вывод. Он был мудрым батыром, который заботился о народе, стремился вернуть волго-уральские земли казахам, чему и посвятил всю свою жизнь.

В 90-е гг. XVIII века Российская империя приняла ряд решений, касающихся Междуречья. Например, в 1795 г. было опубликовано новое Положение о переселении калмыков с горного склона реки Волги в степные просторы. В 1771 г. калмыки, не сумевшие последовать за своими соотечественниками, перебравшимися в Джунгарию, остались в прежнем положении, не подвергаясь никаким наказаниям. Однако, поздно осознав свои ошибки, царское правительство постоянно следило за этим народом и ужесточало меры безопасности [21; 123].

В марте 1798 г. Астраханское губернское руководство внесло в правительство предложения по размещению скота казахов в зимний период между камыш-самарскими озерами и городом Уральском. Это предложение было утверждено верховной властью и разрешено казахским крестьянам, которые были заинтересованы в переселении в этот регион. Но 23 августа этого года это постановление утратило силу, и кочевникам вновь разрешили использовать Нарынские пески в качестве источника выпаса в зимний период [14; 372].

В основном до начала XIX века царское правительство не планировало окончательно переселить казахов Младшего жуза в междуречье Волги и Урала. Напротив, оно строго следило за возвращением казахов в степь, фиксируя эти факты приобретением ими специальных пропусков. Документы свидетельствуют о том, что до начала XIX века царское правительство не имело никакого умысла по окончательному закреплению казахов Младшего жуза во внутреннюю сторону.

В начале XIX века стали меняться и взгляды, и политика колониального царского правительства на казахов Младшего жуза. Вокруг этого вопроса полковник И.А. Бирюков высказывает свое мнение следующим образом: «К этому времени (до 1801 г. — Г.С.) значительно улучшилось поведение казахов, уменьшились грабежи и разбои, и правительство со своей стороны стремилось превратить бывших врагов, то есть казахов, в друзей» [6; 566]. В некоторой степени автор был прав. Политико-экономическая жизнь в Младшем жузе стала налаживаться после волны национально-освободительных восстаний казахов за свои права.

Российское правительство не теряло надежды до XIX века, считая, что волжские калмыки вернутся назад. Беженцы, бежавшие из Китая, полностью описали невыносимое состояние своих

соотечественников. Провал дипломатических переговоров с Китаем привел Россию в замешательство. Несмотря на это, царское правительство не отказалось от решимости вернуть своих прежних подданных.

В 1791 г. волжские калмыки, переехавшие в Китай, предприняли шаги к возвращению в Россию. Но Китай сдержал это стремление калмыков вооруженными силами. Слухи об этом волнении дошли и до российского правительства. Региональная верховная власть приказала руководству Сибирского края предоставить убежище бежавшим калмыкам [1; 91]. Первоначально их планировалось поселить в Кольванской губернии, а затем расселить в Волго-Уральском междуречье [10; 17, 18]. Именно этот исторический факт не позволил российским властям допускать казахов Младшего жуза к окончательному заселению в астраханские степи.

Русское правительство, которое до 1800 г. ожидало возвращение калмыков, узнав, что никаких результатов не будет, перешло к размышлению о положении калмыков, которые в силу известных обстоятельств остались у них. В качестве наглядного доказательства можно привести принятие императором Павлом I дербетского посланника Тайцзи Чучей и Гелуном Сойбином-Бакши в 1800 г. в своем дворце. В результате встречи калмыцкий народ приобретает исключительные права: 1) выбирать себе вождя; 2) подчиняться непосредственно самому императору; 3) быть независимым от Донской армии; 4) вести прямую переписку с императором; 5) связаться с Коллегией по иностранным делам по любому вопросу; 6) обратиться к Генеральному прокурору по земельным и иным вопросам [12; 115].

В 1801 г. правитель дербетов Чучей был утвержден наместником калмыков. Казахам Младшего жуза вернули возможность перехода на внутреннюю сторону.

С 1801 г. некоторая группа казахов Младшего жуза запросила у русского царя специальное разрешение на окончательное заселение во внутренней стороне. Первым из них стал старшина Ногайского рода Ислам Курманкожаев, который изъявил желание переехать со 100 шаныраком. 11 февраля 1801 г. председатель Ханского совета Младшего жуза Букей султан обратился не к оренбургскому губернатору Н.Н. Бахметеву, а к главе Грузинской и Астраханской губерний К.Ф. Кноррингу с просьбой принять российское подданство, переселиться между Уралом и Волгой. Одновременно с Бокеем Нуралыулы старшина рода Кердери Малой Орды Тлеп Кайбашев планировал закрепиться в степи под Астраханью. Он действовал только по-другому, то есть через Уральскую войсковую контору [20; 3, 4]. Стремление казахов Младшего жуза к Междуречью такими темпами позволяет предположить, что, кроме трех указанных выше правителей, было гораздо большее количество тех, кто запросил «официальное разрешение».

У каждого из казахских руководителей, желающих перейти на внутреннюю сторону, был свой интерес и причины. Старшины И. Курманкожаев и Т. Кайбашев стремились сохранить власть, выведя свое племя из экономического тупика. Они не мечтали о верховном ханстве из-за своего происхождения. У Бокея Нуралыулы цели и амбиции отличались от двух предыдущих. Он, как представитель чингизидов, мог претендовать на верховную власть. В связи с этим историк Б. Аспандияров писал: «Бокей был одним из претендентов на ханское звание. Но в борьбе за ханский престол у него не было шансов, чем у родного брата Каратая, пользующегося большим авторитетом. По этой причине он решил стать служителем императорского правительства, а не быть вассалом Хана Малой Орды. Кроме того, Букей надеялся, что при поддержке царской администрации и под защитой охраны рубежа у него будет возможность «еще больше укрепить свою власть и богатство» [13; 42].

Царское правительство не стало вдаваться в подробности личных целей и интересов местных лидеров, желающих перейти на внутреннюю сторону. Стремясь к политическому ослаблению Младшего жуза, власти решили выдавать официальные разрешения всем казахским предводителям, решивших перебраться на земли Междуречье. 25 февраля 1801 г. русский царь издал на имя полковника П.С. Попова приказ о разрешении старшине И. Курманкожаеву переехать в уральские степи со 100 шаныраком ногайского рода [20; 3, 4]. 11 марта 1801 г. царь Павел I направил в адрес главы Кавказской линии К.Ф. Кнорринга указ о принятии в подданство Букея Нуралыулы [22; 30].

Таким образом, 1801 г. стал успешным для казахов Младшего жуза, они получили право окончательно обосноваться в междуречье Волги и Урала.

Обсуждение

Как было отмечено, после 30-ти лет ожидания бежавших в Джунгарию калмыков российское правительство, зная, что не сможет исправить свою политическую ошибку, стало уделять большее внимание региональным проблемам. Уступки калмыцкому и казахскому народам в 1800–1801 гг. стали результатом «политики поддержки кочевников и компенсации допущенных ошибок».

В основном образование Букеевского ханства было связано со взаимосвязанными внутренними и внешними факторами. В качестве главного внутреннего фактора формирования Букеевской Орды выступает земельный вопрос. Хозяйственная формула «земля кормит скот, а скот — источник существования людей» была характерна для всего кочевого казахского общества. На первом месте стояла земля, играющая роль основного средства производства существования человеческого общества. Казахи, занимающиеся кочевым скотоводством, высоко ценили земли с плодородными пастбищами, достаточной водой, с благоприятными для скота зимовками.

Но в истории образовании Внутренней Орды, помимо влияния внутренних факторов, были внешние, связанные с атрибутивом государственности. Для создания любого ханства или государства необходим определенный ареал, регион. Для казахов Младшего жуза такая территория была подготовлена в 1771 г. после перехода калмыков в Джунгарию из междуречья Волги и Урала. Как уверяют большинство ученых, уход волжских калмыков от Междуречья не было случайностью. Это произошло вследствие политической ошибки, допущенной из-за колониальной политики российского правительства в 60-е гг. XIX века. Кроме того, нельзя утверждать, что все калмыки хотели возвратиться на свою историческую Родину Джунгарию. Много было калмыков, которые не знали, где находится их конечная остановка [9; 15].

Сочетание данных факторов привело к образованию Букеевского ханства, что, конечно же, не входило в планы царских властей на протяжении многих лет. По сути дела, создание Букеевской орды стало следствием их неспособности к компромиссам в колониальной политике в отношении кочевых народов. Чиновникам, долго ждавшим возвращения калмыков и не хотевшим отдавать земли между Волгой и Уралом казахам, в конце концов, пришлось уступить под предлогом «...не противоречит государственным интересам». Таким образом, постоянное стремление казахов Младшего жуза к возврату исторических земель стало главной причиной образования Букеевского ханства.

11 марта 1801 г. российский император Павел I подписал Специальный указ, разрешающий Букей султану и его подчиненным перейти на правую сторону реки Урал. После нескольких месяцев тщательной подготовки Букей султан 20 декабря 1801 г. перешел на внутреннюю сторону со 183-мя шаныраками, состоявшими в основном из своих родственников. По данным исследователя И.А. Бирюкова, в этом кочевье было 740 человек, 1366 голов крупного рогатого скота, 24 верблюдов, 3300 лошадей, 1250 овец [6; 616]. Следовательно, в среднем на каждый дом приходилось 82 головы, и на каждую душу — 8 голов скота.

Вслед за ним другие казахи Младшего жуза перешли на земли Междуречья. Среди первых переселенцев, открыто поддержавших Букея султана, встречались такие авторитетные личности, как Сары, Ниетали, Айдынгалы — сыновья бывшего хана Младшего жуза Есима Нуралыулы, султан Шыгай Нуралыулы [22; 30, 31]. Все они переехали со своими семьями, со своим имуществом с целью постоянного проживания. В 1802 году старшина рода шеркеш Бекмухаммед Турмамбетов переправил принадлежащие ему шаныраки на правый берег реки Урал. Вместе с ним и родные братья Жакып и Бекболат вместе со своими семьями поселились на внутренней стороне [23; 15]. В 1801–1803 гг. среди поселившихся в самарских степях были старшина рода Бериш Жузбатыр, старшины рода Ногай Мамбетказы и Кенжали Курманкожаев [24; 263].

На внутреннюю сторону вместе с Букей султаном переселились в основном потомки Байулы. Здесь были представители 12-ти родов: Бериш, Шеркеш, Маскар, Адай, Жаппас, Ысык, Есентемир, Байбакты, Алаша, Тана, Кызылкурт, Таз. Кроме того, среди новоселов занимали свои места кочевники отдела Жетиру родов Тама, Кердери, Табын, отдела Алимұлы рода Кете.

Необходимо отметить, что данные по численности казахов Младшего жуза, впервые перешедших на земли Междуречья, весьма противоречивы. Генерал-майор П.С. Попов, координирующий переход казахов на внутреннюю сторону, весной 1803 г. в данных, переданных в Сенат, указал, что численность впервые переселенного населения составляла 5 001 шанырак, 22 775

человек. Из этого же документа мы узнаем, что в начале ноября 1802 г. в самарские степи перебрались еще 1 265 шаныраков численностью 8 331 человек [15; 52].

Заключение

Букеевская орда, основанная в начале XIX века, занимает особое место в истории нашей страны. Постоянное стремление казахов Младшего жуза к родной исторической земле стало главной причиной образования Букеевского ханства. Кроме того, неспособность Российской империи на должном уровне контролировать калмыков, населявших междуречье Волги и Урала, а впоследствии и их стремление к исторической родине в Джунгарии послужили предпосылкой к образованию Букеевского ханства. Ведь для появления любого государственного устройства обязательно требуется новая территория. На официальное создание Внутренней Орды повлияло освобождение значительной части земель Приволжского и Уральского междуречий.

Со временем Букеевская орда стала государством с большим политическим значением, высоким экономическим потенциалом, социальным положением. Ведь ордынцы, населявшие берега Каспийского моря и обширные степи на правом берегу реки Урал, вернули себе родные исторические земли, подняли хозяйство, укрепили единство, развили культуру, сохранили эту необъятную землю и унаследовали ее потомкам.

Список литературы

- 1 Пальмов Н. Очерк истории Калмыцкого народа за его пребывания в пределах России / Н. Пальмов. — Астрахань: Калмыц. гос. изд-во, 1922. — 139 с.
- 2 Чистанов М.Н. Генезис исторического сознания как проблема социальной философии: дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 — «Социальная философия» / М.Н. Чистанов. — Томск, 2001. — 122 с.: ил. РГБ ОД.
- 3 Мұқтар Ә.Қ. Азаттық таңы жолында / Ә.Қ. Мұқтар. — Алматы: Ғылым, 2001. — 258 б.
- 4 Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР / М.П. Вяткин. — Л.: Госполитиздат, 1941. — 361 с.
- 5 ОрОГА РФ. — Ф. 6. — Оп. 10. — Д. 4606. — Л. 4.
- 6 Бирюков И.А. История Астраханского казачьего войска. — Ч. III / И.А. Бирюков. — Саратов, 1911. — 974 с.
- 7 Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за независимость казахского народа (1797–1838). — Т. 7 / А.Ф. Рязанов // Тр. Общ-ва изучения Казахстана. Отд. ист. и этногр. — Кызыл-Орда, 1926. — 292 с.
- 8 ЦГА РК. — Ф. 4. — Оп. 1. — Д. 392. — Л. 34.
- 9 АОГА РФ. — Ф. 1. — Оп.13. — Д. 26. — Л. 8.
- 10 АОГА РФ. — Ф. 1. — Оп. 3. — Д. 6. — Л. 4–14.
- 11 Житецкий И.А. Очерки быта астраханских калмыков: этнографические наблюдения / И.А. Житецкий. — М., 1893. — 73 с.
- 12 Бичурин Н.Я. Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени. — 2-е изд. — / Н.Я. Бичурин. — Элиста, 1991. — 128 с.
- 13 Аспандияров Б. Образование Букеевской Орды и ее ликвидация / Б. Аспандияров. — Алматы: Қазақ энцикл., 2007. — 400 с.
- 14 ЦГА РК. — Ф. 4. — Оп. 1. — Д. 104. — Л. 180.
- 15 Гиззатов С.М. Бөкей Ордасындағы жер үшін күрес / С.М. Гиззатов. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2016. — 248 б.
- 16 Цыбич В.М. История Волжского казачества / В.М. Цыбич, Е.А. Ашанин. — Саратов: Приволж. кн. изд-во, 2002. — 168 с.
- 17 Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках (1771–1867): сб. док. и матер. — Алма-Ата: Наука, 1964. — 790 с.
- 18 Вяткин М.П. Батыр Сырым / М.П. Вяткин. — Алматы: Санат, 1998. — 344 с.
- 19 Евреинов А. Внутренняя, или Букеевская, киргиз-казачья Орда. — Кн. 4 / А. Евреинов. Букеевской Орде — 200 лет. — Алматы: Өлке, 2001. — 216 с.
- 20 Иванов И.С. К столетнему юбилею Внутренней (Букеевской) киргиз-кайсацкой орды / И.С. Иванов // Астраханский листок. — 1901. — № 42. — С. 4, 5.
- 21 Горбунов Н.П. История казачества в Астраханском крае / Н.П. Горбунов, И.В. Кучерук, С.Н. Афанасьев. — Астрахань: Нова плюс, 2002. — 233 с.
- 22 История Букеевского ханства. 1801–1852 гг. (сб. док. и матер.). — Алматы: Дайк-Пресс, 2002. — 1120 с.
- 23 АОГА РФ. — Ф.1. — Оп. 4. — Д. 554. — Л. 30.
- 24 Материалы по истории Казахской ССР (1785–1828 гг.): [В 4-х т.]. — Т. 4 / отв. ред. В.И. Лебедев. — М.–Л.: Изд. АН СССР, 1940. — 543 с.

С.М. Гиззатов

Бөкей Ордасының құрылуы: себептері мен алғышарттары

Мақалада XIX ғасырдың басында Еділ мен Жайық өзендерінің арасында пайда болған Бөкей Ордасының құрылу тарихы қарастырылған. Автор 1731 жылы Кіші жүз өкілдерінің орыстың бодандығына қабылданған сәтінен бастап 1801 жылы Бөкей хандығы құрылғанға дейін орын алған саяси, әлеуметтік-экономикалық оқиғалардың қозғаушы күші мен алғы шарттарын зерттеген. Зерттеу жұмысында Ішкі Орданың бірінші ханы Бөкей Нұралыұлы мен белгілі батыр мен би Сырым Датовтың қоғамдық-саяси қызметі туралы жаңа деректер ұсынылған. Сонымен қатар Еділ мен Жайық аралығын мекендеген қалмақтардың өз тарихи отаны Жоңғарияға кету себептері туралы айтылған. Мақала авторы Бөкей Ордасы құрылуының себептері мен алғышарттарын зерттеу барысында революцияға дейінгі кезеңде жарияланған еңбектерді, отандық және шетелдік архив материалдарын, түрлі құжаттар жинағын пайдаланған.

Кілт сөздер: Бөкей Ордасы, хандық, ұлт-азаттық қозғалыс, сұлтан, батыр, қазақ-қалмақ қатынастары, рескрипт, жер реформасы, бекініс, губерния.

S.M. Gizzatov

The formation of the Bukey Horde: causes and prerequisites

The article examines the history of the creation of the Bukey Horde, which arose at the beginning of the XIX century between the Volga and Ural rivers. The author studies the driving force and prerequisites of political, socio-economic events that took place from the moment of the adoption of Russian citizenship by representatives of the Younger Zhuz in 1731 to the moment of the formation of the Bukey Khanate in 1801. The research paper presents new data on the socio-political activities of the first khan of the Inner Horde, Bokey Nurulyuly, and the famous batyr and bi Syrym Datov, related to the aspirations of the Kazakhs to their ancestral historical land. The reasons for the departure of the Kalmyks who inhabited the Volga and the Urals to their historical homeland in Dzungaria were touched upon. The author of the article used works published in the pre-revolutionary period, domestic and foreign archival materials, various collections of documents in the study of the causes and prerequisites for the creation of the Bukey Horde.

Keywords: Bukey Horde, khanate, national liberation movement, sultan, batyr, Kazakh-Kalmyk relations, rescript, land reform, fortress, province.

References

- 1 Palmov, N. (1922). Ocherk istorii kalmytskogo naroda za ego prebyvaniia v predelakh Rossii [An essay on the history of the Kalmyk people during their stay in Russia]. Astrakhan: Kalmytskoe gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].
- 2 Chistanov, M.N. (2001). Genesis istoricheskogo soznaniia kak problema sotsialnoi filosofii [Genesis of Historical Consciousness as a problem of social Philosophy]. *Candidate's thesis*. Tomsk [in Russian].
- 3 Muqtar, A.Q. (2001). Azattyq tani zholinda [On the way for freedom]. Almaty: Gilim [in Kazakh].
- 4 Viatkin, M.P. (1941). Ocherki po istorii Kazakhskoi SSR [Essays on the history of the Kazakh SSR]. Leningrad: Gospolitizdat [in Russian].
- 5 Orenburgskii oblastnoi gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [Orenburg Regional State Archive of the Russian Federation]. — F. 6. — Op. 10. — D. 4606. — L. 4 [in Russian].
- 6 Biriukov, I.A. (1911). Istoriia Astrakhanskogo kazachego voiska [History of the Astrakhan Cossack Army]. Ser. III. Saratov [in Russian].
- 7 Riazanov, A.F. (1926). Sorok let borby za nezavisimost kazakhskogo naroda (1794–1838) [Forty years of struggle for the independence of the Kazakh people (1794–1838)]. Kyzyl-Orda: *Trudy Obshchestva izucheniia Kazakhstana. Otdel istorii i etnografii, Proceedings of the Society for the Study of Kazakhstan. Department of History and Ethnography*, 292 [in Russian].
- 8 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 4. — Op. 1. — D. 392. — L. 34 [in Russian].
- 9 Astrakhanskii oblastnoi gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [Astrakhan Regional State Archive of the Russian Federation]. — F. 1. — Op.13. — D. 26. — L. 8 [in Russian].
- 10 Astrakhanskii oblastnoi gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [Astrakhan Regional State Archive of the Russian Federation]. — F. 1. — Op. 3. — D. 6. — L. 4–14 [in Russian].
- 11 Zhitetskii, I.A. (1893). Ocherki byta astrakhanskikh kalmykov: etnograficheskie nabliudeniia [Essays on the life of the Astrakhan Kalmyks: ethnographic observations]. Moscow [in Russian].

- 12 Bichurin, N. (1991). Istoricheskoe obozrenie oiratov ili kalmykov s XV stoletiiia do nastoiashchego vremeni. 2-oe izdanie [Historical review of the Oirats or Kalmyks from the XV century to the present. 2nd edition]. Elista [in Russian].
- 13 Aspandiiarov, B. (2007). Obrazovanie Bukeevskoi Ordy i ee likvidatsiia [Formation of the Bukey Horde and its liquidation]. Almaty: Qazaq entsiklopediiasi [in Russian].
- 14 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 4. — Op. 1. — D. 104. — L. 180 [in Russian].
- 15 Gizzatov, S.M. (2016). Bokey Ordasindagi zher ushin kures [The struggle for land in the Bukey Horde]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 16 Tsybich, V.M., & Ashanin, E.A. (2002). Istoriia Volzhskogo kazachestva [History of the Volga Cossacks]. Saratov: Privolzhskoe knizhnoe izdatelstvo [in Russian].
- 17 (1964). Kazakhsko-russkie otnosheniia v XVIII–XIX vekakh (1771–1867). Sbornik dokumentov i materialov [Kazakh-Russian relations in the XVIII-XIX centuries (1771-1867): collection of documents and materials]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 18 Viatkin, M.P. (1998). Batyr Syrym [Hero Syrym]. Almaty: Sanat [in Russian].
- 19 Evreinov, A. (2001). Vnutrenniaia, ili Bukeevskaia, kirgiz-kazachia Orda [The Inner or Bukey Kirghiz-Cossack Horde]. Bukeevskoi Orde — 200 let — Bukeevskaya Horde — 200 years. 4 Book. Almaty: Olke [in Russian].
- 20 Ivanov, I.S. (1901). K stoletnemu yubileiu Vnutrennei (Bukeevskoi) kirgiz-kaisatskoi Ordy [To the centenary of the Inner (Bukey) Kirghiz-Kaysak Horde]. *Astrakhanskiy listok — Astrakhan page*, 42, 4, 5 [in Russian].
- 21 Gorbunov, N.P., Kucheruk, I.V., & Afanasev, S.N. (2002). Istoriia kazachestva v Astrakhanskom krae [The history of the Cossacks in the Astrakhan region]. Astrakhan: Nova plius [in Russian].
- 22 (2002). Istoriia Bukeevskogo khanstva. 1801–1852 gg. (sbornik dokumentov i materialov) [The history of the Bukey Khanate. 1801-1852 (collection of documents and materials)]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 23 Astrakhanskii oblastnoi gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [Astrakhan Regional State Archive of the Russian Federation]. — F. 1. — Op. 4. — D. 554. — L. 30 [in Russian].
- 24 Lebedev, V.I. (Ed.) (1940). Materialy po istorii Kazakhskoi SSR (1785–1828 gg.) [Materials on the history of the Kazakh SSR (1785-1828)]. Vol. 4. Moscow–Leningrad: Izdanie Akademii nauk SSSR, 4 [in Russian].

Ye.A. Dmitriyev^{1*}, A.I. Kukushkin¹, A.B. Maken¹, A.M. Adilbaev²

¹*Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;*

²*Regional Scientific and Practical Center for Additional Education for Children «Saryarka Darini» Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: yevgenii1992@mail.ru; tatarlandia@mail.ru; adil.95.kz-95@mail.ru; a.ardak-84@mail.ru)*

The history of the study of the Turkic monuments of Saryarka

The Early Medieval period is one of the least studied historical periods of Saryarka in archaeological terms. The current situation is aggravated by the lack of direct written information about this rather long period of time, covering an entire millennium. The eventful epoch begins in the middle of the VI century, with the annexation of the lands of Central Kazakhstan, as well as Semirechye and Khorezm to the Turkic Khaganate. The beginning of the research of Early Medieval monuments is associated with the work of the Central Kazakhstan Archaeological expedition, then the study was continued by the Saryarka archaeological expedition and the Karaganda University named after E.A. Buketov. It should be noted that in recent years there has been a positive trend in the study of funerary and memorial early medieval monuments of Central Kazakhstan. However, the accumulated materials are still few and without systematic research, positive changes are not expected in the coming years, and the stage of primary data accumulation may last for more than a decade.

Keywords: Middle Ages, Saryarka, Turks, ritual objects, funeral complexes, stone sculptures, history of study, archeology, horse burial, funeral rite.

Introduction

The study of early medieval monuments began in 1957 by excavations by M.K. Kadyrbayev at the Yegiz-Koytas burial ground. It is located in the tract of the same name, on the right bank of the Tokrau River (Aktogay district, Karaganda region). An ancient Turkic burial was found under the mound of a small (7 m in diameter) stone mound. The deceased was laid on his back in an extended position and oriented with his skull in an easterly direction. The accompanying inventory consisted of fragments of a birch bark quiver, an iron three-bladed petiole arrowhead, a stone object, a quiver ring and remains of a belt with a buckle. Bones of a horse were excavated in the southern half of the grave. The horse was laid on its “belly” with its limbs tucked under its body and its skull pointing in a westerly direction. The horse had been harnessed and in its teeth there were iron bridles, apparently fitted with ringed psaltery. Two iron stirrups with a slit for a puttlch were cleared from the horse's legs. Two bone buckles were fixed on the animal's back [1; 184-186]. Analyzing the material obtained, M.K. Kadyrbayev noted some parallels in the rituals and object complex of Kudyrge burial mound, but suggested that the barrow of Yegiz-Koitas was apparently earlier and dated it to the VI-VII centuries [1; 198-199].

As a result of the activities of the Central Kazakhstan archaeological expedition in Central Kazakhstan it was possible to identify and/or localize more than 60 [2; 4] medieval settlements and fortresses, previously known, in particular, according to written evidence. According to A.Kh. Margulan, most of them originated in the Kipchak period, especially under the rulers of Ak-Orda (XIII-XV centuries) [2; 5].

In 1972, S. Zholdasbayev conducted research of the settlement of Ayakkamyr located on the right bank of the Dzhhezdy river (Ulytau district, Karaganda region). The remains of corner towers, as well as numerous fragments of pottery and bones of domestic animals were revealed in the course of the works. The original vessel with the image of humanoid figures confirms the pre-Islamic character of the monument. It should be emphasized that the vessels of the site differ from the ceramics of the Syr Darya cities and are similar to the moulded pottery of the Western Kipchaks and Pechenegs. According to A.Kh. Margulan, the monument can be dated to the VIII-IX centuries [2; 33-36].

Funerary complexes

New data on burial rites were obtained more than 20 years later and are associated with emergency excavations on the left bank of the Nura river (Nura district, Karaganda region), where a partially eroded burial

* Corresponding author. E-mail address: yevgenii1992@mail.ru

in a simple pit was found in a cliff. It contained human remains, laid on their backs, in an extended position. The accompanying inventory, emphasizing the military belonging of the deceased, is represented by an iron sword, daggers, a set of arrowheads and elements of a belt set. Typological analogues of the inventory allowed S.G. Botalov and A.A. Tkachev to date the burial to the VIII-IX centuries, which historically corresponds to the heyday of the Uigur Kaganate [3].

In 1993 during the implementation of protection excavations in Karkaraly district of Karaganda region, near Tokhtar village, in the valley of the river of the same name two ancient Turkic burial mounds in the burial grounds Zharly-1 and Zharly-2 were investigated. The grave structures were a stone embankment and a round-shaped mound up to 6 m in diameter. And after clearing in one case it was possible to reveal a stone circular enclosure under the burial mound.

In the central part of the Zharly-1 barrow, a hole was recorded in which a stone box containing the remains of a child was placed. On the right side of the skeleton were the bones of small cattle, possibly laid down as burial food. Closer to the eastern wall of the stone box, there was a small, moulded, jar-shaped, flat-bottomed vessel.

The Zharly-2 tombs had a more complicated layout — a two-chamber pit with a basement, separated by slabs. Human bones were in the north part of the pit, which was made in the form of a pit. Below that was the skeleton of a horse, with its legs tucked under its belly. To the right of the dorsal vertebrae, at the level of the presumed saddle, was one badly preserved iron stirrup with the top part destroyed. The comparative analysis by A.Z. Beisenov and D.A. Kozhakov of formal-typological features of the funerary architecture, rituals and accompanying equipment allowed to draw parallels with the monuments of Kazakhstan, Central Asia and South Siberia and to date the kurgan of Zharly-1 cemetery by VI-VII centuries, and the structure of Zharly-2 necropolis by VI-VIII centuries [4; 150-153].

Another burial was investigated at the Izhevskiy-2 cemetery (Akmola oblast), located on the right bank of the Ishim River. It was arranged under a stone barrow and represented a ground pit with human remains and bones of two hacked carcasses of animals with missing skulls on a ledge. The accompanying inventory is represented by an iron cinch buckle, four iron plaques of a belt set, a knife, two iron three-blade petiole arrowheads. Probably, a leather quiver with some adornments or reinforcements in the form of thin bone plates was suspended from the belt of the deceased. In A.Z. Beisenov and V.S. Voloshin's opinion, the investigated burial of the burial ground Izhevsky-2 belongs to a warrior and can be dated by the 2nd half of the VII century — the 1st half of the VIII century [5].

A significant series of ancient Turkic and Kipchak statues located in Ulytau district of Karaganda region, was found by Central Kazakhstan Archaeological Expedition in 1947-1957, as reflected in the posthumous volume of A.Kh. Margulan's works [6].

The monograph “Medieval statues of the Kazakh steppes (typology, semantics in the aspect of military ideology and traditional world outlook)” by L.N. Ermolenko, published in 2004, is fundamental in terms of generalization of materials and their analysis [7]. It includes information about 120 statues. 92 of them were introduced into science for the first time. It includes large historiographical sections covering the current cumulative history of the issue. The iconographic appearance of the sculptures was analyzed in detail, allowing to specify the features inherent in the statuary objects of Old Turkic and Kipchak appearance.

Three ancient Turkic complexes were investigated on the left bank of Kumai River, at the foot of Buiratau mountains (Ereymenau district, Akmola oblast). At the Kos Batyr monument a multi-plate and a four-plate fence were excavated, with anthropomorphic belted statues placed next to them. Two signs on one of the slabs of the structure were recorded, possibly being [8; 22-27]. A fragment of horse's jaw was found in the process of excavation of structure 1 [8; 65-67]. Multiplite fence with standing belted anthropomorphic statue was investigated at Karagaily 1 complex [8; 27-31], and two adjacent quadrangular fences, filled with chipped stone and two anthropomorphic statues were investigated at Karagaily 2. In the central part of both constructions stone lining with bones of animals, fragments of wood in an environment of carbonaceous-ash filling were recorded [8; 67-72]. All investigated complexes are dated to VI-VIII centuries [8; 95-96].

In 1982 a chain of ancient Turkic fences of Dau-Kara was excavated. It was located 20 km to the south-east of Kasym Amanzholov settlement (Karkaralinskiy district of Karaganda region). It consisted of two partially demolished fences with two-layer stone grouting. Under it hollows filled with black soil were found. Embers were recorded in one of these. Some of the pits were located outside the structures, so L.N. Yermolenko and V.V. Yevdokimov suggested that these two could have been used to support the pillars of some structure [9; 32-33].

Another excavated complex of three quadrangular fences, located on the Kopa River (Karkaraly district, Karaganda region) is mentioned in the monograph by L.N. Yermolenko [7].

In 2015 an expedition of the Saryarka Archaeological Institute under Ye.A. Buketov KSU conducted research of the Maibulak II burial ground, which is located 4 km south-west of Telmanskoye settlement (Osakarovskiy district, Karaganda region). Both structures constituting the necropolis were excavated. Kurgan 1 turned out to be a memorial and/or ritual mound and contained no finds. In barrow 2 east of the centre of the barrow altar consisting of horse limbs and an iron stirrup was excavated. Separate, poorly preserved fragments of human bones were recorded when the grave was excavated. The found striae belong to the type of isolated plate, widely used in the Altai Mountains, Tyva and especially in Khakassia in the VII-IX centuries [10].

Important materials on the Middle Ages should be considered in the study of the Atasui archaeological microdistrict in 2018, namely the Kabantau complex, where a chain of stone fences was studied. The artifacts found in the form of a bronze buckle with an iron tongue, an iron plate with holes and fragmented animal bones [11] significantly expand the typological composition of the object world.

In 2018, the expedition of the Saryarka Archaeological Institute under the auspices of the International Turkic Academy conducted comprehensive studies on two monuments of ancient Turks located in the Eastern part of Saryarka in the Yedrei Mountains (Karkaraly district) [12-13]. At the Ascheken Sorana complex, a chain of 8 fences of various shapes, 6 stone mounds with paired mounds containing sub-square fences, as well as a mound with a stone layout extending eastward were studied by a single excavation. The cult and ritual character of the complex is confirmed by the absence of burials and explains the small number of items found, represented by fragments of bronze clasp, knife and rod-shaped psaltery, as well as an iron arrow-head.

Interesting material was obtained at the second object, the Ketaban burial ground, where two horse burials in fences covered with a paired stone embankment were studied. The ritual inventory consisted of two iron looped stirrups, fragments of bits, a spring buckle, a quiver hook, and an arrow tip.

In 2012-2013 the team of the Institute of Archaeology named after A.Kh. Margulan conducted researches in the valley of the Dagandaly river where, in particular, in Akkoytas IV cemetery (Karkaraly district of Karaganda region) [14; 661-663] 2 ancient Turkic complex: a single fence and a chain of three fences, embedded in stones were excavated. The single fence (No. 1) was a four-plate building with a fallen stele. A cluster of iron arrowheads, duckboards and bronze plaques, made up the belt set, was recorded during excavation of the fence backfill. It was in the ground of white, ashy texture. The chain (No. 2) was multi-plate constructions with a fallen stele [15].

In the cemetery Soran I, located 3 km north-west of Akkoytas mountains, a quadrangular multi-plate fence with a granite stele embedded in the central part and a miniature stone box placed nearby was investigated. The structure contained no finds [15; 635].

Local works have been carried out on the ancient Turkic settlements and fortresses of Baskamyр and Khan-Ordasy, the total area of the excavations is about 1000 sq.m [16; 70-86, 33-34]. The basis of ceramic complexes is moulded vessels (about 90 % of collections of settlements Ajakkamyр and Baskamyр). These are mainly fragments of cauldrons and pots with a convex body. The ornamentation was mainly covered by the upper part of the vessel, which represented indentations of various shapes, garland-like patterns and so on [16; 87-89].

The basis of the ancient Turkic pictorial tradition were images of an armed rider, standard-bearer, "cataphractarii", scenes of khan's hunting, carts with mysterious riders under the hood [17; 102, 104]. An indicator of a developed system of property ownership and a marker of clan identification are not numerous tamgas [17; 103]. It should be emphasized that the ancient Turkic images do not constitute independent inscriptions and were often added to the petroglyphs of earlier times. One of the few exceptions is the Naizatas petroglyphs, which are located 5.5 km west of the settlement of Toryaigyr (Pavlodar Region), on the southern side of a separate rock, located between streams. It depicts several riders with spears and flags [18; 28, 109-111]. Such locations in Central Kazakhstan as Shunak, Kilybai, Baikonur (group "D"), Konyrjon can also be noted. Images of equestrian lances are known in Pribalkhashie (in the Sarybulak valley), which is reflected in the work of A.G. Medoev [19].

Another chain of ancient Turkic fences was excavated in 2014 at the multi-temporal necropolis Tanabai, located 1.5 km north-east of Tortkol settlement (Bukhar-Zhyrau district, Karaganda region). It consists of three four-plate structures. From some of them an anthropomorphic pectoral statue and balbals "de-part" in a northeasterly direction. According to E.A. Dmitriev and D.S. Zhusupov, it should be taken into

account the small number of excavated in Central Kazakhstan Old Turkic fences and the lack of reliable chronological benchmarks, which does not allow to specify the dating of the complex and makes it reasonable to accept a wide time range: 2nd half of the VI-VIII centuries [20].

The complex of 6 four-slab fences Akbauyr was excavated in 4.5 km to the east-southeast from Baibala settlement (Shetsky district of Karaganda region). All investigated fences are four-slab structures with stone-and-earth filling of the inner space. Structures No. 5 and 6 are adjoining fences, constructions No.1-4 are nearby, i.e. according to V.D. Kubarev are Kudyrghinsk and Yakonur types respectively [21; 50]. The arched arrangement of the complex is similar to the studied “ensemble” of multi-plate fences of Kabantau's Yakonur type. One of the distinctive features of Akbauyr fences is the presence of an above-ground stone box with coal filling in structure No. 3. This has been recorded for the second time in Central Kazakhstan.

The beginning of radiocarbon dating of the Hun's monuments of Central Kazakhstan allows to confirm the time of spread of the ancient Turkic complexes in the region according to the written evidence, which is terminus ante quem lower chronological boundary, and the upper bound is limited by the spread of the Kipchak tribes, i.e. [22; 43].

In 2019, an expedition of the Centre of Archaeological Research named after A.Kh. Margulan at PSU investigated a solitary fence located in the Kalmakyrghan mountain massif (Maysky district, Pavlodar oblast). It was a four-plate complex with a fallen stele and an anthropomorphic statue nearby. A stone hoe was found among the stones that filled the fence. Pits filled with ashy loam and containing animal bones and a copper rivet were examined within the fence itself. Iron nails and an unlocked ring were found not far from the fence. According to V.K. Merts, I.V. Merts and E.D. Demidkova, the investigated fence can be attributed to the VI-VIII centuries at first [23; 492-493].

Conclusions

Summing up, we should note that at the beginning of the 3rd decade of the XXI century archaeological excavations covered 22 ancient Turkic monuments (3 settlement complexes, 19 burial and/or ritual monuments) in Saryarka. Despite this, a total of 39 fences, 8 burials and 7 ritual mounds were investigated. It is a rather limited factual base. It should be noted that in recent years a positive trend in the study of funerary and memorial monuments of early Middle Ages in Central Kazakhstan has been outlined. However, the accumulated materials are still scarce and without systematic research no positive progress can be expected in the coming years, and the stage of initial accumulation of data could last for more than a decade.

Acknowledgements

AP13067946 “Identification of visual cultural-diagnostic markers of stone mounds of the Early Iron Age and the Middle Ages in Central Kazakhstan”.

References

- 1 Кадырбаев М.К. Памятники ранних кочевников Центрального Казахстана / М.К. Кадырбаев // Тр. Ин-та ист., археол. и этногр. — 1959. — Т. 7. — С. 162–202.
- 2 Маргулан А.Х. Остатки оседлых поселений в Центральном Казахстане / А.Х. Маргулан // Археологические памятники Казахстана. — Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1978. — С. 3–37.
- 3 Боталов С.Г. Нуринское погребение VIII–IX вв. / С.Г. Боталов, А.А. Ткачев // Археология Волго-Уральских степей. — Челябинск: Челяб. гос. ун-т, 1990. — С. 147–150.
- 4 Бейсенов А.З. Средневековые памятники Центрального Казахстана / А.З. Бейсенов, Д.А. Кожакоев // История и археология Семиречья. — Алматы, 2001. — Вып. 2. — С. 150–164.
- 5 Бейсенов А.З. Могильник Ижевский-2 / А.З. Бейсенов, В.С. Волошин // Изучение памятников археологии Павлодарского Прииртышья. — Павлодар: ЭКО, 2002. — С. 165–174.
- 6 Маргулан А.Х. Сочинения: [В 14-и т.]. — Т. 4. Каменные изваяния Улытау / А.Х. Маргулан. — Алматы: Дайк-Пресс, 2003. — С. 6–46.
- 7 Ермоленко Л.Н. Средневековые каменные изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения) / Л.Н. Ермоленко. — Новосибирск: Изд-во Ин-та археол. и этногр. Сиб. отд. РАН, 2004. — 132 с.
- 8 Досымбаева А. Тюркский археолого-этнографический комплекс «Кумай» / А. Досымбаева, А. Нускабай. — Астана: Signet Press, 2012. — 146 с.

- 9 Ермоленко Л.Н. Средневековые изваяния из Музея археологии Карагандинского университета / Л.Н. Ермоленко, В.В. Евдокимов // Актуальные проблемы отечественной истории и археологии. — Караганда: Изд-во Караганд. гос. ун-та, 2017. — С. 30–35.
- 10 Дмитриев Е.А. Могильник Майбулак II. Новый памятник эпохи Средневековья Сарыарки / Е.А. Дмитриев, В.Г. Ломан, И.А. Кукушкин // Актуальные проблемы отечественной истории и археологии. — Караганда: Изд-во Караганд. гос. ун-та, 2017. — С. 48–51.
- 11 Бейсенов А.З. Курган с «усами» Кабантау в Центральном Казахстане / А.З. Бейсенов, Б.М. Хасенова, И.К. Ахияров, Д.Б. Дуйсенбай // Вестн. Дагестан. науч. центра. — 2018. — № 71. — С. 64–76.
- 12 Кукушкин И.А. Предварительные результаты исследований памятников тюркского времени Центрального Казахстана в 2018 году / И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев, А.И. Кукушкин // Кочевые империи Евразии в свете археологических и междисциплинарных исследований. — Кн. 1. — Улан-Удэ, 2019. — С. 135–137.
- 13 Кукушкин И.А. Проведение научного археологического исследования объекта тюркского периода «Ащекен Сораны» / И.А. Кукушкин, В.Г. Ломан, А.И. Кукушкин, Е.А. Дмитриев, О.К. Шариязданов // Алтаистика, тюркология, монголистика. — 2019. — № 1. — С. 49–128.
- 14 Байтанаев Б.А. Кульново-погребальный комплекс Каракойтас и Аккойтас «Долина батыров» / Б.А. Байтанаев, Г.А. Ахатов, Е.С. Казизов // Восхождение к вершинам археологии: сб. материалов Междунар. науч. конф. «Древние и средневековые государства на территории Казахстана». — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2014. — С. 659–668.
- 15 Пересветов Г.Ю. Каменные оградки с центральной стелой раннего железного века и тюркским изваянием (к вопросу о времени сооружения) / Г.Ю. Пересветов // Древние культуры Северного Китая, Монголии и Байкальской Сибири. — Хух-Хото, 2015. — Т.2. — 634–642.
- 16 Смаилов Ж.Е. Памятники археологии западной Сарыарки (средневековые городища и поселения) / Ж.Е. Смаилов. — Караганда: «Tengri» Ltd, 2015. — 142 с.
- 17 Бедельбаева М.В. Изобразительные памятники Казахского мелкосопочника / М.В. Бедельбаева, В.А. Новоженев, Н.В. Новоженев. — Караганда: Сарыаркин. археолог. ин-т, 2015. — 252 с.
- 18 Мерц В.К. Наскальные рисунки края Кереку-Баян / В.К. Мерц. — Павлодар, 2002. — 113 с.
- 19 Медоев А.Г. Гравюры на скалах. Сары-Арка, Мангышлак. — Часть первая / А.Г. Медоев. — Алма-Ата: Жалын, 1979. — 176 с.
- 20 Дмитриев Е.А. Тюркские ограды могильника Танабай в контексте исследований раннесредневековых памятников Центрального Казахстана / Е.А. Дмитриев, Д.С. Жусупов // Теория и практика археологических исследований. — 2018. — № 1 (21). — С. 144–154.
- 21 Кубарев В.Д. Древнетюркские изваяния Алтая / В.Д. Кубарев. — Новосибирск: Изд-во «Наука». Сиб. отд., 1984. — 232 с.
- 22 Дмитриев Е.А. Древнетюркские ограды Акбауыр / Е.А. Дмитриев, А.И. Кукушкин, И.А. Кукушкин // Археология Казахстана. — 2020. — № 2. — С. 36–50.
- 23 Мерц В.К. Археологические исследования в горах Калмаккырган (Майский район Павлодарской области) / В.К. Мерц, И.В. Мерц, Е.Д. Демидкова // Маргулановские чтения–2020. — Т. 2. — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2020. — С. 483–497.

Е.А. Дмитриев, А.И. Кукушкин, Ә.Б. Мәкен, А.М. Адильбаев

Сарыарқа түркі ескерткіштерін зерттеу тарихы

Ерте ортағасырлар — Сарыарқаның археологиялық тұрғыдан аз зерттелген тарихи кезеңдерінің бірі. Бүкіл мыңжылдықты қамтитын осы ұзақ уақыт аралығы туралы тікелей жазбаша ақпараттың болмауы қазіргі жағдайды қиындатып отыр. Оқиғаларға толы дәуір VI ғ. ортасында, Орталық Қазақстанның, сондай-ақ Жетісу мен Хорезм жерлерінің Түркі қағанатына қосылуынан басталады. Ерте ортағасырлық ескерткіштерді зерттеудің басталуы Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының жұмыстарымен байланысты, одан әрі зерттеуді Сарыарқа археологиялық экспедициясы мен академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті жалғастырды. Айта кету керек, соңғы жылдары Орталық Қазақстанның ерте ортағасырлық жерлеу және еске алу ескерткіштерін зерттеу саласында оң үрдіс байқалды. Алайда жинақталған материалдар әлі де аз және оларға жүйелі зерттеулер жүргізілмегендіктен алдағы жылдарда оң өзгерістер күтілмейді, ал бастапқы деректерді жинақтау кезеңі одан да көп ондаған жылдарға созылуы мүмкін.

Кілт сөздер: ортағасырлар, Сарыарқа, түріктер, жерлеу нысандары, жерлеу кешендері, тас мүсіндер, зерттеу тарихы, археология, жылқыны жерлеу, жерлеу рәсімі.

Е.А. Дмитриев, А.И. Кукушкин, А.Б. Макен, А.М. Адильбаев

История изучения тюркских памятников Сарыарки

Раннее средневековье — один из наименее изученных в археологическом плане исторических периодов Сарыарки. Усугубляет сложившуюся ситуацию отсутствие прямых письменных сведений об этом довольно продолжительном промежутке времени, охватывающем целое тысячелетие. Насыщенная событиями эпоха начинается в середине VI в., с присоединения земель Центрального Казахстана, а также Семиречья и Хорезма к Тюркскому каганату. Начало исследований раннесредневековых памятников связано с работами Центрально-Казахстанской археологической экспедиции, далее изучение было продолжено Сарыркинской археологической экспедицией и Карагандинским университетом им. акад. Е.А. Букетова. Необходимо отметить, что в последние годы наметилась положительная тенденция в области изучения погребальных и поминальных раннесредневековых памятников Центрального Казахстана. Однако накопленные материалы все же малочисленны и без систематических исследований позитивных сдвигов в ближайшие годы не предвидится, а этап первичного накопления данных может продлиться еще не одно десятилетие.

Ключевые слова: Средневековье, Сарыарка, тюрки, ритуальные объекты, погребальные комплексы, каменные изваяния, история изучения, археология, захоронение лошади, погребальный обряд.

References

- 1 Kadyrbayev, M.K. (1959). Pamiatniki rannikh kochevnikov Tsentralnogo Kazakhstana [Monuments of early nomads of Central Kazakhstan]. *Trudy Instituta istorii, arkheologii i etnografii — Works of the Institute of History, Archeology and Ethnography*, 7, 162–202 [in Russian].
- 2 Margulan, A.Kh. (1978). Ostatki osedlykh poselenii v Tsentralnom Kazakhstane [Remains of settlements in Central Kazakhstan]. *Arkheologicheskie pamiatniki Kazakhstana — Archaeological Monuments of Kazakhstan*, 3–37 [in Russian].
- 3 Botalov, S.G., & Tkachev, A.A. (1990). Nurinskoe pogrebenie VIII–IX vv [Nura burial of VIII–IX centuries]. *Arkheologiya Volgo-Uralskikh stepei — Archaeology of the Volga-Ural steppes*, 147–150 [in Russian].
- 4 Beisenov, A.Z., & Kozhakov, D.A. (2001). Srednevekovye pamiatniki Tsentralnogo Kazakhstana [Medieval monuments of Central Kazakhstan]. *Istoriia i arkheologiya Semirechya — History and archeology of Semirechye*, 2, 150–164 [in Russian].
- 5 Beisenov, A.Z., & Voloshin, V.S. (2002). Mogilnik Izhevskii–2 [Burial ground Izhevsky-2]. *Izuchenie pamiatnikov arkheologii Pavlodarskogo Priirtyshia — Study of archaeological monuments of the Pavlodar Pre-Irtysh region*, 165–174 [in Russian].
- 6 Margulan, A.Kh. (2003). Sochineniia: [V 14 tomakh]. Tom 4. Kamennye izvaianiia Ulytau [Works: In 14 volumes. Vol. 4. Stone statues of Ulytau]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 7 Ermolenko, L.N. (2004). Srednevekovye kamennye izvaianiia kazakhstanskikh stepei (tipologiya, semantika v aspekte voennoi ideologii i traditsionnogo mirovozzreniia) [Medieval stone statues of the Kazakh steppes (typology, semantics in terms of military ideology and traditional worldview)]. Novosibirsk: Izdatelstvo Instituta arkheologii i etnografii SO RAN [in Russian].
- 8 Dosymbaeva, A., & Nuskabai, A. (2012). Tiurkskii arkheologo-etnograficheskii kompleks “Kumai” [Turkic archaeological and ethnographic complex Kumai]. Astana: Signet Press [in Russian].
- 9 Ermolenko, L.N., & Evdokimov, V.V. (2017). Srednevekovye izvaianiia iz Muzeia arkheologii Karagandinskogo universiteta [Medieval sculptures from the Museum of Archeology of Karaganda University]. *Aktualnye problemy otechestvennoi istorii i arkheologii — Current problems of national history and archaeology*, 30–35 [in Russian].
- 10 Dmitriev, E.A., Loman, V.G., & Kukushkin, I.A. (2017). Mogilnik Maibulak II. Novyi pamiatnik epokhi srednevekovia Saryarki [Burial ground Maibulak II. A new monument of the Middle Ages in Saryarka]. *Aktualnye problemy otechestvennoi istorii i arkheologii — Current Problems of Domestic History and Archaeology*, 48–51 [in Russian].
- 11 Beisenov, A.Z., Khasenova, B.M., Akhiiarov, I.K., & Duisenbai, D.B. (2018). Kurgan s «usami» Kabantau v Tsentralnom Kazakhstane [Mound with “mustache” Kabantau in Central Kazakhstan]. *Vestnik Dagestanskogo nauchnogo tsentra — Bulletin of the Dagestan Scientific Center*, 71, 64–76 [in Russian].
- 12 Kukushkin, I.A., Dmitriev, E.A., & Kukushkin, A.I. (2019). Predvaritelnye rezultaty issledovaniia pamiatnikov tiurkskogo vremeni Tsentralnogo Kazakhstana v 2018 godu [Preliminary results of studies of monuments of the Turkic period of Central Kazakhstan in 2018]. *Kochevye imperii Evrazii v svete arkheologicheskikh i mezhdistsiplinarnykh issledovaniia — Nomadic Empires of Eurasia in the Light of Archaeological and Interdisciplinary Research*, 135–137 [in Russian].
- 13 Kukushkin, I.A., Loman, V.G., Kukushkin, A.I., Dmitriev, E.A., & Shariiazdanov, O.K. (2019). Provedenie nauchnogo arkheologicheskogo issledovaniia objekta tiurkskogo perioda «Ashcheken Sorany» [Conducting a scientific archaeological study of the object of the Turkic period “Ashcheken Sorany”]. *Altaistika, tiurkologiya, mongolistika — Altai studies, Turkic studies, Mongol studies*, 1, 49–128 [in Russian].
- 14 Baitanaev, B.A., Akhatov, G.A., & Kazizov, E.S. (2014). Kultovo-pogrebalnyi kompleks Karakoitas i Akkoitas «Dolina batyrov» [Cult-burial complex of Karakoitas and Akkoitas “Valley of Batyrs”]. *Voskhozhdenie k vershinam arkheologii: sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «Drevnie i srednevekovye gosudarstva na territorii Kazakhstana» — Proceedings*

from *Rising to the heights of archaeology: "Ancient and Medieval States on the Territory of Kazakhstan": Inter-national Scientific Conference (2014 year)*. Almaty: Institut arkeologii imeni A.Kh. Margulana, 659–668 [in Russian].

15 Peresvetov, G.Yu. (2015). Kamennye ogradki s tsentralnoi steloj rannego zheleznogo veka i tiurkskim izvaianiem (k voprosu o vremeni sooruzheniia) [Stone fences with a central stele of the early Iron Age and a Turkic statue (on the question of the time of construction)]. *Drevnie kultury Severnogo Kitaia, Mongolii i Baikalskoi Sibiri — Ancient Cultures of Northern China, Mongolia, and Baikal Siberia*, 2, 634–642 [in Russian].

16 Smailov, Zh.E. (2015). Pamiatniki arkeologii zapadnoi Saryarki (srednevekoveye gorodishcha i poseleniia) [Monuments of archeology of Western Saryarka (medieval settlements)]. Karaganda: «Tengri» Ltd [in Russian].

17 Bedelbaeva, M.V., Novozhenov, V.A., & Novozhenov, N.V. (2015). Izobrazitelnye pamiatniki Kazakhskogo melkosopchnika [Rock Art Monuments of Kazakh Steppe]. Karaganda: Saryarkinskii arkeologicheskii institut [in Russian].

18 Merts, V.K. (2002). Naskalnye risunki kraia Kereku–Baian [Rock drawings in region Kereku-bayan]. Pavlodar: Pavlodarskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].

19 Medoev, A.G. (1979). Graviury na skalakh [Engravings on rocks]. Alma-Aty: Zhalyn [in Russian].

20 Dmitriev, E.A., & Zhusupov, D.S. (2018). Tiurkskie ogrady mogilnika Tanabai v kontekste issledovaniia rannesrednevekovykh pamiatnikov Tsentralnogo Kazakhstana [Turkic fences of the Tanabai burial ground in the context of studies of early medieval monuments of Central Kazakhstan]. *Teoriia i praktika arkeologicheskikh issledovaniï — Theory and Practice of archaeological research*, 1 (21), 144–154 [in Russian].

21 Kubarev, V.D. (1984). Drevnetiurkskie izvaianiia Altaia [Ancient Turkic sculptures of Altai]. Novosibirsk: Nauka [in Russian].

22 Dmitriev, E.A., Kukushkin, A.I., & Kukushkin, I.A. (2020). Drevnetiurkskie ogrady Akbauyr [Ancient Turkic fences Akbauyr]. *Arkeologiiia Kazakhstana – Archeology of Kazakhstan*, 2, 36–50 [in Russian].

23 Merts, V.K., Merts, I.V., & Demidkova, E.D. (2020). Arkeologicheskie issledovaniia v gorakh Kalmakkyrgan (Mayskii raion Pavlodarskoi oblasti) [Archaeological research in the mountains of Kalmakkyrgan (Maisy district of Pavlodar region)]. *Margulanovskie chteniia — Margulan Readings*, 2, 483–497 [in Russian].

D. Abdilashim

*L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: airu331@gmail.com)*

The Study of a Kazakh document in Chinese archives related to Khankhoja sultan's cattle trade and its historical significance

In the following article, Advanced research methods of history and historical philology are used, along with a letter written by the Kazakh's sultan Khankhoja, who owned the East Kazakh steppe since the end of the 18th century and had close relations with the neighboring Qing dynasty, to the local taiji who was in charge of affairs in Tarbagatai is studied. The letter is written in the old Kazakh written language, the language is simple, understandable, the content is deep, it is an original document written by the Kazakh, which is very valuable for the comprehensive study of the trade business of the Kazakh steppe. In the previous studies, it was often said that "silk was traded for horses", but as we can see from the content of the analyzed letter, not only horses were exchanged for silk, sometimes other livestock were also traded. The letter is now stored in the First Historical Archives of China in Beijing. From the contents of the letter, the long history of Kazakh- Kyrgyz relations can be indirectly understood.

Keywords: Kazakh Khanate, East Kazakh steppe, Qing Dynasty, Khankhoja sultan, cattle trade, Chinese archives, Kazakh document, historical significance.

Introduction

After the destruction of the Junghars, official diplomatic relations were established between the eastern part of the Kazakh under the rule of sultans Ablai and Abilpeiz with the Qing emperor. This period corresponds to 1757, which is always referred to as "year of the cow" in Kazakh documents. In September of this year, a 7-person ambassador of Ablai and Abilpeiz led by Kenjeqara (total of 11 people with 4 horsemen) went to Qianlong emperor and returned with success; After this regular meeting, trade between the two sides was revived, trade fairs were opened in Urumqi in 1758, in Yili in 1761, and in Tarbagatai in 1764, creating favorable conditions for the continuous development of economic relations between the Kazakh Khanate and the Qing Dynasty [1; 51-54].

The return of the Kazakh ambassadors, led by Kenjeqara, to meet with the Qianlong was not only an unprecedented event in the history of the Kazakh Khanate, but also a milestone in the political and economic relations between the Kazakh Khanate and the Qing dynasty. Therefore, the contribution of Kenjeqara, who was Ablai's trusted companion and the ambassador-in-chief, a successful start of friendly relations between the two countries and their daily strengthening, can be highly appreciated.

Although we have obtained partial memories of Kenjeqara's diplomatic trip from the 18th century Chinese language records, but due to the lack of Kazakh sources, no scientific conclusions have been made until recent of his origin, which is, what kind of person he was. However, information related to Kenjeqara's family name can be found in Kazakh documents written in the Manchu script, which was considered the state script during the Qing dynasty. For example, Zhaohui and Fude were said about Kenjeqara in the Manchu letter which was with the copy of the first letter that written by Ablai and Abilpeiz to the Emperor Qianlong "Henjigar, Kara kesek argan otok i jaisang, Hadzbek i jalahi jui" (Kenjeqara is a jaisang (in Kazakh: bi) of the Qara Kesek tribe of Argyn, cousin of Kazybek) [2; 15]. This is the only historical source that can directly contribute to our comprehensive study of Kenjeqara. The name Kazybek here is Kazybek bi, whose name is well-known to the Kazakh people at the time. According to the Kazakh genealogy, Kazybek Keldibekuly was born in 1667 and died in 1764. He was from the Qara Kesek tribe of Argyn, and he had 5 brothers: Sadymbek, Asan, Balapan, Usen, and Bodene [3; 118-119].

It can be assumed that Kenjeqara is the son of one of these 5 brothers of Kazybek bi. Because Kazybek's nephew is written while Kenjeqara's father's name is not mentioned in Manchu records. According to the recognition of Kazybek bi in the statement that sent to the emperor by the local administration of the neighboring Qing dynasty, he was a popular person despite the come of the age not only in the Kazakh society of that era, but also in the neighboring regions.

One thing to note in the 24th year of the Qianlong (1759), Saguchi Toru mentioned about Kazakh traders led by Kazybek went to Urumqi to trade horses, and concluded that the head of the trade was the bi Kazybek of Kazakh nation, Based on N.G. Apollova's research [4; 325, 651]. If we refer to this opinion, Kazybek bi, who has a Kazakh judging power, went to Urumqi to lead Kazakh merchants in his old age. From this, it can be understood that Kazybek bi is not only a top judge who adds wisdom to the councils of khans and sultans, but also a figure that has his own place in the trade affairs between the Kazakh Khanate and the Qing dynasty.

Ablai khan lived in along the river of the Esil, Kokshetau mountain and Kostanay regions and ruled over the Argyn tribes there. There were a large number of people among the 44 tribes of the Argyn ruled by him. That is why he sent an ambassador to the neighboring Qing dynasty, chose the taiji and heroes of the influential tribes he owned as chief ambassadors to establish political and economic relations, and was able to rationally use their prestige among the clans. On the one hand, his decision to appoint Kenjeqara as the chief ambassador and send him back to meet the Qianlong arose out of this necessity, and on the other hand, it was a good way to get out of the impasse of the Kazakh Khanate, whose power was fragmented.

Experimental

In this article, research methods of history and historical data science are used, based on historical sources written in Manchu and Chinese, a letter of Khankhoja sultan, who owned the Eastern region of Kazakh Khanate at the end of the 18th century, sent to Tarbaghatai nobles is analyzed in detail. A facsimile, transcription and translation of its original in the modern Kazakh language are given and combined with the scientific research method of historical data. In this way, the details of the economic relationship between the Kazakh Khanate and the Qing dynasty are described. Such a research method, in turn, has a positive effect on writing the economic history of the Kazakh Khanate, as well as on re-examining the results of previous research written on this topic.

Discussion

After the successful visit of the Kazakh ambassadors led by Kenjeqara, the political and economic relations between the Kazakh Khanate and the Qing dynasty developed day by day, and the trade relations between the two countries began to gradually expand from the first "exchange of silk for horses" to a multi-branch trade exchange. Especially after the opening of the trade fairs in Yili and Tarbaghatai, the types of trade such as petty trade and sheep trade became more active [1; 51-54]. However, transporting livestock to the Qulja market was not an easy task for Kazakh traders. There were several main reasons for this: firstly, the trade market is still far away from the central part of Kazakh, the northern regions, and it was not easy for merchants to endure the pain of a long journey. Secondly, the brutal actions of the neighboring Kyrgyz, who settled Kazakh merchants along the Yili road, sometimes caused Kazakh merchants to refuse to go to Qulja. As a result, Kazakh trade in Qulja almost stopped.

After establishing official relations with the eastern part of Kazakhs owned by Ablai and Abilpeiz, the Qing dynasty soon established relations with the Kyrgyz neighbors of the Kazakhs. At the beginning of 1758, Emperor Qianlong sent an edict to the Kyrgyz nobilities in order to continue strengthening the border regions, demanding that they submit to the Emperor as soon as possible [5; 52]. After that, the Kyrgyz nobilities accepted Qianlong's decree and sent ambassadors to Beijing to communicate with the Emperor and return.

In 18th century Chinese written data, Kyrgyz are divided into two large geographical groups: Eastern and Western Kyrgyz. The Kyrgyz who settled in the north-west of Aksu and Osh and the south-west of Yili were called "Eastern Kyrgyz", and the Kyrgyz who settled in the north and west of Kashkar, as well as in the south-west of Yarken were called "Western Kyrgyz" [6]. The Kazakh-Kyrgyz conflicts usually refer to the conflicts between the Kazakh tribes in the eastern Kyrgyz region and the southern of the Jetisu region.

If we refer to the historical data, the military conflicts between the Kazakhs and the Kyrgyz or Khoqand have their beginnings, that is, after 1765, there were constant wars between the Kyrgyz and forces led by Ablai [5; 59]. You can find new information about the Kazakh-Kyrgyz conflicts from the Kazakh documents that have been published so far. For example, in a letter of Joshi sent to the Tarbaghatai nobles due to the death of his younger brother Qaday: "Khankhoja wang, Bopy taiji, Aghaday taiji had already left for Kyrgyz, Qaday and I, Joshi gong stayed at home" [1; 51-54], and the Kazakh wang told the Military governor of Yili in order to safely deliver the mullah, who educated children in Khankhoja's home, to his Orda. In his application letter, he writes: "Because of the bad (Kyrgyz) road, we could not send Elaman Akhun, we don't believe Kyrgyz, we believe in you, let him get his homeland safely with your unmeasurable power" [7; 29]. From these sources, it can be clearly seen that even after the 80s of the 18th century, as a result of the violent actions of

the Kyrgyz against the Kazakhs, there were a certain amount of military conflict between the Kazakhs and Kyrgyz had happened. This is an important historical document, written in the ancient written literary language of Kazakh in our article and addressed to Tarbaghatai nobles, Khankhoja, a Kazakh, with new contents of this kind.

The letter was sent along with the declaration of the Counsellor of Tarbaghatai to the Qianlong emperor in the 8th month of the 54th year of the Qianlong (between September 19 and October 18, 1789). Unfortunately, since there is no information about the time when the Khankhoja's letter was written, it can be assumed that the letter was sent to the Counsellor of Tarbagatai once upon a time before the 8th month of the 54th year of the Qianlong. The original of the letter is now kept in the First Historical Archives of China. Microfilm number: 145: 2979–2981.

In the letter, the Kazakh side was afraid of the Kyrgyz piracy and could not go to the Qulja fair to sell livestock; therefore, it is clearly written that 800 sheep and 3 cows (probably for milking) were sold at the Tarbaghatai fair. Also, Khankhoja sent his first-born Jankhoja as the head of trade; He informs the Counsellor of Tarbaghatai that they are going to send the Aghadai taiji to meet the Qianglong emperor and return. The letter also mentions that Jankhoja is young and the number of people accompanying him are few, and asks them to be accompanied by a guard.

The document we are analyzing is the first Kazakh document of this content found so far, which proves that the trade relations between the Kazakh Khanate and the Qing dynasty were not limited to the exchange of silk for horses, but also revived the sheep trade. From this point of view, this letter is an important historical material, which is essential for us to fully understand the details and history of the economic trade relationship between the Kazakh Khanate and the Qing dynasty, and to make a scientific analysis of it. Also, it is a very necessary written source for a comprehensive study of the Kazakh written language of the 18th–19th centuries.

Results

The facsimile, transcription, translation and explanation of the letter are shown below in order. In the original version, the letter writer miswrote the words (3 places in the letter) and added the correct ones on top. During process of copying and transcribing, we copied and transcribed only those corrected words. When transcribing the original letter and Manchu names in the article, we used the method of transcription of texts written in the medieval Turkic written language (Chaghatai) and the method of transcription of Manchu texts, which are used in international research.

Facsimile:

Transcription:

Tarbaġataynĭ bilip turgan !ub amban, batur ambannĭng esän- (2) likin qaŝaq waġq [sic.<wang] ÷±n ÷w±ja köpdin köp tiläp (3) turamiz. ÷ub amban ezin !±nning yurtini ũlkän aqili (4) bilän özi qilip turadur. Qaŝaq yu[r]tini ham öz aqili bilän (5) qilip turadur. Aqilini ũlkänli bilän eki yurtni, üyini (6) teng

oylap qilip turadur. Qirjizdin qorqup Julja (7) sawd±sija baralmay turamiz, sözni !ub ambanga bildurä- (8) miz. Sekiz yüz qoy sawd±si bar, üç siyir bar, (9) ÷±n ÷w±ja waiq J±n ÷w±ja balasin yubardı. (10) ÷ub ambanning, batur ambanning esänlikin surap kel (11) dep yubardı. ‘Aday [sic.<A;aday] tajini ezin bojda !±nning (12) esänlikin tilap kel dep yubaramiz, šu sözü- (13) mizni !ub ambanga bildurämiz. U yaš bala, az kiši (14) qirjizdin imänämiz, !ub amban qar±wildin yürgüzsün.

[mohr] ÷±n ÷w±ja bah±dur sul^ān

Translation:

I, the Kazakh wang Khankhoja have long wished for the peace of Hebei amban and Batur amban, who rule the Tarbaghatai. Hebei amban is ruling the Qianlong’s people with his own mind, he is also ruling the Kazakh people too. Eren, with his intelligence, thinks equally about the thoughts of two people. We are afraid of Kyrgyz and cannot go to Qulja to trade. We will say the word to Hebei amban. There are 800 sheep and 3 cows. “Come and find out the safety of Hebei amban and Batur amban”, said Khankhoja and sent his son Jankhoja. We will send the Adai taiji: “Come and find out about the safety of the Qianlong emperor”, and we will tell the same word to Hebei amban. He is a young boy, an immature person, let gurad us to cross the Kyrgyz, let Hebei amban lead the guard.

[seal] Khankhoja bahadur sultan

Explanations:

Tarbatayni bilip standing !ub amban, batur amban: “!ub amban” is the Kazakh equivalent of “hebei amban” (参赞大臣 *can zan da chen*) in Manchu. This is the name in some Kazakh documents that have been observed so far “آمان different versions.

” [1; 51-54], “ن

آه ” [2; 34], “آمانه

” [8; 151] appeared on paper in *Batur amban*: written in the Manchu as a single “*baturu amban*” [9; 71]. Since this position name is often found only in the letters sent by the Kazakh khans and sultans to the local administration in Tarbaghatai of the Qing dynasty, it can be understood that it is mentioned in connection with one of the officials in Tarbaghatai. However, no information was written during the Qing dynasty about the exact identity of the owner. For example, there is no information about this name in “*the Five-language lexical dictionary*” typical of that period [9; 69]. And in the letters of Kazakh khans and sultans, you can find reliable information about the official names of the great people who lived in Tarbaghatai and managed affairs. For example, in the letter of There “آمان اسقان آمان مورين جاين آمان” 1781: in embassies arbaghatai the to Abilpeiz sultan Kazakh the job titles [10; 71]. These are the Kazakh phonetic equivalents of the Manchu words “*hebei amban*” (参赞大臣), “*ashan i amban*” (侍郎 *shi lang*), and “*meiren i janggin*” (副都统 *fu du tong*). Based on the above, it is possible to know that “*Batur amban*” does not belong to the official name of the emperor. So, what kind of job title will “*batur amban*” be? this knot has not yet been fully resolved. However, since recent years, there has been no lack of research in this regard. For example, in his explanation about “*batur amban*”, Noda Jin said that information about “*batur amban*” can be found in Russian-language sources, apart from the records of the Qing dynasty, and that its equivalent in Manju is “*meyen i amban*” (领队大臣 *ling dui da chen*). warns [2; 36].

(1) *qašaq waiq*: in the letters of khans and sultans, this phrase is usually written as “اق وانك” [7; 29] and corresponds to the phonetic law of the Kazakh language. The errors in the mentioned document are probably directly related to the alphabetic literacy of the letter writer.

ezen !±n: this means Emperor Qianlong. Kazakh diplomatic letters from that region are sometimes written as “آمانه [1; 51-54], “آمانه [7; 29], but they are all different spellings of the same name.

özi qilip turadur...: the intervening word “*qil-*” is used in the following meanings: “*control*”, “*possession*”. For example, “!ub amban ezin !±nning yurtini ülkän aqili bilän özi qilip turadur” (Hup amban is leading the people of Ezhen an with his great mind).

Julja sawd±si: Trade fairs between Qing dynasty and Kazakhs were opened for the first time in 1758 in Urumji, led by Ablai and Abilpeiz. But since the land is remote and inhospitable for trade, in 1761 a trade fair was opened in Qulja in Yili, which on the one hand provided an opportunity for Kazakhs to regularly trade cattle, and on the other hand, satisfied the demand of the Qing government for the Kazakh horse, which in-

cluded a passenger vehicle, which was urgently needed. These trade fairs continued to open continuously. “*Qulja trade*” mentioned in the text refers to this trade fair.

segiz yüz qoy sawd±sī bar, üč sīyir bar: here is the total number of cattle that Khankhoja drove to the Tarbaghatai fair. It can be seen that the demand of the Kazakh side for trade goods of the Qing government increased, as they drove 800 cloven-hoofed sheep to trade on one road.

J±n ±w±ja: eldest son of Kazakh sultan Khankhoja. The names of 6 sons of Khankhoja are mentioned in the chapter “*Kazakh khans and sultans’ genealogy*” of the book “*Imperial Commissioned Gazetteer of Xinjiang*”. They are the following (in order of age): Jangkhoja, Bokek, Suanqul, Kushik, Danyar, Chingiz. After Khankhoja died of an illness, in the 5th year of Jiaqing (1800), the eldest son Jangkhoja inherited his father’s position as a wang [11]. According to what he wrote in Khankhoja’s letter, “*my son was young*”, in 1789, Khankhoja was probably a boy who had not yet turned twenty.

Aday [sic. <Ajaday] taji: although this person’s name is written as “*Aday*” based on the original in the Manchu translation of the letter, it may be a misspelled form of Aghadai. Because we cannot find this person’s name among the 8 sons of Abilpeiz written in the chapter “*Kazakh Khan, Sultans’ Genealogy*” of the book “*Imperial Commissioned Gazetteer of Xinjiang*”. The 5th son of Aghadai Abilpeiz, we can learn from the related chapter of the above book that he met the Emperor in 1786. “*Ta[y]ji*” is the title given to Aghadai by the Qing dynasty. In this letter, Khankhoja writes, “*We are sending the Aghadai taiji to wish the Qianlong emperor’s well-being.*” There is no information about Aghadai in the Qing records after the 54th of Qianlong (1789), the period when the letter was written. And it is recorded in the records that his younger brother Kogedai went to Emperor Qianlong in 1790. Whether Aghadai’s name was spelled incorrectly in the letter we are analyzing, or whether he could not attend for some unknown reason, and his younger brother Kogedai went in his place, is still unknown [8; 101].

qar±wil: in Kazakh documents, the word “*guard*” is used in two different meanings: “*guard*” and “*guard post*”. For example, in some letters it is found in the meanings of watchman and guard [8; 170], but in this letter of Khankhoja, it is mentioned the guard post (guard house) set up by the Qing dynasty at the border regions in Tarbaghatai.

Conclusions

It can be determined the following from the above contents:

First of all, this letter, which is based on our article, was written in the old Kazakh written language, the place of this type of writing in the culture of Kazakh writing is special, it was widely used as a national script during the reign of the Kazakh Khanate. Many of our historical written heritages are written with this script;

Secondly, by analyzing the letter, we can deeply understand the details of the political and economic relations between the Kazakh Khanate and the Qing Dynasty. Even some bad things that happened in Kazakh-Kyrgyz relations at that point can be indirectly understood.

In short, this archive document that we are analyzing is considered a very valuable historical source, whether it is in the in-depth study of the domestic historical data science or in the re-examination of the economic history of the Kazakh Khanate. Most importantly, it is written that the Kazakh sultan Khankhoja chose his son Jankhoja as the chief ambassador and drove cattle for trade with the Qing dynasty. At the same time, it was written that Khankhoja sultan was worried about the Kyrgyz side and asked Tarbaghatai nobles to guard the trade caravan. From any point of view, this letter will be a written source that provides important information in the re-examination and study of the history and culture of the Kazakh Khanate.

References

- 1 Әбділәшім Д. Қазақ гүні Жошының Тарбағатай амбандарына жазған хаты / Д. Әбділәшім // Шынжаң қоғамдық ғылымы. — 2009. — № 4. — 51-54 б.
- 2 Noda, Jin. A Collection of Documents of the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty / Jin Noda, Takahiro Onuma. Tokyo: Tokyo university Press, 2010. — 176 p.
- 3 Қазақтың би-шешендері / Н. Төрөқұлов қатарлылар құраст. — Үрімжі: Шынжаң халық баспасы, 2007. — 300 б.
- 4 Saguchi Toru 佐口透. 十八～十九世紀東トルキスタン社会史研究. 吉川弘文館, 1963. — 755 p.
- 5 Onuma Takahiro 小沼孝博. 清朝とカザフ遊牧勢力との政治的關係に関する一考察—中央アジアにおける「エージェン—アルバト」關係の敷衍と展開. アジア・アフリカ言語文化研究. — 2006. — No 72. — 39-63 p.
- 6 松筠. 西陲總統事略. 中国边疆丛书 1 (12), 台北: 文海出版社, 1965.

- 7 Әбділәшім Д. Қазақ сұлтаны Ханқожаның Іле генералына жазған өтініш хатынан бір нұсқа / Д. Әбділәшім // Шынжаң қоғамдық ғылымы. — 2010. — № 3. — 26–31 б.
- 8 Abdilashim D. 18-19 世紀文語力ザフ語文書の歴史文献学的研究. 京都大学博士論文, — 2010. — 178 p.
- 9 Abdilashim D. タルバガタイ参贊大臣宛文語力ザフ語文書1種. 京都大学『西南アジア研究』, — 2010. — No. 72. — 65-78 p.
- 10 Aughali E. 一件清代哈萨克租牧地文书的研究. 民族语文. — 2006. — № 5. — 70–73 p.
- 11 松筠. 欽定新疆識略. 中国边疆丛书 1 (11), 台北: 文海出版社, 1965.

Д. Әбділәшім

Ханқожа сұлтанның мал саудасына байланысты Қытай архивіндегі қазақ құжатын зерттеу және оның тарихи маңызы

Мақалада тарих және тарихи деректану ғылымдарының озық зерттеу әдістерін пайдалана отырып, XVIII ғасырдың аяғынан бастап Шығыс-Қазақ даласына иелік еткен, көрші Цин патшалығымен тығыз қарым-қатынас жасаған қазақ сұлтаны Ханқожаның Тарбағатайда іс басқарып тұрған жергілікті ұлыққа жазған бір парша хаты зерттелген. Хат — ескі қазақ жазба тілінде жазылған, тілі жеңіл, түсінікті, мазмұны терең, сол тұстағы қазақ даласының сауда-саттық ісін жан-жақты зерттеу үшін қазақ тарапынан жазылған аса бағалы түпнұсқа құжат. Алдыңғы зерттеулерде көбінесе «жылқыға жібек саудасы» жасалғаны айтылатын, алайда талдап отырған хат мазмұнынан байқағанымыздай ол кезде жібекке тек жылқы ғана айырбасқа түспеген, кейде басқа мал түліктері де саудаланатын болған. Хат қазір Пекин қаласындағы Қытайдың Бірінші тарихи архивінде сақтаулы. Хат мазмұнынан сол тұстағы қазақ-қырғыз қатынастарының ұзын ырғасын да жанамалай ұғынуға болады.

Кілт сөздер: Қазақ хандығы, Шығыс қазақ жерлері, Цин патшалығы, Ханқожа сұлтан, мал саудасы, қытай архивтері, қазақша құжат, тарихи маңызы.

Д. Абдилашим

Исследование казахского документа в китайских архивах, связанного с торговлей скотом Ханходжи султана, и его историческое значение

В статье с применением передовых методов исследования истории и исторических наук рассмотрено письмо казахского султана Ханкожи, владевшего Восточно-Казахской степью с конца XVIII века и имевшего тесные связи с соседним Цинским царством, местному вельможе, ведавшему делами в Тарбагатае. Письмо представляет собой староказахскую письменность, язык написания легкий, понятный, содержание глубокое, это оригинальный документ, написанный казахами, что очень ценно для всестороннего изучения торгового дела в казахской степи. В ранних исследованиях упоминалось, что «шёлк обменивали на лошадей», однако, как видим из содержания анализируемого письма, на шёлк обменивали не только лошадей, но и другой скот. Письмо сейчас хранится в Первом историческом архиве Китая в Пекине. Из его содержания можно проследить многолетнюю историю казахско-киргизских отношений.

Ключевые слова: Казахское ханство, Восточно-Казахстанские земли, династия Цин, Ханкожа султан, торговля скотом, китайские архивы, казахский документ, историческое значение.

References

- 1 Abdilashim, D. (2009). Qazaq sultany Zhoshynyn Tarbagatai ambandaryna zhazgan khaty [A Letter of the Kazakh-gong Jochi addressed to the Councillor of Tarbagatai]. *Shynzhan qogamdyq gylymy — Xinjiang Social Science*, 4, 51-54 [in Kazakh].
- 2 Noda, Jin, & Onuma, Takahiro. (2010). A Collection of Documents of the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. Tokyo: Tokyo university Press.
- 3 Torekulov, N. (Ed.). (2007). Qazaqtyn bi-sheshenderi [The Kazakh's bi-orators]. Urimzhi: Shynzhan khalyq baspasy [in Kazakh].
- 4 Saguchi Toru (1963). 18–19 seiki Higashi Torukistan Shiakai shi [The Society History of East Turkestan in the 18th–19th centuries]. Tokyo: Yoshikawa-kobunkan [in Japanese].

5 Onuma Takahiro (2006). Shincho to kazafu yuboku seiryoku tono seijiteki kankei ni kansuru ichi kosatsu: chu'o ajia ni okeru *ejen-albatu* kankei no fuen to tenkai [The Political Relations between the Qing Dynasty and Kazakh Nomads: Promotion of the “*ejen-albatu* Relationship” in Central Asia]. *Ajia Afurika gengo bunka kenkyu*, 72, 39-63 [in Japanese].

6 Compiled by Songyun (1965). Xichui zongtong shilue [General Outline of Affairs of the Western Region]. Taipei: Wenhai chubanshe [in Chinese].

7 Abdilashim, D. (2010). Qazaq sultany Khanqozhany Ile generalyna zhazgan otinish khatynan bir nusqa [One version of the request letter written by Kazakh sultan Khankhoja to the Military Governor of Yili]. *Shynzhan qogamdyq gylymy — Xinjiang Social Science*, 3, 26-31 [in Kazakh].

8 Abdilashim, D. (2010). 18–19 seiki bungo Kazahugo monjyo no reikishi bunkengakuteki kenkyu [A Historical Study of Kazakh Documents in the 18th–19th Centuries]. Doctoral dissertation, Kyoto University [in Japanese].

9 Abdilashim, D. (2010). Tarubagatai tsanzan daijin ate bungo kazafugo monjyo isshyu [A Kazakh document Addressed to the Councillor of Tarbagatai]. *Kyoto university Seinan Ajia kenkyu*, 72, 65-78 [in Japanese].

10 Augali E. (2006). Yi jian Qingdai hasake zumudi wenshu de yanjiu [The Study of a Document about the Kazakhs' Pasture Lease]. *Minzu Yuwen*, 5, 70-73 [in Chinese].

11 Compiled by Songyun. (1965). Qingding xinjiang shilue [Imperial Commissioned Gazetteer of Xinjiang]. Taipei: Wenhai chubanshe [in Chinese].

Р.М. Жумашев, А.Қ. Мейрамбеков *

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru; greatvoron8@gmail.com)*

XX ғ. екінші жартысы — XXI ғ. басындағы ағылшын тарихнамасындағы кеңестік кезеңдегі Қазақстан мәдениеті

Мақалада XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басындағы кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихы, жергілікті халықтың тарихы, шаруашылығы, мәдениеті, дәстүрі, діни нанымдары туралы әңгімелейтін ағылшын ғалымдарының еңбегіне талдау келтірілген. Біз тарихнаманы тарихи білімнің жинақталу тарихын, тарихи ойдың дамуы мен зерттеу әдістемесін, ғалымдардың тарихи еңбектері мен өмірбаянының құрылу тарихын, ғылыми мекемелердің тарихын, тарихи білім беруді ұйымдастыру мен тарихи білімнің таралуын зерттейтін арнайы тарихи пән ретінде қарастырамыз. Мақаланы жазудың негізгі мақсаты зерттеушілерді ғылыми ортамен, қазіргі оқырмандар қауымдастығымен таныстыру. Авторлар XX ғасырдан бастап XXI ғасырдың басына дейінгі кезеңдегі қазақтардың мәдениеті, дәстүрлері, діни сенімдері туралы жазған еуропалық, ағылшын зерттеушілерінің шығармаларына ғылыми талдау жүргізген. Ғылыми зерттеудің теориясы мен әдіснамасы бойынша негізінен тарихизм, объективтілік, тарихи салыстырмалы талдау және тарихи жүйелілік әдістері пайдаланылды. Соғыстан кейінгі жылдары ағылшын-американдық кеңесология әлемдік тарихнамада лайықты орын алу құқығын дәлелдеді, тек батыс елдерінде ғана емес, бұрынғы Кеңес Одағы елдерінде де сұранысқа ие болды. Талдаудың ең дәлдігі мен тереңдігі Джеффри Уилер, Уолтер Колларз, Ширин Акинер, Севкет Ақылдыз, Ричард Карлсон, Виолет Коннолли, Сара Кэмерон, Харун Йылмаз, Рико Исаакстың жұмыстарында ерекшеленді. Мақаланы жазу басында осы кеңестік жүйенің тарихын, соның ішінде Қазақстан тарихын зерттеген ағылшын зерттеушілерінің кітаптары мен мақалалары негізге алынды.

Кілт сөздер: кеңес мәдениеті, кино өнері, тіл саясаты, ағылшын зерттеушілері, қазақ шаруашылығы, дәстүрлер, діни нанымдар, кеңес тарихы.

Kipicne

XIX-XX ғасырлардағы Орта Азия мен Қазақстанды, сондай-ақ ішкі Азияның кеңістігін зерттеу барысында ғылыми пән ретінде қалыптасқан ағылшын тарихнамасы өте танымал және оның батыста шығыстану зерттеулерінің дамуына түбегейлі әсері даусыз. Алайда, уақыт өте келе ағылшын дәстүрі тұрақты сипаттамаларға ие болғанын атап өткен жөн, бұл тарихнамаға ұлттық, тіпті белгілі бір мағынада тарихнамалық парадокс ретінде сипаттауға болатын ерекшелік берді. XX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстанның зияткерлік интеллектуалдық тарихын зерттеу үшін шетелдік тарихнаманың өзіндік ерекшеліктері бар. Ол зияткерлік интеллектуалдық ландшафттың белгілі панорамасын шетелдік зерттеушілердің тәуелсіз және жиі объективті көзқарастары мен пікірлерімен толықтырады.

Орталық Азияны зерттеудегі британдық дәстүрді мұқият зерттеудің басты қайшылығы — ағылшын тарихнамасында, Еуропаның басқа елдеріндегідей, оның көптеген агенттері (саудагерлер, әскери қызметкерлер, саяхатшылар, барлаушылар, ғалымдар) жинаған көптеген материалдар болды. Бұл аймақта болып жатқан оқиғаларды егжей-тегжейлі сипаттауға мүмкіндік берді. Алайда, Орталық Азия Ұлыбритания мен Ресейдің империялық мүдделері тікелей қақтығысып, олардың отаршыл империялары тікелей байланыста болған аймаққа айналды.

Осылайша, кем дегенде XIX ғасырдың ортасынан бастап ағылшын тарихнамасында тұрақты Ресейге қарсы бағыт пайда болды, ол көбінесе аймақтың тарихын, оның халықтарын және олардың Ресеймен қарым-қатынасын объективті зерттеуге бұрмаланған әсер етті. Бейнелеп айтқанда, егер француздар Орталық Азияны зерттеу кезінде жанашырлық пен шынайы ғылыми қызығушылықты басшылыққа алса, онда Орта Азиядағы британдықтар Ресейге және олардың прагматикалық мүдделеріне қарсы әрекет етті. Әрине, бұл ой біршама асыра айтылған, бірақ бұл дәстүр Таяу Шығыстағы британдық экспансия дәуірінің ағылшын тарихнамасында және Азиядағы Британ

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: greatvoron8@gmail.com

империясының өмір сүруінде айқын көрінеді. Ол Орта Азияны кеңестік республикаларға айналдырғаннан кейін күшейе түседі және Ұлыбритания өзінің азиялық колонияларынан шыққаннан кейін тоқтамайды. Бұл дәстүр Батыс Атлант мұхитының ағылшын тіліндегі тарихнамасында жалғасты. Осыған қарамастан және осының арқасында ағылшын зерттеулерінің маңызы мен олардың Орталық Азияны зерттеуге қосқан үлесі даусыз, ал классикалық шығыстану дәуіріндегі британдық тарихнама ерекше құбылыс болып қала береді.

1950 жылдардан бастап Орта Азияның ағылшын тарихнамасында шығыстану емес, тарихи-саяси (немесе кеңестік) сипаттағы зерттеулер айқын болды. Қазіргі уақытта 1950-1980 жылдардағы кеңестік жәдігерлердің барлығы ғылым үшін құнды емес екені анық; осы дәуірдегі басылымдардың едәуір бөлігі Шығыс және Орта Азиядағы кеңестік саясатқа қарама-қайшылық талаптарымен байланысты саяси маркалар мен идеологиялық клишелерге із қалдырды.

Бақылау және талқылау

Джеффри Уилер (1898-1990) британдық армияның полковнигі, дипломат және барлаушы, ұзақ уақыт Үндістанда, Иранда және Орта Шығыста қызмет еткен, Англияға оралып, отставкаға кеткеннен кейін 1953 жылы құрылған Орта Азияны зерттеу орталығын басқарды. Уилердің өзі ондаған мақалалар мен үш монографияның авторы. Атап айтсақ: «Кеңестік Орта Азиядағы нәсілдік мәселелер» [1], «Кеңестік Орта Азияның қазіргі тарихы» [2] және «Кеңестік Орта Азия халықтары» [3], соңғысы анықтамалық сипаттағы жұмыс болды. Уилердің барлық кітаптарында аймақтың ежелгі, ортағасырлық және революцияға дейінгі тарихына қатысты материалдар бар, Орта Азия халықтарының тарихындағы кеңестік және әсіресе соғыстан кейінгі кезеңге баса назар аударады. Жалпы кейбір ескертулермен бірге Уилердің еңбектерін сол кездегі ағылшын-американдық тарихнамадағы «кеңестік отаршылдық» тұжырымдамасына жатқызуға болады.

Полковник Уилер Орталық Азиядағы кеңес үкіметі туралы терең ойланған және оның бұл мәселеге деген көзқарасы үлкен қызығушылық тудырады. Ерекше білім мен өткір саяси интеллект, оны кеңестік істерге деген жетілген сенімдерге шабыттандырады. «Ешбір бейтарап адам кеңес үкіметін «империялық үкіметтен» өзгеше деп қарастыра алмайды», – деп оқырманға тікелей хабарлайды, бірақ ол сонымен бірге кеңестік жүйе енгізген өмір сүру, білім беру және экономикалық дамудағы айтарлықтай материалдық жақсартуларды мойындайды.

Уилер Орталық Азия тарихының революцияға дейінгі және кеңестік кезеңдеріндегі екі негізгі мәселені анықтайды: а) британдық және орыс отаршылдық жүйелерін салыстыру; б) аймақтағы кеңес үкіметінің бағасы, мағынасы және әдістері. Уилер Үндістандағы британдық отаршылдық жүйе Түркістандағы орыс жүйесіне қарағанда тиімді болды деген қорытындыға келді; ағылшындар өздерінің колонияларын негізгі модернизациялауды және батыстандыруды жүзеге асырды, дамыған парламенттік жүйені, сот және заң шығарушы билікті қалдырды; Үндістан елдерінің одан әрі дамуы үшін экономикалық негіз қалады дейді. Ресей империясының отарлық режимі өзінің тарихи міндеттерін шеше алмады деп көрсетеді.

1976 жылы Джеффри Уилер «Таяу Шығыс зерттеулері» журналында «Бүгінгі кеңестік Орталық Азияны зерттеу» атты мақала жазды. Мақалада автор Орталық Азия республикаларын Таяу Шығыс елдерімен салыстырады. Бұл мақаланың негізгі мақсаты — кеңестік Орталық Азиядағы ағымдағы оқиғаларына назар аудару. Ол Таяу Шығыстағы сияқты, Орталық Азияның саяси және әкімшілік құрылымы ұлы державалардың қатысуы нәтижесінде түбегейлі өзгергенін баса айтады. Бірақ Орталық Азияда орын алған реформалар өзінің ауқымы мен біркелкілігі бойынша осы уақытқа дейін Таяу Шығыста қолға алынғанның бәрінен асып түскенін айтады [4; 170].

1975 жылы «Канадалық славяндық құжаттар» журналында Джеффри Уилердің «Орталық Азиядағы Ресейдің қатысуы» атты мақаласы жарияланды. Уилер мақаланың басында аймақтың дамуын 4 бөлікке бөледі. «XVIII ғасырдың бірінші жартысында Батыс Сібірге іргелес жатқан қазақ даласының бірте-бірте қосылып, тыныштандырылуынан басталды. Екінші кезең 1850 жылдары Ресей әскерлерінің даланың оңтүстігінен Ташкентті басып алуға және онда Түркістан генерал-губернаторлығын құруға дейін басталып кетті. 1868 жылдан 1884 жылға дейін созылған үшінші кезең Бұхара мен Хиуаны вассалдық жағдайға әкелді, Қоқан хандығының қосылуы және Каспий маңындағы түрікмендердің бағыныштылығы бүкіл аймақтағы ең қатыгез кезең болғанын көрсетеді. Осы уақытқа дейін жалғасып келе жатқан төртінші және соңғы кезең 1917 жылғы революциядан кейін өлкені кеңестендіру және оны Кеңес Одағының құрамдас бөліктері болып табылатын қазіргі Кеңестік Социалистік Республикалар құрамына әкімшілік жағынан қайта құру болды», – дейді.

Жоғарыда айтылған мақаланың мақсатында осы төрт кезеңдегі патшалық және кеңестік биліктің алдында тұрған мәселелерді сызып көрсетуді жөн көрдік.

Патшалық және кеңестік режимнің өлке мәдениетіне ықпалын салыстыра отырып, Уилер патша режимінің саясатына белгілі бір дәрежеде мәдени миссия сезімі әсер етті деп есептейді; негізінде, орыстар әрқашан өз мәдениетінің артықшылықтарын басқаларға беруге ұмтылғанын көрсетеді.

Автор қоғамдық білім беру саласында патша режимі салыстырмалы түрде аз әсер еткендігін айтты: 1917 жылға қарай сауаттылықтың орташа деңгейі 2 пайыздан аспады және ол ірі қалалармен шектелді; бірде-бір университет немесе басқа жоғары оқу орны болған жоқ. Екінші жағынан, коммуникацияларды жаңғырту және қаланы дамыту саласында көп жұмыс атқарылды дейді.

Уилердің бұл мақаласында коммунистер мәдениетті екі бөліктен тұрады деп санағанын айтты: олар «рухани мәдениет» деп, «білім, өнер және қоғамдық сананың басқа нысандары, олардың дамуы қоғамдық өмірдің материалдық жағдайларына байланысты» және «материалдық мәдениет», бұл «өндіргіш күштердің жағдайы мен адамдардың еңбек әдеттеріне» қатысты. Кеңес режимі патша режимінің ислам мәдениетін жеккөрінішті бағалауымен келісті, бірақ қазіргі және зайырлы деңгейде жаңа «рухани мәдениетті» дамытуды және қажет болған жағдайда, олардың пікірінше, «материалдық мәдениетке» кедергі келтіретін барлық нәрсені алып тастауды ұсынғандығын көрсетеді.

Білім беру, драматургия, кино және радио хабарларын тарату сияқты салаларда мұсылмандардың кеңестік ережелерге біршама бағынғандығы осы мақалада жазылған. Әдебиет, кескіндеме және мүсін сияқты басқа салаларда реакция суық болды делінеді. Әлеуметтік және діни тәжірибелерге араласу мен шектеулер табанды қарсылыққа тап болды және оларды айналып өтудің көптеген жолдары табылғандығы жазылды [5; 190].

1967 жылы полковник Уиллердің «Орталық Азиядағы Ресей мен Қытай» атты мақаласы «Орталық Азия Корольдік қоғамының» журналында жарық көрді. Мақалада Джеффри Уилер екі ұлы державаның ежелгі дәуірден бері Орталық Азия аймағындағы қарым-қатынасының тарихын сипаттады. Қытай билігінің құлдырауы Талас өзенінің бойында 751 жылы олардың әскерлерінің жеңілуіне байланысты болғандығы жазылды [6; 255].

Уилердің «Орталық Азиядағы кеңестік саясат» атты тағы бір мақаласы 1955 жылы «Халықаралық қатынастар (Корольдік халықаралық қатынастар институты)» журналында жарияланды. Мақаланың мақсаты Орталық Азияда не болып жатқанын түсіну және болашақта не болуы мүмкін екендігі туралы түсінік қалыптастыру үшін кеңестік әдістерді мүмкіндігінше бейтарап және объективті түрде зерттеу еді.

Автордың ойынша «мәдени ереже» атты кеңестік әдіс, өте мұқият зерттеуді қажет етеді, өйткені олар мұндай нәрсені ешқашан сынап көрмеген. Орыстар Орталық Азия тұрғындары өздерінің ескі дәстүрлері мен өмір салтынан бас тартып, жаңаларын қабылдағанға дейін батыс стандарттары бойынша толық өнімділікке қол жеткізе алмайды деп санағандығын көрсетті. Бұл ұғым әрине, марксизмнің маңызды ерекшелігі болып табылады, бірақ мәдениеті негізінен исламдық болып табылатын адамдарға қатысты ерекше күшке ие, өйткені орыстар ислам христиан әлеміне қарағанда қазіргі заманғы әдістермен әлдеқайда аз үйлеседі деп санағанын айтты.

Уилер бұл мақалада кеңес үкіметі өзінің мәдени саясатын жүзеге асыру үшін қолданатын шаралардың екі түрі бар — оларды оң және теріс деп көрсетті. Оң шараларға білім беру, техникалық дайындық, өнерді көтермелеу және ұйымдастырылған ойын-сауықты кіргізді. Теріс жағына, қалыптасқан дәстүрлерге және «космополитизмге» қарсылық, тарихты қайта жазу және ең маңыздысы — тіл реформасы деп көрсетті.

Тіл реформасы Уилердің ойынша-кеңестік мәдени саясаттың ең батыл және иконокластикалық ерекшелігі. Автор орыстарға белгілі болғандай, Орталық Азияның байырғы халқының оннан бір бөлігін құрайтын түркі халықтарының өз тілдеріне берік екендігін айтады. Бұл тілдер тек бір-біріне ғана емес, сонымен қатар Кеңес Одағынан тыс жерде тұратын 2 300 000-ға жуық түріктер сөйлейтін тілдерге де ұқсас екендігін көрсетеді. Кеңестік лингвистикалық саясат, ең алдымен, орыс тілінің лексикасын қоспағанда, Орталық Азияның түркі тілдерінің бір-бірімен ұқсастығын жасыруға бағытталған; екіншіден, олардың басқа елдерде қолданылатын түркі тілдерінен мүлдем өзгеше бағыт бойынша дамуын қамтамасыз ету және сайып келгенде, бұл тілдерді тек емле мен лексика бойынша ғана емес, грамматика, синтаксис және тіпті фонетика жағынан да орыс тіліне мүмкіндігінше ұқсас ету мақсатында жасалғандығын айтады.

Автордың ойынша 1940 жылы кириллицаны латынға ауыстыру практикалық және саяси қадам болды, өйткені ол балалардың үйренуі керек әліппелерді өзгертті. Кириллица алфавиті, әрине, латын

сияқты түркі тілдерін жазуға жарамды, ал екеуі де араб тіліне қарағанда анағұрлым қолайлы. Уилердің ойынша теріс аспект түркі мәдениетінің маңызды іргелі ерекшеліктерінің біріне нұқсан келтіруге және сол арқылы түркі халықтарын бір-бірімен байланыстыратын байланысты әлсіретуге тырысудан тұрады деп есептейді [7, 318].

Кезінде кеңес өкіметі Кеңес Одағының әртүрлі бөліктеріндегі сауаттылық мөлшерін 100 пайыз деп жариялады. Егер сауаттылық деп әліпбидің жеке әріптерін тану және жазу қабілетін білдірмесе, бұл мәлімдемені Орталық Азияның басқа жерлерінде де растау қиын болар еді. Алайда, бастауыш және орта мектеп білімі Сирия, Ливан және Израильді қоспағанда, Таяу Шығыс пен Оңтүстік Азияның кез келген аймағына қарағанда Орталық Азияда алға жылжығанын автор мойындайды. Теориялық тұрғыдан алғанда, Кеңес Одағының барлық бөліктерінде бастауыш, жеті жылдық және он жылдық мектептер, университеттер және техникалық колледждер жүйесі барын көрсетеді.

Уилер Кеңес Одағында жеті жылдық білім міндетті болып табылатынын атап өткен. Сонымен қатар, сабаққа қатысудың төмендігі, әсіресе қыздар арасында сабаққа қатыспау, мұғалімдердің жетіспеушілігі, ғимараттар, кітаптар және басқа да оқу құралдары туралы көптеген хабарламалар бар деп жазды. Бұл кемшіліктердің кейбірі басқа елдерде де бар, Англия оны жоққа шығармайды, бірақ Орталық Азиядан хабарланған сауаттылықтың 100 пайыздық мәлімдемесімен келісу қиын дейді. Егер бұл пайыз 50-ден аспаса да, автордың ойынша, бұл Таяу Шығыс пен Оңтүстік Азияның көптеген елдеріндегі пайыздан екі есе көп болуы мүмкін, сонымен қатар көрші елдерге қарағанда әлдеқайда кең көлемде ұйымдастырылған бастауыш техникалық білім туралы да айтуға болады. Уилер зерттеуінде бірқатар университеттер мен ғылым академиялары бары көрсетілген, олардың әрқайсысында іргелі оқу бағдарламалары бар; бірақ тиімсіз оқыту, дамымаған саяси теория, феодализмнің қалдықтары және жергілікті студенттердің орыс тілін білмеуі сияқты үнемі шағымдар бар.

Автор орыс тілін орта және жоғары білім беруде оқыту құралы ретінде қолдану дәрежесі анық емес екендігін көрсетеді. Университеттер мен ғылым академияларында дәрістер орыс тілінде де, жергілікті тілдерде де оқытылады, бірақ университеттік және академиялық бюллетеньдердегі мақалалардың басым көпшілігі орыс тілінде жазылған, ал кейбір жағдайларда жергілікті тілді қолдану тақырыппен және мазмұнмен шектелетіндігін айтады. Орыс тілін жақсы оқыту және қарқынды оқыту қажеттілігі үнемі атап өтіледі және орта мектептерден техникалық колледждер мен университеттерге ауысатын студенттердің орыс тілін білмеуі туралы шағымдар жиі түсетіндігін көрсетеді. «Егер ол орыс тілін жақсы білмесе, Орталық Азияның бірде-бір тұрғыны өз кәсібінде жетістіктерге жете алмайтын сияқты» деген тұжырымға келеді [8; 13].

Сонымен қатар Уилер сауаттылықтың нақты жағдайы қандай болса да, Орталық Азияда орыс және жергілікті тілдерде шығарылатын кітаптар, журналдар мен газеттердің саны орасан зор екеніне күмән жоқ деп айтады. «Миллионнан астам халқы бар Түрікменстанда жетпіс газет пен журнал бар, олардың саны халық тығыз қоныстанған және дамыған республикаларда асып кетуі мүмкін», - дейді. Ең көп таралған кітаптар мүмкін саяси тақырыптағы кітаптар, ал Ленин мен Сталиннің шығармаларын жергілікті тілдерге аудару жүздеген мыңға жеткенін көрсетеді. ҚазМУ-дің (қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) абайтану кафедрасын ұзақ уақыт бойы басқарған, сондай-ақ қазіргі қазақ әдебиетінің беделге ие тарихының бірінші томының редакторларының бірі болған Мұхтар Әуезовтің «Абай» романы — соның жарқын мысалы екенін атап көрсеткен. Әуезовті бірнеше рет өзінің романын қайта қарауға шақырғанымен, ол 1953 жылғы «Қазақ Ғылым академиясы жаршысының» № 4 нөміріндегі мақаласына сәйкес, ол әлі де Абайдың суфизм мен панисламизмнің басты кейіпкері болғанын табанды түрде мәлімдейді. Ол тіпті XIX ғасырдағы реакциялық ұлтшылдық қозғалыстардың жетекшілері Абайдың шәкірттері болғанын айтады. Әуезов басқа әдеби қателіктерге кінәлі болды, бірақ ол әлі де университеттік лауазымға ие және оның кітаптары әлі де бар және танымал екенін Уилер осы мақаласында жазды.

Тарихты қайта жазу, яғни жаңа тарихи теорияларды енгізу, кейде ескілерді қайта енгізу әрқашан кеңестік мәдени саясаттың маңызды белгісі болғандығына автор ерекше тоқталған. Орталық Азия тарихы мәселесінде кеңестік тарихшылар өздерін басшы қалпында сезінгендігін айтады. Олар революцияға дейінгі кезеңге қатысты империялық мұрағаттарға, әсіресе 1916 жылғы көтеріліс сияқты маңызды оқиғаларға қол жеткізе алды деп көрсетеді. Автор революциядан кейін олар бар тарихи білімді растайтын немесе жоққа шығаратын археологиялық зерттеулер жүргізе алды деп айтады.

Орталық Азия тарихшыларына қарсы жасалған ең нақты және жиі шағымдардың бірі Уилердің ойынша — олар Орталық Азия халықтарын патша және феодалдық иелерінен босатудағы орыс

халқының ролiне тек суық назар аударғанымен, олар Орталық Азияда болған түрлi көтерiлiстердi егжей-тегжейлi сипаттады, тiптi кейбiр көтерiлiсшiлердiң ерлiктерiне тандануға бейiм болды. Тиiсiнше, кеңес жазушылары бұл көтерiлiстердiң тарихын патша әкiмшiлiгiне, феодалдық аксүйектер мен дiни жетекшiлерге, сондай-ақ көтерiлiстердi өз пайдасына пайдалануға тырысқан шетелдiк державалардың агенттерiне нұқсан келтiретiн етiп қайта жазуға тырысқандығын жазды.

Келесi бiр ағылшындық Орта Азия зерттеушiсi Уолтер Коларз 1950-1960 жылдардағы Ұлыбританияның ең танымал кеңесшiлерiнiң қатарына жатады, ол Англияға Чехиядан көшiп, Лондон университетiнде ұзақ уақыт жұмыс iстедi. 1939 жылы ресейлiк эмигрант әйелi Александрамен бiрге Ұлыбританияға қоныстанды және BBC-дiң аналитикалық қызметiнде жұмыс iстедi.

1942 жылы ол өзiнiң бiрiншi кiтабын «Сталин және Мәңгiлiк Ресей: Кеңестiк патриотизмнiң тамыры» [9], одан кейiн «Шығыс Еуропадағы мифтер мен шындықтар» [10]; «Ресей және оның отарлары» [11], «Ресей қалай басқарылады» [12], «Кеңес Қиыр Шығысының халықтары» [13] атты басылымдарды жарыққа шығарды.

Коларздың дiни тақырыпқа деген ерекше қызығушылығы «Кеңес Одағындағы Ислам» [14] және «Кеңес Одағының дiндерi» [15] кiтаптарында көрiнiс тапты. Оның еңбектерiнде, атап айтқанда, кеңестiк кезеңдегi дәстүрлi мұсылман диапазонындағы халықтардың өмiрiндегi исламның ролi нақты дiни тәжiрибеге енбейдi, бiрақ өзiн-өзi анықтау және күнделiктi әдет-ғұрып деңгейiнде маңызды болып қала бередi.

Коларздың 1945 жылдан бастап ағылшын тiлiндегi әдебиетпен айналысатын «Коммунизм және отаршылдық» мақалалар жинағы және оның аннотацияланған библиографиясы «Коммунизм туралы» кiтаптары [16] қайтыс болғаннан кейiн жарық көрдi.

1955 жылы Коларздың «Бүгiнгi Кеңес Одағындағы үкiмет пен халық» мақаласы «Халықаралық қатынастар» журналында жарияланды. Автор Сталин қайтыс болғаннан кейiн Кеңес Одағының Коммунистiк партиясы көшбасшының жеке басына табынудан бас тартқандығын жазды. Кеңес газеттерi бұдан былай кез келген адамға үлкен құрмет көрсетпейдi, ал кеңес жазушылары мен ақындары бұдан былай сталиндiк кезеңге тән жағымды ғибадатты бiлдiрмейтiнiн көрсеттi. Сталиннiң мұрагерлерi өздерiнiң iс-әрекеттерiмен кеңестiк коммунистiк жүйенiң қаншалықты танымал емес екенiн, оның Ресей халықтарының негiзгi ұмтылыстарынан қаншалықты алшақтағанын айтады [17; 436].

Коларз қайтыс болғаннан кейiн шыққан «Коммунизм және отаршылдық» атты еңбегiнiң «Қазақтардың қасiретi» деп атаған тарауы Қазақстанға арналған. Оның пiкiрiнше, Қазақстанда еш жерде болмағандай, кеңестiк жүйенiң отарлық сипаты көрiндi: «Қазақтар Кеңес Одағының экономикалық мүдделерiне құрбандыққа шалынды» делiнген [18; 44].

Ағылшын тарихнамасында француз тiлiндегiдей, Орталық Азияның кеңес отары ретiндегi тарихына бiрден-бiр көзқарасы басым болды. 1960-жылдардың ортасында бiрқатар авторлар кеңестiк саясаттың аймақ үшiн маңызын қайта бағалауға тырысты. Әрине, бұл еңбектерде экономика, яғни Орталық Азия қоғамын жаңғыртуға бағытталған кеңестiк саясаттың экономикалық әсерi бiрiншi орынға қойылды. Орталық Азиятанудағы бұл бағыттағы ең елеулi құбылыс Виолет Конноллидiң «Оралдан ары: Кеңестiк Азиядағы экономикалық даму» [19] кiтабы болды.

Лондон университетiнде Орталық Азиядағы мамандардың жаңа буыны Ширин Акинер болып табылады, ол 1983 жылы шыққан «Кеңес Одағының Ислам халықтары» [20] атты анықтамалық-энциклопедиялық еңбектiң авторы.

Британдық Ширин Акинер 1943 жылы Үндiстанның Дакка қаласында дүниеге келген. Акинер Лондон университетiнiң Шығыс және Африкату мектебiнiң ғылыми қызметкерi болды. Ол 1980 жылы Лондон университетiнiң колледжiнде Липка белорус татарларының мұрасын зерттеушi ретiнде «Британ кiтапханасының татар-беларус кiтабының дiни сөздiгi» [21] атты диссертациясын қорғап, докторлық дәрежесiн алды.

Акинер көптеген ғылыми еңбектер жазды, оның iшiнде Өзбекстан мен Қазақстан туралы. Америка Құрама Штаттары шығаратын Орталық Азия және Кавказ зерттеулерi журналының редакциялық-консультациялық кеңесiнiң мүшесi, Британ-Өзбек қоғамының төрағасы болды.

1997 жылы Акинер «Балқыту қазаны? Орталық Азиядағы этникалық және дiни бiрегейлiктi манипуляциялау және жұмылдыру» атты мақаласын «Этникалық және нәсiлдiк зерттеулер» журналында жариялады.

Осы мақалада автор 1960 жылдары қос кеңестiк-ұлттық бiрегейлiк берiк орныққанын айтады. Тарихтың кеңестiк түсiндiрмелерi, сондай-ақ кеңестiк өнер, әлеуметтiк құндылықтар мен ұмтылыстар

нормаға айналды деп көрсетеді. Дәл осы уақытта наразылық немесе кем дегенде саналы наразылық емес, керісінше олардың шығу тегіне деген қызығушылығынан Орталық Азияда стихиялық этникалық қайта өрлеу басталғанын жазады.

Алғаш рет бұл 1930 жылдардағы отырықшылық және ұжымдастыру науқандары кезінде ең көп шығын мен мәдени қуғын-сүргінге ұшыраған қазақтар арасында айқын көрінді деп Акинер ерекше тоқталады. Бұл «этникалық түпнұсқалықтың» бір белгісі, қазақ отбасының қоғамдық өмірінің орталығы болған киіз үйдің пайда болуы деп есептейді [22, 363].

2014 жылы «Орталық Азиядағы әлеуметтік және мәдени өзгерістер. Кеңес мұрасы» кітабы жарық көрді [23]. Оның редакторлары: Севкет Акылдыз және Ричард Карлсон. Севкет Акылдыз Ұлыбританиядағы Аркадия университетінде сабақ береді және Лондон университеті, Ұлыбритания, Шығыс және Африкату мектебінің постдокторанты.

Ричард Карлсон қазіргі уақытта еуропалық, түрік және Каспий энергетикалық мәселелеріне назар аударатын энергетика саласындағы зерттеуші және талдаушы. Ол Еуразиялық зерттеулер қоғамының негізін қалаушылардың бірі және осы веб-сайттың редакторы.

Кеңестік кезеңдегі де, посткеңестік дәуірдегі де кеңестік мәдениетке және оның әлеуметтік салдарына назар аудара отырып, бұл кітап Орталық Азиядағы Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан және Өзбекстан мемлекеттеріндегі кеңестендіру мен әлеуметтенумен байланысты маңызды тақырыптарды қозғайды.

Кітап әртүрлі пәндер ғалымдарының еңбектерін камтиды және білім беру, антропология, музыка, әдебиет және поэзия, кино, тарих және мемлекеттік бірегейлікті қалыптастыру және әлеуметтік трансформацияны қоса алғанда, қазіргі Орталық Азия зерттеулерінде біршама шеттетілген тақырыптарға арналған. Онда кеңестік мұраның Орталық Азия республикаларының дамуына қалай әсер еткені және оның аймақтың қоғамына, мәдениетіне және саясатына қалай әсер етіп жатқаны қарастырылады. Орталық Азиядағы әрбір мемлекет барған сайын өзінше дамып келе жатқанымен, бұл кітап мемлекеттердің бұрынғы кеңестік кезеңнің ықпалын сол немесе басқа дәрежеде сақтап қалғанын, сонымен қатар өздерінің кеңестік мұраларына жауап ретінде белсенді түрде жаңа саяси бірегейліктерді жасап жатқанын көрсетеді. Сондай-ақ кеңестік дәуірге дейінгі және кеңестік бейнелер мен әңгімелерді қайта анықтайды және ойлап шығарады.

Кеңестік Орталық Азияның мұрагер мемлекеттеріндегі кеңестік мұра мәселесіне жаңа жарық түсіретін және баламалы перспективаларды ұсынатын кітап орыс және Орталық Азиятану ғалымдарын қызықтырады.

Харун Йылмаз Оксфорд университетінде оқытушы. Оның докторлық зерттеулері мен алдағы монографиясы 1936-1953 жылдар аралығындағы, яғни Сталин тұсындағы Әзірбайжан, Қазақстан және Украинадағы ұлттық болмыстың қалыптасуына арналған. Оның осы кітапта «Қазақ батырларының кеңестік құрылысы» атты мақаласы жарияланып, XIX ғасырдағы қазақ рулары арасындағы Ресейге қарсы көтерілістердің 1920-30 жылдардағы ұлттық тарихты жазуға ұмтылған қазақ тарихшыларының көкейінде жүрген тақырыптары болғанын айтады. Бұл тарихшылар өз әңгімелерін сол кезде марксистік және прогрессивті деп саналған Покровский схемасына сәйкес құрылымдады. Автор атап өткендей, көптеген себептерге байланысты кеңес тарихшылары батырларды ұлттық тарихқа қолайлы тұлғалар ретінде қарастырды. XX ғасырдың 30-жылдардың ортасында кеңестік тарихнамада үлкен өзгерістер орын алып, Покровскийдің ұстанымдары артта қалды. Осы өзгерістерді ескере отырып, XIX ғасырдағы қазақ даласындағы Ресейге қарсы көтерілістер Қазақстанда жағымсыз тақырыптарға айналды деп болжайды автор. Алайда 1934-36-жылдардан кейін орыс ұлттық әңгімесінің жандануы XIX ғасырдағы орысқа қарсы көтерілістерге тоқталуда қазақтың ұлттық тарихын жазуға кедергі бола алмады, - дейді. Алматыдағы тарихшылар бұл көтерілістер туралы материалдарды зерттеп, жариялауды жалғастырғанын айтады. 1941 жылы шыққан сол ұлттық тарих оқулығында осы оқиғалар кеңінен қамтылғанын көрсетеді.

Орталық Азияның тағы бір зерттеушісі Рико Исаакс Оксфорд Брукс университетінде саясаттану мамандығы бойынша білім алуда. Оның зерттеулері посткеңестік Орталық Азиядағы мемлекеттік құрылыс пен институттарға бағытталған. Ол Орталық Азияның саясаты мен мәдениеті туралы үнемі жазады. Оның «Көшпенділер, соғыстар және бюрократтар: посткеңестік Қазақстандағы ұлт құрылысы және кино» кітабы Қазақстандағы ұлттық құрылысты оның посткеңестік киноиндустриясының призмасы арқылы зерттеуге бағытталған қызықты жобасы [24]. Осы кітаптың «Қазақ киносының туу тарихы» және «1960-1970 жылдар: Қазақ киносындағы ұлттық ояну: Кеңестік қазақ киносының екі әлемі» атты екінші тарауы осы кезеңдегі кинематографиялық туындылардың

Қазақстандағы мемлекет құрылысы үшін маңызы зор деген пікірге жетелейді. Біріншіден, осы тарауларда көргеніміздей, кино «қазақ» ұлтын елестетуде дала, салт-дәстүр, өнер, домбыра тарту, ауыл көрінісі және діни әдет-ғұрыптар сияқты қабылданған ұлттық белгілерді көрсету арқылы орталық рөл атқарды.

Екіншіден, «Амангелді», «Жамбыл», «Қыз Жібек» сияқты фильмдер қазақ үкіметінің жоғары бюджеттік тарихи эпостар, қазақ тарихын түсіндіру үшін қалай пайдаланатынын және олардың нақты идеясын көрсетеді, — дейді автор.

Кэмерон Сараның 2018 жылы жарық көрген «Аш дала» кітабында ұжымдастыру бүкіл Кеңес Одағында экономикалық және гуманитарлық апат болды, бірақ оның салдары кеңестік Қазақстандағыдай апатты еш жерде болмаған деген қорытындыға келген. Республика ашаршылықтан өз халқының төрттен бірінен, шамамен 1,5 миллион адамынан айырылды, шенеуніктер табиғи апаттан кейін республиканың колхоздары мен зауыттарында жұмыс күші тапшылығын жеңу үшін күрескенін көрсетеді. Қазақстан дағдарысқа дейін Кеңес Одағының ең маңызды мал базасы болғанымен, дағдарыстың соңына қарай республика мал басының 90 пайызынан айырылғанын айтады [25].

Қорытынды

Қорыта айтқанда, XX ғ. екінші жартысы — XXI ғ. басы аралығындағы кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихы ағылшын зерттеушілердің ғылыми шығармаларындағы қазақтардың және олардың арғы ата-бабаларының шығу тегі, салт-дәстүрлері мен сенімдерін баяндайтын деректер өздерінің тарихи құндылықтарымен ерекшеленеді. Сонымен бірге ағылшын зерттеушілерінің еңбектерінде Қазақстандағы XX ғасырдың ортасы мен аяғындағы интеллектуалды атмосфера коммунистік идеологияға тәуелді болғанын көрсетеді.

Ұлтымыздың нақты шындыққа негізделген толыққанды объективтік тарихын жасаудың басты талабы — қазақ халқының өткен кезеңдеріне байланысты бүгінге дейін ғылыми ортаға енбеген шетелдік, отандық деректердің барлығын пайдалану болып табылады.

Солардың ішіндегі архив мәліметтерін, шетелдердегі байырғы жоғары оқу орындарының, ғылыми-зерттеу орталықтарының концептуалдық ұстанымдарымен, тарихи мұражайларының құжаттарымен жұмыс істеу аса маңызды.

Мақала 2022–2024 жылдарға арналған Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің № AP14872088 «Ұлттық тарих — XX ғасырдың 40–50 жылдарындағы Қазақстанның зияткерлік тарихының өзегі» гранты бойынша ғылыми жобаны орындау шеңберінде дайындалды.

Р.М. Жумашев, А.Қ. Мейрамбеков

Культура Казахстана советского периода в английской историографии второй половины XX–начала XXI вв.

В статье представлен анализ трудов английских ученых, рассказывающих об истории Казахстана советского периода второй половины XX–начала XXI вв., истории местного населения, хозяйстве, культуре, традициях, религиозных верованиях. Историография рассматривается нами как специальная историческая дисциплина, изучающая историю накопления исторических знаний, методологию развития и изучения исторической мысли, историю создания исторических трудов и биографий ученых, историю научных учреждений, организацию исторического образования и распространение исторических знаний. Основной целью написания статьи было ознакомление исследователей с научной средой, современным читательским сообществом. Авторами проведен научный анализ произведений европейских, английских исследователей, писавших о культуре, традициях, религиозных верованиях казахов в период с XX по начало XXI вв. По теории и методологии научного исследования в основном использовались методы историзма, объективности, исторического сравнительного анализа и исторической системности. В послевоенные годы Англо-американская советология доказала свое право занимать достойное место в мировой историографии, пользовалась спросом не только в западных странах, но и в странах бывшего Советского Союза. Наибольшая точность и глубина анализа отмечены в работах Джеффри Уилера, Уолтера Коларца, Ширин Акинер, Севкета Акылдыза, Ричарда Карлсона, Виолет Коннолли, Сары Кэмерон, Харуна Йылмаза, Рико Исаакса. В написании настоящей статьи за основу были взяты книги и статьи советских исследователей, в том числе и по истории Казахстана.

Ключевые слова: советская культура, киноискусство, языковая политика, английские исследователи, казахское хозяйство, традиции, религиозные верования, советская история.

R.M. Zhumashev, A.K. Meirambekov

The culture of Kazakhstan of the Soviet period in the English historiography of the second half of the XX - early XXI centuries

The article provides an analysis of the work of English scientists who tell about the history of Kazakhstan in the Soviet period of the second half of the XX-early XXI centuries, the history of the local population, economy, culture, traditions, religious beliefs. We consider historiography as a special historical discipline that studies the history of the accumulation of historical knowledge, the development of historical thought and research methodology, the history of the creation of historical works and biographies of scientists, the history of scientific institutions, the organization of historical education and the spread of historical knowledge. The main purpose of writing the article was to introduce researchers to the scientific environment, the modern community of readers. The article conducted a scientific analysis of the works of European and English researchers who wrote about the culture, traditions, and religious beliefs of Kazakhs in the period from the XX century to the beginning of the XXI century. According to the theory and methodology of scientific research, the methods of historicism, objectivity, historical comparative analysis and historical regularity were mainly used. In the post-war years, Anglo-American Sovietology proved its right to take a worthy place in World historiography, and was in demand not only in Western countries, but also in the countries of the former Soviet Union. The most accurate and deep analysis was distinguished by the works of Jeffrey Wheeler, Walter Kolarz, Shirin Akiner, Sevket Akıldız, Richard Carlson, Violet Connolly, Sarah Cameron, Harun Yilmaz, Rico Isaacs. At the beginning of writing the article, the books and articles of these researchers of the Soviet history, including Kazakhstan, were taken as a basis.

Keywords: Soviet culture, film art, language policy, English researchers, Kazakh economy, traditions, religious beliefs, Soviet history.

References

- 1 Wheeler, G. (1960). *Racial Problems in Soviet Muslim Asia*. London, New York, Bombay: Oxford University Press.
- 2 Wheeler, G. (1964). *The Modern History of Soviet Central Asia*. London: Oxford University Press.
- 3 Wheeler, G. (1966). *The Peoples of Soviet Central Asia: A Background Book*. London: Bodley Head.
- 4 Wheeler, G. (1976). The study of Soviet central Asia today. *Middle Eastern Studies*, 12(2), 169–176. doi:10.1080/00263207608700314.
- 5 Wheeler, G. (1975). The Russian Presence in Central Asia. *Canadian Slavonic Papers*, 17(2-3), 189–201. doi:10.1080/00085006.1975.11091.
- 6 Wheeler, G. (1967). Russia and China in Central Asia. *Journal of The Royal Central Asian Society*, 54(3), 254–263. doi:10.1080/03068376708732001.
- 7 Wheeler, G. (1955). Soviet Policy in Central Asia. *International Affairs*, 31(3), 317–326. doi:10.2307/2607258.
- 8 Wheeler, G. (1968). A new look at oriental studies. *Journal of The Royal Central Asian Society*, 55(1), 12–19. doi:10.1080/03068376808732011.
- 9 Kolarz, W. (1942). *Stalin und das ewige Russland: die Wurzeln des Sowjetpatriotismus*. London: Lincolns-Prager.
- 10 Kolarz, W. (1946). *Myths and Realities in Eastern Europe*. London: Lindsay Drummond.
- 11 Kolarz, W. (1952). *Russia and her colonies*. London: G. Philip and Son.
- 12 Kolarz, W. (1953). *How Russia is ruled*. London: Batchworth.
- 13 Kolarz, W. (1954). *The peoples of the Soviet Far East*. New York: Frederick A. Praeger.
- 14 Kolarz, W. (1960). *Islam in the Soviet Union*. Karachi: Pakistan Committee: Congress for Cultural Freedom.
- 15 Kolarz, W. (1961). *Religion in the Soviet Union*. New York, St. Martin's Press.
- 16 Kolarz, W. (1964). *Books on communism: a bibliography*. Ampersand.
- 17 Kolarz, W. (1955). Government and People in the Soviet Union Today. *International Affairs*, 31(4), 435–446. doi:10.2307/2604819.
- 18 Kolarz, W. (1964). *Communism and Colonialism*. London: Macmillan.
- 19 Connolly, V. (1967). *Beyond the Urals. Economic Development in Soviet Asia*. London: Oxford University Press.
- 20 Akiner, S. (1983). *Islamic Peoples of the Soviet Union*. London: Paul Kegan.
- 21 Akiner, S. (1980). *The religious vocabulary of the British Library Tatar-Byelorussian Kitab*. University of London.

- 22 Akiner, S. (1997). Melting pot, salad bowl - cauldron? Manipulation and mobilization of ethnic and religious identities in Central Asia. *Ethnic and Racial Studies*, 20(2), 362–398. doi:10.1080/01419870.1997.9993966.
- 23 Akyldyz, S., & Carlson, R. (2017). *Social and Cultural Change in Central Asia. The Soviet legacy*. Routledge.
- 24 Rico, I. (2018). *Film and identity in Kazakhstan Soviet and Post-Soviet*. I.B.Tauris & Co. Ltd London.
- 25 Cameron, S. (2018). *The hungry steppe, Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan*. Cornell University Press.

G.T. Isakhan¹, Zh.O. Khasenovaz², Zh.S. Mazhitova^{3*}, A.K. Bogenbayeva⁴

¹ State Archive of the city of Astana, Kazakhstan;

² L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

³ Astana Medical University, Astana, Kazakhstan;

⁴ International Educational Corporation LLP, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: isakhang@bk.ru; khasenovaz@mail.ru; mazhitova_69@mail.ru; abogenbay0671@gmail.com)

The unrealized state attempt of establishing German autonomy in Kazakhstan (1950–1970s)

The article considers important historical aspects of the national movement of the Soviet Germans in Kazakhstan in the second half of the 20th century. The study highlights the contribution, forced resettlement, labor, numbers, the discriminatory policy of the authorities as well as the emergence of the emigrant and autonomist moods of the Germans in Kazakhstan. The reasons for the emergence of the “German question” were revealed and characterized. The struggle of the Germans for restoration of the autonomy on the Volga and the campaigns of German delegations to the Kremlin with the aim to resolve this issue are noted. The anti-autonomist movement of youth and students in Tselinograd oblast in June 1979 is evaluated. The authors express their opinion on the causes and consequences for Kazakhstani society of the failed attempt to establish German autonomy.

Keywords: German population, deportation, Soviet Union, Soviet Germans, emigration moods, national movement, Volga region, Tselinograd event.

Introduction

The Germans of Kazakhstan are one of the once numerous ethnic groups that appeared at the end of the XVIII century during the Russian colonization of the southeastern outskirts of the empire. Over time, the German population managed to create strong economic communities in Kazakhstan with their traditional culture and ethnic identity of the society [1].

But not only these institutions had distinguished the resettled German population. We should agree with the opinion of one of the leading researchers of the history of Germans in pre-Soviet Kazakhstan and in the USSR V. Krieger, who noted that arriving in the region, Germans, thanks to their extensive knowledge and ability to organize a joint cultural and economic space of the newcomers and local population, eventually became authoritative administrators of the region (for example, “conqueror” and the first governor-general of Turkistan General Konstantin von Kaufmann, the governor-general of Western Siberia Gustav Christian Gasforth and others). In addition, the role of German scientists, researchers and travelers in the study of the culture and history of Kazakhs and other peoples of Asia is indispensable. The works of Peter Simon Pallas, Johann Gottlieb Georgi, Samuel Gottlieb Gmelin, Gerhard Friedrich Müller and many others are today desk books for those engaged in the study of traditional Kazakh society [2; 4–5]. The German population also contributed to the genesis and development of capitalist relations in Kazakhstan by investing in the creation of profitable companies in industry and agriculture.

Results

The history of the deportation of peoples to the territory of Kazakhstan is of great interest to scholars. In the 1930s and 1950s, the Kazakhstani land became a place of exile and deportation for many “punished” peoples. The expulsion and physical extermination during the “ethnic cleansing” also affected the German people. Many interesting archival documents have been published in recent years, making it possible to delve into this subject and uncover stories that had previously been hidden from the academic community. However, the process of x-raying the problem is long and painstaking, requiring careful, non-partisan study of the issue. In the Soviet society Germanophobia led to the emergence of a persistent negative image of the Germans in society the concept of “German” practically equaled with “fascist” [3].

*Corresponding author. E-mail address: mazhitova_69@mail.ru

It is no coincidence that the fate of the Germans turned out to be the most dramatic. The German population was forcibly expelled both before the war (1936) and during the first years of the war of 1941–1942. In September 1941, by the decision of the Soviet party leadership, about half a million Germans were deported from Siberia and Kazakhstan from the Volga region. The Republic of Volga Germans that existed here was liquidated, and its territory was divided between the Saratov and Stalingrad regions [4]. In the summary of the Deputy head of the evacuation department at the Council of People's Commissars of the Kazakh Soviet Socialist Republic, M. Yakovlev, it was noted that by January 1942 to the territory of the North Kazakhstan Region (hereinafter – NKR) 50,687 Germans arrived, among them: 10,878 men, 16,799 women and 23,010 children. In the certificate of the head of the department of the People's Commissariat of Internal Affairs of the Kazakh SSR Novik to the Central Committee of the Communist Party of the Bolsheviks of Kazakhstan, it was noted that 17950 Germans lived only in the territory of the North Kazakhstan region before the deportation. Later, in the course of forced resettlement, according to the People's Commissariat of Internal Affairs, 62473 Germans will be registered on the territory of the North Kazakhstan Region in December 1942. There will be several such waves of forced deportations to the Kazakh SSR in 1942 (Table).

Table

Information on the resettlement and mobilization of Germans [5; 257–258]

№	Name of regions	there were Germans before resettlement	resettled	all Germans in Kazakhstan	mobilized and sent
1	Alma-Ata	3 000	8840	11840	1339
2	Akmola	10 130	75 418	85 548	11 408
3	Aktobe	401	11 632	12 033	–
4	East Kazakhstan	856	28 499	29 335	4163
5	Dzhambul'skaya	1150	10 480	11 630	1500
6	Karaganda	10 000	20 639	30 639	3739
7	Kyzyl-Orda	215	4807	5022	527
8	Kustanai	8 000	53 317	61 317	8149
9	Pavlodar	4900	51 317	56 217	6940
10	North Kazakhstan	17 950	62 473	80 423	11 860
11	Semipalatinsk	2500	41 913	44 413	4597
12	South Kazakhstan	1715	24798	26 513	3473
13	West Kazakhstan	500	–	500	–
14	Guryevskaya	21	–	21	–
	Total	61 338	394 133	455 531	57 695

Stalin's repressive machine during the Second World War involved deported Germans in all branches of heavy industry and agriculture in Kazakhstan. In addition, the tightening of supervision led to the deployment of political campaigns to search for “enemies of the people”, the authorities organized a broad offensive against any dissent and labeling entire nations. The totalitarian regime did not trust its people. So, here is a small excerpt from numerous “notes” of that time about the “counterrevolutionary” activities of the Germans-immigrants: “The investigation found that Wunder Yakov Heinrichovich, being in close relations with anti-Soviet-minded people – Germans, such as Scherf and Diehl, who systematically conducted anti-Soviet work among the population, Wunder, as a member of the party knowing about the provocative actions of Scherf and Dil, instead of his own alarm system, he essentially concealed the anti-Soviet actions of the above-mentioned persons” [5; 211]. In part, such “letters”, “references” and “memorandums” of state bodies “pulled down” non-Russian peoples, formed an artificial image of the “enemy” in the public mind and explained the vigilant gaze of special power structures towards the “punished” peoples.

Since, according to the 1970 census, the German population occupied the fourth place in number (839,649 people) [6] and was located in different regions of Kazakhstan, and besides, none of the documents of the top leadership of the CPSU and the USSR concerning Soviet Germans in 1950–1960 rehabilitated the German people either politically or in culturally, then, undoubtedly, the Germans all the post-war years cherished the hope of returning to the Volga region and reviving their republic, which was liquidated in 1941. The internal inconsistency of legal acts and, above all, the unequivocal refusal in 1964 to restore the

autonomous republic as a guarantor of national equality, pushed the activists of the national movement to more decisive steps [7; 230]. This is how the problem of the “German question” arose in Kazakhstan.

Its essence lies in the contradiction between the desire of the Germans to return to the Volga, to restore their autonomy, and the policy of the state, which in every possible way prevented the implementation of this. The inability to realize their desire, dissatisfaction with the discriminatory policy of the authorities led to the growth of emigration sentiments among the Germans, which transferred the German issue to the international level and compromised the Soviet leadership in the eyes of the world community [8].

The hidden discrimination of Germans by the state authorities and the feeling of a clear historical injustice due to the refusal to restore their political autonomy provoked among the German population of Soviet Kazakhstan emigrant sentiments, encouraged by the German government, Radio station “German Wave”, West German “Red Cross”, religious and cultural organizations. Informal religious communities, especially the Mennonites, Lutherans and Catholics, have been vigorously working on the repatriation and have significantly strengthened their influence among the German special settlers during the period of exile [9; 122].

We would like to pay attention to the secret note-instruction of the deputy head of the Administration of the State Security Committee under the Council of Ministers of the Kazakh SSR in Akmola Region No. 5535 in 1957 addressed to the secretary of the Akmola Regional Committee of the Communist Party of Kazakhstan G.A. Melnik. We believe that instructions to that effect have also been sent to other regional centers. It was noted that “recently the West German authorities and various reactionary organizations are conducting a company to induce the Germans living in our country to mass departure from the Soviet Union to Germany” [10; 110].

According to the author of the note, the Federal Intelligence Service pursued the goal of obtaining in the person of these Germans sources of valuable information and reliable personnel for subversive work against the USSR. For this, some persons, according to the author of the instructions, were collecting the addresses of Germans wishing to travel to Western Europe, compiling lists of these persons, drawing up the relevant documents, and then forwarding these documents to the embassy through specially selected couriers. At the same time, there was an annual increase in the number of Germans wishing to leave for the FRG (for example, by the beginning of 1957, the number of Germans who visited the Embassy of the FRG in the Akmola region alone reached 105 people). Considering that “emigrant moods of Germans cause certain damage to the interests of our state, we on our part carry out work to degrade their emigrant sentiments and to prevent them from leaving the FRG embassy, using the available agents and other opportunities for this purpose” (State Security Committee – authors) [10; 112]. A very important point of this document lies in the fact that it instructed local state and party bodies “to intensify political mass work in places of German concentration <...> *to immediately report on all changes in the mood and life of the German population* (italics ours. – authors). In our opinion, this and other instructions gave “the start of a large-scale campaign” to collect versatile information about the German population.

Interesting material about the daily life and political sentiments of the German population is provided by secret notes of state regulatory authorities. In one of the notes, the commissioner of the Council for Religious Cults in the North Kazakhstan region, Lyapunov, reported in 1957 that the priest of the Catholic community of Germans, Kellert, said in an interview with him that “there is information that <...> an autonomous region in Altai will be allocated for the Germans, with the possibility of having their own national schools and their houses of worship. Of course, this will defuse the situation, but so far, a significant part of the Germans living in Kazakhstan and Siberia are painfully enduring their inequality with other nationalities. That's why many of them turn to the representative of the embassy in West Germany” [11; 96].

The minutes of the meeting of the asset of the professors and students of the Tselinograd Medical Institute noted: “In recent years, actions of ideological sabotage against Soviet citizens of German nationality, aimed at inducing them to leave for permanent residence in Germany, have become more active from abroad and above all from Germany. ... We have recently begun to see emigration among some of the working people studying young Germans. Among the applicants for departure to Germany there are engineering and technical workers, students of secondary specialized institutions, vocational schools, secondary schools of Tselinograd” [12; 154]. Of course, this kind of “agitation” of various political and religious institutions gave its definite results. Thus, at an operational meeting held in the Department of the State Security Committee, attention was drawn to the fact that “various forms of influence on people did not remain without a trace, and this was evidenced by the dynamics of applicants for permanent residence in FRG from the region (Tselinograd. – authors): in 1975, 204 people were counted, in 1976 – 427 (an increase of more than two times), in 1977 – 701, and in the past year the number of petitioners reached 783 people” [13; 7].

The “flow” of secret information about the frame of mind among the German population has not ceased all subsequent years. The commissioner of the Council for Tselinograd Region of the Council of Religious Affairs under the Council of Ministers of the USSR A. Tishkov in a secret note addressed to the chairman of the district executive committee in 1974 reported: “Recently, there has been an increase in the activity and manifestation of extremely undesirable tendencies in the associations of evangelical Christian Baptists consisting of Germans. Leaders of these religious associations demand that teachers of schools not engage in scientific and atheistic education of their children, often at prayer meetings are preached the national isolation” [14; 127].

“Preventive measures” by special government counter-propaganda agencies tried to exert a “useful general preventive influence on emigrant-minded Germans”. For this purpose, in connection with the release of the film “Bitter Truth of Enlightenment”, “compromising the idea of Soviet Germans leaving for permanent residence in West Germany”, 16 public screenings of this film were organized “in places of concentration of the German population, which were combined with lectures exposing provocative actions of special services and ideological bodies of the FRG” [15; 149].

But it was not the “efforts” of state and party structures that were decisive in this matter. The short-sightedness of the state’s national policy towards the Germans was manifested in the fact that the movement for repatriation in the 1950s and 1960s. There was no mass movement, and emigrant sentiments did not prevail among the Germans. Moreover, many Germans associated their future with the resolution of the state issue on the establishment of autonomy in the Volga region. The same head of the Priishim Catholic Church, Kellert, in an interview with Lyapunov, noted that “he, Kellert, was always against their return to West Germany and in all cases turning to him for advice on this matter, tried to dissuade those who applied from their intention” [11; 96].

The autonomist sentiments of the Germans intensified every year. It is no coincidence that after the beginning of the “thaw” in the country and the establishment of relations with the FRG, the restoration of the national self-consciousness of the Germans begins [16; 99]. The result of this was the organization of a delegation to the Kremlin with specific requirements and proposals. After the decree of 1964, in different regions of the Kazakh and Kirghiz SSR, a collection of signatures began under an appeal to restore autonomy, as well as funds for the trip of German activists to Moscow. It was done conspiratorially. The document was signed by 662 people. Otto Gertel, a teacher from Frunze, was sent to Moscow. He was to investigate the situation and let the Germans know by a conventional telegram whether to go or not. The trip was planned for the very beginning of January 1965. When a telegram came from Gertel with the text “The wedding will take place”, everyone immediately went to Moscow. The delegates compared themselves to Lenin's walkers [16].

Repeated meetings of the “walkers” with the Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR A.I. Mikoyan on the restoration of autonomy on the Volga were not crowned with success. Although the delegates managed to achieve the adoption of measures to increase attention to the study of the German language, the release of educational and methodological literature in German, the opening of the media and other issues.

In 1969, the Social Democrats came to power in the German Bundestag elections, which significantly expanded economic, political and cultural cooperation with the Soviet Union. The new German government has updated the issue of ethnic discrimination of the German population in the USSR. This had positive consequences for the Soviet Germans. On October 26, 1972, the Central Committee of the CPSU adopted a resolution “On certain categories of citizens resettled in the past from their places of residence to other regions of the USSR”. On its basis, on November 3, 1972, a Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR was issued “On lifting restrictions on the choice of place of residence provided for in the past for certain categories of citizens” [17].

Despite the fact that the Decree was closed, was not published in the media and was not brought to the attention of the population, the Germans had the legal right to return to their pre-war places of residence. On June 26, 1974, a closed resolution of the Central Committee of the CPSU “On measures to improve work among citizens of the USSR of German nationality” was adopted. On its basis, resolutions were issued on strengthening ideological and political work among citizens of German nationality in the Central Committee of the Communist Parties of Kazakhstan and Kyrgyzstan [17-19].

The Conference on Security and Cooperation in Europe in Helsinki (1975), at which special attention was paid to the observance of human rights, forced the leadership of the Soviet state to take measures again to change the socio-legal status of the German people. On August 6, 1976, the commission established under

the Central Committee of the CPSU was instructed (P. 21/2) to study the situation and make proposals on the issue of creating autonomy for the German population. The commission of eight people was headed by Yu.V. Andropov [8; 179]. The work of the commission took some time.

2 years later, in 1978, the Central Committee of the CPSU received a letter with proposals to grant the German population national-territorial autonomy. The letter was signed by the Chairman of the KGB Yu.A. Andropov, secretaries of the Central Committee of the CPSU I. Kapitonov, M. Zimyanin, First Deputy Chairman of the Council of Ministers of the USSR Z. Nuriev, Minister of the Ministry of Internal Affairs N. Shchelokov, Prosecutor General R. Rudenko, First Deputy Chairman of the KGB V. Chebrikov [19; 114].

The commission motivated this proposal by the circumstances related to the natural desire of the German population to preserve and develop their national characteristics (self-consciousness, language, culture, religious values, etc.), and also, which was important, to combat the emigrant mood of the latter. "The Soviet system", "Soviet national policy", "Soviet values" should not have been in doubt in the world, especially in the West.

In the note, the Commission made a proposal regarding the geographical location of future autonomy. It considered that to create the German autonomy in the Volga region would be impractical, as the German population there actually did not live and, that sounded especially blasphemous, "historical roots in this district did not have".

It was recommended that German autonomy should be established on the territory of five districts, which are part of the Karaganda, Kokshetau, Pavlodar and Tselinograd regions, with the center in Ereymentau. The Government of Germany was also involved in the establishment of the German autonomy. This decision was based on the fact that more than half of the "Soviet Germans (more than 936 thousand people) lived in Kazakhstan" [20]. Germans made up 6.6% of the population of the republic at that time, and in such regions as Karaganda, Kokshetau, Pavlodar and Tselinograd – 10–13%. There were about 230 settlements with a German population.

In the note, the Commission also noted, the "party and Soviet bodies of Kazakhstan have accumulated some experience of working with the German population. Germans worked well in all spheres of economy and culture, actively participated in social and political life. The Republican radio broadcasts in German for about five hours a week, the daily newspaper "Freundstaf" is published in German in Tselinograd, a German pop ensemble operates at the Karaganda Philharmonic. <...> More than 30 thousand students study German as their native language in the schools of the republic. With this in mind, the Commission makes a proposal: to form the autonomy of the German population as part of Kazakhstan in the form of an autonomous region. The Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan (D.A Kunaev.) treats this proposal positively" [19; 115–116].

Looking ahead, it should be noted that the attempt made in June 1979 to create German autonomy in Kazakhstan was not crowned with success. As soon as the capital's officials began to fulfill the party's instructions to consider the placement of regional organizations, clarifying the borders, a protest anti-autonomist demonstration of young people and students arose.

The state authorities were not informed about the protest moods among the people. So, at the reporting and election meeting of the party organization of the Kazakh SSR KGB in the Tselinograd region on October 30, 1979, the detective Ufimtsev noted: "The Communists <...> could not timely receive data on the upcoming anti-autonomist manifestations among a separate part of the student youth" [15; 150]. The actions carried out by state bodies caused a negative reaction among part of the population, which resulted in an anti-autonomist movement on June 16 and 19, 1979 in the Tselinograd and Kokshetau regions.

And it wasn't an accident. The city of Tselinograd was characterized by a large concentration of students due to the presence of a significant number of universities, technical schools, industrial and technical schools. Therefore, students and young people became active participants in protest actions. A detailed chronicle of events is given by Kazakh scientist Zh. Kydyralina, therefore, we will not dwell on her, but we will give a small excerpt from her article: "On the night of June 16 and in the morning, over 30 anonymous leaflets protesting against the formation of German autonomy were seized in the areas of the location of three universities in Tselinograd. On the same day, at about 10 a.m., more than 300 students and young people of Kazakh and other nationalities gathered in the central square of Tselinograd. The participants unfurled banners with texts in Russian and Kazakh: "Soviet Kazakhstan is indivisible", "There is no German autonomy", "The Soviet people of Kazakhstan will live without internal borders". Archival materials vividly demonstrate the cohesion of the Kazakh population. On June 27, in Kokshetau, students of the local pedagogical institute, to express solidarity with the students of Tselinograd, distributed leaflets calling for a rally against German

autonomy. On July 1, about 50 people gathered in the central square of the city, which dispersed after the explanation of the responsible employees of the regional party committee and the city executive committee. After that, the situation in Tselinograd, Kokshetau and other places of the republic normalized” [9; 126].

Conclusions

At the height of the Tselinograd events, individual citizens of German nationality expressed that German autonomy should be restored in the Volga region or created elsewhere. The leaders of the German national movement, inspired by the attention to the problems of the Soviet Germans, appealing to the interests of the ethnic community, prepared new documents demanding the return of their civil rights on the territory of the abolished republic.

The authors of the “References and Appeals to the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR” tried to distribute them in their places of residence, thereby involving an increasing number of Germans in the national movement. However, the intensification of the activities of supporters of the restoration of the ASSR of the Volga Germans caused obvious irritation of the authorities. Measures were taken against them “to prevent and localize negative manifestations that may arise on this basis” [8; 180].

Thus, an attempt to resolve the issue by hardware methods, without taking into account the opinions of both the German side and the local population, resulted in a sharp increase in interethnic tension and the emergence of a new ethnic conflict in the Soviet Union. After the failure of the Kazakh project, the center invited the leadership of the Saratov and Volgograd regions to consider the possibility of creating a German national-territorial entity in the Volga region.

References

- 1 Mazhitova Zh.S., et al. Everyday religious life of German population in North Kazakhstan region in the late 1950s / Zh.S. Mazhitova // *European Journal of Science and Theology*. — 2022. — № 18(5). — P. 105–122.
- 2 Кригер В. Немецкое присутствие в Казахстане во времена правления царей / В. Кригер. — Мюнхен, 1993. — 32 с.
- 3 Кригер В. Автономистское движение российских немцев в дискуссиях [Электронный ресурс] / В. Кригер. — 2021. — Режим доступа: <http://www.viktorkrieger.homepage.t-online.de/html/interview.html>.
- 4 Герман А.А. Немецкая автономия на Волге. 1918–1941. — Ч. 2. Автономная республика. 1924–1941 / А.А. Герман. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1994. — С. 281–328.
- 5 Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг.: сб. док. — Т. 3. — Алматы: LEM, 2019. — 708 с.
- 6 Демоскоп Weekly. Всесоюзная перепись населения 1970 года. Национальный состав населения по республикам СССР. КазССР. — 2013. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_70.php?reg=5
- 7 Кригер В. От петиций к активным действиям: борьба за немецкую автономию в 1960-е годы / В. Кригер // *Материалы 3-й Междунар. науч.-практ. конф. «Начальный период Великой Отечественной войны и депортация российских немцев: взгляды и оценки через 70 лет»*. — М., 2011. — С. 225–243.
- 8 Скучаева О.Е. Нереализованные государственные планы восстановления немецкой автономии в Поволжье в 1980-е гг. / О.Е. Скучаева // *Вестн. Саратов. гос. соц.-экон. ун-та*. — 2007. — № 3 (17). — С. 179–182.
- 9 Кыдыралина Ж.У. Этничность и власть (социально-этнические конфликты в Казахстане в советский период) / Ж.У. Кыдыралина // *Общественные науки и современность*. — 2008. — № 5. — С. 120–128.
- 10 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 2542.
- 11 СК ГА. — Ф. 22 П. — Оп. 1. — Д. 906.
- 12 Киссер Т.С. Советское общество: социальные контракты и оппозиции / Т.С. Киссер // *Вестн. Перм. ун-та*. — 2016. — Вып. 4 (35). — С. 95–103.
- 13 ГА города Астаны. — Ф. 7 П. — Оп. 1. — Д. 928.
- 14 ГА города Астаны. — Ф. 22 П. — Оп. 1. — Д. 91.
- 15 ГА города Астаны. — Ф. 7 П. — Оп. 1. — Д. 928.
- 16 История российских немцев в документах (1763–1992 гг.) / сост. В.А. Ауман, В.Г. Чеботарева. — М.: Рос. экон. журн., 1993. — 447 с.
- 17 Из истории немцев Казахстана. 1921–1975 гг.: сб. док. / сост.: И.Н. Бухонова, Т.Б. Митропольская. — Алматы. М.: Готика, 1997. — 376 с.
- 18 Из истории немцев Кыргызстана. 1917–1999: сб. док. и матер. / сост.: А.Т. Бектурова, Д.Ш. Кызаева. — Бишкек: Шам, 2000. — 779 с.
- 19 Какен А. Кремлёвский колоброд, или Как немцам создавали автономию. Документальное повествование / А. Какен. — Астана: Фолиант, 2013. — 350 с.

20 Демоскоп Weekly. Всесоюзная перепись населения 1979 года. Национальный состав населения по республикам СССР. КазССР. — 2013. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_79.php?reg=5.

Г.Т. Исахан, Ж.О. Хасенова, Ж.С. Мажитова, Ә.Қ. Бөгенбаева

Қазақстанда неміс автономиясын құрудың мемлекеттік іске асырылмаған әрекеті (1950–1970 жж.)

Мақалада ХХ ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстандағы кеңестік немістердің ұлттық қозғалысы тарихының маңызды аспектілері қарастырылған. Қазақстандағы немістердің үлесі, күштеп қоныс аударылуы, еңбегі, саны, биліктің кемсітушілік саясаты, эмиграциялық-автономистік көңіл-күйінің пайда болуы баяндалған. «Неміс мәселесінің» пайда болу себептері ашылған және сипатталған. Немістердің Еділ бойындағы автономияны қалпына келтіру жолындағы күресі және осы мәселені шешу үшін неміс делегацияларының Кремльге жасаған жорықтары атап өтілді. Целиноград облысында 1979 жылы маусымда өткен жастар мен студенттердің автономияға қарсы қозғалысына баға берілді. Қазақстан қоғамы үшін неміс автономиясын құрудың сәтсіз әрекетінің себептері мен салдары туралы пікір айтылады.

Кілт сөздер: неміс халқы, депортация, Кеңес Одағы, кеңес немістері, эмиграция көңіл-күйі, ұлттық қозғалыс, Еділ бойы, Целиноград оқиғасы.

Г.Т. Исахан, Ж.О. Хасенова, Ж.С. Мажитова, А.К. Богенбаева

Нереализованная государственная попытка создания немецкой автономии в Казахстане (1950–1970-е гг.)

В статье рассмотрены важные аспекты истории национального движения советских немцев в Казахстане во второй половине ХХ в. Освещены вклад, насильственное переселение, труд, численность, дискриминационная политика властей, возникновение эмигрантских и автономистских настроений немцев в Казахстане. Раскрыты и охарактеризованы причины возникновения «немецкого вопроса». Отмечена борьба немцев за восстановление автономии на Волге и походы немецких делегаций в Кремль с целью решения этого вопроса. Дана оценка антиавтономистского движения молодежи и студентов в июне 1979 г. в Целиноградской области. Высказано мнение о причинах и последствиях для казахстанского общества неудачной попытки создания немецкой автономии.

Ключевые слова: немецкое население, депортация, Советский Союз, советские немцы, эмиграционные настроения, национальное движение, Поволжье, Целиноградское событие.

References

- 1 Mazhitova, Zh. S. et al. (2022). Everyday religious life of German population in North Kazakhstan region in the late 1950s. *European Journal of Science and Theology*, 18(5), 105–122.
- 2 Kriger, V. (1993). Nemetskoe prisutstvie v Kazakhstane vo vremena pravleniia tsarei [German presence in Kazakhstan during the reign of the kings]. Muinkhen [in Russian].
- 3 Kriger, V. (2021). Avtonomistskoe dvizhenie rossiiskikh nemtsev v diskussiiakh [Autonomist movement of Russian Germans in discussions]. Retrieved from <http://www.viktorkrieger.homepage.t-online.de/html/interview.html> [in Russian].
- 4 German, A.A. (1994). Nemetskaia avtonomiia na Volge. 1918–1941 [German autonomy on the Volga. 1918–1941]. Saratov: Izdatelstvo Saratovskogo universiteta [in Russian].
- 5 (2019). Iz istorii deportatsii. Kazakhstan. 1939–1945 gg. Sbornik dokumentov [From the history of deportations. Kazakhstan. 1939–1945 collection of documents]. Almaty: LEM [in Russian].
- 6 (2013). Demoskop Weekly. Vsesoiuznaia perepis naseleniia 1970 goda. Natsionalnyi sostav naseleniia po respublikam SSSR. KazSSR [Demoscope Weekly. All-Union population census of 1970. National composition of the population in the republics of the USSR. KazSSR]. Retrieved from http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_70.php?reg=5 [in Russian].
- 7 Kriger, V. (2011). Ot petitsii k aktivnym deistviiam: borba za nemetskuiu avtonomiiu v 1960-e gody [Krieger V. From petitions to active action: the struggle for German autonomy in the 1960s]. *Materialy 3-i Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Nachalniy period Velikoi Otechestvennoi voiny i deportatsiia rossiiskikh nemtsev: vzgliady i otsenki cherez 70 let» — Materials of the 3rd international scientific and practical conference “The initial period of the Great Patriotic War and the deportation of Russian Germans: views and assessments after 70 years”* [in Russian].

- 8 Skuchaeva, O.E. (2007). Nerealizovannye gosudarstvennye plany vosstanovleniia nemetskoj avtonomii v Povolzhe v 1980-e gg. [Unrealized state plans to restore German autonomy in the Volga region in the 1980s.]. *Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo sotsialno-ekonomicheskogo universiteta — Bulletin of Saratov State Socio-Economic University*, 3 (17), 179–182 [in Russian].
- 9 Kydyralina, Zh.U. (2008). Etnichnost i vlast (sotsialno-etnicheskie konflikty v Kazakhstane v sovetskii period) [Ethnicity and power (socio-ethnic conflicts in Kazakhstan during the Soviet period)]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost — Social sciences and modernity*, 5, 120–128 [in Russian].
- 10 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola Region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 2542 [in Russian].
- 11 Severo-Kazakhstanskii gosudarstvennyi arkhiv [North Kazakhstan State Archive]. — F. 22 P. — Op. 1. — D. 906 [in Russian].
- 12 Kisser, T.S. (2016). Sovetskoe obshchestvo: sotsialnye kontrakty i oppozitsii [Soviet society: social contracts and oppositions]. *Vestnik Permskogo universiteta — Bulletin of Perm University*, 4 (35), 95–103 [in Russian].
- 13 Gosudarstvennyi arkhiv goroda Astany [State Archives of Astana]. — F. 7 P. — Op. 1. — D. 928 [in Russian].
- 14 Gosudarstvennyi arkhiv goroda Astany [State Archives of Astana]. — F. 22 P. — Op. 1. — D. 91 [in Russian].
- 15 Gosudarstvennyi arkhiv goroda Astany [State Archives of Astana]. — F. 7 P. — Op. 1. — D. 928 [in Russian].
- 16 (1993). Istoriiia rossiiskikh nemtsev v dokumentakh (1763–1992 gg.) [History of Russian Germans in documents (1763–1992)]. Moscow: Rossiiskii ekonomicheskii zhurnal [in Russian].
- 17 (1997). Iz istorii nemtsev Kazakhstana. 1921–1975 gg.: sbornik dokumentov [From the history of the Germans of Kazakhstan. 1921–1975: Sat. documents]. Almaty–Moscow: Gotika [in Russian].
- 18 Iz istorii nemtsev Kyrgyzstana. 1917–1999: sbornik dokumentov i materialov [From the history of the Germans of Kyrgyzstan. 1917–1999: collection of documents and materials]. Bishkek: Sham [in Russian].
- 19 Kaken, A. (2013). Kremlevskii kolobrod, ili Kak nemtsam sozdavali avtonomiiu. Dokumentalnoe povestvovanie [Kremlin Kolobrod, or, How autonomy was created for the Germans. Documentary narration]. Astana: Foliant [in Russian].
- 20 Demoskop Weekly. Vsesoiuznaia perepis naseleniia 1979 goda. Natsionalnyi sostav naseleniia po respublikam SSSR. KazSSR [Demoscope Weekly. All-Union Population Census of 1979. National composition of the population in the republics of the USSR. KazSSR.]. Retrieved from http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_79.php?reg=5 [in Russian].

З.К. Картова, Н.А. Абуов*

*Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан
(E-mail: kartov_m@mail.ru; abuovnur@mail.ru)*

К вопросу изучения жалованных ярлыков XV–XVII веков, выданных в присырдарьинских городах Казахстана

В статье впервые комплексно изучены в рамках одной коллекции письменные источники — жалованные грамоты (ярлыки), выданные среднеазиатскими правителями присырдарьинским городам Сыгнаку, Сайраму и Туркестану. К данному кругу источников относятся четыре жалованных грамот, именуемые в научной среде «Грамоты из Сыгнака», вакуфная грамота эмира Тимура и пять грамот казахских ханов Тавакула и Турсун Мухаммада, выданных в период 1598–1625 годы. На начальном этапе проведено изучение формуляров грамот казахских ханов Тавакула и Турсун Мухаммада, выданных в период XVI–XVII веков. Данные жалованные грамоты казахских ханов впервые системно изучены в качестве актов источников. Значимость статьи состоит в исторической интерпретации источников и введении этих уникальных источников в научный оборот. Авторами проведена систематизация жалованных грамот, определена их принадлежность к тому или иному виду жалованных грамот на основе изучения условного формуляра источника.

Ключевые слова: жалованные грамоты, письменные средневековые источники, нишан, формуляр, присырдарьинские города.

Введение

На современном этапе в отечественном источниковедении актуализируется изучение жалованных грамот и ярлыков, выданных в период XIV–XVII веков. В делопроизводственной практике после золотоордынских государств Средней Азии и Казахстана издавались повествовательные и акты источники, имеющие преемственность с документацией Золотой Орды. Это были вакуфные и тарханские ярлыки, дипломатические письма, жалованные грамоты. Источниковедческая и историографическая их разработка является важной научной задачей на современном этапе и одним из важнейших направлений развития исторической науки.

Изучение ярлыков и дипломатических посланий ханов Золотой Орды и последующих средневековых ханств XIV–XVI веков является важной научной проблемой. Вакуфные ярлыки, жалованные грамоты помогут осветить многие явления, характерные для средневекового общества, исследовать эволюцию различных феодальных институтов, они также содержат богатый материал по изучению социально-экономических процессов на нынешней территории Казахстана и Средней Азии.

Отдельные публикации по теме, появившиеся ранее, страдали избирательным подходом, при котором произвольно выбирались нужные сведения в соответствии с официальными установками или личным видением проблемы исследователем. Отказываясь от подобного «исследовательского» метода, необходимо провести анализ ярлыков и других документов с учетом всей информации, содержащейся в них. Говоря об актуальности темы исследования особо хотелось отметить важный аспект, позволяющий более глубоко выявить специфические черты и закономерности расцвета и упадка номадной цивилизации. Источниковедческому и научно-критическому изучению подвергаются тарханские ярлыки, служилые, охранные, сойюргальные и вакуфные ярлыки южных городов Казахстана.

При историко-археологических исследованиях присырдарьинских городов стали использоваться ярлыки, выданные городам Южного Казахстана: Сыгнаку, Сайраму, Туркестану. Проведя научный анализ актов письменных источников (жалованных грамот и ярлыков) можно выделить ярлыки, которые принадлежат казахским правителям. Это коллекция из пяти жалованных актов, именуемых в научной среде «Грамотами из Сыгнака», были опубликованы В.В. Бартольдом, позднее изучены В.П. Юдиным. К ним относятся грамота эмира Тимура от 1400–1401 гг.; грамота Абу-л-гази Абд ар-Рахим-хан-бахадур-султана от 1543–1544 гг.; грамота Абу-л-гази Абдаллах-хан-бахадур-султана от 1597–1598 гг.; грамота Абу-л-гази Убайдаллах-хан-бахадур-султана от 1634–1635 гг. и вакуфная

* Автор-корреспондент. E-mail: abuovnur@mail.ru

грамота эмира Тимура Туркестанской мечети Азрета Ясави, выданная в конце XIV–начале XVI вв. [1; 308, 309].

В научных изданиях встречаются отрывистые сведения об этих источниках. Два ярлыка из данной коллекции также могут быть изданы казахскими ханами. Это ярлык о назначении казия Сыгнака, выданный в 1543–1544 гг., и ярлык Убайдаллах-хана от 1634 г., в котором подтверждались права Шейха Абу-л-Хасана Зийа ад-Дина Сыгнаки на его вакуф — источник Хисарчук в окрестностях Сыгнака. В.П. Юдин также считал, что четвертый ярлык из «Сыгнакских грамот», изданный в 1634 году от имени Убайдаллах-хана, возможно, относится к местному казахскому правителю [1; 319].

Для нашего исследования также интерес представляют ярлыки Тавакул хана (время правления 1583–1598 гг.) и Турсун Мухаммад-хана (время правления 1616–1628 гг.) О достоверности этих копий в своей научной статье пишет У.А. Султонов и указывает, что в фондах Сыр-Дарьинской области имеется опись о том, что данные ярлыки находятся в личной коллекции на руках у потомка Ахмета Ясави — Насраллаха хаджи. Им было представлено колониальным властям 18 жалованных грамот о назначении его предков на пост шайх ал-ислама г. Туркестана. Среди них были грамоты Тавакул хана от 1006/1597–1598 гг. и 1014/1605–1606 гг. и Турсун-Мухаммад-хана от 1033/1623–1624 гг. [2; 91]. Возможно, владельцы документов, то есть представители кланов хаджа азизлар, шайх ал-ислам, накиб сумели сохранить эти оригиналы в своих руках в жесткие годы колониальных реформ в области вакуфных отношений, предьявляя властям только их рукописные копии. Видимо, по этой же причине до сих пор оригиналы грамот, выданных казахскими ханами, как и остальные документы, не обнаружены в фондах ЦГА РУз. [2; 93].

Таким образом, цель исследования заключается в создании и источниковедческом анализе единой коллекции жалованных ярлыков, выданных городам Туркестан, Сайрам, Сыгнак среднеазиатскими и казахскими ханами. В этот комплекс источников входят вакуфные ярлыки, тарханные ярлыки и служилые ярлыки, хотя условно все они именуется «жалованными грамотами». Вместе с тем в текстах самих грамот есть различия в использовании речевых концептов и формулярах. Задачи исследования также будут связаны со сравнением текстов ярлыков и речевых концептов и выделения общего и частного в них. По строению условного формуляра жалованных грамот будет проведена типовая классификация ярлыков периода XIV–XVII вв.

Методы исследования

Теоретико-методологическую основу исследования составит совокупность методов, применяемых в источниковедческом изучении. В ходе проведения научного исследования широко используются как общенаучные, так и специально-исторические методы. Изучение письменных источников осуществлено на уровне новых теоретико-методологических подходов, на основе глубокого системно-структурного анализа. Методологической основой нашего исследования являются системность, принцип историзма и этнокультурный подход изучения исторического прошлого. Из специально-исторических методов использованы историко-сравнительный, историко-типологический, системно-структурный методы, предполагающие изучение событий и явлений в их взаимосвязи и взаимообусловленности, постоянной изменчивости и развитии.

Историко-сравнительный метод позволил нам путем сравнения большого комплекса письменных источников выявить общее и частное, единое и особенное в текстах нарративных документов периода XV–XVII веков. Историко-типологический метод используется с целью выделения тех или иных групп и видов источников по характеру схожести и различий текстов и содержания источников. Системно-структурный метод применяется в исследовании при рассмотрении документов казахских правителей как единого целого комплекса источников. Данный метод позволит осуществить новую интерпретацию исторического материала, содержащегося в документах. Сосредоточено внимание на критериальной классификации источников, характере, содержании и соотношении отдельных частей формуляров ярлыков.

Систематизация как один из методов практического источниковедения проведена в отношении жалованных ярлыков по региональному и хронологическому признакам. При этом были использованы общенаучные методы, в частности, системно-структурный метод, который применялся в исследовании при рассмотрении ярлыков как единого целого комплекса источников. Методы периодизации, актуализации, ретроспекции и перспективности применялись при работе с письменными источниками.

ми с учетом специфики их использования. Одной из главных исследовательских установок стал комплексный многоаспектный подход к изучению исторической действительности.

В ходе исследования авторами определены следующие этапы работ с целью достижения поставленных результатов. Первый этап работы предусматривает объединение всех известных в отечественной историографии на данный момент жалованных ярлыков, выданных в средневековых присырдарьинских городах Казахстана, в единый комплекс источников. Определение арсенала научных методов для анализа источников, обзор историографии данной темы делает возможным переход к следующему этапу исследования.

На втором этапе проводится источниковедческий анализ комплекса источников, который позволяет сформировать особенности, научную новизну данной работы, закладывает основы для формирования конкретных результатов исследования. В ходе анализа содержания текстов «ярлыков» авторы определяют как специфику этих источников, так и их научную ценность.

На третьем этапе формируются итоги исследования, представленные авторами в виде заключения. С расширением круга письменных артефактов, введенных в науку, специфика отдельных категорий источников порождает в отношении их специальную методiku, диктует применение междисциплинарных методов.

Теоретическую основу исследования составляют работы представителей советской, российской и отечественной исторической мысли, внесших вклад в развитие источниковедения. Жалованные грамоты, именуемые в научной среде «Грамоты из Сыгнака», были впервые опубликованы в советский период в общеизвестном труде «Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений)». В.П. Юдиным были опубликованы тексты и переводы четырех жалованных грамот, выданных в XV–XVIII вв. степными правителями городам Сыгнак, Сайрам и Туркестан [1; 308–310]. Они были снабжены краткими историческими справками об их адресатах, научными комментариями к текстам документов, большим научным аппаратом и приложением. Они стали первыми источниками, заложившими основу для изучения данного комплекса средневековых аутентичных документов.

Достаточно большой комплекс жалованных грамот, которые имеют в источниковедческой науке название «актовые источники», изучены в трудах М.А. Усманова, А.П. Григорьева. Данные материалы включают в себя ханские ярлыки и султанские фирманы, уцелевшие частью в оригиналах, частью в копиях при делах о дворянстве мурз в архивохранилищах стран ближнего зарубежья. Документы часто представлялись мурзами, искавшими права российского дворянства, и большей частью переводились на русский язык. Авторы, интерпретируя эти источники, раскрывают в своих трудах такие аспекты истории средневековых государств, как землевладение и земельные споры, происхождение и генеалогические данные, социальная и имущественная дифференциация знати. Жалованные акты Джучиева улуса XIV–XVI вв. были комплексно изучены в трудах М.А. Усманова. В результате многолетних целенаправленных поисков в архивах, рукописных хранилищах и музеях Москвы, Санкт-Петербурга, Казани, Киева, Одессы и Симферополя, он находит целый комплекс ярлыков. М.А. Усманов подвергает анализу тюркские оригиналы 61 жалованного ярлыка, причем впервые вводит в научный оборот 53 наименования актовых источников [3; 56–58].

Специальное исследование ярлыков, их формулярный анализ были осуществлены в многочисленных трудах А.П. Григорьева [4]. Осознав настоятельную необходимость расширения базы письменных источников, автор проводит формулярный анализ сохранившихся документов XIII–XV вв. Они принадлежат правителям Монголии, Китая, Средней Азии и Ирана и написаны на монгольском, китайском, тюркском, персидском и арабском языках. Можно утверждать, что на данном этапе научные изыскания М.А. Усманова и А.П. Григорьева создали фундаментальную базу для изучения ярлыков, продвинули ее на новый методологический уровень и сделали возможным широкое привлечение ярлыков, жалованных грамот и битиков при изучении истории делопроизводства, литературных и письменных традиций Золотой Орды.

В современной казахстанской науке ярлыки довольно редко становились объектом научных изысканий. Вопросы перевода ярлыков на казахский язык с небольшими историческими комментариями нашли отражение в трудах А. Ибатов. Он переводит на казахский язык 8 битиков и ярлыков и текст нескольких печатей на ярлыках [5; 32]. Его исследования о письменной культуре и делопроизводственных традициях Золотой Орды — это единственное в своем роде исследование по рассматриваемому комплексу источников.

Одним из немногих специализированных исследований по данной проблематике являются труды известного ученого И.В. Ерофеевой. Изданный автором сборник материалов, включает в себя 811 переводов и 250 факсимиле оригинальных текстов писем казахских ханов и султанов монархам и чиновникам Российской империи и соседних восточных государств [6; 18]. Они охватывают хронологический период с 1675 по 1821 г., все источники называются письмами и относятся к эпистолярному жанру. В сборнике содержится достаточно большое количество документов, которые относятся к периоду XV–XVIII вв. Автором не ставилась задача по систематизации данных письменных источников. Вместе с тем, для более детального и качественного анализа нужно классифицировать источники по условному и абстрактному формулярам, провести работу по разделению их на виды и подвиды. Это, несомненно, поможет извлечению достоверных сведений и полноценному использованию этих уникальных источников в дальнейших исторических построениях.

Специальное текстологическое исследование дипломатических писем, их лингвистический анализ был осуществлен в монографии Н. Базылхана и Ө. Тұякбаева «Далалық мемлекеттер дипломатиясының ресми құжаттары: жарлықтары, хаттары, елшілік белгілері (XIII–XVIII ғғ.) (мәтін транскрипциясы, ғылыми аудармалар мен түсініктемелер, көрсеткіштері)» [7]. Так как были изучены только документы дипломатической переписки правителей кочевых государств, начиная от империи гуннов, в монографии представлена неполная картина всех нарративных документов.

Большой комплекс документов по дипломатической переписке казахских ханов, султанов и старшин XVIII–XIX вв. был введен в научный оборот К.Ш. Хафизовой. Она изучила архивные материалы и документы России, КНР, Тайваня. Источники содержат значительные сведения о письменной культуре и делопроизводственных традициях средневековых государств [8].

Ряд жалованных грамот содержатся в коллективной монографии ученых-источниковедов А.К. Муминова, Б.Е. Кумекова, У.А. Султонова, В.К. Шуховцова «Исторические документы мавзолея Ходжа Ахмада Йасави» [9]. В данном исследовании представлены тексты ярлыков и созданы предпосылки для дипломатического анализа формуляров источников. Документы среднеазиатских правителей представлены в едином каталоге письменных источников, что значительно облегчает их изучение. Также проведена первичная аналитическая критика ярлыков, выданных Тавакулом (XVI в.) и Турсун-Мухаммадом (XVII в.). В труде были опубликованы копии ярлыков и нишанов двух казахских правителей, которые были сняты с подлинников в 1872 г. чиновниками царской администрации Туркестана [9; 23]. Они напрямую связаны со святым местом (мавзолеем) Ходжа Ахмета Ясави в г. Туркестане.

В западной историографии также проведено изучение нарративных документов, принадлежащих среднеазиатским и казахским правителям. Научные труды и публикации, в которых проводится текстологическое изучение ярлыков, выданных среднеазиатскими правителями, широко представлены в трудах турецких ученых А.Н. Курат [10], О. Мелек [11].

Таким образом, весь огромный комплекс известных науке и введенный в научный оборот документов, также пока не обнаруженных, но содержащихся в архивах ближнего зарубежья государств, нужно объединить в единый комплекс. К изучаемому комплексу источников применяется ряд обозначений «эпистолярное наследие» от греч. *epistole* — письмо, послание (И.В. Ерофеева), акты-источники от лат. *actumest* — «совершено», документы сделочного или договорного характера (М.А. Усманов, Р.Ю. Почекаев). Вместе с тем приведенный источниковедческий комплекс необходимо условно объединить в понятие «нарративные источники», от лат. *Narrare* — рассказывать, повествовать.

Результаты и обсуждение

Средневековые акты-источники дают разностороннюю информацию по изучению социально-экономической истории государств, появившихся в послезолотоордынскую эпоху. Результатом многолетних поисков в архивах Санкт-Петербурга и Ташкента, рукописохранилищах, частных коллекциях, фондах Государственного историко-культурного заповедника-музея «Азрет Султан» стало выявление коллекции актов-источников, связанных с историей Казахского ханства и государств Средней Азии XIV–XVII веков. Эту коллекцию источников на данном этапе следует разделить на две группы. К первой группе относятся ярлыки (жалованные грамоты), выданные присырдарьинским городам Сыгнак, Сайрам и Туркестан, именуемые в научной литературе «Грамоты из Сыгнака» [1; 308, 309]. Из пяти ярлыков, выданных южным городам Казахстана, два являются служило-тарханскими, один — сойюргальным, два — вакуфными. В сущности, эти доку-

менты содержат в конкретном формуляре смешанные элементы собственно тарханных ярлыков с сойюргалными и вакуфными. Но сочетание отдельных клаузул, статей и оборотов в формуляре позволяет установить их принадлежность к конкретным видам ярлыков.

Ко второй группе следует отнести вновь выявленные ярлыки (жалованные грамоты), выданные казахскими ханами. Большой частью ярлыки, выданные городам, являются документами правового характера, дающие льготы либо на землепользование, либо на назначение должностей. Ярлыки, выданные казахскими правителями Турсун ханом и Тавакул ханом, являются служило-тарханными и сойюргалными. В Казахском ханстве, так же как и во всех послезолотоордынских государствах, были сохранены делопроизводственные традиции Золотой Орды. Формуляры всех ярлыков имели устойчивую форму, изменение структурных составных частей формуляров ярлыков были незначительны. Данный комплекс документов следует отделять от дипломатических писем, битиков, шертных грамот.

В Фондах Центрального государственного архива Республики Узбекистан (ЦГА РУз.) не удалось обнаружить подлинники упомянутых выше ярлыков. Более того в ряде работ советского периода их значимость была значительно принижена, например, известный источниковед О.Д. Чехович подвергает сомнению аутентичность двух грамот эмира Тимура, выданных Туркестанской мечетью Ходжа Ахмета Ясави [12]. Не подвергались изучению грамоты, выданные на тарханства представителям казахской знати. Многие данные документы и письменные свидетельства лежат без изучения в частных коллекциях.

Оригиналы ярлыков, выданные казахскими ханами, встречаются редко, так как ни в советской, ни в казахстанской дипломатике не были осуществлены комплексные исследования, издания факсимиле или критических текстов каких-либо казахских ханов периода XVI–XVII веков. В 1872 г. местные чиновники царской администрации в Туркестане опубликовали копии источников из архива А.Л. Куна, которые были сняты с их подлинников. В настоящее время эти копии хранятся в составе Личной коллекции в архиве востоковеда А.Л. Куна среди копий остальных грамот, пожалованных со стороны или от имени правителей из династии Шибанидов, Джанидов, Мангытов и Мингов. Общее количество копий этих документов составляет 10 единиц [2; 92]. Можно провести предварительный анализ ярлыков казахских ханов на примере данных исторических копий.

Первичные исследование ярлыков, выданных Тавакулом (XVI в.) и Турсун-Мухаммадом (XVII в.) были проведены при изучении комплекса исторических документов мавзолея Ходжи Ахмета Ясави А.К. Муминовым, Б.Е. Кумековым, У.А. Султоновым. В труде были опубликованы копии ярлыков и нишанов двух казахских правителей, которые были сняты с подлинников в 1872 г. чиновниками царской администрации Туркестана [9; 23].

Тавакул и Турсун Мухаммад фигурируют в списке казахских ханов, правивших на территории Южного Казахстана в период XVI–XVII веков. В исторических источниках Тавакул хан значится как Тавакул, Тевекел, Тевкел, Тауке, Тукай. Годы жизни не известны. Начал править в 1583 или 1585 г. В родословной значится, что он был внуком Жадик хана девятого сына Жанибек хана. Он был третьим сыном Шыгай хана, его матерью является Яхшым бегим. 1582 г. после смерти отца он становится правителем. Но приход к власти был осложнен распрями и многолетними войнами. С 1583 г. в отношении Тавакул хана применяется термин «султан» [13; 204].

В результате сложных политических условий, сохраняя политическое равновесие между казахским ханством и Моголистаном, он начинает борьбу за власть. Понимая значимость присырдарьинских городов для Казахского ханства, в 1586 г. начинает борьбу за них. Этот военный поход оканчивается неудачей. Согласно историческим источникам, борьба за власть была очень продолжительной и длилась в период 1586 по 1594 гг. В период правления Тавакул хана Казахское ханство переживало противостояние с запада и северо-запада от башкир, калмаков и ногайцев, с востока от джунгар, с юга от Хивы, Бухары и Кокандского ханств. Этот период также знаменуется усилением набегов со стороны джунгар на Центральный Казахстан и Жетысу. Также активизируется поиск новых союзников для противостояния внешним набегам. В качестве союзников рассматривается Русское государство, и в 1594 году Тавакул хан отправляет первую дипломатическую миссию, возглавляемую Кулмухаметом [13; 207, 208].

Значительный интерес для нашего исследования представляют взаимоотношения между Абдоллах ханом и Тавакулем. В первую очередь, конфликт усиливается нежеланием Абдоллах хана вернуть Туркестан в состав Казахского ханства, а также усиления авторитета Тавакул хана. Абдоллах хан использовал влияние Тавакул хана для подчинения под власть Шайбанидов Мавереннахра. Но

дальнейшее усиление династии Джучидов не входило в его планы и могло привести подчинению под власть Тавакул хана всей Средней Азии. Борьба за присырдарьинские города усиливается в 1586 г., но поход на Ташкент завершается неудачей.

1597 г., воспользовавшись междоусобными распрями, возникшими в династии Шайбанидов, Тавакул разбивает войско Абдоллах хана. Собрав 100 тысячное войско, Тавакул подчиняет Ташкент, Туркестан, Андижан, Самарканд. В сражении за Бухару он был тяжело ранен и умирает, вернувшись в Ташкент. Власть переходит к Есим хану. В результате продолжительной борьбы Туркестан, Ташкент и Фергана временно переходят в состав Казахского ханства. А период правления Тавакул хана становится периодом укрепления военно-политических, торговых и культурных связей с соседними государствами [13; 26].

Таким образом, в период правления Тавакул хана выданы следующие ярлыки:

1. Ярлык Абулгази Мухаммад Тавакул бахадур-хана о назначении некоего лица (не указано) на должность шейха и мутавалли мазара Ахмета Йасави. Выдан курбан 1006/ в июле–августе 1598 г. в Ташкенте.

2. Величайший нишан Абул Музаффар Гази Мухаммад Тавакул бахадур-хана о пожаловании суточной воды Шейху Ахмаду шейх ал-исламу в Йасы. Дата выдачи 1014/1605 г. Место выдачи: г. Йасы.

3. Ярлык Абул Фатх Мухаммад Тавакул бахадур хана о назначении на должность кази и шейх ал-ислама Туркестанского вилайета. Дата и место не указаны [2; 95].

Еще два ярлыка принадлежат казахскому правителю Турсун Мухаммад хану. Происхождение Турсун хана до сих пор до конца не освещено в современной исторической науке. В русских источниках он называется братом Есим хана. В источнике «Бахр ал асар» его называют третьим сыном Жалим султана, двое сыновей которого в 1580 г. погибли от рук Баба султана [13; 113].

Турсун хан получил благословение на правление от Имамкули хана. В источнике «Бахр ал асар» описывается, что Турсун хан отправил в Бухару посланника с просьбой. Прибывший в Ташкент бухарский правитель Имамкули назначает его правителем Ташкента и близлежащих уялаят, а в 1616–1620 гг. он становится правителем казахских ханов. По сообщению автора «Имамкули-хан - наме» Сухайла, «казахский хан Турсун-Мухаммад в начале XVII века чеканил в Ташкенте собственную монету и собирал с населения бадж и харадж, то есть он являлся суверенным верховным правителем» [14; 43].

В период правления Турсун хана сфера влияния казахского ханства распространялась на присырдарьинские города Туркестан, Сыгнак, Созак, Сауран и среднеазиатские города Ташкент, Шахрух, Андижан. Население городов вело выгодную торговлю с казанскими и сибирскими купцами. Турсун Мухаммад был влиятельным правителем, в случае военной угрозы он мог собрать 100 тысячное войско и достойно противостоять врагам. Согласно источникам, он удачно использовал противоречия между среднеазиатскими правителями, был умен и изворотлив [13; 115].

К периоду его правления относятся два актовых источника:

1. Нишан Абул Гази султан Турсун Мухаммад бахадур-хана о пожаловании Тулак шейху соуйургал половину селения (кента) Сури в качестве дарубаста, а также попечительства (мутаваллиата) к арыку Уртак. Дата выдачи 1034/1624–1625 гг.

2. Нишан Абул Гази султан Турсун Мухаммад бахадур-хана о назначении Камал ад-дина Асад-шейха и Мумин-шейха на должности шейх ал-ислама и попечителя мазара Ахмеда Йасави. Дата выдачи месяц сафар 1033/ ноябрь–декабрь 1623 г. Место выдачи г. Йасы [2; 95].

Можно утверждать о схожести и даже идентичности традициях оформления законодательных актов при Шейбанидах и в Казахском ханстве в период XVI–XVII вв. Характерной чертой было широкое употребление тюркского языка при составлении законодательных актов. В результате установления владычества Джанидов, в местной администрации Ташкента, как и в Бухаре, в делопроизводстве снова свое прежнее место занимает персидский язык. Однако при дворе казахских ханов и местной администрации присырдарьинских городов продолжали издавать ярлыки на тюркском языке. Некоторые общие традиции делопроизводства заметны не только во внутренней структуре ярлыков, но и в системе делопроизводства центральных и местных администраций.

Законодательные акты казахских ханов в данный период обозначались терминами «ярлык», «нишан», «парванча». «Нишан» как популярное название такого рода документов разделялся на два вида «величайший нишан» (нишан–и али) и «простой нишан». Нишан как законодательный акт широко был распространен также в Золотой Орде, Шибанидском и Крымском ханствах. Например, в канцеляриях золотоордынских и послезолотоордынских государств были введены разные степени

нишанов, алтун нишан (золотой нишан), ал нишан (красный, алый нишан), кок нишан (синий нишан), который использовался в грамотах в качестве вензеля. При дворе Шибанидов и казахских ханов мы видим использование цветных, в основном красного и синего цвета вензелей и тамги. Иногда в ярлыках встречалась тугра, выполненная черной тушью. Так как-то определенное по поводу печатей, тугры и тамг сказать сложно [2; 95].

Парванча в качестве названия документа встречается только в текстах ярлыков. Например, в ярлыке Турсун Мухаммад хана нишан и парванча употребляются вместе «...yīlda yangi nishān waragwāncha talab qīlmāsūnlār [9; 133]. По мнению Л. Фекете, названия мусульманских законодательных актов по лингвистическим признакам подразделяются на три группы — арабские (хукм, амр), персидские (фирман, нишан, парвана/парванча) и тюркские (сөз, йарлык) [9; 156]. Термин «парвана», или «парванча», в центральноазиатской дипломатике встречается очень редко. Однако он был одним из популярных форм законодательных актов в Иране и Индии постмонгольского периода.

Жалованные грамоты после инвокации и интитуляции начинаются с обращения к сыновьям, братьям и родственникам хана — «...ʿazīz kāmkār īnilār bīlān qarīndāshlārga»; «..arjūmand nuṣratshʿār īnilārbīlān jāwānbakht barkhūrdār farzandlārga» и т.п. Такая формулировка начальной части в ханских грамотах существовала у Шибанидов (во дворе клана Суйунч-хваджа-хана) и казахских ханов XVI–XVII вв.[9; 158].

После этого начинается обращение к чиновникам по субординации. Например, представители центральной и местной администрации — вазир, вакил, даруга, калантар, арбаб, кадхуда и аксакал; духовные чины — садр, мухтасиб, кази, муфти; военные чины — йузбеги, онбеги [15; 43]. Приведенные в этой части ярлыков термины дают возможность изучить состав центральной, а особенно, местной администрации ханства. Кроме того, данные ярлыков позволяют обогатить материалы и факты по хозяйственной терминологии, а также налоговой системе присырдарьинских городов. Например, термин «хваджа шарик раʿийатлари» изучен только на основании «сыгнакских грамот». Этот термин служит для обозначения двух категорий земледельцев — хваджа (земледелец-собственник из слоя хваджа) и шарик (земледелец издольщик) [3; 72].

Термин «хваджа шарик раʿийатлари» встречается также в грамотах шибанидских и казахских ханов не только Сыгнака, Туркестана, но и Ташкентского оазиса и Ферганской долины. Кроме того, ярлыки являются важным источником в области налоговой системы Казахского ханства для указанного периода (суйургал, тархан, дарубаст, се-йек, амалат, алигат, ихраджат и др.) [16; 72].

Система делопроизводства казахских ханов XVI–XVII вв. была очень близка к канцелярии двора Шибанидов. Несомненно, это связано с близкими традициями в управлении и социально-экономических отношениях в период правления этих династий. У.А. Султонов утверждает, что «из-за малочисленности фактов, из каких-либо письменных источников нам не известно о состоянии придворной канцелярии первых казахских ханов, например, Керей хана, Бурундук хана и др. Если же говорить о конце XVI–XVII вв., то можно сказать, что, по всей вероятности, имеются очень похожие и даже почти одинаковые традиции оформления законодательных актов между Шайбанидами (именно двора Ташкентского удела) и Казахским ханством. Характерной чертой традиции данного региона, в отличие от бухарских или других удельных канцелярий Шайбанидов, было широкое употребление тюркского языка при составлении законодательных актов» [2; 91].

Ярлыки, связанные с историей Средней Азии и Казахстана, практически не привлекались к историческим исследованиям и не изучались в полной мере для освещения проблем, отражающих различные аспекты истории золотоордынских и послезолотоордынских государств.

Изученные нами ярлыки, выданные на земельные владения, в преобладающем количестве появляются со второй половины XV века. В группе ярлыков, выданных присырдарьинским городам, преобладают владенные ярлыки. Более того, именно в этом регионе появляются вакуфные виды ярлыков. Например, вакуфный ярлык эмира Тимура Туркестанской мечети Ахмета Ясави один из первых такого рода документов [15; 42]. Таким образом, можно заключить, что процесс закрепления земель в частное владение в послезолотоордынских государствах не только получает широкое распространение, но и приобретает разнообразные формы.

Все это дает основание полагать, что форму и содержание ярлыков следует квалифицировать не только как результат развития делопроизводства, но и как следствие изменений отображаемой ими действительности. Взаимосвязь формы и содержания жалованных актов с базисными отношениями представляет ценность изучаемых документов как исторических источников.

Земельная собственность мусульманского духовенства была широко распространена и на территории присырдарьинских городов. Необходимо отметить, что эти районы издавна были центром богатой оседлой культуры, земледелия и торговли, местом, к которому тяготело кочевое население Дешт-и Кипчака [17; 71]. Экономическое могущество мусульманского духовенства было основой его влияния на кочевой социум не только в духовной сфере. Подтверждение этому мы видим в ряде вакуфных ярлыков, своеобразии и отличии которых от других актовых источников очевидны.

С учетом изложенного выше выявленные и изученные 10 жалованных грамот разделены на типы и виды, проведена хронологическая систематизация. Проведенная типологическая систематизация на основе анализа статей формуляра жалованных грамот (ярлыков) позволяет отнести 6 жалованных грамот к льготному виду ярлыков, 4 источника к владенному виду ярлыков. Хронологическая систематизация и анализ формуляров позволяют сделать вывод, что все виды ярлыков выдавались в присырдарьинских городах до XVII века. Таким образом, систематизация источников позволила классифицировать происхождение жалованных ярлыков по региональному и хронологическому признакам. Используя общенаучные методы, и нам удалось рассмотреть в данном исследовании ярлыки как единый целостный комплекс источников, сосредоточив внимание на качественной определенности источников, характере и их содержания, соотношении отдельных частей формуляров ярлыков.

Выводы

В результате источниковедческого анализа жалованных грамот, выданных присырдарьинским городам Казахстана, сделаны следующие выводы:

1) археографическая оценка изученных письменных источников дает нам возможность уверенно говорить, что в научный оборот введены 10 ярлыков XIV–XVII вв., имеющих непосредственное отношение к истории Казахского ханства;

2) среди изученных ярлыков 4 подлинника, 6 копий. Все ярлыки, выданные казахскими ханами Тавакулом и Турсун Мухаммадом, представлены в копиях;

3) 5 жалованных грамот (ярлыков) имеют качественные русские переводы, 4 впервые переведены на казахский язык, 1 грамота представлена на тюркско-чагатайском языке;

4) известные ярлыки разделены по городам, которым они были выданы, и относятся к Туркестану — 5 ярлыков, к Сайраму — 1, к Сыгнаку — 4 ярлыка;

5) по времени их выполнения к XIV веку относится 1 ярлык, к XV веку — 1, к XVI веку — 4, к XVII вв. — 4 ярлыка;

6) типовая классификация ярлыков периода XIV–XVII вв. дает нам следующие результаты: из 10 ярлыков, выданных присырдарьинским городам, два относятся к сойюргальному виду владенных ярлыков, два — к вакуфному виду владенных ярлыков, один к тарханному и четыре — к тарханно-служилому виду льготных ярлыков. Один ярлык предоставляет право на использование суточной воды и является по сути льготной грамотой. Но в содержании их мы видим смешанные элементы тарханых ярлыков: освобождение от налогов и поборов, закрепление земель;

7) законодательные акты казахских ханов в данный период обозначались терминами ярлык, нишан, парванча. Нишан как популярное название такого рода документов разделялся на два вида «величайший нишан» (нишан-и али) и «простой нишан». Нишан как законодательный акт широко был распространен также в Золотой Орде, Шибанидском и Крымском ханствах [11; 109]. Например, в канцеляриях золотоордынских и послезолотоордынских государств были введены разные степени нишанов, алтун нишан (золотой нишан), ал нишан (красный, алый нишан), кок нишан (синий нишан), который использовался в грамотах в качестве вензеля. При дворе Шибанидов и казахских ханов мы видим использование цветных, в основном красного и синего цвета вензелей и тамги [12; 3]. Иногда в ярлыках встречалась тугра, выполненная черной тушью.

Основной целью научного исследования является поиск, выявление (эвристика), первичное описание и дипломатический анализ с целью создания коллекции актовых источников: ярлыков и жалованных грамот Южного Казахстана (присырдарьинских городов). В исторической науке уже активно разрабатываются крымская, казанская коллекции ярлыков, хорошо изучены ярлыки, выданные русским митрополитам. Изучение жалованных грамот казахских ханов находится на начальной стадии и поэтому необходим поиск новых источников, которые будут выявлены в результате эвристических изысканий. В будущем они послужат важными источниками в изучении социально-экономической истории и системы административного управления среднеазиатских средневековых государств и Казахского ханства.

Составление кратких историко-биографических сведений об авторах этих документов, биографии исторических лиц, относящихся к определённой эпохе или местности, имевших общие политические, социальные и этнические черты, занимавших определённую должность, значительно расширяют просопографическую базу и создадут предпосылки для исследований в отечественной персоналистике.

Выявление новой источниковой базы и коллекции ярлыков может как раскрыть особенности и характер делопроизводства в эпоху средневековья, так и дополнить историческую картину отношений городов и правителей средневекового периода. Разрозненно данные документы начали вводиться в научный оборот (эвристика), но их систематизация на методологическом уровне с изучением составных частей формуляра не была проведена. В дальнейшем планируется системная работа по выявлению и пополнению коллекции актовых источников Казахстана и Средней Азии, аналогичных ханским ярлыкам Золотой Орды.

Статья публикуется в рамках грантового проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования на тему «Текстологическое изучение и источниковедческий анализ нарративных документов правителей Казахского ханства периода XV–XVIII веков» (ИРН АР19676930).

Список литературы

- 1 Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). — Алматы, 1969. — 560 с.
- 2 Султонов У.А. К вопросу о жалованных грамотах казахских ханов, выданных мазару Ахмада Йасави (конец XVI–XVII вв.) / У.А. Султонов // Исламская духовность, рациональность и этнокультурные традиции как факторы противодействия религиозному экстремизму: материалы Междунар. науч. конф., посвящ. праздн. Евраз. нац. ун-та им. Л.Н. Гумилева. — Астана, 2016. — С. 90–97.
- 3 Усманов М.А. Жалованные акты Джучиева улуса XIV–XV вв. / М.А. Усманов. — Казань, 1979. — 318 с.
- 4 Григорьев А.П. Сборник ханских ярлыков русским митрополитам / А.П. Григорьев. — СПб., 2004. — 270 с.
- 5 Ибатов А.М. Сөздің морфологиялық құрылымы: (XIV ғасырда Алтын Орда мен Египетте жазылған ескерткіштердің тілі негізінде) / А.М. Ибатов. — Алматы: Ғылым, 1983. — 148 б.
- 6 Ерофеева И.В. Т. I. Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 годов / И.В. Ерофеева. — Алматы: «АБДИ Компани», 2014. — 692 с.
- 7 Базылхан Н. Далалық мемлекеттер дипломатиясының ресми құжаттары: жарлықтары, хаттары, елшілік белгілері (XIII–XVIII ғғ.) (мәтін транскрипциясы, ғылыми аудармалар мен түсініктемелер, көрсеткіштері) / Н. Базылхан, Ө. Тұяқбаев. — Алматы, 2016. — 206 б.
- 8 Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках / К.Ш. Хафизова. — Астана, 2019. — 478 с.
- 9 Муминов А.К. Исторические документы Мавзолея Ходжа Ахмада Йасави / А.К. Муминов, Б.Е. Кумеков, У.А. Султонов, В.К. Шуховцев, Д.Т. Кенжетаяев, А.С. Кабылова. — Астана, 2017. — 216 с.
- 10 Kurat N. Akdes. Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Orda, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler / N. Kurat Akdes. — İstanbul, 1940.
- 11 Akar A. Özyetgin kirim hanlığı'na ait tarhanlik vesoyurgal yarliklarının dil ve üslup incelemesi (1549 – 1597 yılları arası) / A. Akar, A. Melek. — İstanbul, 1996. — 356 s.
- 12 Исмоилов М.М. Из истории изучения документов Центральной Азии [Электронный ресурс] / М.М. Исмоилов. — Режим доступа: <http://elar.urfu.ru/bitstream>.
- 13 Қазақ хандары. Энциклопедиялық анықтамалық жинақ / Жауапты редакторы М.М. Қожа, Х.М. Тұрсын. — Алматы: Қазығұрт, 2015. — 224 б.
- 14 Пищулина К.А. Присырдарьинские города и их значение в истории казахских ханств в XV–XVII вв. / К.А. Пищулина // Казахстан в XV–XVIII веках (вопросы социально-политической истории). — Алматы, 1969. — С. 38–51.
- 15 Рыскелдиев Т. Ахмед Ясауидің Түркістандағы құтхана мешітіне вакуф / Т. Рыскелдиев. — Түркістан: Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ: Тұран, 2006. — 58 б.
- 16 Кумеков Б.Е. Письменные документы из Южного Казахстана / Б.Е. Кумеков, В.Н. Настич, В.К. Шуховцев // Вестн. АН КазССР. — 1977. — № 8. — С. 70–73.
- 17 История Казахской ССР: моногр.: [В 5-ти т.]. — Т. 2 / ред. А.Н. Нусупбеков. — Алматы: Ғылым, 1979. — 574 с.

З.К. Картова, Н.А. Абуов

Сыр бойындағы қалаларда XIV-XVII ғғ. берілген марапаттау жарлықтарын зерттеу мәселесі хақында

Мақалада бір жазбаша дереккөздер топтамасы аясында — Орта Азия билеушілерінің Сырдария маңындағы Сығанақ, Сайрам және Түркістан қалаларына берген марапаттау грамоталары (жарлықтар) алғаш рет кешенді зерттелді. Дереккөздердің осы шеңберіне ғылыми ортада «Сығанақтан алынған грамоталар» деп аталатын төрт марапаттау грамоталары, Әміре Темірдің вакуфтік грамотасы және 1598-1625 жылдар аралығында қазақ хандары Тәуекел мен Тұрсын Мұхаммедке берілген бес грамота жатады. Бастапқы кезеңде, яғни XVI-XVII ғасырларда Тәуекел мен Тұрсын Мұхаммед хандарға берілген грамоталардың маңыздылығына зерттеу жүргізілді. Қазақ хандарына берілген осы марапаттау грамоталары алғаш рет актілік деректер ретінде жүйелі түрде зерттелді. Мақаланың маңыздылығы дереккөздерді тарихи тұрғыдан түсіндіру және осы бірегей дереккөздерді ғылыми айналымға енгізу. Авторлар марапаттау грамоталарына жүйелеу жүргізді, дереккөздің шартты формулярын зерделеу негізінде марапаттау грамоталардың бір немесе басқа түрге жататындығы анықталды.

Кілт сөздер: марапаттау грамоталары, ортағасырлық жазба деректер, мәртебелі, формуляр, Сыр бойындағы қалалар.

Z.K. Kartova, N.A. Abuov

On the issue of studying the granted labels of the XV–XVII centuries issued to the Syrdarya cities of Kazakhstan

The article deals with the systematization of letters of gratitude issued to the Syrdarya towns, in particular Sygnak, Sairam and Turkestan. This range of sources includes four letters of gratitude, referred to in the scientific community as “Diplomas from Sygnak”, the Vakuf letter of Amir Timur and five letters of honor of the Kazakh khans Tavakul and Tursun Muhammad, issued in the period 1598-1625. For the first time, these letters of honor (labels) are being comprehensively studied within the framework of one collection of written sources. At the initial stage, the study of the forms of letters of the Kazakh khans Tavakul and Tursun Muhammad, issued in the period of the XVI-XVII centuries, was performed. For the first time these letters patent of the Kazakh khans were translated into the Kazakh language and published. The significance of the article lies in the historical interpretation of the sources and the identification of these unique sources. The article systematizes letters of commendation, their belonging to one or another type of letters of commendation based on the study of the conditional form of the source.

Keywords: letters patent, written medieval sources, nishan, form, Syrdarya towns.

References

- 1 (1969). Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV–XVIII vv. (izvlecheniia iz persidskikh i tiurkskikh sochinenii) [Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV-XVIII centuries (extracts from Persian and Turkic writings)]. Almaty [in Russian].
- 2 Sultonov, U.A. (2016). K voprosu o zhalovannykh gramotakh kazakhskikh khanov, vydannykh mazaru Akhmada Yasavi (konets XVI–XVII vv.) [On the issue of the charters of Kazakh khans granted to the mazar of Ahmad Yasavi (late XVI-XVII centuries)]. *Islamskaia dukhovnost, ratsionalnost i etnokulturnye traditsii kak faktory protivodeistviia religioznomu ekstremizmu: materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi prazdnovaniiu Evraziiskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N. Gumilyova — Islamic spirituality, rationality and ethno-cultural traditions as factors of countering religious extremism: Materials of the International Scientific Conference dedicated to the celebration of the L.N. Gumilyov Eurasian National University* (pp. 90-97). Astana [in Russian].
- 3 Usmanov, M.A. (1979). Zhalovannye akty Dzhuchieva ulusa XIV–XV vv. [Complained acts of the Dzhuchiev ulus of the XIV-XV centuries]. Kazan [in Russian].
- 4 Grigoryev, A.P. (2004). Sbornik khanskikh yarlykov russkim mitropolitam [Collection of khan's labels to Russian metropolitans]. Saint Petersburg [in Russian].
- 5 Ibatov, A.M. (1983). Sozdin morfologiialyq qurylymy: (XIV gasyrda Altyn Orda men Egipette zhazylgan eskertkishterdin tili negizinde) [Morphological structure of the word: (based on the language of monuments written in the Golden Horde and Egypt in the XIV century)]. Almaty: Gylym [in Kazakh].

- 6 Erofeeva, I.V. (2014). Pisma kazakhskikh pravitelei. 1675–1780 gg. Epistoliarnoe nasledie kazakhskoi praviashchei elity 1675–1821 godov [Volume I. Letters of the Kazakh rulers. 1675-1780. Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite in 1675-1821]. Almaty: «ABDI Kompani» [in Russian].
- 7 Bazylkhan, N., & Tuiakbayev, O. (2016). Dalalyq memleketter diplomatiiasynyn resmi quzhattary: zharlyqtary, khattary, elshilik belgileri (XIII-XVIII ғғ.) (matin transkriptsiiasy, gylymi audarmalar men tusiniktemeler, korsetkishteri) [Official documents of diplomacy of field states: decrees, letters, embassy signs (XIII-XVIII) centuries (text transcription, scientific translations and explanations, indicators)]. Almaty [in Kazakh].
- 8 Khafizova, K.Sh. (2019). Stepnye vlastiteli i ikh diplomatiia v XVIII–XIX vekakh [Steppe Rulers and Their Diplomacy in the 18th-19th centuries]. Astana [in Russian].
- 9 Muminov, A.K., Kumekov, B.E., Sultonov, U.A., Shukhovtsov, V.K., Kenzhetayev, D.T., & Kabylova A.S. (2017). Istoricheskie dokumenty Mavzoleia Khodzha Akhmada Yasavi [Historical documents of the mausoleum of Khoja Ahmad Yasawi]. Astana [in Russian].
- 10 Kurat, N. Akdes. (1940). Topkapı Sarayı Muzesi arşivindeki Altın Orda, Kırım ve Turkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler. [Yard and plants belonging to the Golden Horde, Crimea and Turkistan khans in the Topkapi Palace Museum archive]. Istanbul [in Turkish].
- 11 Akar, A., & Melek, A. (1996). Özyetgin kırım hanlığı'na ait tarhanlik vesoyurgal yarliklarinin dil ve üslup incelemesi (1549–1597 yılları arası) [Linguistic and stylistic analysis of the Tarkhanliks and Soyurgals of the Yarliks of the Ozetgin Crimean Khanate (between 1549 and 1597)]. Istambul [in Turkish].
- 12 Ismoilov, M.M. (2020). Iz istorii izucheniia dokumentov Tsentralnoi Azii [From the history of studying documents of Central Asia]. Retrieved from <http://elar.urfu.ru/bitstream> [in Russian].
- 13 Qazaq khandary. Entsiklopediialyq anyqtamalyq zhinaq [Kazakh Khans. Encyclopedic reference collection]. Almaty: Qazygurt [in Kazakh].
- 14 Pishchulina, K.A. (1969). Prisyrdarinskie goroda i ikh znachenie v istorii kazakhskikh khanstv v XV–XVII vv. [Prisyrdarya cities and their significance in the history of the Kazakh khanates in the XV-XVII centuries. *Kazakhstan v XV–XVIII vekakh (voprosy sotsialno-politicheskoi istorii) — Kazakhstan in the XV-XVIII centuries (issues of socio-political history)*. Almaty [in Russian].
- 15 Ryskeldiev, T. (2006). Akhmed Yasauidin Turkistandagy kutkhana meshitine vakuf [A Waqf to Ahmed Yasawi's kutkhana mosque in Turkestan]. Turkistan: Turan [in Kazakh].
- 16 Kumekov, B.E., Nastich, V.N., & Shukhovtsev, V.K. (1977). Pismennye dokumenty iz Yuzhnogo Kazakhstana [Written documents from South Kazakhstan]. *Vestnik Akademii nauk Kazakhskoi SSR — Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*, 8, 70–73 [in Russian].
- 17 Nusupbekov, A.N. (Ed.). (1979). Istoriia Kazakhskoi SSR [The History of the Kazakh SSR]. In 5 Volumes. Vol. 2. Almaty: Gylym [in Russian].

Zh.K. Kenzhebekova*, G.T. Mussabalina

*L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: kenzhebekova-1995@mail.ru; mussabalina@yandex.kz)*

Mediation in Kazakhstan: history and stages of development

The main goal of this study is to analyze the situation of the institution of mediation in the Republic of Kazakhstan and identify areas that need further reform. The article examines the institution of mediation as a historically formed and evolving, complex socio-cultural phenomenon, which to one degree or another is reflected in various cultures from ancient times to the present day. A brief analysis of the emergence of mediation in the USA and Europe is given. Particular emphasis is placed on the development of mediation in Kazakhstan, which began with the adoption of the Law "On Mediation" in 2011. The article also reflects the key differences between modern mediation and its historical model. The authors of the article highlight the stages of development of the institution of mediation, show the experience and features of the development of mediation, as well as the problems that hinder its formation in Kazakh society.

Keywords: history of mediation, history of Kazakhstan, institution of mediation, mediation, stages of development of mediation in Kazakhstan, Assembly of the People of Kazakhstan.

Introduction

Conflict always represents a pressing problem in the life of any state, society, person, regardless of what consequences it entails — positive or negative. First of all, it is necessary to realize that conflict usually occurs, that it escalates, requires its resolution and that it is impossible to ignore it. The consequences of the conflict depend on us, all members of civil society. We must learn to manage them, reduce the tension that arises, achieve positive results and outcomes.

The relevance of the research problem is determined by the need for a scientific understanding of mediation as a relatively new sociocommunicative practice for Kazakhstan and the growing interest in it from the scientific community and from the public. Mediation is a negotiation process with the participation of a third party, rooted in the history of the development of human relations, but which took shape as a modern practice for dealing with conflict situations only in the second half of the 20th century. Today, in countries with a common law system, mediation is widely used in resolving various conflicts, and people increasingly resort to the help of mediators. Statistics show that in most cases they manage to resolve the conflict successfully. The main advantage of mediation is the active position of the parties in communicative interaction. Today in Kazakhstan there are special centers that provide services for conflict resolution and training of specialists. Every experience across the world actualizes the search for prospects for the development of mediation in Kazakhstan.

2020 September 1, the President of the Republic of Kazakhstan K. Tokayev, in his address to the people, drew attention to the need to develop alternative methods of resolving disputes that would allow finding a compromise without the participation of the state. For this reason, the role and importance of mediation as one of the alternative methods of dispute resolution is currently increasing.

Research methods

In research general scientific cognitive methods were used, which made it possible to study mediation as an interdisciplinary and comprehensive institution. In particular, methods of analysis and synthesis, description, induction and deduction were used. The dialectical method made it possible to study the genesis and development of the institution of mediation as an alternative method of resolving disputes in society. The systematization method was used to study the forms of implementation of mediation. In addition, based on the historical and legal method, regulatory data was analyzed, historical patterns of the institution of mediation were determined, and issues of further development were considered.

* Corresponding author. E-mail address: kenzhebekova-1995@mail.ru

Discussion

The concept of “mediation” comes from the Latin word “mediare”, meaning literally “to act in the middle”. Mediation is considered a new alternative form of resolving any dispute or conflict with the participation of a third party who is neutral and has no interest in the dispute or conflict. A third party as a mediator helps disputing states reach some kind of agreement. Mediation can be used in civil, business, family and other legal relations, as well as in controversial situations in criminal cases of medium gravity. As a result of the active use of mediation by individuals and legal entities, the burden on the judicial system can be reduced. For example, according to international statistics, 30-40 percent of all disputes go through mediation [1].

In the 1980s, mediation became widespread throughout continental Europe. The growing need of society for mediation has led to the emergence of a new profession of mediator. In less than twenty years, the mediator movement has managed to secure support from the state and society in the creation of special services. The Council of Europe, at the meeting in Tampere in 1999, called on EU member states to create alternative out-of-court procedures to ensure better access to justice in Europe. The Council of the European Union in May 2000 endorsed conclusions on alternative methods of dispute resolution under civil and commercial law. The EU Council stated that the adoption of basic principles in this area is one of the main steps towards ensuring the proper development and functioning of out-of-court procedures for the resolution of disputes and conflicts in civil and commercial matters and will thus simplify and improve access to justice. A key moment in the development of mediation in European countries was the adoption of a directive by the European Parliament and the Council of the European Union, the purpose of which was to provide access, on a par with judicial procedures, to also extrajudicial methods of resolving conflicts and disputes [2].

In our opinion, we can define the following periodization of the development of the institution of mediation:

1. The Anglo-American stage, in its modern form, the institution of mediation was developed in the countries of the Anglo-Saxon legal and economic model. The beginning of mediation practices in the USA, Great Britain, Australia at the end of the first half of the 20th century.

2. European stage. The emergence of the institution of mediation in its modern form in France and Germany, and subsequently in other EU countries in 1980-1990. The development of mediation in Europe has its own characteristics, which are determined by the influence of the Romano-Germanic legal system, however, some key points in the development of mediation in Germany are very similar to what happened during a similar period of development in the United States.

3. Global stage. After the establishment of the institution of mediation in developed Western countries, general trends emerged in the introduction and development of mediation practices in other countries. In particular, it is worth noting the development of this institution in the former countries of the socialist legal system (USSR and countries of the socialist camp). A key feature of this stage was the formation of various international professional associations and communities of mediators.

The process of resolving disputes through mediation is a new approach for Kazakhstan. However, the mechanisms of the institution of reconciliation and mediation in social tensions appeared in the Kazakh steppe a long time ago and were implemented through the court of biys. Many articles have been written about the court of biys, which existed in the Kazakh steppe back in the Middle Ages, and many scientific literature studies have been conducted, mainly as the origin of the judicial system. I would like to note the works of Zh.M. Dzhampeisova on the institution of the judicial oath [3], which acted as a separate regulatory mechanism when considering cases to end internal strife among the Kazakhs and the works of I.Zh. Bakhtybaev [4], who noted the existence of two types of biys and biy court: the first is people's biys, who were not appointed or elected in the usual sense of the word, but deserved this title and duty among the people solely on business and moral qualities. The second were appointed by the administration of biys-authorities who appeared at the end of the 19th century. And as a result, they had a completely different mentality, different business and moral qualities, formed not by the people, but by the administration, a different attitude of the people towards them and a completely different justice [5].

The establishment of mediation ultimately meets the interests of any rule of law state, because it contributes to: the creation of an effective judicial system; reducing the volume of court cases and the costs associated with their consideration; ensuring the rapid resolution of conflicts and extinguishing their negative consequences; promoting conflict resolution that meets the interests of the parties; ensuring accessibility and diversity of procedural forms; supplanting illegal, forceful methods of conflict resolution. Such a flexible,

trusting and creative criminal procedural procedure as mediation can become an effective part of improving the mechanisms for resolving disputes arising from criminal cases of minor gravity.

The field of organizing mediation in the Republic of Kazakhstan is regulated in accordance with the Law “On Mediation”, adopted by the Parliament of the Republic of Kazakhstan on January 28, 2011. According to Article 3 of this Law, the purpose of mediation in Kazakhstan is to achieve a resolution of the dispute (conflict) that satisfies the parties to mediation and to reduce the level of disputes between the parties [6].

It can be determined that mediation has significant advantages over other methods of dispute resolution provided for by this Law, and these include the following:

- Voluntary. Because mediation occurs only when the parties voluntarily decide to negotiate and reach a peaceful agreement with the goal of achieving mutual understanding. Compared to forceful methods of resolving disputes, mediation allows both parties to balance their interests, maintain their significance and avoid adverse consequences in the future.

- Confidentiality. When going to court, the parties to the conflict will have to come to terms with the need to fully disclose their conflict to the public. A confidentiality agreement is signed between the negotiating parties and the mediator, which guarantees the parties that the conflict will not be made public. The parties, at their own discretion, will decide which part of the information and in what form requires confidentiality.

- Impartiality. It is one of the main characteristics of the person managing the mediation process. The mediator is never an interested party. He acts not as a judge, but as a neutral assistant; he does not give advice, does not make decisions, and is equally impartial to the parties (not interested in the victory of one side). Its goal is not to make a decision in favor of one of the parties, but to reconcile the disputing parties.

- Equality of the parties, since the sites have equal rights in negotiations and decision-making.

- Speed of conflict resolution. Mediation takes much less time than enforcement of a court decision.

Thus, in 2011, after the adoption of the Law “On Mediation,” the institution of mediation began to develop and be used in various fields.

Basically, the institution of mediation is widely used in the judicial system, in the structures of the Assembly of the People of Kazakhstan, as well as in the Federation of Trade Unions of the Republic of Kazakhstan. All these structures work in close cooperation with each other in accordance with mutually signed contracts. For example, in 2018 a Memorandum of Cooperation signed between the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan and the Federation of Trade Unions is aimed at reducing tension in society. The purpose of the Memorandum between the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan and the Assembly of the People of Kazakhstan, signed on June 30, 2016, is to implement joint measures to introduce and develop the institution of pre-trial dispute resolution, including the institution of mediation.

In the territorial associations of trade unions of the Federation of Trade Unions of the Republic of Kazakhstan, 17 Reconciliation Centers (“Reconciliation Center”) were created, and in 2019, 15,000 mediation procedures were carried out (including 4,000 economic disputes), 2,800 mediation agreements were concluded, and 380 disputes were resolved through negotiations. The work of the “Reconciliation Center” involves 30 professional mediators and these specialists participate in the projects of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan “Conciliation procedures for labor disputes”, “Family disputes”, “Reconciliation before and during the trial”. As a result, we see a decrease in the number of labor disputes in court. For example, in 2018, 8,596 cases and applications on labor disputes were referred to the court, and in 2019, 8,250 cases and applications were received, that is, there was a decrease of 4 percent [7].

According to Article 6, Section 14-1 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On the Assembly of the People of Kazakhstan”, the Assembly of the People of Kazakhstan promotes the development of the institution of mediation in the field of national unity and social harmony. And according to Article 6 of Article 11 of the said Law, one of the main functions of the Assembly is to process proposals and practical measures in resolving conflicts and disputes [8].

As a result, the Republican Mediation Council was created under the Assembly, 28 regional mediation councils and 503 mediation offices were opened, with 962 mediators working in them. In total, in 2019, mediators of the Assembly of the People of Kazakhstan received 31,000 requests, including 19,053 requests (61 percent) were resolved by signing a mediation agreement, and the remaining 12,375 (38 percent) requests were resolved through consultation with mediators [9].

The Assembly attaches great importance to the involvement of representatives of the younger generation in mediation. This is facilitated, as mentioned above, by the creation of youth associations within the

Assembly, as well as the active participation of its various links in events held in the republic in 2019, which was declared the Year of Youth. 2020 has been declared the Year of the Volunteer in the country. This is a kind of continuation of the Year of Youth, since in many respects its tasks are aimed at continuing work with young people, increasing their activity in the life of the country, nurturing such qualities as responsibility, responsiveness, and the desire to provide assistance to citizens in need of support. Such qualities have become especially relevant in the difficult situation associated with the coronavirus pandemic.

An analysis of the development of mediation, especially through the activities of the Assembly of the People of Kazakhstan, highlights another positive phenomenon: its close connection with volunteering. This similarity is based on a very real basis; the focus of volunteering, as well as mediation, is tolerance, the desire to help people, to provide all possible assistance to those who find themselves in difficult situations. It is extremely valuable that this growing relationship allows more young people to be involved in mediation and volunteering. In many cases this happens because of the Assembly.

However, the development of the institution of mediation in Kazakhstan has its own problems. For example, more than ten years ago the Law "On Mediation" was adopted. But until now, no government body is involved in its development; there is no clear state policy. This state of affairs should be corrected. This concern issues related with mediation: Why is mediation not properly used in our country? Why don't citizens take advantage of the opportunity provided by the state? The authors who studied this topic indicate a number of reasons: According to A. Ramazanov, an analysis of the reasons for the insufficient distribution of trial procedures in society showed that, first of all, this is insufficient information and explanatory work with citizens about the advantages of the mediation procedure, about their right to seek assistance in resolving a dispute from a mediator. Although there have been noticeable changes in this matter lately, on the website of each court, in the lobby for visitors there are stands with information about the trial procedures [10].

A.I. Karipova believes that one of the main reasons for the low demand for mediation among the population is the fact that citizens of the Republic of Kazakhstan are poorly informed that an agreement reached during the mediation process can satisfy the interests and promote harmony between the conflicting parties, then a court decision can satisfy only one from the parties, in some cases — not even in full [11].

The problem of judicial mediation, which is currently being resolved, but has not been fully resolved, is that judges conducting mediation in courts are equated to non-professional mediators. They do not have the knowledge, skills and abilities to conduct the negotiation process, or psychological techniques used by professional mediators to resolve a dispute. The solution to this problem, in our opinion, is that the judge should be trained in training programs for professional mediators. At the same time, out-of-court mediation is developing less dynamically, and there are several objective reasons for this. Firstly, the community of professional mediators does not have the same administrative resources as government bodies, including the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan. Secondly, professional mediators and mediator organizations are self-financing entities; the material resources of professional mediators are negligible, which makes it impossible to organize a wide information campaign among the population. Thirdly, people who decide to become professional mediators enter the market for providing these services without an established name. Against the backdrop of low public awareness about the possibilities of out-of-court mediation, new professional mediators simply cannot withstand the period of lack of opportunities to earn money when it is necessary to maintain offices for receiving clients and simply leave this field of activity.

Various structures deal with mediation issues in the republic. Among them are the Assembly of the People of Kazakhstan, the Supreme Court, the Ministry of Information and Social Development, the Ministry of Justice, and local authorities. But there is no main body that, on the basis of legal provisions, would implement a unified policy regarding their activities. It is advisable to create a republican association of mediators and establish an exchange of work experience. The problem of accessibility of services to socially vulnerable segments of the population requires resolution, since their payment falls on the initiator of the pre-trial settlement of the dispute, and in rare cases, on both parties. These and other problems in the development of mediation are relevant not only for Kazakhstan, but also for the world community as a whole. What is needed, first of all, is a deeper and more systematic approach to studying and improving mediation, increasing the popularity of its practical application through building trust in the institution of mediation in society. The analysis shows that mediation has a future. Its development makes it possible to relieve the workload of courts of various instances, reduce social tension in society and strengthen the prevention of conflict in society.

In general, the main problem in the development of mediation is the lack of an integrated and systematic approach, both in the legislative regulation of this procedure and in the practical activities of government bodies and civil society, despite the fact that there is already a law on mediation.

Conclusion

Thus, mediation, an effective and beneficial procedure in many respects, is gradually occupying its niche in the field of dispute resolution. A clearer and more systematic development of the regulatory framework is needed, as well as a specification and more detailed approach to the procedure itself and its subjects. Certainly, our citizens will increasingly trust and use mediation, which will contribute to improving its application and will allow us to establish a system of organizations involved in mediation. Mediation in Kazakhstan is a necessary institution, since our modern state is actively developing in all existing areas, and mediation, in turn, as a modern method of resolving disputes, will help citizens improve their quality of life.

Conditionally, the development of mediation in Kazakhstan at the moment can be divided into three stages. The first stage covered the years 2011-2013, which was devoted to the actual understanding of mediation by Kazakh society, the legal community, and most importantly, the training of professional mediators. During the same period of time, the first organizations of professional mediators were created. By the end of 2013, there were 27 of them. Currently, according to the analytical report “Mediation as a way to resolve disputes and conflicts and reduce the level of social tension in society”, there are 56 mediator organizations.

The second stage of mediation development covers 2014-2017. This stage was marked by the assignment of the function of developing mediation to the Assembly of the People of Kazakhstan. Mediator offices have been created at Friendship Houses throughout the country.

The third stage of mediation development covers the period from the end of 2017 to the present. This period was marked by the emergence of mediation specialization in various categories of disputes. The specialization of mediators in banking disputes about the collection of loans, as well as in disputes about the collection of loans by microfinance organizations, is being actively introduced.

The difficulties in developing mediation in Kazakhstan lie, firstly, in the lack of awareness of the population. Secondly, the issue of trust. For many, this is something new, so people are wary of it. Thirdly, the degree of professionalism of mediators, the level of quality of their work. However, it seems that these problems are temporary and completely solvable. To this day, a lot of work is being done in our republic to clarify and apply it. These include round tables, seminars, trainings, and media appearances.

References

- 1 Урегулирование споров путем медиации. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://egov.kz/cms/ru/articles/mediation>
- 2 De Palo. “Rebooting” the mediation directive. Assessing the limited impact of its implementation and proposing measures to increase the number of mediations in the EU / Palo De, L. D’Urso, M. Trevor, B. Branon, R. Canessa, B. Cawyer, L.R. Florence // European Parliament, manuscript, 2014.
- 3 Джампеисова Ж.М. Казахское общество и право в пореформенной степи / Ж.М. Джампеисова. — Астана: Евраз. нац. ун-т им. Л.Н. Гумилева, 2006. — 269 с.
- 4 Казахский суд биев — уникальная судебная система // Юридическая газета. — 2008. — № 65–77.
- 5 Нарикбаев М.С. От наших великих биев до Верховного Суда / М.С. Нарикбаев. — Алматы: Атамұра, 2000. — 190 с.
- 6 Закон Республики Казахстан «О медиации». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30927376
- 7 Медиация — эффективный инструмент разрешения трудовых споров. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://assembly.kz/ru/news/mediatsiya-effektivnyu-instrument-razresheniya-trudovykh-sporov/>
- 8 Об Ассамблее народа Казахстана. Закон Республики Казахстан от 20 октября 2008 г. № 70–IV. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000070_
- 9 Диханбаева Д. Астанинский процесс и его роль в политико-дипломатическом урегулировании сирийского конфликта / Д. Диханбаева. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://isca.kz/ru/analytics-ru/2601>
- 10 Рамазанов А. Формирование единого пространства продвижения института медиации / А. Рамазанов // Юрист. — 2018. — № 7 (204). — С. 52, 53.
- 11 Карипова А.И. Некоторые аспекты сравнительной характеристики медиации в США и Республике Казахстан / А.И. Карипова // Вестн. Академии правоохранительных органов. — 2021. — № 1 (19). — С. 51–57.

Ж.К. Кенжебекова, Г.Т. Мұсабалина

Қазақстандағы медиация: даму тарихы мен кезеңдері

Мақаланың мақсаты — Қазақстан Республикасындағы медиация институтының жағдайын талдау және оны одан әрі реформалауды қажет ететін бағыттарды айқындау. Мақалада медиация белгілі бір дәрежеде әр түрлі мәдениеттерде ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін көрініс табатын, тарихи қалыптасқан және дамып келе жатқан күрделі әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде қарастырылған. АҚШ пен Еуропадағы медиацияның пайда болуына қысқаша талдау жасалған. 2011 ж. «Медиация туралы» Заңның қабылдануынан бастап Қазақстандағы медиацияның дамуына назар бөлінген. Авторлар медиация институтының даму кезеңдерін, медиацияның даму тәжірибесі мен ерекшеліктерін, сондай-ақ оның қазақстандық қоғамда қалыптасуы мен дамуына кедергі келтіретін мәселелерді атап көрсеткен.

Кілт сөздер: медиация тарихы, Қазақстан тарихы, медиация институты, медиация, Қазақстандағы медиацияның даму кезеңдері, Қазақстан халқы Ассамблеясы.

Ж.К. Кенжебекова, Г.Т. Мусабалина

Медиация в Казахстане: история и этапы развития

Основной целью настоящего исследования является анализ положения института медиации в Республике Казахстан и определение направлений, нуждающихся в дальнейшем реформировании. В статье рассмотрен институт медиации как исторически сформировавшееся, эволюционирующее и сложное социокультурное явление, которое в той или иной степени находит отражение в различных культурах с древнейших времен до наших дней. Дан краткий анализ появления медиации в США и Европе. Особый акцент сделан на развитии медиации в Казахстане, начавшейся с принятия Закона РК «О медиации» в 2011 г. Авторами статьи отражены ключевые отличия между современной медиацией и её исторической моделью, выделены этапы развития института медиации, показаны опыт и особенности развития медиации, а также проблемы, мешающие её становлению в казахстанском обществе.

Ключевые слова: история медиации, история Казахстана, институт медиации, медиация, посредничество, этапы развития медиации в Казахстане, Ассамблея народа Казахстана.

References

- 1 Uregulirovanie sporov putem mediatsii [Dispute resolution through mediation]. Retrieved from <https://egov.kz/cms/ru/articles/mediation> [in Russian].
- 2 De Palo, D'Urso, L., Trevor, M., Branon, B., Canessa, R., Cawyer, B., Florence, L.R. (2014). "Rebooting" the mediation directive. Assessing the limited impact of its implementation and proposing measures to increase the number of mediations in the EU. *European Parliament, manuscript*.
- 3 Dzhampeisova, Zh.M. (2006). Kazakhskoe obshchestvo i pravo v poreformennoi stepi [Kazakh society and law in the post-reform steppe]. Astana: Evraziiskii natsionalnyi universitet imeni L.N. Gumilyova [in Russian].
- 4 (2008). Kazakhskii sud biev — unikalnaia sudebnaia sistema [The Kazakh court of biev is a unique judicial system]. *Yuridicheskaiia gazeta — Legal newspaper*, 65–77 [in Russian].
- 5 Narikbaev, M.S. (2000). Ot nashikh velikikh biev do Verkhovnogo Suda [From our great biys to the Supreme Court]. Almaty: Atamura [in Russian].
- 6 Zakon Respubliki Kazakhstan «O mediatsii» [Law of the Republic of Kazakhstan "On Mediation"]. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30927376 [in Russian].
- 7 Mediatsiia — effektivnyi instrument razresheniia trudovykh sporov [Mediation is an effective tool for resolving labor disputes]. Retrieved from <https://assembly.kz/ru/news/mediatsiya-effektivnyy-instrument-razresheniya-trudovykh-sporov/> [in Russian].
- 8 Ob Assamblee naroda Kazakhstan. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 20 oktiabria 2008 goda N 70–IV [About the Assembly of the People of Kazakhstan. Law of the Republic of Kazakhstan dated October 20, 2008 No. 70-IV]. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000070_ [in Russian].
- 9 Dikhanbaeva, D. Astaninskii protsess i ego rol v politiko-diplomaticheskom uregulirovanii siriiskogo konflikta [The Astana process and its role in the political and diplomatic settlement of the Syrian conflict]. Retrieved from <https://isca.kz/ru/analytics-ru/2601> [in Russian].
- 10 Ramazanov, A. (2018). Formirovanie edinogo prostranstva prodvizheniia instituta mediatsii [Formation of a single space for the promotion of the institution of mediation]. *Yurist — Lawyer*, 7 (204), 52, 53 [in Russian].
- 11 Karipova, A.I. (2021). Nekotorye aspekty sravnitelnoi kharakteristiki mediatsii v SShA i Respublike Kazakhstan [Some aspects of the comparative characteristics of mediation in the USA and the Republic of Kazakhstan]. *Vestnik Akademii pravoohranitelnykh organov — Bulletin of the Academy of Law Enforcement Agencies*, 1 (19), 51-57 [in Russian].

А. Маулет^{1*}, Л.Т. Тлегенова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;
²Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: mr.ardabi@mail.ru; tlegenova_lora@mail.ru)

Сарыарқа қазақтарының этнографиялық құндылықтары: халық емшілігі (Ақмола этнографиялық экспедициясы материалдарының негізінде)

Ұсынылып отырған мақалада Сарыарқа қазақтарының бүгінге жеткен этнографиялық құндылықтары жайында мәліметтер берілген. Кешенді этнографиялық зерттеулер барысында жиналған қазақ емшілігіне қатысты материалдар тарихи мәліметтермен салыстыра отырып баяндалған. Ақмола қазақтарының арасындағы халқымыздың этнографиялық құндылықтарының атадан балаға тікелей мұрагерлік жолмен жалғастығын тауып отырғанына назар аударылған. Мақалада берілген қазақтың дәстүрлі емшілігі туралы мәліметтер 2021-2022 жылдардағы мақала авторларының Ақмола өңіріне жүргізген ғылыми-зерттеу экспедициясы барысында жиналған материалдары негізінде жүйеленген.

Кілт сөздер: қазақ емшілігі, Сарыарқа, дәстүр, құндылықтар, этнография, Ақмола, мәдени мұра, ұлт, экспедиция, ұрпақтар сабақтастығы.

Kipicne

Бүгінгі таңда ұлттық рухани және мәдени құндылықтарды сақтау және жаңғырту мәселесі аса өзекті. Дәстүрлі мәдениет Қазақстандағы қазіргі қоғам мәдениетінің бағыттарының, түрлері мен формаларының терең негізі болып табылады. Ұлттық мәдениетке сәйкес адамның дүниетанымы, тіл жүйесі, наным-сенімдері, білімдері мен дағдылары, әдет-ғұрыптары, еңбек және мерекелік ғұрыптық өмір сүру формалары, фольклор жүйесі т.б. қалыптасады. Дәстүрлілік негізінде адамдардың практикалық іс-әрекетінің бүкіл тәжірибесі жинақталып қана қоймайды, сонымен бірге әлеуметтік қарым-қатынастардың нормалары реттеледі. Соның негізінде этникалық тұтастық реттелген сипат алады.

«Материалдық емес мәдени мұра» термині алғаш рет 2003 жылы ЮНЕСКО құжаттарында пайда болды. Материалдық емес мәдени мұраны сақтау принциптері 2003 жылы ЮНЕСКО қабылдаған «Материалдық емес мәдени мұраны қорғау жөніндегі» Халықаралық конвенцияда анықталды.

Материалдық емес мәдениеттің ұлттық бірегейліктің негізі ретіндегі рөлін түсіне отырып, Қазақстан 2011 жылы 2003 жылғы 17 қазанда қабылданған «Материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы» Халықаралық конвенцияға қосылды. 2013 жылы 29 сәуірде Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 408 қаулысымен «Қазақстан Республикасында материалдық емес мәдени мұраны қорғау және дамыту тұжырымдамасы» қабылданды [1]. 2015 жылғы 30 қарашада Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің бұйрығымен «Материалдық емес мәдени мұра элементтерінің ұлттық тізбесін жүргізу қағидалары» бекітілді.

Материалдық емес мәдени мұра бүгінде халықтың руханиятын сақтаудың басым бағытына айналып, өткені, бүгінгі мен болашағының арасын жалғастырушы болып саналады. Ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан бұл көне дәстүрлер қазақ халқының рухани құрамдас бөлігінің бүгінгі мен болашағын айқындайды. Ұлттық құндылықтардың басты сақтаушысы — халық. Дегенмен, қазіргі жаһандану үрдісі күн сайын күшейіп келе жатқан заманда, қазақ халқының материалдық емес мәдени мұрасының жоғалып кету қаупі байқалуда. Мақаланың мақсаты — Сарыарқа өңірінің қазақтарының арасында материалдық емес мәдени мұралардың (қазақ емшілігі) қазіргі уақыттағы сақталу жағдайын экспедиция материалдарының негізінде қарастыру.

Әдебиеттерге шолу. Қазақстанның орталық аймағы саналатын Сарыарқа даласы рухани мәдени мұраға аса бай. Орталық Қазақстанды мекендеген қазақтың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, өнері мен тарихы, жалпы этнографиялық құндылықтары туралы П.В. Аравин [2], В.В. Радлов [3] мәліметтер жинады. Сонымен қатар, Ш. Уәлихановтың зерттеулерінде қазақтың этнографиялық

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: mr.ardabi@mail.ru

құндылықтарының байырғы үлгілері [4] баяндалады. Академик Ә. Марғұлан қазақтың көшпелі тұрмысындағы этнографиялық ерекшеліктерге назар аударды [5].

А.В. Затаевич 1925 жылы «1000 песен киргизского народа» және 1931 жылы «500 песен и кюев казакского народа» атты Далалық экспедиция негізінде жинаған материалдардан тұратын еңбектерін жариялады [6]. Зерттеуші «500 песен и кюев казакского народа» еңбегінде 1926 жылдың шілде және тамыз айларында алғашқы сапарын Семейден бастап, кейін Қарқаралыға, одан кейін жәрмеңке өткен Қоянды жерінде болып, көптеген әндер жазып алғанын айтады [7; 5-6). Олардың ішінде бақсылыққа байланысты мәліметтер бар.

Сарыарқаның фольклорлық-этнографиялық мұраларын жинау бойынша көптеген зерттеулер жүргізілді. Академик А.Қ. Жұбановтың қазақтың музыкалық мұраларын орындаушылық және ғылыми айналымға енгізу тұрғысында сіңірген еңбегі зор [8; 203-233]. Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының фольклорлық зертханасы қызметкерлері Қарағанды, Целиноград облыстарына 1966, 1967, 1972, 1986, 1987 жылдары; Жезқазған, Көкшетау облыстарына 1975, 1982, 1984, 1986, 1987 жылдары музыкалық-этнографиялық экспедициялар ұйымдастырып, ел арасынан мол материалдар жинады [9].

Бұдан бөлек әр жылдары жекелеген зерттеушілер Сарыарқа өңірінде жинау, зерттеу экспедициясын жүргізіп келді және жиналған мұралар жеке қорларда сақталуда (Қарағанды облысы Шет ауданында өмір сүрген Кәмел Жүністегінің және ғалым Базаралы Мүптекеевтің, күйші-зерттеуші Саян Ақмолда және т.б. ғалымдардың жеке қорлары). Сарыарқаның ән-күй мұрасы туралы Т. Бекқожина [10; 45-46], Б.Ж. Аманов, Ә. Мұхамбетова [11; 92-226], Б. Каракулов [12; 39-42], А. Сейдімбек [13], С. Өтеғалиева [14; 61-72], З. Қоспақов [15], П. Шегебаев, С. Елеманова [16], А. Бердібай [17; 17-22], Ж. Жүзбай [18; 17], Р. Малдыбаева [19; 51-56], Б. Мүптекеев [20; 5-42], Ә. Сабырова [21; 196-205], А. Байбек [22; 44-50], А.Ж. Қазтуғанова [23; 132-296], Р. Стамғазиев [24; 22-354], М. Әбуғазы [25; 144-198] т.б. қазақтың өнертанушы және этнограф ғалымдары зерттеулер жүргізіп келеді.

Зерттеу әдістері

Мақаладағы этнографиялық құндылықтарды ғылыми зерттеуде кешенді этнографиялық экспедициялар ұйымдастыру арқылы тарихи-типологиялық және салыстырмалы ғылыми-зерттеу әдістемелері пайдаланылды. Сонымен қатар, далалық этнографиялық экспедиция барысында кең таралған тарихи және зерттеу сипатындағы сұхбат алу әдісінің көмегімен сұхбат берушінің ақпаратын алу және оны тіркеу, құжаттау және архивтеу әдістері қолданылды.

Талқылау және нәтижелері

2021-2022 жылдары мақала авторларының Сарыарқа өңіріндегі, яғни Ақмола облысындағы этнографиялық құндылықтарды кешенді зерттеу жұмыстары негізінде, орындаушылық өнердің салаларына байланысты (*ән-күй, терме-толғаулар, жыр-дастандардан үзінділер*) шығармалар, отбасылық әдет-ғұрыпқа байланысты айтылатын (*жоқтау, сыңсу, жылау, бесікке бөлеу дәстүрі, шілдеhana, бесік жыры т.б.*) тұрмыс-салт әндері, сондай-ақ фольклорлық мұралардың әртүрлі жанрларынан: халық ауыз әдебиетінің дидактикалық қысқа жанрлары (*жұмбақ, жаңылтпаш, тақпақ, мақал-мәтелдер т.б.*); қазақ халқының дәстүрлі ырым-тыйым (*малдың кәрі жілігін босағаға, не қораға іліп қою және малдың сүйегін үйдің іргетасына немесе қабырғасына қосып қалау ырымы, құмалақ салу, жауырыңға қарап сөйлеу, т.б.*) жүйесі туралы; қазақ халық емшілігі (*сынықшылық, шеміршек көтеру, ұры тісті басу, тосап емінің жасалуы, сары аурудың емі, жусаннан жасалатын шайдың емі*) жөнінде; ұлттық қолөнерге (*зергерлік, сәндік қолданбалы бұйымдар жасау, ұршықпен жіп иіру, жүн түту, қайыстан өрім өру, ағаш шебері*) байланысты, көне наным-сенімге қатысты дәстүрлер (*бата беру, құмалақ салу*); ұлттық ойындар (*бес тас, тоғызқұмалақ, киім алғыш т.б.*), ұлттық ас-тағам түрлері және жасалу жолдары (*қорықтық, қарынға сары май сақтау, аққайыңның қабығынан сағыз-шәйір жасау*), ел мен жердің тарихына қатысты халық аузындағы аңыз-әңгімелер, ертегі сияқты жанрлардан мол материалдар жиналды. Мақалада осы құндылықтардың ішіндегі қазақ емшілігі туралы материалдарға тоқталамыз.

Қазақтың дәстүрлі халық емшілігі — атадан-балаға (қазақтың ұғымында, халықтық медицина негізінен қасиет арқылы дариды деген де ұғым бар. Әдетте халық емшілігін жай үйренуден немесе машықтанудан емес, бабадан қан/гендік қасиет арқылы қонады, дариды деп ұғынады) беріліп келе жатқан, адам немесе төрт-түлік малға қатысты ауруларды анықтауға және оның алдын алуға

көмектесетін іс-әрекеттердің көрінісі. Халық емшілігі туралы зерттеуші ғалым Е. Әбілқасымов: «Халық медицинасы дегеніміз — өсімдіктер мен жануарлардан алынатын шипалы өнімдер мен минерал заттардың емдік қасиеттері алуан түрлі аурулардың белгілері мен сол аурулардың емдеу тәсілдері және олардан сақтану жолдары туралы тарихи даму барысында халық жадында қалыптасқан эмпириялық (тәжірибелік) білімдердің біртұтас жүйесі», — деген түсінік береді [26; 3]. Қазақ емшілігі әлі де ғылыми зерттеуді, ізденуді қажет ететін үлкен білім болып табылады.

Ақмола облысының рухани мұрасын жинау-зерттеу жұмыстары кезінде қазақтың дәстүрлі емшілігінің ел арасындағы үлгілерін, оның қыр-сыры туралы мәліметтерді сақтаушылар кездесті. Мысалы, ел арасында «Тосап» деген емдік дәрінің қалай жасалатыны туралы Ақмола облысы Жарқайың ауданы Отрадное ауылының тұрғыны Беріктас Баймолдаұлы Баймолдинов құнды ақпарат берді. Оның айтуы бойынша бұл емді жасау үшін соғымға сойылған жылқының тізесінен төмен қарай жеуге жарамсыз деп кесіп алып тастайтын 41 жіліншікті жинап, одан кейін ауылдың ақсақалдары жиналып оған дұға оқиды. Содан оның терісін, тұяғын, сіңірін алып тастап, тек жіліншікті балтамен ұсатып шауып, қазанға салып қайнатады. Сонда 41 жіліншілік 4 қазан болады. Сонымен бұл жіліншіктерді тоқтатпай жарты күн қайнатады. Жарты күн қайнаған сүйек, майы шығып ақсөңке (*күнқақты болып әбден құраған, аппақ қу сүйекті айтады*) болып ағарып қалады. Шыққан майдың емдік қасиеті жоғары. Майдың бір қасығын алып, жарты литр суға қосып, қоймалжың бола бастаған кезде ішеді. Бұл суық өткен өкпеге, не басқада аурулардың ғажайып емі деген түсінік бар. 95 жасқа келген қария Б. Баймолдинов: «Мен осы ауылда жастау кезімде қасымда 11 жолдасыммен қарлы боранда трактормен далада қалып, суық өтіп қабынып, өкпе ауруына шалдыққанмын. Сол кездегі ауылымыздың үлкен кісілері осы тосап емін ішкізіп, содан міне, құдайға шүкір, әлі аман жүрмін. Ал сол кезде менімен далада қалып суық тиген адамдардың дерлік барлығы сол өкпе қабынуынан қайтыс болды», – дейді [27; 125]. Жазылып алынған «тосап» емі туралы деректі халық емшілігі туралы бұдан бұрынғы зерттеулерде кезіктірмедік.

Бірақ, осыған ұқсас ақпарат Ш. Уәлихановтың еңбегінде бар. Онда ғалым «ем» деген сөзге науқасты емдеу, аурудан сауықтырудың іс-қимылы деген түсінік береді. Қазақтар ревматизмді «сарп-аруак» дейді. Бұл ауру сақтанып жүрмегендіктен болады. Ревматизмнен сақтану үшін ауырған жерге іштен аттың тұяғын тағып жүру керек, оны қырғыздарға байлатса ем қонатындығы туралы сенімнің болғандығын баяндайды [4; 100]. Ғалымның зерттеуінде айтып отырған «сарп-аруак» ауруы көбінде қатты суық өткеннен болатынын ескерсек, одан сақтанудың ең басты жолы ретінде жылқының тұяғын тағып жүруі керек деуінде, жылқы жануарының қара тұяғының ішіндегі көбе майында немесе өкше майында бір емдік қасиеттің бар екенін аңғару қиын емес. Ондай емдеу әдісіне ерте кезде ел арасында шамандық наным-сенім түсінігімен қарап, аттың тұяғын жай байлап жүрсе ем болады деген болуы мүмкін. Ал біздің зерттеуімізде жазылып алынған «тосап» емін жасауда жиналған жылқы жіліншігіне алдымен дұға оқылып, одан соң ем дайындалуының себебі де, сол ескіден келе жатқан наным-сенімнің әсері екені анық.

Б. Баймолдиновтың қазақы ем туралы берген екінші мәліметі: «Бала күнімізде шай деген өте тапшы болатын. Ең алғаш тапа шай деген болған. Оны балтамен шауып эзер ұсатып ішетін. Кейін кірпіш шай шықты. Одан кейін барып қағаз шай деген пайда болды. Осы шайлар жоқ заманда далада «шайпи жусан» деген өсетін. Биіктігі бір қарыс қана, наурыздан кейін қар кете домалақ сары гүл ашады. Сол сары гүлін балаларға тергізетін. Оны өзімде бала күнімде талай тердім. Әйелдер оны буып-буып бесікке іліп қояды да, уқалап-уқалап шәй қылып ішетін. Бұл шай керемет ем болатын. Ауырған адамға сол шайды қайнатып ішкізіп терлетеді, сонда қай жерің ауырса сол жеріңе ем болатын».

Қазақ даласындағы жусан шөбінің емдік қасиеті туралы ел арасында және медицинада да жиі айтылады. Тіпті емдік жусанның өте көп түрі бар екені, олардың сан түрлі ауруға ем болатынын қазіргі медицина ғылымы да дәлелдеп келеді. Б. Баймолдиновтан жазылып алынған емдік қасиеті аса жоғары жусанның осы түрі қазақ медицинасы саласындағы зерттеулерде айтылған жусанның түріне сәйкес келетін сияқты. Мысалы, қазақтың дәстүрлі медицинасын зерттеген ғалым Ө. Әбдіраманның, 1920 жылдары Оңтүстік және Шығыс Қазақстан мен Жетісу жерін аралап, қазақ даласында өсетін дәрілік өсімдіктерді алғаш рет зерттеген ғалым П.С. Массажетовтің «Өсімдік әлеміне саяхат» атты қолжазбалары негізінде жарық көрген еңбегіне сілтеме жасаған ғылыми еңбегінде: «Даре мона» — Дермене әсемдік пен сұлулықтың үлгісі, түрі мен түсі ықшам әрі қарапайым. Көп жусандардың ішінде дермене жусан — әртүрлі боз оттардың ішіндегі асыл тұқымдысы. Дермене сабағы кипаристің формасына ұқсас. Бұтақшалары дөңестеу қабыршақты, қабығы жапырылған жұмыртқа тәрізді ұсақ

болып келетін, ұсақ, моншақтай, гүл қауыздарына толы. Артық еш нәрсе жоқ. Жусандарда әдетте бола беретін түктер-түктену атымен жоқ. Міне «дермене дөнегі» дегеніміз қандай [28; 35], – деп ғалымның қазақ даласындағы жусанның емдік қасиетіне байланысты, киелі шөпті қалай суреттегені жазылған. П.С. Масагетов айтқан емдік жусанның түрі Б. Баймолдиновтың айтқан дәрілік жусанға жақындау түрі болуы мүмкін. Көптеген өсімдік түрлерінің көктемде қар кетіп күн әбден жылынғанда ғана көктеп, жандана түсетіні анық, ал бізге мәлімет берушінің айтуындағы жусанның түрі, наурыз айында қардың кетер-кетпес уақытында гүл ашуының өзі де, оның емдік қасиетін әйгілей түссе керек.

Ақмола облысының Целиноград ауданы Жалғыз құдық ауылының тұрғыны Орал Батыққызы «ит тиген» деп аталатын аурудың емі туралы ақпарат берді. Ол «ит тиген» ауруын былай түсіндірді: «Бұл белгілі бір үйдің адамының түсіне ит кіреді. Сол түсіне ит кірген адамның үйінде кішкене балалары болса, сол балалар ұйықтап жатқанда түсіне ит кіріп, шыңғырып жылап оянады. Сосын ол ауруға шалдыққан баланың бір белгісі, бала тілін жалақтатып, ернін жалай береді. Ондай ауруға шалдыққан баланың еңбегі қатпайды, жұмсақ күйінде тұрып алады. Бала арықтап, өсуі баяулай береді. Мұны қазақ «ит тиген» дейді. Ал медицинада оны «рахит» (орысша) ауруы деп айтады. Бұл ауру көбінде үш жасқа толмаған балаларға жиі тиеді. Маған көбінесе емшектегі балаларын ауырды деп алып келетіндер көп. Сосын мен олардан сұраймын, түсінде ит көрдің бе? - деп. Жоқ десе, жақын туыстарыңнан сұрашы түстерінде ит көріп пе? деймін, соңында жақындарының бірінің түсіне ит кіргені белгілі болады. Сонда түске кірген ит жаңағы адамнан немесе ауырған баладан алысырақ торуылдап, жақындамай жүрсе, онда баланың ауруы да емдеуге жеңіл болады. Ал түске кірген ит жақын келіп баланы қапса, онда бала кемтар болып қалуы да мүмкін. Осы ауруды қасқырдың өтімен емдеймін. Яғни, қасқырдың өтін кептіріп қойып, ем-шара кезінде өтке кішкене су тигізіп жібітіп, баланың маңдайына, екі алақанына, төсіне, екі қолтығына, кіндігіне, екі шабына және екі табанына Құран сүрелерін оқып отырып жағамын. Сосын бала сол емнен кейін жақсы болып сауығып кетеді. Осы уақытқа дейін санасам, 5-6 мың адам емдеппін».

Ел арасында «ит тиген» ауруына шалдыққан баланы өлген иттің қубасын қайнатып, соның суына шомылдыру немесе ит өлген жерге аунатып алу сияқты наным-сенімдерге байланысты емдомдар жасалады. Біздің жазып алған материалымызда «ит тиген» ауруына шалдыққан баланы қасқырдың өтімен емдейтіні айтылады. Ш. Уәлихановтың еңбектерінде: «Қазіргі қазақтар мұсылмандық — кіріптар дұғаларды қолданады. Оларды «тұмар» дейді. Ертерек кездерде тұмар: мал, құс сүйектерінен немесе тастардан жасалды. Қасқырдың тілерсегі белдің шойырылуынан, сарп (ревматизм) ауруынан және «көзден» сақтайды деген нанымда қолданылады», – деп жазады [4; 110].

Жалпы қазақ халқының дүниетанымында қасқыр киелі жануар саналады. Сондықтан қазақ өзін «Көкбөрінің тұқымы», рухы биік жұртпыз деп біледі. Қазақтың көшпелі тұрмысында төрт-түлік малдың, яғни қойдың не сиырдың белгілі себептермен желіні ауырып, шамданып ісінсе, 3-5 не 7 күн желінін қасқырдың азу тісімен тырнайды. Содан жаңағы малдың желіні тез жазылып кетіп жататын жәйіттерді экспедиция кезінде де ауыл адамдарынан жиі естідік. Бірақ қазіргі уақытта аталған наным-сенімдер, ескіден келе жатқан емдеу жолдары аса көп қолданыста емес. Дегенмен, бұл құндылықтар қазіргідей медицина ғылымы өркен жаймай тұрған ескі замандардан бері бірге жасасып, халықтың көп кәдесіне жараған, дертіне шипа болған. Мұны қазақ халқының дәстүрлі емдеу жолы, бабалар аманаты деуге болады.

Ақмола облысындағы этнографиялық экспедиция барысында қазақтың дәстүрлі емшілігін ұстанып келе жатқан бірнеше адамды кездестірдік. Мысалы, Ақмола облысы Атбасар ауданының Борисовка ауылында тұратын қарт емші Ырымхан Мұхамеджанұлы обыр (рак) ауруынан басқа аурудың барлық түрін ұшықтау, дем салу тәсілдерімен емдейді. Емшінің айтуынша әкесі Қали молда және Қалидың баласы Қапас деген адамдар ел арасында даңқы шыққан үлкен емшілер болған. Ырымханға емшілік қасиет солардан дарыған. Ол келген ауруларды Құран дұғасын оқи отырып, тамырын ұстайды. Тамырының соғысына қарай ауру белгілерін айырып, ұшықтау немесе қағазға дұға жазып дем салу арқылы емдейді. Кейбір аурулардың қажетіне қарай қазіргі медицинаға баруға кеңес береді. Емші қазіргі адамдарда болатын көптеген аурулардың келу себебі саналатын — арақ пен темекіге әуес адамдарды дұғамен емдейтінін және өзіне келіп бір-ақ рет емделген адамдардың екінші қайтып ішімдік пен темекіге әуесі болмайтынын айтады. Емшінің арақ пен темекіге әуес адамды тамыр соғысынан бұлжытпай анықтайтынын білдік. Ол ауруларды оң қолының саусақтарымен ұстап, сипап емдейтінін айтып, «менің адамдарға салатын инем (укол), емім осы», – деп оң қолының саусақтарын көрсетті.

Дәстүрлі қазақ қоғамында ерекше орын алған қазақ емшілігі туралы Ш. Уәлихановтың еңбектерінде көрсетілген: аурулар шамандардың пікірінше, дене қимылы салдарынан емес, тәңірінің құдіретінен, жын-ыбылыстардан, дұға оқып таза жүрмегендіктен — киелі ауруларға шалдығады. Ондай киелі ауруларды: әдет-ғұрыпты, ырым-жораны және ем жасауды жақсы білетін жоталы-аруақты адамдар ғана емдейтін болған. Қазақтарда барлық аурулар ауыр науқас, жеңіл науқас болып екі категорияға жіктеледі. Ұшық, ұшынбақ жеңіл-желпі аурулар санатына жататындар: адамның жүрегі айнады, басы ауырады, денесі ысиды. Ұшық қазақтардың пікірінше тамақтан болады, яғни тамақтан ұшынады. Қазақтардың тамақты далада ішпеуі, түнге қарай тамақтың бетін жауып қоюына қарағанда, олар өздерінің ескіден келе жатқан нанымынша, түнде жүрген ыбылыстар тамақты арамдап кетеді деп қорқады. Ұшықты ырыммен емдейді, ол емдерді ұшықтамақ дейді. Ұшықты ұшықтау ырымымен емдейді [4; 100].

Емші Ы. Мұхамеджанұлы жеңіл ауруларды көбінде ұшықтау арқылы емдейтіні байқалады. Ұшықтап емдеу әдісі, суық не ыстық суды кеудеге бүрку арқылы, дұға айтылып отырып, тітіркендіру арқылы емдейді. Ш. Уәлихановтың «Ұшық» туралы жазуында, қазақтардың түсінігінде ұшық тамақтан болатынын, соған байланысты тамақтың бетін жауып жүруі, ыбылыстың тамақты былғап кетуінен ауру пайда болады деген көне-наным сенімге байланысты түсініктен туған деп айтады. Ал осы қағида қазіргі ислам дінінің де шартында барын күнделікті тұрмыста көреміз. Ислам діні бойынша да, тамақтың бетін жауып жүрмесе, ондай тамақ харам болады деген түсінік бар. Осыдан көне наным-сенімге байланысты қалыптасқан көп жол-жоралардың, кейінгі ислам дінімен араласып кеткенін аңғаруға болады.

Жалпы қазақтың дәстүрлі емшілігін ұстанушы емшілер, өздерінің емшілік жолдарын жай кәсіп мақсатында емес, ата-бабаларынан өздеріне қонған үлкен жауапкершілік ретінде сезінетіні байқалады. Қазақ емшілігін дәріптеушілер, қазіргі таңдағы медицинадағы сияқты қалыптасқан ақы төлеу т.б. бұлжымайтын заңдылықтарды ұстанбайды. Себебі, бұл емшілік қасиет ең әуелі Құдайдан, сосын ата-бабадан қалған аманат, оны материалдық дүниемен өлшеуге, табыс көзіне айналдыруға болмайды. Ауру, мұқтаж жандарға қол үшін беру міндетіміз деген адамгершілік қағидаларын ұстанады. Егер ауруын емдеткен кісілер тек өздерінің ризалығымен ғана, ақша не басқа заттық дүниемен емшіге «қол ақыңыз» деп рахмет айтса, оны кейде алады, кейде алмайтын да жағдайлар болады. Мысалы, Ы. Мұхамеджанұлына тамыр ұстатып, өзімізде қандай ауру белгілері бар екенін сұрадық. Ол тамырымызды ұстап әрқайсымыздың денсаулығымыз туралы ақпараттарды дәл айтып берді. Біз осы еңбегінің қолақысының қанша болатынын сұрадық. Сонда емші: «Берсеңіздер де, бермесеңіздер де өз еріктеріңіз. Бізде арнайы белгілеген төлем ақы жоқ. Бізге Құдайдан аян келіп, осы қасиет берілді. Біз тек мұқтаж адамдарға қолымыздан келген көмекті береміз. Ешқандай ақы талап етпейміз», – деді. Біз кезіктірген қазақ емшілері, өздеріне Жаратушыдан берілген қасиетті табыс табудың көзіне айналдыру Жаратушының алдындағы сертті бұзу, жаман ырым деп білетінін аңғаруға болады. Құдайдан аян берілудің халық ұғымында жақсылыққа баланатыны туралы Ш. Уәлихановтың еңбектерінде «Ырым — халықпен бірге көптен жасап келе жатқан әдет-ғұрып болып саналады. Ал аян, лепес, жақсылық нышаны ретінде де саналады» [4; 109], – деп жоғарыдан берілген аяның, жақсылық нышаны, Құдайдан адамға берілген кісілік, ізгілікті бұлжымас жол еткен қағида санайтынын көруге болады.

Ақмола облысына жүргізген этнографиялық экспедиция кезінде Ақмола облысы Зеренді ауданының Қызылсая ауылында тұратын жергілікті қазақтар арасында ежелден ақ қайың ағашының қабығынан «сағыз қайнату» дәстүрі сақталғандығын байқадық. Осы ауылдың тұрғыны Қарлығаш Ержанова бала күнінде әжесінен көрген «сағыз қайнату» әдісі туралы айтып берді. Оның айтуынша: ақ қайыңның қабығынан «сағыз қайнату» мезгілі мамыр айының соңы мен маусым айының ортасына дейінгі аралықта ғана болады. Одан ары уақыт өтіп кетсе, қайыңның сөлі бітіп, қабығы қатып кетеді. Осы уақыт аралығында сағыз қайнату үшін ақ қайыңның қабығы (2 дағар) жиналады. Қайыңның ақ қабығын аршыса, ішінде сары қабық болады. Сағызды осы сары қабықтан қайнатады. Біркелкі сары қабықты тазалап, ұсақтап (шырпылап), ауызы тар (*сағызды араластыруға «былгауға», жуандығы көсеудей ағаш сиятын*) сырлы ыдысқа салып, ішіне ештеңе құймай астына от жағып, тек сары қабықтың өзін аздан салып, ағашпен ақырын былғап отырады. Оттың қызуына шыдамай кейде қабық жана бастайды. Бөлек ыдыста арнайы таза суық су дайындап қойылуы тиіс, қабықты от шалғанда былғап отырған ағашты жаңағы суға малып, қайта былғайды, сонда жанып жатқан қабық сөнеді де, еріп, былғап отырған ағаштың ұшына ақырындап сағыз болып орала бастайды. 2 дағар қабық толық қайнатылғанда, жұдырықтың көлеміндегідей сағыз болады. Сағыздың ыстығы (*жұмсақтығы*

иленген қамыр сияқты) басылмай тұрған кезінде, қойдың тоң майын (шыжғырылған) қосады. Сосын сағыз бірігіп, қатып, ары қарай пышақпен кесіп шайнауға болады. Сағыз қайнатудың көнеден келе жатқан әдіс-тәсілдерін білетін Қарлығаш Қазалиқызының айтуынша, бұл сағыздың адамның ауыз қуысына, тістің құрт жеп бүлінуіне, асқазанға, бауыр-бүйрекке емдік қасиеті өте жоғары. Сосын бір қызығы ақ қайыңның қабығынан «сағыз қайнатудың» өзіндік ырым-тыйымдары (*ауыл адамдары сағыз қайнатудың серті деп те айтады*) бар. Сағыз қайнатқанда маңайында мал, не адам жүрсе немесе қарап тұрса қайыңның қабығы күйіп, сағыз болып бірікпей, іріп кете береді. Сондықтан оны жасаушы мен ең сенімді көмекші адам ғана, таңсәриде немесе ел ұйқыға жатқанда барып жасайды. Сонда ол өз бабында сағыз болып жасалады. Оның ең мән беретіні басты жасалу серті (шарты) осындай, оған мал не адам кедергі келтірмеуі керек.

Ақ қайыңның қабығынан «сағыз қайнату» дәстүрі — Сарыарқа өңірінде ғана бар салт екені анық. Бұлай дейтініміз, Шығыс Қазақстан, Жетісу, Оңтүстік Қазақстан жерін мекендеген қазақтарда жердің, климаттың жағдайына байланысты жаратылған өсімдіктер мен қарағайлардан алынып пайдаланылатын сағыздың түрлері болады. Мысалы, қарағай, шырша-самырсын көп өсетін Шығыс Қазақстан мен Жетісу жеріндегі тау жайлаған қазақтар қарағайдан ағып тұратын жабысқақ сұйықтықты алып, тазалап шайнап «қарағай сағыз» (шәйір) жасайды. Ал Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда жеріндегі қазақтарда құмда өсетін сүттіген деген шөптің тамырынан қоңыр, жұмсақ түйіршік затты алып тазалап, «құм сағыз» жасайды. Ал ақ қайыңның қабығынан сағыз жасау, бұл Арқа қазақтарына, нақтырақ айтсақ, біздің зерттеу нысанымыз болған ақ қайыңы көп өсетін, Ақмола жеріндегі қазақтарға тән салт деуге болады.

Жалпы қазақ тарихында ақ қайың ағашының ішерге ас таба алмай, жаппай аштыққа ұшыраған халқымызға қорек, азық болғаны туралы тарихи деректерде айтылады. Мысалы, қазақта «Қайың сауған» деген ертеден келе жатқан тарихи күй бар. Зерттеушілердің жазуынша бұл күй қазақ тарихында «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деп аталатын жоңғар шапқыншылығымен байланысты елдің басына түскен қиын заманның ескерткіші ретінде жеткен ұлы туынды, Байжігіттің (шамамен 1705 жылы туған) күйі [30; 66-68]. Ол күй жоңғар шапқыншылығы кезінде жұтқа ұшыраған елдің, бұр жарған қайыңның бүйірін тіліп, шырынын ішкен қазақтың сол кездегі аса ауыр тағдырын бейнелейді. Жазушы-тарихшы М. Мағауин: «...күй бүкіл халықтық трагедияны сипаттайтын симфония тәрізді. Азынаған зармен басталған домбыра үні бірте-бірте сазға ауыса бере тыншиды. Күй әуенінде қайғыдан гөрі мұң басым, түңіліс жоқ, үміт бар».

Ел аузында «Қайың сауған» жұты туралы:

«Қара нар қанын сығып алушы едік,

Қайыңды көктей тіліп сауушы едік» [31], – деп келетін сол замандағы қазақтың ауыр тағдырын суреттейтін зарлы туындылар бар.

Қазіргі кезде қайың ағашы көп өсетін Арқа жерін мекен еткен елде, оның ішінде Ақмола жеріндегі қазақтарда әлі күнге дейін көктемде бүрлеген қайың ағашының шырынын сусын ретінде ішеді. Бұл сонау «Ақтабан шұбырынды» заманының «Қайың сауған» аталып ел есінде қалған оқиғадан бұрын ел өмірінде жалғасып келе жатқан үрдіс екені анық. Ал, зерттеуімізде кездескен ақ қайыңның қабығынан «сағыз қайнату» дәстүрі де қазақтың «Қайың сауған» заманынан арғы уақыттардан бері атадан-балаға жалғасып келе жатқан салт екені анық. Қазіргі таңда елдің арасында бұл «сағыз қайнату» салты әдеттегі назар аударуға тұрмайтын, өткеннің ескерусіз дүниесі сияқты, күннен-күнге ұмыт бола бастағаны байқалады. Себебі, «сағыз қайнату» салтын қазіргі уақытта Ақмола өңіріндегі аздаған қариялардың ғана ұстанып отырғанын анықтадық. Ал, шындығында ерте заманнан бері қайың ағашынан алынып, халқымызға құнарлы ас, шипалы ем болып келген осы бір нәрлі дүние, қазіргі жаңа технология заманында нағыз ұлттық өнім ретінде бағаланатын құндылықтар болуға тиіс. Дегенмен, экспедиция барысында кейінгі ұрпақ өкілдерінің аталған құндылықтарды сақтау, жалғастыруда немқұрайлы қарайтындығы байқалады. Тіпті, ата-баба тәжірибесінің белгісі ретінде қалған осы салттың аты да ұмытыла бастаған.

Қорытынды

Сарыарқа қазақтарының этнографиялық құндылықтарын кешенді зерттеу нәтижесінде жинақталған тың материалдар негізінде дайындалған мақаланы қорытындылай келе мынадай тұжырымдарға тоқталамыз. Арқа қазақтарында сақталған қазақ емшілігіне байланысты этнографиялық құндылықтардың байырғы үлгілерін, тек жасы егде тартқан адамдардың әлі де сақтап отырғаны байқалады. Ал, аталған құндылықтарды сақтау, насихаттауда жастардың белсенділігінің

төмен екендігі көрінеді. Рухани мұраның атадан-балаға жалғасуының ең басты шарттары — біріншіден, мемлекеттік тілге байланысты. Екіншіден, ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрыпқа байланысты құндылықтары халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігінің бір бөлшегі ретінде толық айналымда болғанда ғана жас ұрпаққа берілетіні сөзсіз.

Тәуелсіздік алған жылдары елімізге шет елден оралған қандастардың басым бөлігінің осы Сарыарқа жеріне қоныс тепкені белгілі. Сол келген көшпен қазақтың салт-дәстүрі, материалдық және материалдық емес мәдени мұра түрлері жаңғырды. Экспедиция барысында да ұлттық мәдени құндылықтарды сақтаушылардың негізгі бөлігі қандастар екендігін анықтады. Бірақ, тағы бір назар аударған мәселе — қандастармен келген ұлттық салт-дәстүрге, тіл мен өнерге қатысты рухани құндылықтардың бірқатарының бұл күнде ұмыт бола бастағаны айқын байқалады. Оның басты себебі, біздің өмір сүру дағдымыздың жаңаша бағытқа бет бұрып, ата-бабадан қалған салт-дәстүрлердің күнделікті тұрмыс-тіршілігіміздегі қажеттілігінің төмендігі. Сол қандастармен келген рухани құндылықтардың мәдени-рухани өмірімізде өзектілігін жоғалтуы. Сонымен қатар, қандастардың алғаш елге оралғанда, өздерімен келген немесе елде туған бүгінгі ұрпақтарының ұстанымдары мен өмір салттары қазіргі жаңа заманның талабына бет бұрып, урбанизациялық үдеріске араласып кетті.

Рухани мұраны жадында сақтаған үлкендердің қатары күннен-күнге сиреуде. Одан басқа, күнделікті тіршілік дағдысында қолданыста болмағасын рухани құндылықтар ұмытыла бастаған. Ұлттық құндылықтарды сақтаудағы бұл мәселелер, тек бір ғана Арқа қазақтарындағы жағдайдың көрінісі емес, жалпы Қазақстанның барлық өңіріне тән құбылыс. Сондықтан, Қазақстанның материалдық емес мәдени мұрасын жинау, сақтау, насихаттаудың маңыздылығы мемлекеттің мәдени басқару мекемелерінің басты назарында болуы аса қажет.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің АР14972919 «Ұлттық бірегейлік аспектісінде, шетелден оралған қазақтардың музыкалық мәдениетінің аймақтық-орындаушылық стилін тарихи-мәдени тұрғыдан зерделеу» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасында материалдық емес мәдени мұраны қорғау және дамыту жөніндегі тұжырымдама туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 29 сәуірдегі № 408 қаулысы. — [Электронды ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300000408>
- 2 Аравин П.В. Қазақстанның музыка мәдениеті. Мақалалар мен материалдардың жиынтығы / П.В. Аравин, Б.Г. Ермакович. — Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1957. — 180 б.
- 3 Радлов В.В. Алтын сандық / В.В. Радлов. — Алматы: Ана тілі, 1993. — 256 б.
- 4 Уәлиханов Ш. Тәңірі. Таңдамалы / Ш. Уәлиханов. — Алматы: Полиграфкомбинат, 2013. — 392 б.
- 5 Марғұлан Ә.Х. Шығармалары / Ә.Х. Марғұлан. — Алматы: Алатау баспасы, 2007. — 432 б.
- 6 Затаевич А.В. 1000 песен киргизского народа / А.В. Затаевич. — Оренбург: Киргиз. гос. изд-во, 1925. — 464 с.
- 7 Затаевич А.В. 500 песен и кюев казахского народа / А.В. Затаевич. — Алма-Ата: Наркомпрос КазАССР, 1931. — 350 с.
- 8 Жұбанов А. Замана бұлбұлдары / А. Жұбанов. — Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1963. — 442 б.
- 9 Бекмұханбет Б.Д. Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының фольклорлық зертханасы / Б.Д. Бекмұханбет, М.Ш. Мылтықбаева, Ә.С. Сабырова, А.Р. Пазылова, А.А. Дәрібаева, К.И. Қайрулла — Алматы: Құрманғазы ат. ҚҰК, 2019. — 240 б.
- 10 Беккожина Т. Қазына / Т. Беккожина. — Алматы: Жалын баспасы, 1979. — 112 б.
- 11 Аманов Б.Ж. Дәстүрлі қазақ музыкасы және XX ғасыр / Б.Ж. Аманов, Ә.И. Мұхамбетова. — Астана: Мастер По, 2013. — 332 б.
- 12 Каракулов Б.И. Форма и ладовость в казахских обрядовых песнях / Б.И. Каракулов // Изв. АН КазССР. Сер. филол. — 1979. — № 3. — С. 39–42.
- 13 Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері / А. Сейдімбек. — Астана: Күлтегін, 2002. — 832 б.
- 14 Утегалиева С. О музыкальной стилистике домбровых кюев-шертпе / С. Утегалиева // Вопросы музыкальной культуры и образования: сб. ст., посвящ. 20-летию Независимости Казахстана. — Вып. 2. — Алматы, 2011.

- 15 Ерзакович Б.Г. Қазақ музыка фольклорының тарихнамасы / Б.Г. Ерзакович, З.Қ. Қоспақов. — Алматы: Ғылым, 1986. — 112 б.
- 16 Шегебаев П. Қазақ музыка әдебиеті / П.Шегебаев, С. Елеманова. — Астана: ҚазҰОУ, 2011. — 104 б.
- 17 Бердибай А. Система вставных элементов в казахской структуре казахских традиционных песен / А. Бердибай // Поиск. — 2014. — № 2. — С. 17–22.
- 18 Жүзбай Ж. Мұнды қыз. Халық композиторы Аққыз Ахметқызының күй мұрасы / Ж. Жүзбай. — Қарағанды: Болашақ баспа, 2017. — 235 б.
- 19 Малдыбаева Р.С. Творческая личность кюйши в музыкальной культуре XX века: дис. ... канд. искусств: 17.00.02 — «Музыкальное искусство» / Р.С. Малдыбаева // ИЛИ им. М.О. Ауэзова. — Алматы, 2005. — 135 с.
- 20 Мүптекеев Б. Қазіргі қазақ музыкасы / Б. Мүптекеев // Музыкалық-этнографиялық экспедиция материалдар жинағы. — Астана: 2012. — 60 б.
- 21 Сабирова А. Традиционная казахская песня в аспекте древнемифологических верований / А. Сабирова // Абай и Шакарим: философия музыки и песенный стиль. Вопросы изучения казахской традиционной песни. — Алматы, 2014. — С. 196–205.
- 22 Байбек А. Домбра как фактор ладообразования устно-профессиональных песен Арки (практический аспект) / А. Байбек // Материалы Междунар. конф. «Проблемы современного музыкознания и этноорганологии», посвящ. 90-летию Болат Сарыбаева. — Астана, 2017. — С. 44–50.
- 23 Ұлы даланың көне сарындары: Антология. Үш томдық. Музыкалық фольклор. Дәстүрлі ән өнері // Жауапты редактор А.Ж. Қазтуғанова. — Алматы: Brant Book, 2019. — 752 б.
- 24 Стамғазиев Р. Назқоңыр / Р. Стамғазиев, М. Әбуғазы. — Алматы, 2016. — 424 б.
- 25 Әбуғазы М. Қазақтың домбыра өнері / М. Әбуғазы. — Алматы: Нұрсәт баспасы, 2016. — 485 б.
- 26 Әбілкасымов Е. Қазақстанның халық емшілері. Анықтама / Е. Әбілкасымов. — Алматы: Атамұра, 1993.
- 27 Маулет А. Ақмола облысының материалдық емес мәдени мұрасы: кешенді экспедициялық зерттеулер. I том = Нематериальное культурное наследие Акмолинской области: комплексные экспедиционные исследования. I том = Intangible cultural heritage of Akmola region: comprehensive expeditionary research. Vol. I. / А. Маулет. — Астана, 2022. — 600 б. (қазақ, орыс, ағылшын тілінде).
- 28 Әбдіраман Ө. Қазақтың кара емдері / Ө. Әбдіраман. — Алматы: 1999. — 152 б.
- 29 Тойшанұлы А. Шетел қазақ фольклоры: монография / А. Тойшанұлы. — Алматы: Қазақ университеті, 2014. — 452 б.
- 30 Әбуғазы М. Шығыстың шыңырау күйлері / М. Әбуғазы. — Өскемен, 2009. — 303 б.
- 31 Мағауин М. Күй иесі Байжігіт / М. Мағауин // «Жұлдыз» журналы. — 1976. — № 9. — Б.180-185.

А. Маулет, Л.Т. Тлегенова

Этнографические ценности казахов Сарыарки: народная медицина (по материалам Акмолинской этнографической экспедиции)

Сегодня очень актуальна проблема сохранения национальных духовных и культурных ценностей. В статье представлены материалы о народной медицине казахов Сарыарки (по материалам Акмолинской этнографической экспедиции), дошедших до наших дней. Сведения, собранные в ходе комплексных этнографических исследований, представлены в сопоставлении с историческими данными. Обращено внимание на то, что у казахов Акмолинской области эти этнографические ценности напрямую передавались по наследству. Информация о казахской традиционной медицине систематизирована на основе материалов, собранных в ходе исследовательской экспедиции, проведенной авторами статьи, в Акмолинскую область в 2021–2022 годах.

Ключевые слова: казахское целительство, Сарыарка, традиции, ценности, этнография, Ақмола, культурное наследие, нация, экспедиция, преемственность поколений.

A. Maulet, L.T. Tlegenova

Ethnographic values of the Kazakhs of Saryarka: traditional medicine (based on materials from the Akmola ethnographic expedition)

Today the problem of preserving national spiritual and cultural values is very relevant. This article presents materials about the folk medicine of the Kazakhs of Saryarka (based on materials from the Akmola ethnographic expedition), which have survived to this day. Information collected through comprehensive ethnographic research is presented in comparison with historical data. Attention is drawn to the fact that among the Kazakhs of the Akmola region these ethnographic values were directly inherited. Information about Kazakh

traditional medicine is systematized on the basis of materials collected during a research expedition conducted by the authors of the article to the Akmola region in 2021-2022.

Keywords: Kazakh healing, Saryarka, traditions, values, ethnography, Akmola, cultural heritage, nation, expedition, continuity of generations.

References

- 1 Qazaqstan Respublikasynda materialdyq emes madeni murany qorgau zhane damytu zhonindegi tuzhyrymdama turaly Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2013 zhylgy 29 sauirdegi N 408 qaulysy [Resolution No. 408 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated April 29, 2013 on the concept of protection and development of intangible cultural heritage in the Republic of Kazakhstan]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300000408> [in Kazakh].
- 2 Aravin, P.V., & Erzakovich, B.G. (1957). Qazaqstannyn muzyka madenieti. Maqalalar men materialdardyn zhiyntygy [Music culture of Kazakhstan. Collection of articles and materials]. Almaty: Qazaq memleket baspasy [in Kazakh].
- 3 Radlov, V.V. (1993). Altyn sandyq [Golden chest]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 4 Ualikhanov, Sh. (2013). Taniri. Tandamaly [God. Selected]. Almaty: Poligrafkombinat [in Kazakh].
- 5 Margulan, A.Kh. (2007). Shygarmalary [Works]. Almaty: Alatau baspasy [in Kazakh].
- 6 Zataevich, A.V. (1925). 1000 pesen kirgizskogo naroda [1000 songs of the Kyrgyz people]. Orenburg: Kirgizskoe gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].
- 7 Zataevich, A.V. (1931). 500 pesen i kиеv kazakhskogo naroda [500 songs and cues of the Kazakh people]. Alma-Ata: Narkompros Kazakskoi ASSR [in Russian].
- 8 Zhubanov, A. (1963). Zamana bulbuldary [Modern nightingales]. Almaty: Qazaqtyn memlekettik korkem adebiet baspasy [in Kazakh].
- 9 Bekmukhanbet, B.D., Myltykbaeva, M.Sh., Sabyrova, A.S., Pazylova, A.R., Daribaeva, A.A., & Kairulla, K.I. (2019). Qurmagazy atyndagy Qazaq ulttyq konservatoriiasynyn folklorlyk zertkhanasy [Folklore Laboratory of the Kazakh National Conservatory named after Kurmagazy]. Almaty: Qurmagazy atyndagy Qazaqtyn ulttyq konservatoriasy [in Kazakh].
- 10 Bekkozhiba, T. (1979). Qazyna [Treasures]. Almaty: Zhalyn baspasy [in Kazakh].
- 11 Amanov, B.Zh., & Mukhambetova, A.I. (2013). Dasturli qazaq muzykasy zhane XX gasyr [Traditional Kazakh music and the 20th century]. Astana: Master Po [in Kazakh].
- 12 Karakulov, B.I. (1979). Forma i ladovost v kazakhskikh obriadovykh pesniakh [Form and rhythm in Kazakh ritual songs]. *Izvestiia Akademii nauk Kazakhskoi SSR. Seriya filologicheskaiia — Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Philological series*, 3, 39–42 [in Russian].
- 13 Seidimbek, A. (2002). Qazaqtyn kui oneri [Kazakh music art]. Astana: Kultegin [in Kazakh].
- 14 Utegalieva, S. (2011). O muzykalnoi stilistike dombroykh kиеv-shertpe [About the musical style of dombra kyui-shertpe]. *Voprosy muzykalnoi kultury i obrazovaniia: sbornik statei, posviashchennyi 20-letiiu Nezavisimosti Kazakhstana — Questions of musical culture and education: a collection of articles devoted to the 20th anniversary of the Independence of Kazakhstan*, 2. Almaty [in Russian].
- 15 Erzakovich, B.G., & Kospakov, Z.K. (1986). Qazaq muzyka folklorynyn tarikhnamasы [Historiography of Kazakh music folklore]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 16 Shegebaev, P., & Elemanova, S. (2011). Qazaq muzyka adebieti [Kazakh music literature]. Astana: Qazaq ulttyq oner universiteti [in Kazakh].
- 17 Berdibai, A. (2014). Sistema vstavnykh elementov v kazakhskoi strukture kazakhskikh traditsionnykh pesen [A system of inserted elements in the Kazakh structure of Kazakh traditional songs]. *Poisk — Search*, 2, 17–22 [in Russian].
- 18 Zhuzbai, Zh. (2017). Mundy qyz. Khalyq kompozitory Aqqyz Akhmetqyzynyn kui murasы [Sad girl. Song heritage of folk composer Akkyz Akhmetovna]. Qaragandy: Bolashaq baspa [in Kazakh].
- 19 Maldybayeva, R.S. (2005). Tvorcheskaia lichnost kiuishi v muzykalnoi kulture XX veka [The creative personality of the artist in the musical culture of the XX century]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 20 Muptekeeв, B. (2012). Qazirgi qazaq muzykasy. Muzykalyq-etnografialyq ekspeditsiia materialdar zhinagy [Modern Kazakh music]. Astana [in Kazakh].
- 21 Sabirova, A. (2014). Traditsionnaia kazakhskaia pesnia v aspekte drevnemifologicheskikh verovaniі [Traditional Kazakh song in the aspect of ancient mythological beliefs]. *Abai i Shakarim: filosofiia muzyki i pesennyi stil. Voprosy izucheniia kazakhskoi traditsionnoi pesni — Abai and Shakarim: philosophy of music and song style. Questions about studying Kazakh traditional songs*. Almaty [in Russian].
- 22 Baibek, A. (2017). Dombra kak faktor ladoobrazovaniia ustno-professionalnykh pesen Arki (prakticheskii aspekt) [Dombra as a factor of tone formation of oral professional songs of Arka (practical aspect)]. *Materialy Mezhdunarodnoi konferentsii «Problemy sovremennogo muzykoznaniiia i etnoorganologii», posviachshennoi 90-letiiu Bolata Sarybaeva — Materials of the International conference “Problems of modern musicology and ethnoorganology”, dedicated to the 90th anniversary of Bolat Sarybayev*. Astana [in Russian].

- 23 Kaztuganova, A.Zh. (2019). Uly dalanyn kone saryndary: Antologiiia. Ush tomdyq. Muzykalyq folklor. Dasturli an oneri [Ancient Ulans of the Great Plain: Anthology. Three volumes. Musical folklore. Traditional song art]. Almaty: Brant Book [in Kazakh].
- 24 Stamgaziev, R., & Abugazy M. Nazkonyr [Nazkonur]. Almaty [in Kazakh].
- 25 Abugazy, M. (2016). Qazaqtyn dombyra oneri [Kazakh dombra art]. Almaty: NursAt baspasy [in Kazakh].
- 26 Abilkasymov, E. (1993). Qazaqstannyn khalyq emshileri. Anyqtama [Folk healers of Kazakhstan. Reference]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 27 Maulet, A. (2022). Aqmola oblysynyn materialdyq emes madeni murasy: keshendi ekspeditsiialyk zertteuler. I tom = Nematerialnoe kulnurnoe nasledie Akmolinskoi oblasti: kompleksnye ekspeditsionnye issledobaniia. I Tom = Intangible cultural heritage of Akmola region: comprehensive expeditionary research. Vol. I. Astana [in Kazakh, in Russian, in English].
- 28 Abdiraman, O. (1999). Qazaqtyn qara emderi [Kazakh black remedies]. Almaty [in Kazakh].
- 29 Toishanuly, A. (2014). Shetel qazaq folklori [Foreign Kazakh folklore]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 30 Abugazy, M. (2009). Shygystyn shynyrau kuileri [Abyssal states of the East]. Oskemen [in Kazakh].
- 31 Magauin M. (1976). Kui iesi Baizhigit [Owner Baizhigit]. “Zhuldyz” zhurnaly — Journal “Star”, 9 [in Kazakh].

Д.З. Нурбаева*, З.О. Дукенбаева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: dina.nis01@gmail.com; dukenbaevazo@mail.ru)*

Ұзақбай Құлымбетов Қазақ АКСР Халық Комиссарлары кеңесі төрағасының орынбасары қызметінде

Қатпары қалың тарихтың кез келген дәуірінде халқының болашағы мен ертеңгі күні үшін өз өмірін сарп еткен тұлғалар аз болмады. Солардың бірі емес, бірегейі, өмірі қысқа болса да саналы ғұмырын ел мүддесіне жұмыс жасап, мұғалімдік қызметтен Қазақ КСР Орталық Атқару комитетінің төрағасы қызметіне дейін көтерілген тұлға — Ұзақбай Желдірбайұлы Құлымбетов болатын. Мақалада Қазақ АКСР Халық Комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары ретінде атқарған қызметтері туралы айтылады. Бұл кезең Қазақстан тарихындағы аса ауыр жылдармен сәйкес. 1931-1933 жылдардағы ашаршылық қазақ халқын қалың құрсауға алған болатын. Зерттеу мұрағат құжаттарына сүйеніп жазылды. Мұрағатта сақталған мәліметтер Ұзақбай Құлымбетовтің сол кезеңде атқарған қызметі туралы көптеген ақпараттарға қол жеткізуге мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижесі ретінде қазақ халқының болашағы үшін күрескер тұлғаның есімін халқы білуі тиіс. Қарапайым халықтың зардап шекпеуі үшін мемлекеттік саясаттың салықалы болуын талап ету маңызды. Мемлекеттің тірегі — халық. Сондықтан да билік халықта болғанда ғана ел ертеңі үшін алаңдамай жарқын болашақ құра алады.

Кілт сөздер: Ұзақбай Құлымбетов, Халық Комиссарлары кеңесі, Қазақ АКСР-ы, Қазақ КСР-ы, ұжымдастыру салдары, ашаршылық.

Kipicne

1891 жылы Ақтөбе өңірінің Ырғыз уезі, Аманкөл болысында дүниеге келген Ұзақбай Құлымбетов сонда екі сыныптық орыс-қазақ училищесінде білім алған. Кейін 1912 жылы Ақтөбеде мұғалімдер даярлайтын училищесінде білімін жетілдіріп, Ырғыз және Торғай ауылдарында ұстаздық қызмет атқарған. 1919-1922 жылдары Ырғызда революциялық комитеттің төрағасы қызметін атқарумен саясатқа аяқ басқан. 1923 жылы Ақмола губерниялық атқару комитетінде төраға қызметінде болған. 1925-1937 жылдары Қазақ АКСР Халық шаруашылығы кеңесінің төрағасы, Қазақ өлкелік Ішкі және сыртқы сауда халық комиссары, Қазақ АКСР Халық Комиссарлар кеңесі төрағасының орынбасары қызметінде, кейін Қазақ Орталық Атқару комитетінің төрағасы қызметтерін атқарған. Республикадағы маңызы бар қызметтерде болған әрбір жылында өзінің қызметтік бабында халықтың мүддесіне қызмет жасауға тырысқан. Бүгінгі мақалада Ұзақбай Желдірбайұлы Құлымбетовтің Қазақ АКСР Халық Комиссарлары кеңесі төрағасының орынбасары қызметі туралы мұрағат материалдарына сүйене отыра айтатын боламыз.

Ұзақбай Құлымбетов ХХ ғасырдың 20-30-жылдары Қазақстанда жүргізілген социалистік өзгерістердің қызу қайнаған шағында қызмет атқарған. Атап айтатын болсақ, ұжымдастыру саясаты мен индустрияландыру жылдары, мәдени төңкеріс пен әкімшілік-аумақтық аудандастыру, әліпби реформасы кезінде, еліміздің астанасын Қызылордадан Алматыға көшіру және тағы да басқа саяси маңызы бар оқиғалардың басы-қасында жүрген.

Ұ. Құлымбетов еліміздің экономикасына нарықтық қатынастарды енгізуге жәрмеңкелердің орны маңызды екендігін жақсы біліп түсінген болатын. Сондықтан Темірде, Ойылда, Қояндыда, Қарқарада, Қызылорда мен Әулиеатада ұйымдастырылған жәрмеңкелердің қарқынды жұмыс жасауы үшін оны мемлекет тарапынан қолдауға мән берген. Жәрмеңкелік сауданың жандануы үшін жәрмеңкелерден алынатын алым-салық көлемін азайту, темір жол және су көлігінің тарифтерін төмендету, кеден ісін жетілдіруді алға қойған.

1927 жылдың 18 қаңтарында Ұзақбай Құлымбетовтің РСФСР-дің ХКК-не Қазақстан территориясындағы жәрмеңкелік сауданың қызметін жандандыру туралы хатында: «Қазақстан шаруашылығындағы өзіне тән ерекшеліктердің бірі жәрмеңкелер болып табылады. Жәрмеңкелер өз

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: dina.nis01@gmail.com

тарихының бастауын ерте кезден алады. Жәрмеңкелік сауда өлкенің экономикалық талаптарына сәйкес келетін тауар айырбастаудың бір әдісі ретінде қалыптасқан. Сонымен қатар қала мен ауыл арасындағы экономикалық байланыс үшін де тиімді.

Қазақстан өлкесіндегі жәрмеңкелік сауданың мемлекеттік маңыздылығын және оның болашақтағы қызметінің маңыздылығын болжай отыра, ККСР ХКК-сі ескі өлкелік жәрмеңкелердің үлгісінде 1927 жылдан бастап жәрмеңкелік сауданың дамуын заң жүзінде дамуын қолдайтындықтары туралы шешімге келді. Бұндай шешім соңғы уақыттардағы жәрмеңкелік сауданың қызметінің жүйелі үлгісіне негізделіп отыр. Жәрмеңкені жандандырып, ел экономикасын оңтайландыру мақсатында:

1. Жәрмеңкелі сауданы кез келген мемлекеттік және жергілікті алым-салықтан босатуды;
2. КСРО-ның барлық су және темір жолдарында жәрмеңкелік жүктеріне қолданыстағы тарифті 25 пайызға төмендетуді;
3. Қолданыстағы жәрмеңкелік жүктерді сақтандыру тарифін 20 пайызға төмендетуді;
4. Акцизделетін тауарларды жәрмеңкелерге жөнелтетін мекемелерге, кәсіпорындарға, тұлғаларға акциздік салықтарды жәрмеңке аумағында орналасқан қоймаларға аударуға және қоймалардан тауарлар шығарылған кезде акцизді төлеуге рұқсат беру туралы;
5. Бахтинск, Кузсунск, Хоргос, Атбашинск және Урянхайск кедендері арқылы Қоянды және Қарқара жәрмеңкелеріне тегін (лицензиясыз) және бажсыз өтуге;
6. Осы жәрмеңкелер, сондай-ақ осы жәрмеңкелерде сатып алынған КСРО өнімдері, экспорттауға тыйым салынған тауарларды қоспағанда Қытайдан, Моңғолиядан, Урянхан өлкесінен жеткізілетін және сатқан жерінде сатылмаған тауарларды Қоянды және Қарқара жәрмеңкелерінің жәрмеңке комитеттерінің сертификаттары бойынша 5-тармақта көрсетілген кеден органдары арқылы тегін (лицензиясыз) және бажсыз әкетуге ККСР ХКК-і РСФСР ХКК-нің алдында 1927 жылы Темір, Ойыл, Қоянды, Қарқаралы, Қызылорда және Әулиеата секілді өлкелік жәрмеңкелеріне осы жеңілдіктерді беруді сұрап жазған хатында Ұ. Құлымбетовтің экономикалық білімі мен тарихи білімінің бай екенін байқаймыз [1, 7-8].

Қазақ елінің тарихы мен салт-дәстүрін бойына сіңіріп өскен тұлға өзінің қызметі барысында жергілікті халықтың мүддесін алға қойып, шешім шығаруда соны басшылыққа алғандығын бірнеше құжаттарда қалған қолтанбасы дәлелдей түседі. Ұзақбай Құлымбетовтің ел экономикасын дамытуда жергілікті халықтың мүддесіне сәйкес келетін жолды көрсетуі, ел экономикасын жетілдіру ісінің халықтың мүддесімен астарласып кетуіне себепші болды.

Зерттеу әдістері

Мақалада мұрағаттық материалдар мен ашаршылық жылдарына арнап шығарылған еңбектерге талдау және синтез әдісі негізінде зерттеулер жасалынды. Мақала ғылыми жүйелілікке, салыстырмалы талдауға және тарихи принципке негізделген. Зерттеуді хронологиялық және тақырыптық саралауда методологиялық ғылыми әдістер қолданылды. Зерттеудің ғылыми принциптерін басшылыққа алып, мұрағаттық құжаттарға талдау жасалды.

Нәтижелері

Ұзақбай Құлымбетовтің 1927-1932 жылдардағы қызметі өлкедегі және партия орындарының асыра сілтеушілікпен өрескел қателіктерге жол берген уақытымен сәйкес келді. Өлкедегі асыра сілтеушіліктің салдарынан еліміздегі 40 миллионға жуық мал басы 10 есе кеміп кетті. Малмен күнелтіп келген қазақ халқы, алдындағы ішіп отырған асынан айырылып, дәстүрлі шаруашылығы құрдымға кетіп, бірнеше айдың ішінде босқынға айналып шыға келді.

1931-1933 жылдардағы ашаршылықтың зардаптарымен күресу барысында Ұзақбай Құлымбетов өзінің іскерлігімен көзге түсті. Аштық салдарынан өздерінің туған өлкелерін тастап, бас сауғалауға мәжбүр болған қазақ халқының жағдайын Орталыққа шырылдап жеткізумен болды. Қолында бар құзыреттілігін пайдалана отырып, аш халыққа пана болуға тырысты. Қазақстанның оңтүстігіне, Алматыға үдере көшкен халықтың жағдайын жасап, пана болуға, мүмкіндігінше халықты жұмысқа орналастырып, азық-түлікпен қамтамасыз ету жұмыстарын өзінің жеке қадағалауында ұстап отырған. Өз жұмыстарына салғырт қарап, бөлінген қаражатты халықтың жағдайын оңтайландыруға күш салмаған басшыларға жеке тапсырмалар беріп, тез арада жағдайды реттеуді тапсырған. Тапсырмаларының уақытылы орындалғанын жіті бақылауында ұстағандығын мұрағат беттеріндегі құжаттар дәлелдей түседі. Мысалы 1932 жылғы 28 қарашадағы Ұ. Құлымбетовтің Қарағанды облыстық атқару комитетіне көшіп келушілерді орналастыру шаралары туралы нұсқау хатында:

«Қолда бар мәліметтерге сүйенсек, Жаңаарқа өңіріне қоныс аударғандарды қоныстандыру мәселесі күні бүгінге дейін шешімін таппай, бұл ауданның экономикалық жағдайы өте шиеленісіп отыр. Жаңаарқа өңірінің жағдайын жақсартуға Облыстық атқару комитетінің қарауына мемлекеттен бөлінетін азық-түлік пен ақша ресурстары, ең жақсы жағдайда, елге оралғандардың елге оралу көшін толығымен жоюға және ақырындап оларды экономикалық тұрғыдан айтарлықтай реттеуге толық мүмкіндік береді. Бізде қазір бұлардың екеуі де жоқ.

Жоғарыда айтылған мән-жайларды ескере отырып, Халық комиссарлар кеңесі сізге шұғыл түрде ерекше қатаң шаралар қабылдауды, атап айтқанда, мемлекеттік азық-түлік пен бөлінген ақшалай қаражатты ұтымды бөлу арқылы өнеркәсіптік қор мен ақша ресурстарын босатуды арттыруды ұсынады. Сізге тапсырылған қаражатты және сондай-ақ аймақтағы басқа қаржы көздерін тауып, қаржыны жағдайды реттеу үшін пайдаланыңыз. Өз шараларыңыз туралы ағымдағы жылдың 10 желтоқсанынан кешіктірмей бізге телеграф арқылы хабарлаңыз» [2, 142].

Қазақстанда жүргізілген солақай саясаттың салдарынан өз жерлерін тастап кетуге мәжбүр болған халық еліміздегі индустрияландыру жақсы жүзеге асқан аймақтарға ағыла бастады. Олардың көбі қазақ ауылынан шыққан күнкөріс үшін өндіріс пен құрылыс орталықтарына ағылған болатын. Өндірісі өркендеген қалалар қатарында ел астанасы Алматы, халықтың жиі қоныс аударатын өңіріне айналды. Қалыптасқан жағдайлар қала халқының санының табиғи өсіммен емес, босқындар санынан өсуіне себепші болды. 1931-1937 жылдарда қалаларға жалпы саны 390 мың адам көшіп келген екен. Басқа халықты қоспағанда қазақтар 1926 жылы қала халқының 2 пайызын құраған болса, 1959 жылы 24,3 пайызын құраған екен. Ел астанасына босқан халықтың ағылуы Орталық комитетті алаңдатпай қоймады. Мұрағаттар деректерінде Алматы вокзалы маңында қайыр сұрауға мәжбүр болған халық туралы осындай құжаттар кездеседі.

1932 жылғы 15 желтоқсандағы Ұ. Құлымбетовтің Алматы облыстық атқару комитетіне көшіп келушілерге материалдық және азық-түлік көмек көрсету және оларды жұмысқа орналастыру туралы хатында: «Соңғы уақытта Алматы қаласы мен вокзалға және қалаға жақын аудандардан көшіп келушілердің белгілі бір ағыны байқалуда.

Бұл көшіп келушілерге Үкіметтің осыған байланысты бірнеше рет берген нұсқауына сәйкес оларды тезірек жұмысқа орналастыру мәселесінде уақтылы көмек көрсетілмеуі оларды қала аралап, бір үзім нан сұрауға мәжбүрлейді.

Осыны ескере отырып, Халық комиссарлар кеңесі Сізге қалыптасқан жағдайды жою шараларын дереу қабылдауды ұсынады, бұл үшін қалалық кеңестен көшіп келушілер жинақталған кезде оларды алдын-ала материалмен қамтамасыз ететін жауапты адам тағайындау қажет, сосын азық-түлікпен қамтамасыз етіп, КНК-Еңбекпен келісе отырып, оларды жұмысқа орналастыру керек. Бұл жұмысты жүргізу үшін қалалық мәслихатқа қалалық бюджеттен белгілі бір қаржы бөлу қажет.

Көшіп келушілерге алғашқы көмек көрсету үшін оларды жұмысқа орналастырмайынша, оларды қаладағы тиісті үйге апару керек, онда санитарлық тәртіп те сақталуы тиіс.

Өзіңіздің жүргізетін іс-шараларыңыз туралы 16 желтоқсаннан кешіктірмей маған хабарлауыңыз керек» [3, 35].

Ұзақбай Құлымбетовтің жеке тапсырмасымен Алматы көшелеріндегі жағдай реттеле бастаған. Көшіп келушілерге мүмкіндігінше жұмыстар ұсынылып, азық-түлік бойынша көмектер көрсетілді. Жан сауғалаған халық өлмесінің күнімен солтүстіктен оңтүстікке, шығыстан батысқа тағы да оңтайлы бағыттарда ағыла бастады. Көшу деп атау тек айтуға ғана жеңіл болғанымен, ол көштің артында қаншама қасірет пен қайғы, көш бойы халықтың көрген қорлығы мен зомбылығы жатыр. Көштің көшу тарихын көшті көзбен көріп, бастан өткергендердің естеліктерінен жинап том-том тарих жазуға болады. Әрбір адамның өмірі бір тарих болса, аласапыранда көшкен миллиондаған халықтың тағдыры, миллиондаған зары мен соры қайнаған қара халықтың қанмен жазылған тарихы болар еді.

1932 жылғы 19 желтоқсанда Ұ. Құлымбетовтың Батыс Қазақстан облыстық атқару комитетіне қайта оралушы қоныс аударушыларды өндірістік тауарлармен қамтамасыз ету туралы жеделхатында: «Сіздің аймағыңыз үшін қайта көшіп келушілерді қамтамасыз ету үшін жүз мың рубль көлемінде өндірістік тауарлар бөлінді.

Өңірлік жеткізу тізбегінен Қазсауда жүйелері арқылы тұтынушылық кооперацияны дереу жүзеге асыруды талап етіңіздер [4; 158].

1932 жылдың 28 желтоқсанында Ұ. Құлымбетовтің Оңтүстік Қазақстан облыстық атқару комитетіне Қарағанды облысы Жаңаарқа ауданынан қоныс аударушыларды жұмысқа орналастыру

туралы хатында: «Қарағанды облысының Жаңаарқа ауданынан қоныс аударған қазақтар Оңтүстік Қазақстан облысының шекарасына келуде. Бір өлкеден басқа аймақтарға ретсіз, мақсатсыз көшу өте жағымсыз салдарға әкеп соғуы мүмкін екенін ескере отырып, Халық комиссарлар кеңесі осының алдын алу үшін Сіздің өлкенізге келген қоныс аударушыларды қоныстандыру бойынша шұғыл шаралар қабылдауды ұсынады. Совхоздарға, жаңа құрылыстарға, сондай-ақ оларды азық-түлікпен қамтамасыз етуге және қажет болған жағдайда ХКК-не көмек көрсету туралы өтініштер беруді тапсырады. Өз шараларыңыз туралы Халық комиссарлар кеңесіне және жеке маған телеграф арқылы хабарлаңыз» [5, 148].

Қазақстанның солтүстік өңірлерінен оңтүстік өңірлеріне қоныс аударушылардың қатарын осы құжаттардан көреміз. Сонымен қатар, қиналған халық ел астанасы Алматы көшелерін жағалап қайыр сұрауға мәжбүр болғанын да көріп отырмыз. Осы халықтың жағдайын жасап, қолдан келгенше жәрдем көрсету үшін жауапты қызметкерлерді қатаң бақылауда ұстағандығын аңғарамыз. Дегенмен, 1931-1933 жылдардағы аштықтың салдары өте ауыр болғандығын тарихтан білеміз. Жанын сауғалап басқа елге көшіп кеткен халықтың да көші аз болмады. Олардың арасында қайтадан елге оралушылар да болғандығы белгілі. Ұ. Құлымбетовтің 1932 жылдың 28 желтоқсанындағы Қытайдан қоныс аударғандар туралы Алматы және Семей облыстық комитеттеріне жазған хатында: «Соңғы кездері Қытайға қоныс аударған қазақ, таранчин, дүнген халықтарының КСРО-ға оралуының артуы байқалады. Халық комиссарлар кеңесі 1932 жылы реэмигранттарды шаруашылық ұйымдастыру мәселесінде Сізге нақты не істегенін айтып беруіңізді сұрайды» [6; 149-150].

Елге қайта орала бастаған халыққа қолдау көрсетіп олардың елде қалуына жағдай жасауда да өзінің қызметін жасаған. Елге оралған азаматтардың жағдайын жасап, оларды жұмысқа орналастыру мәселесі де маңызды болатын. Қиын-қыстау заманда тарыдай шашылған қазақтың елге оралуға ниетті әрбір тұрғыны үшін күрескен қайраткер де Ұ. Құлымбетов болатын.

1933 жылдың 9 қаңтарындағы С. Гююдов пен Ұ. Құлымбетовтің Әулиеата аудандық комитетіне қоныс аударушыларға азық-түліктік көмек көрсетуге арналған қаражат туралы жеделхаты:

«Әулиеатаға Сарысу мен Жаңаарқадан келгендерге шұғыл түрде азық-түлік көмегін көрсету үшін Әулиеата мен Сарысу ауданына бөлінген азық-түлік көмегі есебінен үш мың пұт нан жұмсауға рұқсат етілді. Бұл жұмысты орындауды Сізге тапсырамыз. Жұмыс туралы арнайы есеп беру желісі бойынша жүргізілді» [7; 111].

Келесі маңызды хаттарының бірінде Ұзақбай Құлымбетов мемлекет қазынасынан бөлінген әрбір қаражатқа үлкен жауапкершілікпен және ұқыптылықпен қарайтынын аңғартады. Аймақтарға бөлінген әрбір қаражат пен азық-түліктің межелі нүктеге жетуін де назарда ұстаған. Оны келесі құжаттардан да көре аламыз:

1933 жылдың 14 қаңтарындағы Ұ. Құлымбетовтің Оңтүстік Қазақстан облыстық атқару комитеті С. Атрауовқа облысқа көшіп келушілерге азық-түлік көмегіне қаражат бөлу туралы хаты.

«3 қаңтардағы хатыңызды алдым, қойылған сұрақтарға жауап беріп жатырмын. 1932 жылдың 4-тоқсанында Сізге 15 мың пұт астық, ал 5 желтоқсанда қосымша 7500 пұт және біржолғы 2000 пұт берілді. Бұл Сіздің өлкенізде 1933 жылдың 2 ақпанына дейін алынған 5000 шаруашылықтың тұрақты контингентін қамтамасыз етті. 16250 пұт азық-түлік көмегі, бұл сіздің контингентіңізді ағымдағы жылдың 6 сәуіріне дейін қамтамасыз етеді. Осы уақыт ішінде сіздерге барлығы 40750 пұт азық-түлік көмектері шығарылды. 9 қаңтарда комиссия шешімімен Оңтүстік Қазақстан облысындағы контингент 1000 шаруа қожалығына ұлғайтылды. Осылайша, ұлғайтылған контингентті жеткізуге қабылданған шаруа қожалықтарының контингенті желтоқсанда 3000 пуд шығарылды. Барлығы осылайша сізге көрсетілген көмек — 43 750 фунт. Сонымен қатар, Әулиеата қаласына шоғырланған Сарысу мен Жаңаарқадан көшіп келушілерге шұғыл азық-түлік көмегін көрсету үшін Қарағандының қаражаты есебінен Өлкелік комитет пен Халық комиссарлар кеңесінің уәкілетті өкілі жолдас Жандосов 3000 пұт азық-түлік көмегін ұсынды...

Жоғарыда айтылғандарды хабарлай отырып, жоғарыда аталған нан, ақша, өндіріс тауарларының түбіртегін тез арада тексеруіңізді сұраймын.

Меніңше, бөлінген қаржы Сіздің аймағыңызда көші-қонды тоқтатуға үлкен мүмкіндік беріп отырған сияқты, ал мендегі ақпаратқа қарағанда, оңтүстік өңірде көші-қон тек тоқтап қана қойған жоқ, керісінше, көбейіп келеді. Осы бағыттағы жұмыстарыңызды жандандырып, уәденізді іс жүзінде орындауыңызды сұраймын [8, 101].

Пікірталас

Жоғарыда берілген мұрағат материалдарынан Қазақстанның әрбір өңіріне жіберілген азық-түлікпен берілген көмектің әрбірі туралы есеп алып, жеткілікті мөлшерде бөлінген азық-түлікті жеткізбей отырған басшыларға қатаң ескертулер жасап, дереу іс шараларға шақырып отырғандығын көріп отырмыз. Құжаттардан көріп отырғанымыздай, мемлекет тарапынан ашығушыларға қолдан келгенше жәрдем көрсетілуі тиіс болғанын көрсек те, кейбір қызметтегі тұлғалардың өз істеріне жауапкершілігінің аз болуы себебінен де жағдайдың ушығып кеткендігін аңғаруға болады. Бұл тек бірнеше құжаттар тізбесінен алынған ақпараттар, ал әлі де ашылмаған, қаралмаған құжаттар қаншама? Ол құжаттарда аштықтың салдарымен дұрыс жұмыс жасамаған жағдайларды көре алатындығымызға сенімді боламыз. Қай кезде де өз жұмысына бей-жай қарайтын адамдар кездесіп отырады, бірақ осындай сын сағатта өз қызметіне салғырттық таныту үлкен қасіретке әкелді емес пе? Халық жағдайын реттеудің орнына ушықтырып, қазақтың балалары мен қарияларын жер кездіріп, аштыққа душар болуға себепші болған адамдар өз жазасын алған да болар. Оның ауыр жазасын тарихтың өзі беріп отыр емес пе? Халық үшін сын сағатта үндемей, өзінің қызметтік мансабынан айырылып қалам деп емес, елімнің жағдайын қалай жақсартамын, қайтсем халық санын сақтап, әрбір қазаққа пана бола аламын деп соққан жүрегі бар азаматтар да аз болмады. Дегенмен, тарихта үлкен апат болған ашаршылық қаншама қазақтың өмірін алып кетті, қаншама боздақты атамекенінен айырды? Бәрі де бір саясаттың салдары емес пе еді? Әлемге тарыдай шашылған қазақтың саны өз атамекенінде аз халыққа айналды. Әлі күнге дейін қазақтың санын көбейту үшін күресіп келеміз, күресіп келеміз.

Мұрағат материалдарынан байқағанымыз, Ұ. Құлымбетовтің атына ашаршылық салдары бойынша жұмыстың оңды жасалмай отырғандығын айтқан шағым хаттар түсіп отырған. Халықтың үнін ести алған қайраткер дереу арада шағым түскен аймақтың басшыларына кемшіліктермен жұмыс жасау туралы да берген нұсқауларын да кездестіре аламыз. Солардың бірінде 1933 жылдың 15 қаңтарында оның Оңтүстік Қазақстан облыстық атқару комитетіне батбаққаралықтарға азық-түлік көмек көрсету туралы телеграфтық нұсқауында:

«Қармақшы қаласындағы батбаққаралықтардың шағымы жалғасуда, ол азық-түлік көмегінің жеткіліксіздігінде, аудандық атқару комитеті тарапынан қандай да бір назардың жоқтығында болып отыр. Қармақшыға өзіңіз барыңыз, кінәлілерді жауапқа тартумен қатар, облыстық аудандық ұйыммен бірлесіп нақты көмек көрсетіңіз. Жоспар құрыңыз, жеке жауапты адамдарды бөліңіз» [9; 105].

Ұ. Құлымбетовтің басшылығымен талай панасыз қалған балалар пана тапты, күйсіз қалған балалар үкімет қарамағына алынған болатын. Аймақтарға көшіп келушілер арасында балаларға мүмкіндігінше жағдай жасау туралы нұсқаулар беріліп, олардың орындалуын жеке бақылауында ұстаған.

1933 жылы 23 қаңтардағы Ұ. Құлымбетовтің көшіп келушілердің балаларына жылы киім сатып алуға қаражат бөлу туралы КАССР ХКК отырысының хаттамасынан:

«Тыңдадық: Орта Еділ өлкесінің Илецк ауылының балалар үйінде орналасқан көшіп келуші казактардың балаларына жылы киім сатып алуға 25000 рубль бөлу туралы.

Олар қаулы етті: Орта Еділ өлкесінің Илецк ауылының балалар үйінде орналасқан көше балаларына жылы киім сатып алу үшін 1933 жылғы сметалық болжамдарға сәйкес балалар панасыздығымен күресу үшін 25000 рубль бөліңіз» [10, 10].

Зұлмат аштық қаншама ұрпақтың болашағына балта шапты. Еліміздің ертеңі болар қаншама жастар қыршынан қырылды. Мемлекет тарапынан қаншама көмектер бөлінсе де, аш-жалаңаш адамдар саны күннен-күнге көбейе берген болатын. Халыққа жасалған қастандық мемлекетіміздің болашағына деген сенімнен гөрі үрейді арттырды. Дегенмен әрбір қазақтың қара баласы үшін күрескен қайраткерлеріміз де аз емес.

Ұзақбай Құлымбетов 1931-1933 жылдардағы ашаршылық салдарымен күресуші болды. Ашаршылық салдарынан үдере көшкен халықты оңтайлы аймақтарға орналастырып, онсыз да саны аз халықтың басын аман сақтау жолында қызметтер атқарған болды. Ашаршылықтың салдарынан қазақ санының күрт азайып кеткендігі туралы деректерді Мұхамеджан Тынышпаевтың зерттеулерінен көре аламыз. Оның есебі бойынша: «Қазақстанда 1917 жылы 2 910 000 қазақ өмір сүрген, ал М.Г. Сирустың 1924 жылғы жүргізген санағы бойынша қазақтар саны 1 956 443 адамға әрең жеткен» [11, 260].

М. Тәтімовтің есебі бойынша «1931-1933 жылдардағы ашаршылық Қазақстанда өмір сүрген 2,5 млн адамның, соның ішінде 2,3 млн қазақтардың және 200 мың келімсектердің қайтыс болғаны анықталды. Отырықшы келімсектер арасында аштықтан өлгендер 10%-ға жетсе, көшпенді қазақтар арасында бұл көрсеткіш 52-53%-дан асып кеткен. Яғни жергілікті тұрғындардың 17-18%-ы Қазақстаннан біржола көшіп кеткен» деген мәліметтерді есепке алсақ, қазақ халқының саны осы кезеңде 70%-ға дейін кемігендігі көрінеді [12, 17].

Сонымен қатар М. Тәтімов: «1879, 1926, 1939 жылдардағы халық санағының нәтижелері жөніндегі мәліметтерді қолға түсіргенмін. Көзімнің жеткені — 1939 жылғы санақта қазақ халқының санын айтарлықтай асырып жазғандығын аңғардым. Сонда, озбыр саясат «орыс емес» ұлттарды аяусыз қырып-жойғандығын жасырып қалғысы келген», – деп пайымдаған болатын.

1879 жылғы санақта қазақтар 5 млн болса, арада 42 жыл өткен соң 1939 жылғы санақта қазақтар 2 млн. 300 мың болды. Яғни екі есе азайды. Осыған қарап отырып, 42 жылда қазақтар азамат соғысы, байларды кәмпескелеу, жаппай колхоздастыру, 1932–33 жылдардағы аштық, 1937–38 жылдардағы репрессия салдарынан миллиондаған адамынан айрылған деуге әбден болады. Осы екі санақ арасында орыстар – 30, өзбектер – 24, қырғыздар – 16 пайызға көбейсе; қазақтар – 22 пайызға, украиндықтар – 21 пайызға кеміген.

Ұзақбай Құлымбетов ашаршылық зардаптарымен күресу барсында: «Мен Өлкелік комитетінің хатшысы Ф. Голощекиннің республиканың мал шаруашылығын басқаруда нақтылы басшылық жасай алмауына, егіншілік аудандардың қолданыстағы әдістерін жиі мал шаруашылығы саласына қолданысқа енгізгеніне алғашқылардың бір болып қарсы шықсам да, Өлкелік комитеттің бюро мүшесі ретінде жіберілген қателіктерге жауап беремін». (1933 жыл, шілде). Болмаса «Мен өз рөлімді аппаратты «бүлдірушілер» қатарына қоспаймын» дей келе, «...осы кемшіліктер үшін Өлкелік комитеттің бұрынғы басшылары ғана емес, бүкіл Қазақстан партия ұйымы кінәлі. Бұл кемшіліктерді алдағы уақытта қайталамас үшін айырықша атап көрсетуіміз керек», – дейді.

Ф. Голощекин биліктен кеткеннен кейін Л.И. Мирзоян келген болатын. Ұ. Құлымбетов «коллективтендіру» мен тәркілеуден, ашаршылықтан кейін тұралап қалған ұлт мәдениетін көтеру жөнінде Мирзоянның алдында өз ұсыныстарын ұсынған. Осы жұмысты жүргізу үшін білікті мамандарды жұмысқа тарту керек екендігін атап өткен. Өзбекстанда жүрген Т. Жүргеновті елге шақыртып, ұлт мәдениетін көтеруді тапсырған. Т. Жүргенов бұл қызметті сапалы жүргізді.

1932 жылғы зұлматтың алғашқы нышандары көріне бастаған кез болатын. Аса сабырлы, әр істің соңын бақылайтын Ұ. Құлымбетов сол кездегі ұрдажық адамдардың әрекеттерімен келісе бермейтін. Әсіресе, ол бұрын-соңды қауымдасып, ортақ шаруашылық жасап білмеген қазақты бірден колхозға біріктіру қажет деген орталықтың ұсынысына түбегейлі қарсы болды. Дегенмен Орталық өз дегенін жасады, ол үшін қара халықпен де, халықтың жағдайымен етене таныс азаматтармен де ақылдаспастан, олардың қарсылықтарын құлаққа ілмей ойына келгендерін жасады. Ф.И. Голощекиннің қанқұйлы арамза саясатының салдарынан өмір бойы мал бағып, өз ауанымен көшіп-қонып, Табиғат-Анамен үндестікте өмір сүріп отырған қазақ халқының тыныштығын бір-ақ сәтте бұзды. Қазақ халқы бұрын-соңды тарихында көрмеген аласапыран күнге тап болып, қырғынға ұшырады. Ұзақбай Құлымбетов секілді ел азаматтары аш-жалаңаш қалған халқына қанатымен су сепкен қарлығаш секілді халықты сақтап қалу үшін Алматыда асхана ашып, халық үшін жан ұшыра қызмет жасады. Бұл халқы үшін жасаған жақсылықтары кейін өзіне тағылған айып болып тиерін де білмеген еді. Ол жазықсыз жаланың құрбаны болды.

Қорытынды

Қазақтың: «Тек жүрсең, тоқ жүресің, домаланып көп жүресің», – деген мақалдағыдай керісінше бос жүре алмаған, ел тағдыры сынға түскенде, елінің болашағы үшін талай қарсыластарға тап болған осындай азаматқа аяусыз жала жабылып, тағдырына зұлымдық жасалған болатын. Голощекиннің «шаш ал десе, бас алатын» қолшоқпарлары өздері жасаған қылмыстарын жасыру үшін ұжымдастыру кезіндегі бұрмалаушылықты сынға алған Ұзақбай Құлымбетовты және басқа да тұлғалардың көзін жоюға ат салысты.

Тағдыры қыршыннан қиылған асыл азаматтарымызды қайта тірілте алмайтынымыз анық, қателіктерді жоюға шама жоқ. Оны айта алу — болашақта осындай сорақы іс-әрекеттерге жол бермеудің жолы болып отыр. Қазақ елі үшін саналы ғұмырын сарп еткен азаматтарымыздың есімін құрметтеу бәрімізге міндет. Осы жағынан келгенде біздің ұрпақ Құлымбетовке борыштар. Құрметке лайықты абзал ағамыз халқы үшін шыбын жанын құрбан еткен, бар-жоғы қырық алты жыл ғұмыр

кешкен, өз жұртымен тарихтың небір тағдырын бірге кешкен, жақсы-жаманды бірге көрген, шын мәнінде, ірі ел басшысы болған Ұзақбай Құлымбетов әбден лайық.

Ұзақбай Желдірбайұлы Құлымбетов туралы қазіргі жас ұрпақ көп біле бермейді. Өзінің саналы ғұмырын елінің мүддесіне арнаған тұлғаның еңбегі мен ерлікке татырлық істері — жастар үшін үлгі болатыны шүбәсіз. Тұлғаның өмір жолы қазақ мемлекеттілігін нығайту, өндіріс пен әлеуметтік жағдайын арттыру, ғылым мен білімді жолға қою жолындағы күші мен жігері, ақылы мен қайраты, рухы оны өз заманындағы батылдықтың жарқын үлгісі ретінде таныта алды. Тарихымыздың мәнділігі мен мазмұнын арттыратын ол елін шын сүйіп, Отанына қалтқысыз қызмет жасаған Ұзақбай Құлымбетов секілді тұлғалар екендігін есте ұстауымыз керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 ҚР ОММ. — 196-қ. — 1-жазба. — 7-8 б.
- 2 ҚР ОММ. — 30-қ. — 7-жазба. — 115-іс. — 142 б.
- 3 ҚР ОММ. — 30-қ. — 7-жазба. — 150-іс. — 35 б.
- 4 ҚР ОММ. — 30-қ. — 7-жазба. — 146-іс. — 158 б.
- 5 ҚР ОММ. — 30-қ. — 7-жазба. — 150-іс. — 148 б.
- 6 ҚР ОММ. — 30-қ. — 7-жазба. — 150-іс. — 149-150 б.
- 7 ҚР ОММ. — 30-қ. — 8-жазба. — 12-іс. — 111 б.
- 8 ҚР ОММ. — 30-қ. — 8-жазба. — 12-іс. — 101 б.
- 9 ҚР ОММ. — 30-қ. — 8-жазба. — 12-іс. — 105 б.
- 10 ҚР ОММ. — 30-қ. — 7-жазба. — 178-іс. — 10 б.
- 11 Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері / Т. Омарбеков. — Алматы: Өнер, 2003. — 552 б.
- 12 Тәгімов М. Қазақ әлемі (Қазақтың саны қанша?) / М. Тәгімов. — Алматы: Атамұра, 1993. — 160 б.

Д.З. Нурбаева, З.О. Дукенбаева

Узақбай Кулымбетов в должности заместителя председателя Совета Народных Комиссаров Казахской АССР

В любую эпоху бурной истории было немало людей, которые прожили свою жизнь ради будущего своего народа. Одним из них был Кулымбетов Узакбай Желдирбаевич, который за свою жизнь работал в интересах страны и с преподавательской должности вырос до председателя Центрального Исполнительного Комитета Казахской ССР. В статье исследована его деятельность в качестве заместителя председателя Совета Народных Комиссаров Казахской АССР. Этот период совпал с самыми тяжелыми годами в истории Казахстана. Голод 1931–1933 гг. поставил казахский народ в тупик. Это исследование было написано авторами на основе архивных документов, им удалось получить доступ ко многим сведениям о деятельности Узакбая Кулымбетова за эти годы. Как результат исследования, народ должен знать имя человека, борца за будущее казахского народа. Важно настаивать на том, чтобы государственная политика была взвешенной, чтобы не допустить жестокости в политике. Опора государства — народ. Поэтому только когда власть находится у народа, страна может созидать светлое будущее, не беспокоясь о завтрашнем дне.

Ключевые слова: Узакбай Кулымбетов, Совет Народных Комиссаров, Казахская АССР, Казахская ССР, последствия коллективизации, голод.

D.Z. Nurbayeva, Z.O. Dukenbayeva

Uzakbai Kulymbetov as Deputy Chairman of the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR

In any era of turbulent history, there were many people who lived their lives for the sake of the future of their people. One of them was Kulymbetov Uzakbai Zheldirbaevich, who during his lifetime worked in the interests of the country and rose from a teaching position to chairman of the Central Executive Committee of the Kazakh SSR. Today's topic tells about his work as deputy chairman of the Council of People's

Commissars of the Kazakh ASSR. This period coincided with the most difficult years in the history of Kazakhstan. The famine of 1931-1933 put the Kazakh people in a dead end. This study was written on the basis of archival documents. On the pages of the archive, it was possible to get access to many information about the activities of Uzakbai Kulymetov over the years. As a result of the research, the people should know the name of a person, a fighter for the future of the Kazakh people. It is important to insist that public policy be balanced in order to prevent cruelty in politics. The mainstay of the state is the people. Therefore, only when the power is in the people, the country can create a bright future without worrying about tomorrow.

Keywords: Uzakbai Kulymbetov, Council of People's Commissars, Kazakh ASSR, Kazakh SSR, consequences of collectivization, famine.

References

- 1 QR OMM [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 196. — I. 1. — P. 7-8 [in Kazakh].
- 2 QR OMM [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 30. — I. 7. — C. 115. — P. 142 [in Kazakh].
- 3 QR OMM [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F.30. — I. 7. — C. 150. — P. 35 [in Kazakh].
- 4 QR OMM [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 30. — I. 7. — C. 146. — P. 158 [in Kazakh].
- 5 QR OMM [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 30. — I. 7. — C. 150. — L. 148 [in Kazakh].
- 6 QR OMM [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 30. — I. 7. — C. 150. — L. 149-150 [in Kazakh].
- 7 QR OMM [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 30. — I. 8. — C. 12. — L. 111 [in Kazakh].
- 8 QR OMM [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 30. — I. 8. — C. 12. — L. 101 [in Kazakh].
- 9 QR OMM [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 30. — I. 8. — C. 12. — L. 105 [in Kazakh].
- 10 QR OMM [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 30. — I. 7. — C. 178. — L. 10 [in Kazakh].
- 11 Omarbekov, T. (2003). Qazakhstan tariqhynyn XX gasyrdagy ozekti maseleleri [Actual problems of the history of Kazakhstan in the 20th century]. Almaty: Oner [in Kazakh].
- 12 Tatimov, M. (1993). Qazaq alemi (Qazaqtyn sany qansha?) [The Kazakh world (How many Kazakhs are there?)]. Almaty: Atamura [in Kazakh].

З.Г. Сактаганова, Т.Қ. Сақабай*, К.Т. Бодеев

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: zauresh63@mail.ru; tolkinist78@mail.ru; bodeev-78@mail.ru)*

Батыстық тарихнамадағы Қазақстандағы ашаршылық тарихы мәселелері (1931-1933 жылдар)

Мақалада авторлар батыс ғалымдарының жарияланған зерттеулері негізінде 1931-1933 жылдардағы Қазақстандағы аштық проблемасын зерттеу дәрежесін анықтайды. Авторлар тарихнамалық материалды хронологиялық негізде үш топқа бөледі. Бірінші топқа 1930 жылдардың бірінші жартысындағы; екінші топқа — 1980 жылдардың басы — 1990 жылдардың соңындағы; үшінші топқа — 1990 жылдардың соңы — 2000 жылдардағы еңбектер кіреді. Сондай-ақ батыстық зерттеушілердің тарихнамалық деректік базасына қысқаша талдау жасалып, олардың еңбектеріндегі қамтылған мәселелер қарастырылған. Батыс зерттеушілерінің еңбектеріндегі ұжымдастыру, отырықшылыққа көшіру, ет және астық дайындау мәселелеріне назар аударылды. Сонымен қатар зерттеулерде аштықтың себептері, ауқымы мен салдары, демографиялық шығындар сияқты аспектілер қамтылғандығы көрсетіледі. Батыс ғалымдары КСРО-дағы аштық жоспарланған ісшара емес, кеңес өкіметі басшылығының ойластырылмаған саясатының нәтижесі болды деп тұжырым жасайды. Бұл кезеңдегі мемлекеттік саясат ауыл тұрғындарын экономикалық ресурс көздері ретінде пайдалануға бағытталғандығын көрсетеді.

Кілт сөздер: батыстық тарихнама, ашаршылық, зұлмат, ұжымдастыру, ет дайындау, астық дайындау, кезеңдеу, ашаршылық себептер, адам шығыны.

Kipicne

XX ғасырдың 1920-30-жылдары қазақ халқының тарихында ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі өмір салтының дәстүрлі құрылымына әсер еткен ірі әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени өзгерістер болды. Осы өзгерістер қазақ даласындағы экономикалық жүйе — көшпелі дәстүрлі жүйені күйретті. Көшпелі мал шаруашылығы Қазақстанның негізгі шаруашылық түрінің бірі болғандықтан, халықтың өмір сүру салты, мәдениеті, әлеуметтік-экономикалық құрылымы онымен тығыз байланыста болды. Өзгерістердің салдары 1930 жылдардағы қазақ тарихындағы зұлмат ашаршылыққа алып келді. Қазақстандағы ашаршылықтың ауқымдылығы отандық және шетелдік ғалымдардың осы мәселені терең зерттеуіне түрткі болды. Нәтижесінде қазақ даласындағы ашаршылық тарихы туралы бірқатар еңбектер жарыққа шықты.

Батыста 1931-1933 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық тарихын іргелі түрде зерттеу тек 1990 жылдардың соңында басталды. Бұл КСРО-ның ыдырауымен және архив құжаттарының қолжетімді бола бастауымен байланысты еді. Осы зерттеулердің нәтижесінде 2000 жылдары Қазақстандағы аштық апатына қатысты Еуропаның бірқатар елдері мен АҚШ-та іргелі ғылыми еңбектер жарыққа шықты. Оның өзіндік себебі де жоқ емес, қазіргі таңда осы тақырыпты саяси жағынан қарастыру кең етек алуда. Кейбір еңбектерде ашаршылық орталық биліктің алдын-ала жоспарланған қазақ этносына жасаған қиянаты ретінде бағалануда. Сонымен қатар осы уақытқа дейінгі шыққан зерттеулерде ашаршылықтың себептері мен оның салдарынан болған демографиялық шығынына қатысты мәселе төңірегінде отандық, шетелдік авторлар түрлі пікір ұстанып отыр. Осыған байланысты 1931-1933 жылдардағы ашаршылық тақырыбын қарастырған шетелдік, оның ішінде батыстық авторлардың еңбектеріне назар аудардық.

Зерттеудің әдістері мен мәселенің тарихнамасының кезеңдері

Мақаланың теориялық және әдіснамалық негізіне осыған дейінгі тарихнамалық тұрғыда жарияланған авторлардың теориялық тұжырымдамалары алынды. 1930 жылдардағы КСРО-дағы ашаршылық мәселесін қарастырған шетелдік зерттеушілердің еңбектерін талдау барысында анализ, синтездеу сияқты жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Сонымен қатар жүйелеу әдісі батыстық

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: tolkinist78@mail.ru

ғалымдардың Қазақстандағы 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтың себеп-салдарын, барысын қарастырудағы ортақ ой-пікірлерін, сонымен қатар ашаршылықтың демографиялық шығындарын саралаудағы тұжырымдарын жүйелеуге септігін тигізді. Ашаршылықтың алғышарттарын (ұжымдастыру, отырықшыландыру, ет, астық дайындау) қарастырған батыстық зерттеушілердің еңбектерінің ортақ белгілерін, ерекшеліктерін қарастыру барысында, сонымен қатар түрлі тарихи тұжырымдамаларды салыстыруға және кәмпескелеу, ұжымдастыру сияқты күрделі тарихи процестерге қатысты шетелдік зерттеушілердің пікірлерін бағалауға салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылды. Шетелдік (батыстық) тарих ғылымындағы Қазақстандағы 1931-1933 жылдардағы ашаршылық проблемасына қатысты зерттеулердің жариялану кезеңдерін, сонымен қатар әр кезеңдегі шетелдік зерттеушілердің ғылыми ой-пікірлері, көзқарастары, идеялары мен тұжырымдарына талдау жасауда хронологиялық әдісті қолдандық. Бұл өз кезегінде 1931-1933 жылдар кезеңінде Қазақстандағы ашаршылық тарихы бойынша тарихнамалық білімдердің жинақталу заңдылықтарын ашуға мүмкіндік береді. Батыстық тарихнамадағы 1930 жылдардағы ашаршылықты зерттеудің даму кезеңдерін, бағыттары мен ерекшеліктерін анықтауда кезеңдеу әдісін қолдандық. Проблемалық-хронологиялық әдіс проблемалық тарихнамалық блоктар мен тарихнама кезеңдерін бөліп көрсетуге және зерттеушілердің 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтың себеп-салдары сияқты тарихтың жеке мәселесін зерттеуге ықпал етті.

Теориялық-методологиялық және тұжырымдамалық әдіс-тәсілдерге, қолданылған деректердің ерекшеліктеріне, қарастырылатын проблемалардың шеңбері мен тереңдігіне байланысты және осыған дейінгі жарыққа шыққан зерттеулердің кешені негізінде қарастырылып отырған проблеманың тарихнамасын үш топқа бөлуге болады: 1) шетелдік (батыстық, шығыстық, посткеңестік), 2) кеңестік. 3) қазіргі Отандық (1991 жылдан бастап жарияланған Отандық зерттеушілердің еңбектері).

Мақалада ашаршылық тарихына қатысты шетелдік, оның ішінде батыстық, яғни Батыс еуропалық және америкалық зерттеушілердің еңбектерін қарастырамыз. Егер ашаршылық тарихын зерттеу кезеңдері туралы айтатын болсақ, онда біздің ойымызша, тарихнамадағы тақырыптың даму траекториясын бақылауға мүмкіндік беретін бірнеше кезеңдерді бөліп көрсетуге болады.

XX ғасырдың 30-жылдарындағы ашаршылық проблемасы бойынша жарияланған шетелдік зерттеулерді қарастыра отырып, мәселенің шетелдік (батыстық) тарихнамасын 3 кезеңге бөліп көрсеттік: 1-кезең (1930 жылдардың бірінші жартысы) — шетелдік баспасөзде КСРО-дағы ашаршылық туралы алғашқы хабарламалардың жариялануы. Бұл кезеңдегі ашаршылық туралы мәліметтер мерзімдік басылым беттерінде хабарлама, сонымен қатар дипломатиялық хабарламалар, жолжазбалар, куәгерлердің естелік түрінде болды (Малькольм Маггеридж, Элла Майар, Уильям Чамберлен, Аманда Эвальд т.б.). Проблемаға қатысты жарияланған бұл мәліметтер публицистикалық сипатта еді. Бұдан кейін 1960 жылдарға дейін батыстық тарихнамада проблемаға қатысты зерттеулер үзіліп қалды (оның себептерін мақаламыздың нәтижелер бөлімінде түсіндіреміз). 2-кезең (1980 жылдардың басы — 1990 жылдардың соңы) — кеңестік ұжымдастыру, ұжымдастыру кезіндегі шаруалардың қарсыласу тарихы бойынша алғашқы зерттеулердің пайда болуы (М. Олкотт, Р. Конквест, Л. Виолла, Ш. Шпицпатрик). Екінші кезеңде Қазақстандағы ашаршылық жеке, арнайы зерттеу нысаны бола қойған жоқ. Тек М. Олкотттың еңбектерінде ғана Қазақстан жеке мәселе ретінде қарастырылды; 3-кезең (1990 жылдардың соңы — 2000 жылдар) — Қазақстандағы ашаршылық пен оған себеп болған тарихи оқиғалар арнайы зерттеу нысанына айналған іргелі монографиялық зерттеулердің пайда болуы (И. Огайон, Н. Пианчола, Р. Киндлер, С. Камерон т.б.).

Итальяндық зерттеуші Н. Пианчола: «Қазақстандағы ұлы ашаршылық 1980 жылдарға дейін, кеңестік және Орта Азия тарихының осы маңызды кезеңіне деген қызығушылық қайта ояна бастағанға дейін шетелде мүлдем жарияланбады. Бұл қызығушылықтың пайда болуына кеңестік тарихи журналдарда қайта құру кезінде пайда болған алғашқы зерттеулер ықпал етті», — деп жазады [1; 101].

Шетелдік (батыстық) тарихнаманың үшінші кезеңінде әсіресе, 2000 жылдардың соңынан батыстық зерттеушілердің ашаршылық тарихына назар аударуына архив құжаттарын құпиясыздандыру ықпал етті. Зерттеушілер үшін 1930 жылдардағы қайғылы оқиғалар: аштық, ұжымдастыру, колхоздастыру және қазақтарды отырықшыландыру процесі, сталиндік саяси қуғын-сүргін, депортация тарихын зерттеуге өріс ашылды. Бұл кезеңге И. Огайон, Р. Дэвис, С. Уиткрофт, Н. Пианчола, Р. Киндлер, С. Камерон т.б. еңбектерін жатқызуға болады. Мақаланың негізін Қазақстандағы 1930 жылдардағы ұжымдастыру, халықты отырықшыландыру, колхоздастыру, астық ет, дайындау сияқты науқандардың ашаршылыққа қаншалықты ықпал еткені жөніндегі

проблемаларға байланысты шетелдік оның ішінде батыстық (Батыс еуропалық және АҚШ) зерттеушілердің еңбектері құрайды.

Нәтижелер және оларды талқылау

1-кезең (1930 жылдардың бірінші жартысы) — шетелдік баспасөзде КСРО-дағы ашаршылық туралы алғашқы хабарламалардың жариялануы. Бұл кезеңдегі ашаршылық туралы мәліметтер газет беттеріне хабарлама, сонымен қатар дипломатиялық хабарламалар, жолжазбалар, куәгерлердің естелік түрінде болды (Малькольм Маггеридж, Элла Майар, Уильям Чамберлен, Аманда Эвальд т.б.). Бұдан кейін 1964 жылы американдық ғалым Дана Далримплдың мақаласы жарық көргені болмаса, 1980 жылдарға дейін ашаршылық тақырыбына байланысты проблемалар ғылыми зерттеулерде көрініс таппады деп айтуға болады. Яғни, бұл кезеңде батыстық тарихнамада проблемаға қатысты түбегейлі зерттеулер бола қойған жоқ. Сонымен қатар қарастырылып отырған кезеңде проблемаға қатысты мәліметтер публицистикалық сипатта болды.

КСРО-дағы ашаршылық туралы алғаш батыстық басылымдарда жарияланған хабарламаларда Ресей, Украина, Солтүстік Кавказ аумақтарындағы аштыққа ұшырағандар туралы мәліметтер жарияланды. КСРО-дағы аштық оқиғалары туралы алғаш рет шетелдік баспасөз беттерінде жария еткен ағылшын журналисі Малькольм Маггеридж болды [2]. 1933 жылы «Манчестер гвардиан» газетінде ол Украина мен Солтүстік Кавказға сапар шегу туралы өзінің әсерлері туралы айтып, ауыл тұрғындарының ашаршылық көріністерін және адамдардың жаппай қырылуын сипаттайды. Ол көзімен көрген жағдайды былай деп баяндайды: «Большевиктер режимінің барлық сұмдығы, ең алдымен ауылда көрінеді. Дәл сол жерде большевиктер тарих білетін ең ауыр қылмыстардың бірін жасады. Бұл қылмыстың жағымсыз болғаны соншалық, олар болашақта мұндай жағдай орын алуы мүмкін деп сенбейді. Украинаға немесе Солтүстік Кавказға барыңыз. Бұл бір кездері Ресейдегі ең бай және құнарлы аудандардың бірі болған. Енді сіз онда шөл даланы көресіз. Арамшөп қаптаған алқаптар, мал жоқ. Тірі қалған тұрғындар ісініп, өліп жатыр. Мен Украина және Солтүстік Кавказдағы өмір сүру жағдайларын өз көзіммен көрдім. Түрлі дереккөздерден — орыстардан, шетелдіктерден және тіпті коммунистерден бүкіл орыс ауылдарының дәл осындай жағдайда екенін естідім...» [3]. Маггеридж өзінің хабарламаларында шаруалардың жаппай аштыққа ұшырап, қырылуы туралы жазады, бірақ нақты қанша қырылғаны туралы айтпайды.

Сол кездегі КСРО-дағы аштықтың көлемі туралы өз көздерімен көрегендерін баяндаған Украина жерінде жұмыс жасаған инженер, жұмысшылардың естеліктерінен байқауға болады. Солардың бірқатарынан үзінді келтірсек: Чех жұмысшысының хатынан үзінділер (Украина): «1933 жылдың жазы. Липецктен шыққаннан кейін мен Кривой Рогқа келдім. Нұсқаушы лауазымында мен айына 350 рубль [жалақы] алдым. Бірақ біздің күнделікті тұтынатын тағам мөлшері нашарлай берді және әйелім екеуміз ұн алуды армандайтынбыз. Азық-түлік бағасы өсуде. Біз тамақ алу үшін киімімізді, іш киімімізді, аяқ киімімізді сатуға мәжбүр болдық. Аштықтың көлемінің өскені соншалықты, адамдар өлексе жей бастады. Аштықтан өлген жылқының өлексесін адамдар жануардың өлгенін немесе өлтірілгенін анықтайтын комиссияның келуін күтпестен дереу бөліктерге бөліп алды (бізде барлық жылқылар есепте). Мен кетіп бара жатқанда, орыстар маған: «сенің баратын жерің бар, біз осында өлуіміз керек», – деді [3].

1933 жылы маусымда Ресейден оралған американдық жұмысшының хатының үзінділері: «...Аштық Ресейдің барлық жерінде, әсіресе Украинада кең таралған. Нанды алу мүмкін емес. Харьковта ет мүлдем жоқ. Мен базарларда тіпті адам етінің сатылғанын естідім. Мұны бәрі біледі, бірақ адамдар бәрібір алады. Тұтқындарға қарамастан, сауда жалғасуда» [3]. Келесі бір естелік Ресейден оралған неміс инженерінің хатының үзінділері: «1933 жылдың жазы. ...Мен барлық неміс жұмысшыларын, техниктері мен инженерлерін ескертіп, олардың КСРО-ға баруларын мақұл көрмеймін. Оларды ескертуді өз міндетім деп санаймын. Ондағы өмір сүру жағдайлары адам төзгісіз. Ондағы аштық әдеттегі жағдайға айналды. Ірі кәсіпорындардың жұмысшыларының жартысынан көбі негізгі өнімдердің жетіспеушілігінен жұмыстан шығарылды. Бізге шетелдіктер ретінде карточкалар беріледі. Бірақ біз олардың көмегімен ештеңе сатып ала алмаймыз. Германиядағы жұмыссыздың өмір сүру жағдайы КСРО-дағы инженерге қарағанда жақсы. Бірнеше айдың ішінде шетелдіктер КСРО-дан жаппай кетіп жатыр», — деп баяндайды [3].

КСРО-дағы 1930 жылдардағы болып жатқан оқиғалар туралы мәліметтерді жариялаған швейцариялық саяхатшы, жазушы, фотограф Элла Майар болды. Ол Түркістанға 1932 жылы келіп, бұл өлкедегі саяхаты жеті айға созылады. Нәтижесінде «От Небесных Гор до Красных песков» атты

кітап жазады, оның ағылшын тіліндегі атауы «Туркестан-соло» деп аталады [4]. Зерттеуші Бақыт Садықова: «Ол 1932 жылғы оқиғалардың куәгері ретінде өткен тарихты баяндауымен шектелмей, жаңа тәртіптің дәстүрлі шаруашылықты күйретуімен бірге, Орталық Азия халықтарының ұлттық санасын өзгертіп жібергені туралы пікірін жазды» [5; 29]. Бұл үзінді қазақстандық авторлардың зерттеулерінен алынды. Қарастырған еңбектерде өкінішке орай, зерттеудің түпнегізіне сілтеме берілмегендіктен, бұл еңбектің түпнегізімен таныса алмадық.

Батыстық тарихнамада кеңестік ұжымдастыру мәселесін ертерек зерттеген авторлар ретінде қазақстандық зерттеушілер 1934 жылы У.Х. Чамберлен, 1936 жылы Аманда Эвальд, 1964 жылы Далримпл Дана деп көрсетеді [6; 13].

Жоғарыда көрсетілген бірінші кезеңге жататын 1930 жылдардың бірінші жартысында жарияланған публицистикалық сипаттағы естеліктер іргелі зерттеу болмаса да, сол кездегі КСРО-дағы ашаршылық туралы алғашқы мәлімет беретін бірден бір дереккөз болып табылады. Бұл кезеңде жарияланған хабарлама мәліметтерден, оқиғаны көзбен көрген куәгерлердің жазбаларынан КСРО аумағындағы ашаршылықтың көлемін байқауға болады. Бұл хабарламаларда Қазақстан туралы мәліметтер болмады және КСРО-дағы ашаршылықтың «қолдан жасалған», «жасанды» сипаты туралы пікірлер қалыптасты. Бұл материалдар проблеманың тарихнамасының бір бөлігі бола отырып, мәселенің жарияланған деректік материалына жатады.

Осылайша, XX ғасырдың 30-жылдарының бірінші жартысында батыстық авторлардың КСРО-дағы аштық туралы тек жүйесіз публицистикалық сипаттағы (есептер, қолжазбалар, жолжазбалар, хабарламалар т.б.) материалдары кездеседі. Өткен ғасырдың сексенінші жылдарының басына дейін біз зерттеп отырған проблема, оның ішінде Қазақстан аумағындағы аштық мәселесі батыстық зерттеушілердің тарапынан қарастырылмады. Біздің ойымызша, оның өзіндік себептері бар. Біріншіден, кеңес мемлекетінің шетелдіктер үшін жабық болуы, шетелдік зерттеушілердің болып жатқан оқиғалардың шынайы картинасын көру мүмкіндігінің болмауы; екіншіден, проблеманы жан-жақты зерттеуге мүмкіндік беретін архивтік және басқа да материалдардың жоқтығы; үшіншіден, 1930 жылдардағы аштық туралы кеңестік баспасөзде де, тарихи-зерттеулерде де айтылмады, жазылмады. Бұл тақырып КСРО-дағы жабық тақырыптардың бірі болды. Сондықтан шетелдіктер үшін деректік база болмады. Олар тек мәліметтерді аштықтан аман қалып, шетелге көшіп кеткен эмигранттардың, шетелдік инженерлер, жұмысшылардың естеліктерінен алды.

Ал 1940 жылдардың ортасынан бастап батыстық тарихнамада кеңес тарихына қызығушылық пайда бола бастайды. Солардың ішінде АҚШ алғашқылардың қатарында болды. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталған соң АҚШ Қорғаныс және Әскери-теңіз күштері министрліктері КСРО-ны зерттеуге арналған бірқатар бағдарламалар әзірлейді. Бұл уақыттың бастапқы кезеңінде зерттеушілер мамандардың жетіспеуі (оның ішінде орыс тілін білетін), КСРО туралы еңбектердің, газет-журналдардың және т.б. болмауы сияқты қиындықтарға тап болды. Бұл қиындықтан АҚШ үкіметі Кеңес Одағы бойынша бағдарламаларды дамыту жөнінде университеттер мен колледждерге мемлекеттік гранттар бөлу арқылы шығады [7; 27]. Соның нәтижесінде, 1940 жылдардың соңы 1950 жылдардың басында кеңес тарихын зерттейтін орталықтар, кеңестанушыларды дайындайтын ғылыми-зерттеу институттары ашыла бастады. Сонымен қатар еуропалық ғылыми қауымдастық та осындай тенденция байқалады. КСРО-ға деген қызығушылық елдің фашизмге қарсы күресте жеңіске жетуі мен «қырғи қабақ соғыстың» басталуымен байланысты және КСРО-ның әрекетін алдын-ала болжау мақсатында пайда болды [7; 28].

Батыста кеңестану бағытындағы зерттеулердің дамуына Кеңес Одағы мен Шығыс Еуропадан келген эмигранттар да ықпал еткендігін айта ету керек. Осыдан кейін 1950-60-жылдары шетелдік тарихнамада көбінесе кеңестік репрессиялық саясат, тоталитаризм проблемаларына қатысты зерттеулер жарыққа шыға бастайды.

Бұдан кейін 1964 жылы американдық ғалым Дана Далримплдің «Советский голод 1932-1934 годов» [8] атты мақаласы жарық көргені болмаса, 1980 жылдарға дейін ашаршылық тақырыбына байланысты проблемалар ғылыми зерттеулерде көрініс таппады деп айтуға болады. Тек XX ғасырдың 80-жылдарының басында ұжымдастыру, колхоз құрылысы мәселелеріне арналған еңбектер жариялана бастады. Осы кезеңде жарыққа шыққан зерттеулерді жіктеуіміздің 2-кезеңіне жатқызамыз.

2-кезең (1980 жылдардың басы — 1990 жылдардың соңы) — кеңестік ұжымдастыру, ұжымдастыру кезіндегі шаруалардың қарсыласу тарихы бойынша алғашқы зерттеулердің пайда болуы. 1980 жылдардың басында қазақ даласындағы ашаршылық туралы батыс жұртшылығын таныстырған Орталық Азия және Қазақстан бойынша танымал американдық сарапшылардың бірі —

Марта Олкотт болды. 1981 жылы оның «Наступление коллективизации в Казахстане» атты мақаласы жарыққа шықты [9]. Жаппай ашаршылыққа ұжымдастыру түрткі болды. Ұжымдастырудың басты идеясы қазақтардың көшпелі өмір салтынан отырықшы өмір салтына күрт ауысуы еді. Себебі, көшпелі жүйе артта қалған жүйе деп есептелді. Сондықтан да батыстық алғашқы еңбектер осы ұжымдастыру процесіне арналды. М. Олкотт өз мақаласында «Коллективтендіру саясаты Қазақстанның экономикалық дамуына, атап айтқанда ауыл шаруашылығын мемлекеттендіру мен жаңғырту және ауылдық жерлерде жаңа әлеуметтік-саяси тәртіпті орнатудың жолын жауып тастады. Бұл бағыт қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығын күйретіп, орасан зор адам шығынына әкелді», – деп тұжырым жасайды. Мақалада Кеңес Одағының қазақтарды ұжымдастыруға деген қызығушылығы және Қазақстандағы ұжымдастырудың кезеңдері талқыланып, 1928-1932 жылдар аралығында мал басы 80%-ға қысқарғандығын айта келе, ұжымдастырудың 4 кезеңін: 1) 1929 ж. қараша — 1930 ж. наурыз — тез ұжымдастыруға ұмтылу; 2) 1930 ж. 3 наурыз — 1932 ж. тамыз — түрлі ұжымдық нысандармен эксперименттер; 3) 1932 ж. қыркүйек — 1934 ж. қараша — ТОЗ немесе жерге орналастыру кооперативін пайдалану арқылы ұжымдастыруды қайта бастау; 4) 1934 жылы желтоқсаннан — ТОЗ-дан неғұрлым жетілдірілген ұжымдық формаларға көшу», – деп көрсетеді [9].

Автор зерттеуі туралы «1970 жылдардың ортасында мен осы тарихи кезеңді зерттеуге кіріскенімде, Ленин кітапханасының арнайы коллекциясында жиналған 1920 жылдың басынан 1930 жылға дейінгі барлық мерзімдік басылымдар мен басқа да баспасөз материалдарына қол жеткізе алғанымды зор табыс деп есептеген едім», – деп атап өтеді [10; 89].

Сонымен қатар американдық зерттеуші Сара Камерон «Голод казахов по данным Западной историографии» атты баяндамасында М. Олкоттың бұл зерттеуі кейін батыстық ғалымдардың қазақ даласындағы ашаршылық тарихын зерттеуге ықпал еткендігін айтады [11; 130].

М. Олкоттың мақаласы Роберт Конквесттің «Жатва Скорби. Советская коллективизация и террор голодом» атты еңбегінің жариялануына негіз болады. Р. Конквест бұл тақырыпқа 1968 жылдан бастап кіріскен [6; 13]. Бұл еңбек 1986 жылы Ұлыбританияда жарыққа шығады. Еңбек негізінен Украинадағы ашаршылық тарихына арналады. Бірақ, ғылыми жұмыстың «Орталық Азия және қазақтар трагедиясы» деп аталатын тарауында автор Орталық Азия мемлекеттерінде ұжымдастыру үдерістері бойынша фактілерге тоқтала келіп, «бұл фактілердің бәрі өз алдына өте қайғылы, қазақтардың орасан зор адами трагедиясының алдында түкке тұрғысыз болып қалады», – дей келе, Қазақстандағы адам шығыны, шаруашылық санының қысқаруы, мал санының қысқаруы бойынша фактілер келтіреді [12; 284-285]. Автор 1932-1934 жылдардағы зұлматтың бастапқы себебін экономикалық және саяси қателіктен емес, большевиктердің адамзат мәдениеті мен оның табиғатын түсінбегендіктен деп білді. «Басқа отаршыл державаның бірде біреуінің тарихында осындай теңдесі жоқ бұрын-соңды болмаған адами және экономикалық апат болмаған, сондықтан оның осындай дағдарыстың себептері мен жағдайлары батыстық мамандардың назарын аударуға лайық», – деп тұжырым жасайды [12; 285].

Р. Конквест зерттеуінде қазақтар арасындағы ашаршылық ұжымдастыру түрінде арнайы ұйымдастырылған науқанның салдары деген пікірді ұстанады. Ол батыстық тарихнамада алғаш рет байлар шаруашылығын тәркілеу және кеңес үкіметінің басқа да жазалау шаралары салдарынан аштықтан құрбан болған қазақтардың санын анықтауға тырысты. Бұл кезеңде жарыққа шыққан еңбектерде архив материалының жабық болуы себепті Р. Конквест өз зерттеуін американдық (У. Чемберлен, Д. Далримпл, М. Левин т.б.), ағылшын (Р. Дэвис), орыс, украин тілдеріндегі (В.П. Данилов, Н.А. Ивницкий, Ю.А. Мошков т.б.) монографияларға, мерзімді баспасөз материалдарына негіздеп жазған. «Жатва Скорби. Советская коллективизация и террор голодом» зерттеуінде Қазақстандағы 1930 жылдардағы ашаршылық шектеулі түрде берілгенмен (тек 1-тарауда ғана қарастырылды), Р. Конквест осы еңбегі арқылы Қазақстандағы ашаршылықтың маңыздылығын көрсетіп берді.

Кеңес заманында аштық тақырыбы жасырын болып, осы тақырыпқа қатысты барлық құжаттар мен мәліметтер құпия түрде сақталды. Кеңес Одағындағы 1980 жылдардың соңындағы жариялылық тақырыптың зерттелуіне сәл де болса жол ашты. Батыс елдерінде жарияланған еңбектердің қатарында «Министерство иностранных дел и Голод» атты еңбекті атап өткен жөн. Бұл кітаптың авторлары Марко Каринник, Ю. Любомир мен Лючик және Богдан С. Кордан 1932-33-жылдардағы Ұлы жұт тақырыбын КСРО тарихындағы ақтандақ беттердің бірі ретінде санады. 1988 жылы шыққан бұл еңбекте аталған проблемалар жаңа қырынан көрінді, атап айтқанда Ресей, Батыс Сібір, Қазақстан және Еділ бойын жайлаған ашаршылық туралы Ұлыбритания Сыртқы істер министрлігі архивінен

алынған құжаттардың ауқымды топтамасы жарияланды. Сондай-ақ Британдық Сыртқы істер министрлігі тарапынан түпнұсқалық деректерге негізделген кеңес мемлекеті туралы, КСРО-дағы әлеуметтік жағдай, ауыл шаруашылығы, жаппай ұжымдастыру науқаны, ашаршылық тарихына қатысты құжаттарды талдау арқылы ашуға тырысқан [5; 30].

Ұжымдастыру кезеңіндегі кеңестік шаруалардың тағдырына канадалық ғалым, тарихшы Линн Виолла қызығушылық танытқан, мысалы, оның «Лучшие сыны Отечества: рабочие в авангарде советской коллективизации» [13] еңбегін атап көрсетуге болады. Ол ұжымдастыру бойынша кеңестік архив құжаттарына қол жеткізген батыстық мамандардың алғашқыларының бірі болып табылады. Автор алғаш рет 1930 және одан кейінгі жылдардағы КСРО-дағы шаруалар қарсылықтарының формалары мен стратегияларын талқылайды. Еңбектің жекелеген параграфтары сталиндік ұжымдастыру науқанына қатысқан жиырма бес мың жұмысшылардың қызметін қамтыды.

Кенестанушы Чикаго университетінің профессоры Ш. Шпицпатриктің 1994 жылы «Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня» атты монографиясы жарыққа шықты (орыс тіліндегі нұсқасы 2001 жылы жарияланған) [14]. Автор еңбегінде 1930 жылдардағы колхоз тарихына қатысты И.Е. Зеленин, Н.А. Ивиницкий, М.А. Вылцан және т.б. кеңестік зерттеушілер монографияларын, батыстық Р. Дэвис, М. Левин, Л. Виолла, Р. Конквест зерттеулерін, Ресейлік 5 архивтің 10-нан астам қорын пайдаланған. Сонымен қатар сол кезеңдегі шаруалардың 1930 жылдардағы хаттары, арыз-шағымдары жарияланған мерзімді басылым «Крестьянская газета» газетінің архиві зерттеуде маңызды деректік материал ретінде қолданылған.

Еңбекте автор Қазақстандағы ашаршылық мәселесін тікелей қарастырмаса да, Одақтық контексте астық дайындау мәселесі туралы былай дейді: «Азамат соғысы кезіндегі реквизициялау сияқты астық дайындау науқаны Украина, Солтүстік Кавказ, Орта Еділ аумақтарында шиеленіскен күрес сипатына ие болды. Нақ осы жерлер, сонымен қатар Қазақстан 1932-1933 жылдары ашаршылыққа ұшырады», – деп ұжымдастырудың басты мақсаты ретінде мемлекеттік астық дайындаудың көлемін ұлғайту болғандығын атап көрсетеді [14; 86]. Сонымен қатар ашаршылықтан босып кетуі туралы: «Қазақстаннан көшіп кету бұқаралық сипатқа ие болды. Соңғы жылдары жарияланған кеңестік материалдар бойынша 1932 жылы 2 млн-дай көшпелі қазақ ұжымдастырылған колхоздардан кетіп қалды. Біреулері Қытай шекарасына өтіп кетсе, енді біреулері малдарын Еділ жаққа айдап әкетті. Үшіншілері қайда барарларын білмеді. Қазақтар босып теміржол станциялары мен Қазақстан қалаларында толып кетті. Куәгерлердің айтуынша, Қарағанды маңында босып келген қазақтар қаптап кеткен» деп зерттеуші ұжымдастырудың салдарымен күресу үшін кеңестік шаруалар қабылдаған әртүрлі стратегияларды қарастырады [14; 104].

Л. Виола мен Ш. Фицпатриктің еңбектері ортақ методологиялық әдістерімен ерекшеленеді. Олар мәселені әлеуметтік тарих аясында қарастырады. Яғни, ұжымдастыру жылдарындағы шаруалар жағдайына, олардың ұжымдастыруды қабылдауына сталиндік саясат нәтижесіндегі шаруалар дүниетанымындағы болған өзгерістерге талдау жасайды.

Осылайша, 2-ші кезеңнің яғни, 1980 жылдардың басы — 1990 жылдардың соңында ашаршылық тақырыбын қарастырған батыстық зерттеушілер аштыққа алғышарт болған ұжымдастыру мәселесіне зерттеу жүргізіп, оның тарихын тереңірек зерттеуге назар аудара бастады. Бұл кезеңдегі шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне кеңестік ғылыми еңбектерге, баспасөзге деген қолжетімсіздік, архив құжаттарының құпиялылығы оларға зерттеулерді толық және объективті жүргізуге мүмкіндік бермеді. Шетелдік зерттеушілердің кеңес ғалымдарымен ғылыми ынтымақтастығы болмады. Сонымен қатар шетелдік зерттеушілерге «қырғи қабақ соғыс» айтарлықтай әсер еткенін де назардан тыс қалдыруға болмайды.

3-кезең (1990 жылдардың соңы — 2000 жылдар) — ХХ ғасырдың 30-жылдарындағы Қазақстандағы ашаршылық проблемалары арнайы зерттеу нысанына айналып, ашаршылықтың себептері, барысы мен салдары бойынша іргелі монографиялық еңбектер пайда болды. 2000 жылдардан бастап Қазақстандағы 1930 жылдардағы ашаршылық тарихын Отандық зерттеушілермен қоса, батыстық ғалымдар да кеңінен зерттей бастады. Бұл кезеңдегі ерекшелік еуропалық зерттеушілер өз жұмыстарында қазақ көшпелілеріне назар аударды. Осы топтағы еңбектердің жаппай жариялануына зерттеушілер үшін бұрын құпия болған архив қорларының қолжетімді болуы түрткі болды.

Қазақстандағы 1930 жылдардағы ашаршылық тарихына қатысты жарияланған алғашқы монографиялық еңбек француз тарихшысы Изабель Огайонның «Седентаризация казахов в СССР при Сталине» атты еңбегі болды [15]. Еңбекте автор әлеуметтік қайта құру бағдарламасы ретінде

седентаризация саясатын талдау, оның Қазақстан халқының көші-қон саясатына және қайта ұйымдастырылуына әсерін қарастырады. Осы зерттеуде И. Огайон «Ұжымдастыру — азық-түлік салығы отырықшыландыру (седентаризация), байларды тәркілеу сияқты 4 кезеңнен тұратын стратегия мал бағу жүйесінің жойылуының алғашқы салдары болды. 1930 жылы осындай саяси астарлы жаңалықтарды, әсіресе салықтарды енгізу, бұрын-соңды болмаған ашаршылықтың басталуына әкелді», – деп ашаршылықтың себептерін көрсетеді [15; 206-207]. Оның ойынша аштықтың феномені мен салдарын түсіну үшін оның себебін анықтап алу керек, аштықтың ауқымына баға беру үшін оның таралу жолдарын анықтап, оның кезеңдерін қадағалау керек. Сонымен қатар И. Огайон еңбегінде ол, американдық әлеуметтанушы М. Дэвистің анықтамасын келтіреді. Аштық — бұл физикалық сарқылу мен эпидемияға байланысты өлім-жітімнің таралу жылдамдығын арттыратын алдыңғы жеткіліксіз тамақтанудың қатаң салдарын қамтитын құбылыстар жиынтығының бөлігі деп есептейді [15; 207]. Еңбекте аштықты экономикалық тұрғыда талдауда ол белгілі экономист ғалым Нобель сыйлығының лауреаты Амартия Сеннің негізгі тұжырымдарын ұсынады. Амартия Сен Эфиопиядағы мал шаруашылығымен айналысатын тұрғындардың арасында аштық жер өңдеумен айналысатын тұрғындарға қарағанда тез қарқынмен тарайтындығын салыстырмалы түрде анықтайды. Оның пікірінше, аштық кезінде адам шығыны көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын халықтардың арасында едәуір жоғары болады деп қорытындылайды [15; 208]. Себебі, дәнді дақылдар жетіспеуі жағдайында көшпелілер астық сатып алу үшін малдарын сатуға мәжбүр болады, соның салдарынан нарықта ауыл шаруашылық өнімдерінің көптеп келуі олардың бағасының түсуіне әкеледі де, нәтижесінде көшпелі халықты кедейлікке әкеліп соғады деп тұжырым жасайды. Бұл Амартия Сеннің бұл тұжырымынан қазақ даласындағы аштық кезінде отырықшы аудандарға қарағанда көшпелі аудандардағы халық аштыққа көбірек ұшырағандығының ұқсастығын көруге болады.

Француз тарихшысының бұл зерттеуі ҚР Орталық Мемлекеттік архиві қорындағы көші-қон басқармасы, Отырықшыландыру бойынша комитет, ҚазКСР Халық комиссарлар кеңесі, Орталық атқару комитеті, кәмпескелеу бойынша комитет және т.б. ұйымдардың оннан астам құжаттары, Алматы, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Шығыс Қазақстан облыстары ауыл тұрғындарынан алынған сұхбат материалдары, сонымен қатар орыс, қазақ, француз, ағылшын, итальян тілдерінде жарыққа шыққан еңбектер негізінде жазылғандығымен құнды болып табылады. Ашаршылықты тудырған себептерді қарастыра отырып, И. Огайон оның себебін мал дайындау науқаны деп көрсетеді.

Бұл проблеманың тағы бір аспектісі — Қазақстандағы ашаршылық себептері туралы мәселе болып табылады. Сондықтан осы кезеңге жататын батыстық еңбектерде аштықтың себептерін анықтауға ерекше назар аударылды. Атап айтатын болсақ, Кеңестер Одағындағы экономика тарихын зерттеуші ғалымдар Р. Дэвис пен С. Уиткрофт «Годы голода. Сельское хозяйство СССР. 1931-1933» атты ортақ еңбектерінде КСРО-дағы ауылшаруашылығының жағдайын, кеңес үкіметінің ауылшаруашылығына қатысты саясатын қарастыра отырып, «1928 жылдан 1933 жылға дейін Қазақстанда мал басы КСРО-ның қалған аумақтарына қарағанда жылдам қысқарғандығын және мал санының азаюы әсіресе республиканың шөлейт орталық аудандарында мал өсірген көшпелі және жартылай көшпелі қазақтарға қатты әсер еткендігін, мал шаруашылығының күйреуі қазақтың дәстүрлі өмір салтының бұзылуымен қатар жүргендігін» атап өтеді [16; 329]. Еңбекте Қазақстандағы ашаршылық толық қарастырылмаса да, авторлар қазақ даласында ашаршылыққа себеп болған өзара байланысты бес факторды көрсетеді. 1) ұжымдастыру және тәркілеу; 2) қазақ халқын отырықшылыққа көшіру; 3) малды мәжбүрлеп тартып алу; 4) ауқымды астық дайындау (оларға жоспарлар жүк көтеретін аудандарға да қатысты); 5) ауқымды мал дайындауды көрсетеді [16; 329-332]. Сонымен қатар еңбекте КСРО-ның аграрлық саясатының топтамасын — егін егуден бастап 1931 жылғы жоспарлау кезеңіне дейін жан-жақты қарастырылып, 1932-1933 жылдардағы ұжымдастыру науқаны бойынша нақты фактілер келтіріледі. Авторлар Ресей мен Украина архивтерінің 30-дан астам қорларындағы кеңестік орталық ведомстволардың құжаттарын мұқият зерттей келе, аштықтың экономикалық және әлеуметтік алғышарттарына ерекше назар аударады.

Қазақстандағы ашаршылық тарихын зерттеуші итальяндық ғалым Николо Пианчоло: «Ресей және Қазақстан архивтерінен жаппай күштеп седентаризациялаудың бірде-бір құжаттық дәлелін таппадым. Осылайша, 1930-1932 жылдардағы отырықшыландыру науқанын аштықтың негізгі себептерінің бірі деп санауға болмайды. Қазақтардың жаппай қырылу себептерін түсіну үшін отырықшылыққа көшу жөніндегі үгіт-насихат науқанынан алшақтап, кеңестік «тұтыну иерархиясына» назар аудару қажет», – деп тұжырымдайды [17; 88-89]. Оның пікірінше, қазақ даласында ашаршылықты тудырған 2 негізгі факторды анықтайды: ауқымды мал дайындау және

ауқымды астық дайындау. Қазақстанда жүзеге асырылған мал дайындау көлемі малдың азаюының және кейіннен қазақтар арасындағы ашаршылықтың негізгі себебі болды деп көрсетеді [18].

Сонымен қатар Н. Пианчола «ашаршылық кезінде қазақтардың жаппай қырылуы шеткі аймақтардан келіп жатқан ақпаратқа сенбейтін және өзі жүргізіп жатқан саясаттың адами бағасына қызығушылық танытпайтын орталықтың шешімдерінің салдары болды» [1; 110], – деген қорытындыға келеді. Н. Пианчоланың еңбектерінде де Ресей (РГАСПИ, РГАЭ т.б.), Қазақстан (ҚР ОМА, ҚР ПА) архивтерінен алынған бірқатар құжаттар ғылыми айналымға енгізілген.

Н. Пианчолаға қарағанда неміс тарихшысы Р. Киндлер «Ашаршылық Орта Азиядағы большевиктердің ең ауқымды қоғамдық-саяси экспериментімен — қазақ көшпенділерін отырықшылыққа көшірумен тығыз байланысты болды. Азық-түлік дағдарысы, отырықшылыққа мәжбүрлеу салдары апатты ашаршылыққа айналды, ал ашаршылық салдарынан қазақтардың көпшілігі ақыры отырықшы болды. Кеңестендіру аштық арқылы жүзеге асырылды», – деп есептейді [19; 7-8]. Роберт Киндлер, бір жағынан, көптеген төменгі деңгейдегі әкімшілер отырықшылыққа көшіру науқанын елемегенін растайды. Сонымен бірге, ол «отырықшылыққа көшу» ұранымен мемлекеттік ұйымдар көшпелі халықтан малды толығымен тартып алған жағдайларды сипаттайды. Неміс ғалымы Р. Киндлер зерттеуінде Ресей, Қазақстан архивтерінде сақталған 30-дан астам қордың құжаттарын зерделеп, аштықтан зардап шеккен қоғамның «өз ішіндегі» қақтығыстың динамикасын, КСРО құлағанға дейін және одан кейінгі қазақ қоғамындағы осы қайғылы оқиғаны еске түсіруді киіндатқан факторлардың бірі болды деп санайды.

Батыс тарихшыларының ішінде қазақ ашаршылығының Украина жеріндегі ашаршылықтан артық болмаса кем болмағанын, ал тигізген зардаптары жағынан одан да қорқынышты болғанын жариялаған американдық ғалым Сара Камерон болды. Ол «Аштық жайлаған дала» еңбегінде Ресей Федерациясы мен Қазақстан (Алматы, Семей қалалары) архивтерінің 40-тан астам қорларынан алынған құжаттарға сүйене отырып жазады. Ол ашаршылықтың басты себебі ретінде мемлекетті ет және астықпен қамтамасыз ету науқанымен қатар күштеп жүргізілген кеңестік ұжымдастыру екендігіне назар аударады. Сонымен қатар егін екпейтін көшпелілерге астық салығын салу, оның салдарынан малдарын астыққа айырбастау арқылы қолдағы малынан айрылу; астық бағасы шарықтап өсіп, малдың тауарлық құны төмендеуі де астық салығының ауыртпалығын еселеп жіберген. Қазақ ашаршылығының басты себебі сталиндік саясат болғанымен, XIX ғ. соңы мен XX ғ. бас кезінде Ресейдің империялық саясатымен қазақ жеріне орыс шаруаларының қарқынды қоныстануы да дәстүрлі шаруашылық жүйесіне ашаршылыққа алып ұрындыратын ауыр соққы болғандығымен байланыстырады [20; 35-36].

Сара Камерон Қазақстан мен Шыңжаң арасындағы шекарадағы жағдайды талдай отырып, зорлық-зомбылық мәселесін де назардан тыс қалдырмады, оны ұжымдастыру жылдарында КСРО-дан қашқан 200 000-ға жуық адам кесіп өтті. С. Камерон КСРО-ның осы шығыс шекарасы бойындағы мемлекеттік органдар тарапынан туындаған зорлық-зомбылық Батыс шекараларда Румынияға немесе Польшаға ұжымдастыру мен аштықтан қашқандарға қолданылатын шараларға қарағанда едәуір күшті екенін көрсетті [20; 213]. 1930 жылдардағы ашаршылыққа алғышарт болған тарихи оқиғалар мен құбылыстарды зерттей келе, Н. Пианчола мен С. Камерон ашаршылыққа себеп болған фактор ретінде астық дайындау науқанын көрсетеді.

Батыстық зерттеушілердің назар аударатын маңызды аспектілерінің бірі — ол Қазақстандағы ашаршылық салдарынан болған демографиялық шығындар мәселесі. Ол бойынша жоғарыда қарастырған зерттеушілер келесі цифрларды ұсынады: И. Огайон — 1 150000–1 420000 мың [15; 207]; Р. Конквест — 1 000000 [12; 443]; М. Олкотт — 1 500000 [10; 122-142]; Р. Дэвис, Уиткрофт — 1 200000 [16; 416]; С. Камерон [20; 246]; Р. Киндлер [19; 226]; Н. Пианчола — 1 300000 [21; 106].

Бұлардың бірде-бірі түпкілікті әрі нақты емес, сондықтан бұл мәселе әлі ашық күйінде қалып отыр. Ашаршылық салдарынан болған адам шығынына қатысты сандардың осындай әр алуан болуына себеп 1930 жылдардың бірінші жартысы бойынша статистикалық мәліметтердің жоқтығынан. Бұдан басқа, қазақ даласында туу, өлім-жітімді тіркейтін ұйымдардың дұрыс жұмыс жасамауы немесе мүлдем болмауы сияқты мәселелер статистикалық мәліметтердің жоқтығына себеп болуы мүмкін деп ойлаймыз. Жоғарыда көрсетілген отандық және шетелдік зерттеушілердің ашаршылықтан болған адам шығынын бағалауды олардың негізділігі мен құжатталуы әр түрлі болғандықтан нақты деп санауға болмайды. Көбінесе зерттеулерде адам шығынына қатысты шамалап алынған есептеулерге негізделген алуан түрлі цифрлар беріледі. Сонымен қатар осы мәселені зерттеу

барысында облыстық және аудандық архивтерде жүргізілген жұмыстар нәтижесінде халық санын көрсететін жүйелі статистикалық архивтік дерек өкінішке орай авторларға әлі кездеспеді.

Ашаршылық тарихы мәселесін қарастыруда назар аударатын проблема ашаршылыққа «геноцид» деп баға беру болып табылады. Бұл мәселе қазіргі қоғамда қызу талқыланып жүрген проблема. Осы мәселеге қатысты Батыс Вирджини университетінің профессоры М. Таугер ашаршылық геноцидтің көрініс болды ма? – деген сұраққа жауап беру үшін бізге тарих методологиясын, «аштық» және «геноцид» түсінігі анықтамаларын қарастыруымыз керек деп жазады [22].

М. Таугер зерттеуінде бұл мәселе туралы: «Тарихшылар көпжылдық жұмысының нәтижелері бойынша ғылыми зерттеу процесіне белгілі бір іргелі әдіс-тәсілдерді әзірледі, бұл оларға қателіктерден және дұрыс емес дәлелдерді қолданудан аулақ болуға көмектеседі. Бұл әдіс-тәсілдер тарихшы немесе тарихи тақырыптарды зерттейтін кез келген адамға өз еңбегін идеология немесе насихат құралы ретінде емес негізді етіп жазуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, тарихшылар белгілі бір оқиғаларды зерттеу барысында барынша мол дерек көздерін кеңінен пайдалану қажет. Бұнымен қоса, сол мәселеге қатысты өзінің пікіріне, көзқарасына сәйкес келмейтін дәлелдерді де назардан тыс қалдырмау керек. Баламалы көзқарастарды елемейтін зерттеуші құнды ғылыми зерттеу жұмысын ұсына алмайды. Егер зерттеуші өзінің нұсқасы жалғыз болып көріну үшін балама көзқарастарды әдейі жасырса, мұндай зерттеушінің еңбегін насихаттық құрал деп бағалауға болады», – деп тұжырымдайды М. Таугер [22; 7-8]. Сондықтан да қазақ халқының тарихындағы ашаршылық мәселесін қарастыруда қателіктерден аулақ болып, тек біржақты көзқарасты ұстанбауымыз керек деп ойлаймыз.

Көптеген отандық ғалымдар 1930 жылдардағы ашаршылықты қазақ халқына жасалған «геноцид, этноцид» деп бағалайды. Ал шетелдік (батыстық) ғалымдар (М. Олкотт, С. Уиткрофт, Р. Дэвис, Р. Киндлер, И. Огайон, С. Камерон және басқалар) Қазақстандағы аштық геноцид емес, қазақтардың аштықтан жаппай қырылуы «олардың көшпелі өмір салтына байланысты» және большевиктердің адамзат мәдениеті мен оның табиғатын түсінбегендіктен деп білді. Мысалы, итальяндық зерттеуші Пианчола Мәскеудің қазақтарды этникалық топ ретінде жоюды өзіне міндет етіп қоймағандығын айта отырып [17; 83], ашаршылықты «геноцид» деп қарастыруға болмайтынын айтады. Жалпы, ашаршылық тарихын зерттеген шетелдік (батыстық) ғалымдар бұл мәселені «геноцид» ретіндегі бағалаудың идеологиялық тұстарынан аулақ болғанды қалайды.

Сонымен, 3-кезеңде (1990 жылдардың соңы — 2000 жылдар) шетелдік зерттеушілер 1930 жылдардағы ашаршылық тарихын зерттеудің әртүрлі аспектілерін зерттеу бойынша үлкен жұмыс жүргізді. Зерттеушілер еңбектерінде тек КСРО ғана емес, Қазақстандағы ашаршылық тарихына мән бере бастады. Олар КСРО-дағы ауылшаруашылығының жағдайын, кеңес үкіметінің ауылшаруашылығына қатысты саясатын қарастыра отырып, мал санының азаюы, мал шаруашылығының күйреуі қазақтың дәстүрлі өмір салтының бұзылуымен қатар жүргендігін, ашаршылыққа себеп болған факторларды, аштықтың феномені мен салдарын, аштықтың ауқымын, таралу жолдарын, кезеңдерін және аштықты экономикалық тұрғыда талдауда түрлі концепцияларға назар аударды. Олардың еңбектері 1930 жылдардағы ашаршылық тарихнамасындағы кейінгі зерттеулерге өзіндік серпін берді.

Қорытынды

XX ғасырдың 30-жылдарындағы Қазақстандағы ашаршылық тарихы мәселелеріне қатысты батыстық тарихнамадағы зерттеулерді қарастыра отырып, келесі қорытындыларға келдік:

- 1930 жылдардағы батыстық тарихнамалық зерттеулерде ашаршылық тарихы сол кезеңдегі куәгерлердің (журналист, саяхатшы, фотограф) қолжазбаларында, газет беттеріндегі хабарламаларда көрініс тауып, ашаршылыққа «қолдан жасалған, жасанды» деген баға берілді;
- 1930 жылдардың соңынан (тек 1960 жылдары жекелеген зерттеушілер ғана айналысты) 1980 жылдарға дейін батыстық тарихнамада бұл проблемаға қатысты түбегейлі зерттеулер жүргізілген жоқ;
- 1980 жылдардың басынан бастап батыстық зерттеушілер ұжымдастыру мәселесіне арналған іргелі зерттеулер жариялай бастады;
- архив құжаттарының құпиялылығы мен баспасөздің қолжетімсіз болуы, «қырғи қабақ соғыс» салдары зерттеулерді толық және объективті жүргізуге мүмкіндік бермеді;
- КСРО-ның ыдырауы, яғни 1990 жылдардың соңы мен 2000 жылдарда ашаршылық тарихын зерттеуге жаңа серпін берді;

- 2000 жылдардан бастап Қазақстандағы 1930 жылдардағы ашаршылық тарихын Отандық зерттеушілермен қоса, батыстық ғалымдар да кеңінен зерттей бастады және еуропалық зерттеушілер өз жұмыстарында қазақ көшпелілеріне баса назар аударды;

- батыстық зерттеушілер еңбектерінде 1930 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылықтың себебі ретінде: ұжымдастыру, кәмпескелеу, отырықшыландыру саясаты, мал, ет, астық дайындау, т.б. кеңес саясатының қателігі деп көрсетті;

- батыстық зерттеулердің Қазақстандық тарихшылардың жекелеген жұмыстарынан ерекшелігі мол архив материалдарына негізделіп жазылуында.

Жалпы батыстық зерттеушілер 1930 жылдардағы ашаршылық тарихын бастапқыда Кеңес Одағы шеңберінде қарастырып, айтарлықтай тәжірибе жинақтады. Олардың еңбектері әлемдік әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар жүйесінде лайықты орын алды. Дегенмен, XX ғасырдың 30-жылдарындағы қазақ даласындағы ашаршылық мәселесіне арналған ғылыми еңбектер әлі де мұқият, әсіресе аймақтық аспектіде назар аударуды қажет етеді және олар өз кезегінде жана ізденістерге мүмкіндік береді деп сеніммен айтуға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Пианчола Н. Европейская и американская историография о великом голоде в Казахстане / Н. Пианчола // Отан тарихы. — 2015. — № 2. — С. 100–126.
- 2 Малколм Маггеридж. Хроника загубленного времени [Электронный ресурс] / Маггеридж Малколм // Отечественные записки. — 2013. — № 6. — Режим доступа: <https://strana-oz.ru/2013/6/hroniki-zagublenno-go-vremeni>.
- 3 Из документации Международного союза против III Интернационала (Международная Антанта) о голоде в СССР за июль–август 1933 г. 1 сентября 1933 г. // Источник: Голод в СССР. 1929–1934. — Т. 3. Лето 1933–1934 гг. — М.: МФД, 2011. — С. 499–503.
- 4 От небесных гор до Красных песков: Путешествие Эллы Майяр в Туркестан в 1932 году. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://fergananews.com/articles/6453>.
- 5 1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты / Б.Ф. Аяған редакциясымен. — Алматы: Литера М, 2012. — 336 б.
- 6 Аяған Б.Ф. Ашаршылық ақиқатына жаңаша көзқарас / Б.Ф. Аяған // Мемлекет тарихы. — 2012. — №2. — Б. 9-16.
- 7 Крестьянство Казахстана в послевоенное десятилетие: социальная трансформация и повседневность / под. общ. ред. М.М. Козыбаевой. — Алматы: ИП «Мадияр», 2022. — 336 с.
- 8 Dana G. Dalrymple. The Soviet famine of 1932–1934; some further references / G. Dana. [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/09668136508410434?needAccess=true>.
- 9 Martha Brill Olcott. The Collectivization Drive in Kazakhstan. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.jstor.org/stable/129204?origin=crossref>.
- 10 Олкот М. Ұжымдастыру мен ашаршылықты зерттеу мәселелері / М. Олкот // «Қазақстандағы ашаршылық: халық қасіреті және тарих тағылымы» атты Халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы (31 мамыр — 1 маусым). — Астана, 2012. — 400 б.
- 11 Камерон С. Батыс тарихнамасы мәліметтері бойынша қазақтардың ашаршылығы / С. Камерон // «Қазақстандағы ашаршылық: халық қасіреті және тарих тағылымы» атты Халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы (31 мамыр — 1 маусым). — Астана, 2012. — 400 б.
- 12 Конквест Р. Жатва скорби: советская коллективизация и террор голодом [Электронный ресурс] / Р. Конквест; пер. с англ. И. Коэн, Н. Май; под. ред. Хейфеда. — Режим доступа: http://sd-inform.org/upload/books/Antitotalitarism/Repressii/zhatva_skorbi.pdf.
- 13 Viola L. The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization. — New York, 1987. — 255 p.
- 14 Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. — М.: РОССПЭН, 2001. — 336 с.
- 15 Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 гг.) / И. Огайон. — Алма-Ата: Санат, 2009. — 368 с.
- 16 Дэвис Р. Годы голода. Сельское хозяйство СССР. 1931–1933 / Р. Дэвис, С. Уиткрофт. — М., 2011. — 543 с.
- 17 Пианчола Н. Сталинская «иерархия потребления» и великий голод [Электронный ресурс] / Н. Пианчола. — Режим доступа: <https://www.academia.edu/37560126/>.
- 18 Пианчола Н. Великий голод в Казахстане: контекстуализация, сравнение, концептуализация [Электронный ресурс] / Н. Пианчола. — Режим доступа: <https://us02web.zoom.us/j>.
- 19 Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане / Р. Киндлер. — М.: Полит. энцикл., 2017. — 382 с.
- 20 Камерон С. Голодная степь. Голод, насилие и создание Советского Казахстана / С. Камерон. — М.: Новое литературное обозрение, 2020. — 490 с.

21 Корнилов Г.Е. Голод в Казахской АССР в 1930-е годы: историографический дрейф [Электронный ресурс]. / Г.Е. Корнилов. — Режим доступа: http://modernhistory.ru/f/kornilov_1.pdf

22 Таугер М. Голод, голодомор, геноцид [Электронный ресурс] / М. Таугер. — Режим доступа: <https://istmat.org/files/uploads/66067/tauger.pdf>

З.Г. Сактаганова, Т.К. Сакабай, К.Т. Бодеев

К проблемам истории голода в Казахстане в западной историографии (1931–1933 гг.)

В статье на основе опубликованных исследований западных ученых авторами была выявлена степень изученности проблемы голода в Казахстане в 1931–1933 гг. Историографический материал был разделен на три группы по хронологическому признаку. Первая группа включает труды, относящиеся к первой половине 1930-х гг.; вторая — начало 1980-х–конец 1990-х гг.; третья группа — конец 1990-х–2000-е гг. Авторами даны краткий анализ источниковой базы европейских исследователей, проблематика охвата их трудов. В трудах западных исследователей было уделено внимание проблемам коллективизации, оседания, заготовки мяса и зерна. Нашли освещения такие аспекты, как причины, масштабы и последствия голода, демографические потери. По мнению западных ученых, голод в СССР не был запланированным мероприятием, а стал результатом непродуманной политики руководства советской власти. Государственная политика была направлена на получение источников экономических ресурсов от сельского населения.

Ключевые слова: западная историография, голод, трагедия, коллективизация, мясозаготовка, хлебозаготовка, периодизация, причины голода, демографические потери.

Saktaganova Z.G., Sakabay T.K., Bodeyev K.T.

On the Problems of the History Famine of 1931–1933 in Kazakhstan in Western Historiography

In this article, based on the published studies of Western scientists, the authors revealed the degree of study of the problem of hunger in Kazakhstan in 1931-1933. The historiographical material was divided by the authors into three groups on a chronological basis. The first group includes works related to the first half of the 1930s; the second group – the beginning of the 1980s – the end of the 1990s; the third group – the end of the 1990s - 2000s. The article provides a brief analysis of the source base of European researchers, the problems of coverage of their works. In the works of Western researchers, attention was paid to the problems of collectivization, settling, meat and grain harvesting. Such aspects as the causes, scale and consequences of famine, demographic losses have been highlighted. According to Western scientists, the famine in the USSR was not a planned event, but was the result of an ill-conceived policy of the leadership of the Soviet government. The state policy was aimed at obtaining sources of economic resources from the rural population.

Keywords: western historiography, famine, tragedy, collectivization, meat procurement, grain procurement, periodization, causes of famine, demographic loss.

References

- 1 Pianchola, N. (2015). Evropeiskaia i amerikanskaia istoriografiia o velikom golode v Kazakhstane [European and American historiography of the great famine in Kazakhstan]. *Otan tarikhy — History of the Homeland*, 2, 100–126 [in Russian].
- 2 Maggeridzh, Malkolm (2013). Khronika zagublennoogo vremeni [Chronicle of a ruined time]. *Otechestvennye zapiski — Domestic notes*, 6. Retrieved from <https://istmat.org/node/43600> [in Russian].
- 3 Iz dokumentatsii Mezhdunarodnogo soiuzu protiv III Internatsionala (Mezhdunarodnaia Antanta) o golode v SSSR za iul–avgust 1933 g. 1 sentiabria 1933 g. [From the documentation of the International Union against the Third International (International Entente) on the famine in the USSR for July-August 1933, September 1, 1933]. Retrieved from <https://istmat.org/node/43600> [in Russian].
- 4 Ot nebesnykh gor do Krasnykh peskov: Puteshestvie Elly Maiiar v Turkestan v 1932 godu [From the Heavenly Mountains to the Red Sands: Ella Mailland's Journey to Turkestan in 1932]. Retrieved from <https://fergananews.com/articles/6453> [in Russian].
- 5 Ayagan, B.G. (Ed.). (2012). 1932-1933 zhyldardagy asharshylyq aqiqaty [The truth of the Famine of 1932-1933]. Almaty: Litera M [in Kazakh].

6 Ayagan, B.G. (2012). Asharshylyq aqiqatyna zhanasha kozqaras [A new look at the truth of famine]. *Memleket tarikhly — History of the state*, 2, 9-16 [in Kazakh].

7 Kozybayeva, M.M. (Ed.). (2022). Krestianstvo Kazakhstana v poslevoennoe desiatiletie: sotsialnaia transformatsiia i povsednevnost [The peasantry of Kazakhstan in the post-war decade: social transformation and everyday life]. Almaty: IP «Madiiar» [in Russian].

8 Dana, G. Dalrymple. The Soviet famine of 1932–1934; some further references. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/09668136508410434?needAccess=true>.

9 Olcott, M. (1981). The Collectivization Drive in Kazakhstan. *The Russian Review*. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/129204?origin=crossref>.

10 Olcott, M. (2012). Uzhymdastyru men asharsylyqy zertteu maseleleri [Problems of collectivization and famine research]. “Qazaqstandagy asharsylyq: khalyq qasireti zhane tarykh tagylymy” atty Khalykaralyq gylimi konferentsiia materialdarynyn zhinagy (31 мамыр – 1 маусым 2012 жыл) — *Famine in Kazakhstan: the tragedy of the people and the lessons of history. Collection of materials of the International scientific conference* (pp. 87-90). Astana [in Kazakh].

11 Kameron, S. (2012). Batys tarikhnamasy malimetteri boiynsha qazaqtardyn asharsylygy [According to Western historiography, the Famine of the Kazakhs]. “Qazaqstandagy asharsylyq: khalyq qasireti zhane tarykh tagylymy” atty Khalykaralyq gylimi konferentsiia materialdarynyn zhinagy (31 мамыр – 1 маусым 2012 жыл) — *Famine in Kazakhstan: the tragedy of the people and the lessons of history. Collection of materials of the International scientific conference* (pp. 126-133). Astana [in Kazakh].

12 Konkvest, R. Zhatva skorbi: sovetskaia kollektivizatsiia i terror golodom [Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and Terror by Famine]. Retrieved from http://sd-inform.org/upload/books/Antitotalitarizm/Repressii/zhatva_skorbi_.pdf. [in Russian].

13 Viola, L. (1987). *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*. New York.

14 Fitspatrik, Sh. (2001). Povsednevnyi stalinizm. Sotsialnaia istoriia Sovetskoi Rossii v 30-e gody: gorod [Everyday Stalinism. Social History of Soviet Russia in the 30s: the city]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].

15 Ogajon, I. (2009). Sedentarizatsiia kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiia i sotsialnye izmeneniia (1928–1945 gg.) [Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and Social Change (1928–1945)]. Alma-Ata: Sanat [in Russian].

16 Devis, R., & Uitkroft, S. (2011). Gody goloda. Selskoe khoziaistvo SSSR. 1931–1933 [Years of Hunger. Agriculture of the USSR. 1931–1933]. Moscow [in Russian].

17 Pianchola, N. Stalinskaia «ierarkhiia potrebleniia» i velikii golod [Stalin's "hierarchy of consumption" and the Great Famine]. Retrieved from: <https://www.academia.edu/37560126/> [in Russian].

18 Pianchola, N. Velikii golod v Kazakhstane: kontekstualizatsiia, sravnenie, kontseptualizatsiia [The Great Famine in Kazakhstan: Contextualization, Comparison, and Conceptualization]. Retrieved from <https://us02web.zoom.us/j> [in Russian].

19 Kindler, R. (2017). Stalinskie kochevniki: vlast i golod v Kazakhstane [Stalin's nomads: power and hunger in Kazakhstan]. Moscow: Politicheskaiia entsiklopediia [in Russian].

20 Kameron, S. (2020). Golodnaia step. Golod, nasilie i sozdanie sovetskogo Kazakhstana [The Hungry Steppe. Hunger, violence and the creation of Soviet Kazakhstan]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].

21 Kornilov, G.E. Golod v Kazakhskoi ASSR v 1930-e gody: istoriograficheskii dreif [Famine in the Kazakh ASSR in the 1930s: Historiographical Drift]. Retrieved from http://modernhistory.ru/f/kornilov_1.pdf. [in Russian].

22 Tauger, M. Golod, golodomor, genotsid [Famine, Holodomor, Genocide]. Retrieved from <https://istmat.org/files/uploads/66067/tauger.pdf>. [in Russian].

К.К. Абдрахманова*, З.Г. Сактаганова

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: kimbat_abd@mail.ru; zauresh63@mail.ru)*

Репрессивная политика советской власти в отношении несовершеннолетних в 1941–1958 гг.: анализ нормативно-правовой базы (3–5-е этапы)

В статье, являющейся продолжением предыдущей публикации («Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия» № 3 (111)/2023), проанализированы три последних этапа нормативно-правовой базы репрессивной политики в отношении к несовершеннолетним за период с 1941 по 1958 гг. Сгруппировав имеющуюся нормативную базу, авторы выделили пять этапов с 1918 по 1958 гг., где основным критерием стали законодательные документы, направленные на ужесточение или смягчение репрессивной политики в отношении к несовершеннолетнему населению страны. Рассмотрели нормативные документы третьего, четвертого и пятого этапов с 7 июля 1941 г. по 25 декабря 1958 г. Главными источникам при анализе послужили конституция, законы, приказы, инструкции, постановления, различные директивные документы, позволившие авторам отследить масштабы и этапы репрессивной политики в отношении к несовершеннолетним. В заключение авторы пришли к выводу, что третий этап (с 7 июля 1941 г. по 18 января 1945 г.) стал пиковым, проявившийся в ужесточении законодательства, резком увеличении количества несовершеннолетних в пенитенциарной системе, в масштабности и беспощадности применения детского труда во всех сферах жизни. Четвертый этап (с 18 января 1945 г. по 24 марта 1956 г.) стал переходным и характеризовался некоторым послаблением политики репрессии в отношении детей. На этом этапе мы наблюдаем не только сокращение нормативных источников, но и появление документов, направленных на улучшение содержания детей. Пятый этап (с 24 марта 1956 г. по 25 декабря 1958 г.) явился завершающим, так как именно в этот период прекратились репрессии в отношении несовершеннолетних.

Ключевые слова: нормативно-правовая база, детский дом, воспитательная трудовая колония, детская беспризорность, детская безнадзорность, несовершеннолетние осужденные, дети ГУЛАГа.

Введение

Жертвами репрессивной политики советского государства стали все слои населения, в том числе, и дети. Советской властью была разработана нормативно-правовая база, позволившая на законодательной основе осуществлять репрессии в отношении несовершеннолетних лиц. В данной статье мы (отойдя условно от общепринятого возрастного содержания понятия «дети») используем как синонимы термины «несовершеннолетние» и «дети», под которыми имеем в виду детей, подростков и молодежь до 18 лет.

В предыдущей статье нами были выделены несколько категорий репрессированных несовершеннолетних, находившихся в местах заключения (спецпоселения, исправительно-трудовые лагеря, детские колонии, приёмники-распределители и др.) [1]. Позволим себе повторить выделенные нами данные категории: дети труд- и спецпереселенцев (депортированные/насильственно переселенные в Казахстан или другие места вместе с семьей и/или родившиеся в местах депортации); дети родителей, подвергнутых политическим репрессиям, в том числе дети, родившиеся в ГУЛАГе; дети из репрессированных крестьянских слоев населения, проживавшие в Казахстане или других местах; дети, осужденные по 58-й статье УК РСФСР 1926 г.; дети из категории «беспризорные» и «безнадзорные», оставшиеся таковыми в результате политических репрессий в отношении их семей, также голода 20–30-х гг. XX века и др.; дети, осужденные по уголовным статьям УК РСФСР.

Объектом нашего исследования стали нормативно-правовые документы, принятые в период с 7 июля 1941 г. по 25 декабря 1958 г. в отношении несовершеннолетнего контингента первых пяти категорий.

* Автор-корреспондент. E-mail: kimbat_abd@mail.ru

Методы и источники репрессивной политики в отношении несовершеннолетних

Методологической базой послужили труды российских исследователей. Определенные теоретические вопросы по анализу законодательной базы советской репрессивной политики были разработаны в монографии Г.М. Ивановой [2]. Основные направления государственной политики в отношении беспризорности и преступности несовершеннолетних в довоенный период были изучены в кандидатской диссертации О.А. Оличевой [3].

Исследователь Е.Ю. Шуткова проанализировала механизмы репрессий в отношении несовершеннолетнего населения страны [4]. Автором были рассмотрены нормативные документы, которые легли в основу реализации репрессий в отношении детей. Е.Ю. Шуткова приходит к выводу, что политика репрессий в отношении несовершеннолетних граждан СССР имела законодательную основу. Автор подчеркивает, что «произвол и беззаконие» советских репрессий проявлялись в том, что нормативные акты, служившие основанием для политических репрессий, грубо нарушали не только нормы и принципы международного права, но и расходились с юридическими нормами советской правовой системы [4; 209, 210].

Источниковой базой послужили нормативно-правовые документы: конституция, законы, кодексы, постановления, указы, директивные инструкции и т.д., опубликованные в нормативной базе или в сборниках документов. Наиболее значимым для нашего исследования стал фундаментальный сборник документов «Дети ГУЛАГа. 1918–1956» [5]. В данный сборник включены документы о судьбе детей, ставших «жертвами» советской власти. Авторами были выделены следующие этапы: 1918–1936 гг., 1937–1941 гг., 1941–1945 гг., 1946–1956 гг. Все публикуемые документы представлены в строгой хронологической последовательности и большинство из них вводятся в научный оборот впервые.

Определенный пласт документов был взят нами из Сборника законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий, который был издан в 2 частях в 1999 г. [6]. Документы в отношении детей раскулаченных, спецпереселенцев и высланных были полноценно представлены в сборнике документов «Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940: высылка, спецпоселение» [7]. В целом, законодательная база позволила выделить основные этапы и особенности в политике репрессий в отношении детей.

При написании работы применялись общенаучные методы: анализ; синтез; дедукция и индукция, методы аналогии, обобщения, системного подхода, методы, а именно, сравнительно-исторический, историко-типологический, проблемно-хронологический, которые позволили систематизировать имеющиеся нормативно-правовую базу по теме исследования.

Обсуждение проблемы и результаты исследования

Подвергнув анализу законодательные и иные документы, мы выделили пять этапов в формировании нормативно-правовой базы политических репрессий в отношении несовершеннолетних: 1) с 14 января 1918 г. до 7 апреля 1935 г.; 2) с 7 апреля 1935 г. до 7 июля 1941 г.; 3) с 7 июля 1941 г. до 18 января 1945 г.; 4) с 18 января 1945 г. до 24 марта 1956 г.; 5) с 24 марта 1956 г. до 25 декабря 1958 г. Главным критерием в составлении предложенной авторской периодизации послужили принятые нормативные документы, которые оказали влияние на изменение траектории (ужесточение/смягчение) репрессивной политики в отношении к несовершеннолетнему контингенту страны. Первый и второй этапы были объектом обсуждения в предыдущей статье [1], данная статья посвящается анализу третьего, четвертого и пятого этапов репрессии в отношении несовершеннолетних.

3 этап: 7 июля 1941 г.–18 января 1945 г. Этап охватывает большую часть периода Великой Отечественной войны, для него характерно ужесточение репрессий в отношении к несовершеннолетним. Несмотря на некоторые послабления со стороны власти по отношению к религии и крестьянству, насильственные методы управления оставались главными во всех структурах государственной власти. Система ГУЛАГа существенно расширилась числом заключенных. В нормативной базе по отношению к детям власти принимали документы, которые были направлены на строгое наказание за любые проступки.

7 июля 1941 г. был подписан один из антигуманных Указов Президиума Верховного Совета СССР в отношении детей – «О применении судами Постановления ЦИК и СНК СССР от 7 апреля 1935 г. «О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних» [8]. С этого документа начинается 3 этап в формировании нормативно-правовой базы репрессивной политики в отношении несо-

вершеннолетних граждан советской станы. В данном Указе были пересмотрены условия наказания. Если по постановлению от 7 апреля 1935 г. детей с 12 лет могли привлечь к уголовной ответственности только по умышленным мотивам, то данный Указ обязывал судить детей по всей строгости уголовного законодательства за преступления, совершенные по неосторожности.

16 августа 1941 г. № 270 был опубликован Приказ Ставки Верховного Главного Командования Красной Армии И. Сталина «Об ответственности военнослужащих за сдачу в плен и оставление врагу оружия» [9; 58–60]. Согласно данному Приказу, командиров и политработников, которые во время боя дезертировали в тыл или сдались в плен врагу, было принято считать злостными дезертирами, а их семьи подлежали аресту как семьи, нарушившие присягу и предавшие свою Родину.

22 декабря 1941 г. на имя заместителя Председателя СНК СССР А.Я. Вышинского от и.о. Прокурора СССР Г.Н. Сафонова был направлен проект Указа Президиума Верховного Совета СССР «О применении высшей меры наказания к несовершеннолетним, виновным в измене родине, шпионаже, диверсии и террористических актах» [5; 376]. В этом письме Г.Н. Сафонов писал: «С этим проектом надо в основном согласиться. Считаю, однако, необходимым оговорить, что высшая мера наказания может применяться в отношении лиц, достигших 16-летнего возраста» [5; 376].

Тяготы Великой Отечественной войны, а также колоссальные потери стали поводом появления Постановления СССР «Об устройстве детей, оставшихся без родителей» от 23 января 1942 г. [5; 376–377]. Постановление обязывало все структуры власти (центральные и краевые) обустроить детей, оставшихся сиротами или потерявших родителей при переезде в другую местность. С этой целью при исполкомах были созданы Комиссии по устройству детей, оставшихся без родителей. НКВД СССР было поручено заниматься выявлением всех безнадзорных детей и размещением их в приёмниках-распределителях НКВД СССР. В детские приёмники-распределители направлялись дети в возрасте до 15 лет включительно сроком не более 2-х недель. В случае невозможности возвращения детей родителям дети до 14 лет направлялись через органы народного образования в соответствующие детские учреждения или определялись на патронирование, а дети старше 14 лет устраивались приёмником-распределителем НКВД СССР по разверстке Наркомпросов республик на работу в промышленность или сельское хозяйство. Дети в возрасте до 3-х лет включительно, поступающие в приёмник-распределитель, должны были немедленно направляться через местные органы здравоохранения в детские учреждения или на патронирование. НКВД СССР обязано было создать во всех административно-территориальных структурах справочно-адресные детские столы. Главному управлению трудовых резервов при СНК СССР было разрешено производить набор детей из детских домов и оставшихся без родителей от 14 лет и старше для обучения в школах ФЗО, ремесленных и железнодорожных училищах, с соблюдением правил приема. Наркомпросы республик должны были направлять на работу в промышленность и сельское хозяйство детей старше 14 лет, находившихся в детских домах, за исключением детей, поступающих в школы ФЗО, ремесленные и железнодорожные училища. Руководители предприятий и совхозов, председатели правлений колхозов обязаны были принимать на работу указанных детей и обеспечивать их жильем. Таким образом, данное Постановление принудительно заставляло детей старше 14 лет трудиться на промышленных и сельскохозяйственных объектах.

Суровые законы продолжали приниматься и в отношении к членам семей изменников Родине, например, Постановление Государственного комитета обороны № ГОКО–1926 СС «О членах семей изменников Родине» от 24 июня 1942 г. В нем говорилось: «1. Установить, что совершеннолетние члены семей лиц (военнослужащих и гражданских), осужденных судебными органами или Особым Совещанием при НКВД СССР к высшей мере наказания по ст. 58-1 «а» УК РСФСР и соответствующим статьям УК других союзных республик: за шпионаж в пользу Германии и других воюющих с нами стран, за переход на сторону врага, предательство или содействие немецким оккупантам, службу в карательных или административных органах немецких оккупантов на занимаемой ими территории и за попытку измены Родине и изменнические намерения, подлежат аресту и ссылке в отдаленные местности СССР на срок в пять лет. 2. Установить, что аресту и ссылке в отдаленные местности СССР на срок в пять лет подлежат также семьи лиц, заочно осужденных к высшей мере наказания судебными органами или Особым Совещанием при НКВД СССР за добровольный уход с оккупационными войсками при освобождении захваченной противником территории. 3. Применение репрессий в отношении членов семей, перечисленных в пунктах 1 и 2, производится органами НКВД на основании приговоров судебных органов или решений Особого Совещания при НКВД СССР. Членами семьи изменника Родине считаются: отец, мать, муж, жена, сыновья, дочери, братья и сестры, если

они жили совместно с изменником Родине или находились на его иждивении к моменту совершения преступления или к моменту мобилизации в армию в связи с началом войны. 4. Не подлежат аресту и ссылке семьи тех изменников Родине, в составе которых после должной проверки будет установлено наличие военнслужащих Красной Армии, партизан, лиц, оказывавших в период оккупации содействие Красной Армии и партизанам, а также награжденных орденами и медалями Советского Союза». [5; 379, 380].

Для детей-заключенных, находящихся в трудовых колониях, были установлены часовые нормы суточной работы. Согласно циркуляру НКВД СССР № 208 «О трудовом режиме несовершеннолетних заключенных, содержащихся в трудовых колониях для несовершеннолетних, в исправительно-трудовых лагерях и общих колониях» от 22 апреля 1943 г. был определен 4-часовой рабочий день на производстве и в ученических мастерских для несовершеннолетних заключенных в возрасте от 12 до 14 лет. Дети от 14 до 16 лет должны были трудиться 6 часов в день. Несовершеннолетние от 16 до 18 лет — 8 часов в день. Причем все дети от 12 до 18 лет, которые не имели 7-летнего образования, обязаны были проходить обучение в неполной средней школе [5; 380].

15 июня 1943 г. было опубликовано очередное Постановление СНК СССР № 659 «Об усилении мер борьбы с детской беспризорностью, безнадзорностью и хулиганством» [5; 383, 384]. Документ постановлял с 1943 г. открыть дополнительно трудовые воспитательные колонии для содержания в них беспризорных и безнадзорных детей, а также детей и подростков, неоднократно замеченных в мелком хулиганстве и других незначительных преступлениях. Также планировалось к 1943 г. довести общее число мест во всех колониях НКВД СССР для несовершеннолетних до 50000. В Постановлении были оговорены основные условия приема в трудовые воспитательные колонии. По возрасту — дети от 11 до 16 лет. По категориям: а) беспризорные дети, вообще не имевшие родителей или длительное время жившие без родителей и без определенного местожительства; б) дети, задержанные за хулиганство, мелкие кражи и другие незначительные преступления, возбуждение уголовного преследования против которых будет признано нецелесообразным; в) воспитанников детских домов, систематически нарушающих внутренний распорядок и дезорганизующих нормальную постановку учебы и воспитания в детском доме. Также всем государственным структурам были даны предписания по работе в данном направлении. В частности, НКВД СССР, Прокуратуре СССР и Наркомюсту СССР было поручено разработать инструкцию о порядке направления и сроках содержания детей и подростков в трудовых воспитательных колониях. Наркомюсту СССР дать указание судам об усилении борьбы с хулиганством и преступностью несовершеннолетних и обеспечить своевременное рассмотрение дел в судах. НКВД СССР повсеместно в составе дорожных отделов милиции организовать отделы по борьбе с детской беспризорностью, безнадзорностью и преступностью. Наркомпросу выделить учителей и обеспечить учебными принадлежностями и т.д.

После выхода Постановление СНК СССР от 15 июня 1943 г. были разработаны и опубликованы дополнительные нормативные документы: Инструкция НКВД СССР, Наркомюста СССР и Прокуратуры СССР №326/52/45 «О порядке направления и сроках содержания несовершеннолетних в трудовых и воспитательных колониях НКВД СССР» от 21 июня 1943 г.» [5; 384–387], а также Приказ НКВД СССР №0246 «Об организации отделов (отделений) по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью и о создании трудовых воспитательных колоний НКВД» от 21 июня 1943 г.» [5; 387–390].

Необходимо отметить, что обозначенные выше приказы и инструкции еще раз доказывают политику ужесточения репрессивного режима в отношении к несовершеннолетним. Во-первых, изменился возраст приема в колонии — с 11 лет, тогда как ранее было с 12 лет. Для сотрудников НКВД упростилось делопроизводство по ведению незначительных преступлений. Если ранее возбуждалось уголовное дело, то теперь сразу отправляли на принудительный труд. Эта мера не только лишила возможности подросткам оправдаться в своей невинности, но и впоследствии значительно усложнила им процесс их реабилитации. Это еще раз доказывает, что государство максимально использовало бесплатный детский принудительный труд.

Поскольку именно в годы войны наблюдался резкий рост численности беспризорных, безнадзорных несовершеннолетних, а также детей в стенах ГУЛАГа, советское законодательство пополнилось существенным количеством нормативных документов, направленных не только на ликвидацию беспризорности и безнадзорности, но и на регулирование процессов нахождения детей в карательных и воспитательных учреждениях. В частности, Постановление СНК СССР «Об улучшении и работы детских домов» от 1 сентября 1943 г. [5; 390, 391], Приказ Комитета по учету и распределению рабо-

чей силы при СНК СССР и НКВД СССР № 95/591 «О направлении в ремесленные, железнодорожные училища, школы ФЗО и промышленные предприятия подростков старше 14 лет из колоний для несовершеннолетних и детских приёмников-распределителей НКВД» от 13 сентября 1943 г. [5; 392, 393], Циркуляр НКВД СССР № 521 «Временное положение об охране трудовых и трудовых воспитательных колоний НКВД для несовершеннолетних» от 5 ноября 1943 г. [5; 395], Директива НКВД № 78 «О правильной организации производственного обучения подростков в колониях» от 26 февраля 1944 г. [5; 403, 404] и т. д.

В соответствии с Приказом Прокурора СССР № 58 «Об организации группы по делам о несовершеннолетних при Прокуратуре СССР» от 25 января 1944 г. было организовано подразделение по делам о несовершеннолетних, на которых были возложены следующие задачи: а) надзор за исполнением законов о борьбе с детской беспризорностью, безнадзорностью и преступностью; б) общее руководство расследованием преступлений несовершеннолетних и осуществление надзора за расследованием, производимым органами милиции; в) надзор за законностью судебных приговоров по делам о несовершеннолетних; г) надзор за местами заключения для несовершеннолетних [5; 401]. Создание данного органа было связано с тем, что государство хотело сосредоточить надзор над исполнением законов по борьбе с беспризорностью, безнадзорности и преступностью среди несовершеннолетних в руках одного органа.

В годы Великой Отечественной войны многие дети, осиротев, остались без попечения родителей и родственников. 6 июля 1944 г. вышло Постановление СНК СССР № 827 «Об увеличении количества детей в детских трудовых воспитательных колониях НКВД СССР и о материальном обеспечении детских приёмников-распределителей и трудовых воспитательных колоний» [5; 408, 409]. Документ поручал НКВД СССР открыть дополнительно 10 тысяч мест в детских трудовых воспитательных колониях.

Таким образом, на данном этапе стратегическая политика советской власти была направлена на увеличение численности детей, подростков и женщин в пенитенциарной системе. Именно в годы Великой Отечественной войны были изданы самые антигуманные нормативные документы в отношении детей. Это привлечение детей к уголовной ответственности за действия, совершенные по неосторожности, с 12 лет. Как пишут исследователи, имели место планы о возможном применении высшей меры наказания к несовершеннолетним, виновных в измене родине, шпионаже, диверсии. Ужесточились меры и в отношении к членам семей изменников Родины. Именно в годы Великой Отечественной войны возросло количество детей-сирот, бездомных. С этой целью была создана Комиссии по устройству детей, оставшихся без родителей. Детей с 11 лет принудительно заставляли работать на промышленных и сельскохозяйственных объектах. На каждую возрастную группу отводилась своя часовая норма отработки. Детский труд был удобен для государства, практически ежегодно давались планы не только по увеличению контингента, но и по расширению сетей детских трудовых и трудовых воспитательных колоний.

4 этап: 18 января 1945 г.–24 марта 1956 г. Этап связан с некоторым смягчением репрессивной политики в отношении к детям, а также с разработкой государственных мер, направленных на улучшение их содержания. Период охватывает послевоенное время, ставшее сложным восстановительным этапом для всей страны. В политическом плане — период апогея сталинского режима. Государственная политика была направлена на усиление контроля над населением страны, особенно в отношении интеллигенции.

К концу войны государство пошло на незначительное снижение режима в отношении к женщинам и детям. 18 января 1945 г. вышел Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об освобождении от наказания осужденных беременных женщин и женщин, имеющих детей дошкольного возраста» [5; 426]. От дальнейшего отбывания наказания были освобождены осужденные беременные женщины и женщины, имеющие при себе детей дошкольного возраста в местах заключения, кроме осужденных за контрреволюционные преступления, бандитизм, убийства, по закону от 7 августа 1932 г., и рецидивисток. Также освобождению подлежали женщины, у которых в семье имелись дети дошкольного возраста, при условии отбытия ими к моменту издания данного Указа половины срока наказания, за исключением осужденных за контрреволюционные преступления, бандитизм, убийства, по закону от 7 августа 1932 г., и рецидивисток. Однако в Указе было прописано, что в случае совершения женщинами новых преступлений, то они подвергались наиболее суровой мере наказания, предусмотренной законом.

С середины 1940-х г. государство принимает ряд мер, направленных на улучшение функционирования учреждений и структур, работавших с несовершеннолетним контингентом. В частности, распоряжение НКВД СССР № 12 начальникам ОБДББ НКВД/УНКВД «О проверке в детских приёмниках-распределителях НКВД документов о передаче детей родным в детские дома, а также расходных документов, представляемых эвакуаторами по перевозке детей» от 29 января 1946 г.» [5; 450]; Директива НКВД СССР № 37 «Об улучшении работы отделов НКВД/УНКВД по борьбе с детской беспризорностью, безнадзорностью и преступностью» от 14 февраля 1946 г. [5; 451]; Директива МВД СССР № 41 «О мероприятиях по улучшению связи детских колоний МВД с родителями воспитанников» от 5 марта 1947 г. [5; 465]; Приказ МВД СССР №155 «О мероприятиях по выполнению Постановления Совета Министров СССР «Об улучшении работы по устройству детей и подростков, оставшихся без родителей» от 25 апреля 1947 г. [5; 466, 467]; Распоряжение МВД СССР №764 «О социалистическом соревновании в детских колониях МВД СССР» от 2 декабря 1947 г. [5; 473] и т. д.

К примеру, директива МВД СССР №103 «О порядке отбора и направления воспитанников в колонии с особым режимом» от 25 апреля 1946 г. устанавливала следующий порядок отбора и направления воспитанников в колонии с особым режимом: на каждого воспитанника, систематически нарушающего режим и дисциплину, не поддающегося перевоспитанию в условиях колонии, если все меры воспитательного и административного характера были исчерпаны, начальник колонии составлял мотивированное заключение. В нем указывались установочные данные воспитанника, совершенные им нарушения, а также принятые меры воспитательного и административного характера. Мотивированное заключение вместе с личным делом отправляли в отдел МВД/УМВД по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью на согласование и утверждение. При положительном разрешении вопроса отделом МВД СССР по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью высылались наряд для направления воспитанника в колонию с особым режимом [5; 453-454].

Также были и нормативные документы, направленные на поощрение воспитанников колоний. 27 ноября 1947 г. была опубликована директива МВД СССР №119 «Об условно-досрочном освобождении из детских трудовых колоний» [5; 272]. Согласно документу, воспитанникам, показавшим хорошие образцы поведения в колонии, на производстве, в школе, в быту, могли разрешить условно-досрочное освобождение и сокращение срока наказания.

Острая нехватка квалифицированных специалистов во всех сферах послевоенного экономического производства требовала дополнительных рук. С этой целью был издан Приказ Министра внутренних дел №157 «О производственном профиле в детских трудовых и трудовых воспитательных колониях МВД СССР» от 22 апреля 1946 г., который регламентировал с 1 августа 1946 г. произвести перестройку производства во всех трудовых и трудовых воспитательных колониях по Союзу на определенный производственный профиль [5; 453].

21 февраля 1947 г. всем Министрам внутренних дел Республики и начальникам УМВД по краям и областям от Министра МВД СССР под грифом «Секретно» было спущена телеграмма, обязывающая их передать из приёмников-распределителей, из детских трудовых воспитательных колоний подростков в возрасте 16–17 лет, не осужденных и не подлежащих дальнейшему содержанию в колониях [5; 461].

9 сентября 1947 г. вышло распоряжение МВД СССР № 568 «Об отборе подростков из трудовых воспитательных колоний и приёмников-распределителей и передачу их в школы ФЗО и специальные ремесленные училища», направленное на принудительное профессиональное обучение воспитанников колоний [5; 469]. Согласно данному распоряжению, всех начальников трудовых воспитательных колоний и приёмников-распределителей обязали немедленно организовать отбор подростков и обеспечить их передачу в школы ФЗО и специальные ремесленные училища по спущенному сверху плану.

18 мая 1949 г. под грифом «Секретно» распоряжением МВД СССР № 305 была разработана инструкция «Об организации учета несовершеннолетних, осужденных за особо опасные преступления и к лишению свободы сроком более 10 лет, а также несовершеннолетних, допустивших серьезные нарушения режима и дисциплины в трудовых колониях» [5; 475–477]. Данная инструкция была разработана в целях упорядочения комплектования трудовых колоний для осужденных несовершеннолетних в отделе МВД СССР по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью и в трудовых колониях.

В 1949 г. были приняты указы и постановления, которые значительно смягчали режим для заключенных женщин и их детей. В частности, Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об осво-

бождении от наказания осужденных беременных женщин и женщин, имеющих малолетних детей» от 22 апреля 1949 г. [5; 477]. Указ постановлял освободить от дальнейшего отбывания наказания осужденных беременных женщин и женщин, имеющих малолетних детей в возрасте до 7 лет, кроме осужденных за контрреволюционные преступления, бандитизм, умышленное убийство, разбой, за хищение социалистической собственности, совершенное повторно, организованной группой (шайкой) или в крупных размерах. Такое решение было принято в связи с высокими затратами на содержание детей. К примеру, стоимость содержания в лагерях и колониях МВД СССР одного ребенка осужденной матери в 1949 г. составляла в день 19 руб. 21 коп., или 7012 руб. в год [5; 570]. Тогда как средняя стоимость содержания одной заключенной женщины, имеющей при себе ребенка, обходилось в день 12 руб. 72 коп., или 4643 руб. в год. Общая стоимость находящихся в местах заключения детей в год составляла свыше 170 млн руб. и неработающих беременных женщин и кормящих матерей в декретный период – около 65 млн руб. [5; 571].

В связи с этим, начиная с 1945 г. советская пенитенциарная система стала практиковать освобождение из мест заключения женщин с детьми. По Указам Президиума Верховного Совета СССР от 18 января 1945 года и от 16 августа 1947 года досрочно было освобождено из мест заключения женщин беременных и с детьми 34 469 человек, в том числе по Указу от 15 января 1945 года — 13270 и по Указу от 16 августа 1947 г. — 20749 человек. В 1945 г. были освобождены женщины беременные, а также имеющие детей дошкольного возраста, отбывшие не менее половины срока наказания, за исключением осужденных за контрреволюционные преступления, бандитизм, убийство, по закону от 7 августа 1932 года, и рецидивисток. В 1947 г. освобождались женщины, имеющие при себе детей в возрасте до 4 лет, и беременные, кроме осужденных за измену Родине, шпионаж, террор, диверсию, бандитизм, убийство и расхищение социалистической собственности [5; 571, 572].

Согласно Справке, подготовленной начальником ГУЛАГа МВД СССР Г.П. Добрыниным, количество заключенных женщин с детьми и беременных женщин, содержащихся в лагерях, колониях и тюрьмах МВД СССР по состоянию на 1 июня 1948 г., составило 19918 человек [5; 570]. Из них осужденных по Указу от 4 июня 1947 г. (Указ Президиума Верховного Совета об уголовной ответственности за хищение государственного и общественного имущества) — 5789 человек, или 29 %; по ст. 162 пункты «г», «д», «е», 165, 166, 163 ч. (кража с государственных и общественных складов, помещений и т. д.) — 2348, или 12 %; осужденных за остальные бытовые и имущественные преступления — 7828, или 39 %; осужденных за контрреволюционные преступления и бандитизм — 3434, или 17 %; осужденных по закону от 7 августа 1932 года — 519, или 3 % [5; 570]. Итак, наибольший процент заключенных женщин приходился на категории, которые не подлежали освобождению. Поэтому данный Указ позволял освободиться только женщинам, осужденным за бытовые и имущественные преступления.

Следует отметить, что статистика по количеству женщин с детьми и беременных женщин, как и статистика в целом по заключенным, постоянно изменялась. Об этом свидетельствовали данные различных справок и отчетов. К примеру, общее количество заключенных в исправительно-трудовых лагерях и колониях по состоянию на 1 января 1949 г. составило 2356685 заключенных, из них 503375 женщин (21,4 %) [5; 571]. Их них: женщин с детьми — 23790, беременных — 9300 человек [5; 570], то есть удельный вес женщин с детьми и беременных женщин от общего количества женщин составлял 6,6 %.

Касательно детей был принят отдельный Указ Президиума Верховного Совета СССР «О возрасте детей, которые могут находиться при осужденных матерях в местах заключения» от 29 мая 1949 г. [5; 477]. Согласно Указу, женщины, лишенные свободы, могли иметь при себе детей в возрасте до 2 лет. Однако изначально, согласно ст. 46 Исправительно-трудового кодекса РСФСР, предусматривалось содержание в местах заключения вместе с матерями детей до 4-летнего возраста. В связи с отсутствием помещений и тяжелых условий для детей МВД СССР вышел с ходатайством сократить возраст с 4 до 2 лет [5; 572]. В связи с этим, согласно Постановлению Совета Министров СССР № 2213 «О сокращении срока содержания при осужденных матерях детей и передаче детей старше двух лет на содержание близких родственников или в детские учреждения», было разрешено женщинам иметь при себе детей исключительно до 2 лет. Детей старше 2 лет передавали либо родственникам, либо в детские учреждения Министерства просвещения и здравоохранения [5; 478].

В середине 1940-х–в начале 1950-х гг. государство разработало ряд постановлений и указов, направленных на улучшение функционирования структур по работе с беспризорниками, безнадзорниками и преступниками несовершеннолетнего возраста. Основная причина появления этого пласта

нормативных документов была связана с периодическими фактами грубого нарушения с детьми со стороны воспитателей и руководства детских учреждений, а также с условиями их нахождения, с фактами высокой смертности и заболеваемости, недоеданиями и т. д. К примеру, история появления распоряжения НКВД СССР № 12 «О проверке в детских приёмниках-распределителях НКВД документов о передаче детей родным и в детские дома» была связана с периодическими фактами преступных действий со стороны эвакуаторов при доставке детей их родным и в детские дома. Некоторые эвакуаторы вместо того, чтобы сдавать детей родным или в детские дома бросали их в пути следования на произвол судьбы, составляли фиктивные документы об их передаче, присылали деньги и рейсовые продовольственные карточки [5; 450].

С целью улучшения работы в детских учреждениях были разработаны директивные документы: Директива НКВД СССР № 37 «Об улучшении работы отделов НКВД/УНКВД по борьбе с детской беспризорностью, безнадзорностью и преступностью» от 14 февраля 1946 г. [5; 451]; Директива МВД СССР № 129 «О мероприятиях по предупреждению преступлений со стороны воспитанников детских трудовых и трудовых воспитательных колоний МВД» от 23 мая 1946 г. [5; 454, 455].

Приказ МВД СССР № 0349 «Об изменении норм продовольственного снабжения воспитанников трудовых и трудовых воспитательных детских колоний МВД СССР» от 17 октября 1946 г. [5; 455, 456] пересмотрел нормы основного и больничного питания для воспитанников в сторону улучшения.

На борьбу с растратами и хищениями в детских учреждениях было направлено Распоряжение Министра внутренних дел СССР № 418 Министрам внутренних дел республик, начальникам УМВД по краям и областям «О мероприятиях по борьбе с растратами, хищениями и злоупотреблениями в детских приёмниках-распределителях, состоящих на союзном и местных бюджетах» от 5 июля 1947 года [5; 468]. В нем были даны указания об усилении борьбы с растратами, хищениями и недостачами, а также о проведении ревизий во всех органах МВД не реже одного раза в год.

Поскольку воспитанники трудовых колоний работали на производстве, они часто становились жертвами различных серьезных производственных травм и несчастных случаев, в том числе со смертельным исходом. Основная причина — неудовлетворительное положение с постановкой техники безопасности, охраной труда воспитанников, а также отсутствия должного надзора во время работ со стороны мастеров. Проблема была взята под контроль и под грифом «Секретно» опубликовано Распоряжение МВД СССР № 1021 Министрам внутренних дел Республик, начальникам УМВД по краям и областям «О производственном травматизме в детских колониях МВД» от 13 декабря 1950 г. [5; 481]

16 января 1951 г. Прокуратора СССР в своем Инструктивном письме дала разъяснения и указания по поводу проверки законности и условий содержания детей в трудовых колониях [5; 482–485]. В письме отмечалось, что начальники групп и прокуроры по делам несовершеннолетних своими многочисленными проверками колоний проделали большую работу по устранению нарушений закона и преступлений в колониях и по выявлению и представлению к опротестованию неправильно вынесенных приговоров. Безусловно, органы прокуратуры способствовали улучшению условий содержания воспитанников и укреплению законности в колониях. Но, несмотря на это, в письме отмечаются и недоучеты со стороны надзора, связанные с неправильной организацией этой работы, низкого качества проверок, их безрезультатностью, нарушением Инструкции Прокуратуры СССР о систематичности проверок колоний, некачественным и несвоевременным составлением актов проверок и т.д. Кроме того, воспитанники колоний не привлекались к производственному обучению и не получали трудовой квалификации. В некоторых трудовых воспитательных колониях находились взрослые заключенные. При проверках были выявлены нарушения по водворению воспитанников в штрафные комнаты. Большое количество воспитанников за впервые совершенные ими незначительные проступки водворялось в штрафную комнату воспитательским и надзор составом без постановления, утвержденного начальником колонии. Воспитанников во время нахождения в штрафной комнате лишали прогулок и постельных принадлежностей. В ряде колоний у воспитанников удерживались из зарплаты деньги за пропажу и порчу выданного им обмундирования без установления факта их виновности в этом. Также прокурорами не уделялось должного внимания борьбе с производственным травматизмом, побегами и т.д. В письме также писалось об избиении воспитанников сотрудниками колоний. В резолюции письма давалось предписание об усилении надзора за законностью и условиями содержания несовершеннолетних в трудовых и воспитательных колониях в соответствии с инструкцией.

Следом за Инструктивным письмом последовал Приказ МВД СССР № 0243 «Об улучшении работы трудовых воспитательных колоний МВД» от 11 апреля 1951 г. [5; 488–490]. В нем отмечалось общее улучшение ситуации в детских воспитательных колониях. Однако на местах были выявлены такие проблемы, как слабая воспитательная работа, плохая организация детских коллективов, недостаточная вовлеченность воспитанников в общественную жизнь колоний, в клубно-кружковую работу, в физкультуру и спорт. Не была решена проблема с организацией производственного обучения детей в возрасте от 11 до 13 лет на производстве и т.д.

Под особый контроль были взяты и детские дома. 4 декабря 1951 г. был опубликован Приказ МВД СССР № 934 «С объявлением Постановления СМ СССР от 26 ноября 1951 г. № 4857 «О мероприятиях по дальнейшему улучшению работы детских домов и усилению контроля за их учебно-воспитательной и финансово-хозяйственной деятельностью» [5; 492–494], а также Приказ МВД СССР № 59 «О мероприятиях по улучшению работы детских домов» от 12 февраля 1954 г. [5; 507–510]. Если в первом отмечались такие нарушения, как передача другим организациям закрепленных за детскими домами зданий, отсутствие педагогического образования у директоров и воспитателей детских домов, растраты и хищения финансов, детского питания, слабая организация учебно-воспитательной деятельности, то во втором Приказе — побегі воспитанников из детских домов и детских приёмников-распределителей, некачественное медицинское обслуживание детских домов, слабое трудоустройство и т.д.

Советское государство решило проблему с беспризорностью и безнадзорностью только в начале 1950-х гг. Постановление СМ СССР № 1708 от 8 апреля 1952 г. закрепило все правовые и организационные моменты от приема детей всех категорий и до их выпуска [5; 494–501].

28 января 1954 г. был опубликован приказ МЮ СССР и МВД СССР №005/0041 «О передаче из МЮ в МВД СССР ИТЛК», согласно которому на Министерство внутренних дел СССР было возложено содержание, охрана и персональный учет всех осужденных к лишению свободы, организация и проведение исправительно-трудовых работ, а также содержание воспитанников детских воспитательных колоний и приёмников-распределителей [5; 505].

В 1954 г. правовые ограничения были сняты и в отношении детей спецпереселенцев. Согласно Приказу МВД СССР № 00597 «О снятии некоторых ограничений в правовом положении спецпереселенцев» от 16 июля 1954 г. [5; 512]. С учета органов МВД были сняты дети спецпоселенцев всех категорий, родившихся после 31 декабря 1937 г. Впредь они не подлежали никакому учету. Детям старше 16 лет для поступления в учебные заведения было разрешено выезжать в любой пункт страны. Зачисленных в учебные заведения снимали с учета спецпоселения по заключениям МВД–УМВД.

В 1955 г. были опубликованы приказы МВД СССР, направленные на расширение сети детских колоний в связи с переполнением имеющихся. Как отмечалось в Приказе МВД СССР № 0535 «О расширении сети детских колоний и установлении лимитной емкости существующих детских колоний МВД СССР» от 10 ноября 1955 г.: «Существующая сеть детских колоний не обеспечивает размещение поступающих из тюрем осужденных несовершеннолетних, а также детей и подростков, подлежащих направлению в воспитательные колонии, что влечет за собой переполнение многих детских колоний и ведет к нарушению правил содержания воспитанников, затрудняет организацию воспитательной работы, школьного и профессионального обучения» [5; 523–532]. Следует отметить, что расширение сетей происходило за счет передачи освободившихся лагпунктов и лаготделений ИТЛ.

Таким образом, четвертый этап существенно отличался от предыдущих. Безусловно, в первые годы после окончания войны режим для детей был достаточно строг. Это существование особого режима, более суровые возрастные особенности и сроки наказания. Однако к концу 1940-х гг. мы наблюдаем сокращение нормативных документов по репрессиям и применению строгих мер наказания в отношении к детям. Государство стало принимать меры, направленные на улучшение содержания детей в колониях.

5 этап: 24 марта 1956 г.–25 декабря 1958 г. Данный этап связан с ликвидацией «детского ГУ-ЛАГа» и полного прекращения репрессий в отношении несовершеннолетних граждан советского государства.

24 марта 1956 г. был опубликован Указ Президиума Верховного Совета СССР «О рассмотрении дел на лиц, отбывающих наказание за политические, должностные и хозяйственные преступления», который дал надежду на долгожданное освобождение осужденным по обозначенным статьям. После этого Указа под грифом «Совершенно секретно» был опубликован Приказ МВД СССР № 0089 «О порядке исполнения указа Президиума Верховного Совета СССР от 24 марта 1956 года «О рассмот-

рении дел на лиц, отбывающих наказание за политические, должностные и хозяйственные преступления» от 3 апреля 1956 г. [5; 533–535]. Согласно данному Указу, освобождению подлежали все несовершеннолетние, а также беременные женщины и женщины с детьми. Было дано указание на трудовое устройство несовершеннолетних, освобожденных из детских трудовых колоний, а также на устройство их в средние школы, ремесленные училища и школы ФЗО до начала учебного года.

19 июля 1956 г. Приказом МВД СССР было принято новое Положение о детских трудовых колониях. Согласно новому Положению, был изменен возраст содержания в колониях до 18 лет, тогда как в положениях 1930–1940-х гг. возраст ограничивался до 16 лет. Также были обозначены следующие моменты: 1. Осужденные, доказавшие свое исправление примерным поведением и добросовестным отношением к труду и учебе в колониях, могли быть представлены к досрочному освобождению. 2. Воспитанники, достигшие в колониях 18-летнего возраста, но не отбывшие наказания, направлялись в исправительно-трудовые колонии для взрослых заключенных. 3. В целях закрепления результатов воспитания, завершения школьного и профессионального обучения разрешалось воспитанников, достигших 18-летнего возраста и твердо вставших на путь исправления, перевод которых в колонии для взрослых заключенных по педагогическим соображениям нецелесообразен, оставлять в детских трудовых колониях до конца срока наказания» [5; 536–544].

Одним из признаков гуманизации законодательства в отношении детей явилось создание Попечительского совета при детских колониях МВД СССР. В Распоряжении МВД СССР № 240 от 4 августа 1956 г. отмечалось, что Попечительский совет являлся органом общественности и ставил своей задачей оказывать помощь детской колонии в улучшении воспитания, обучения и содержания воспитанников. В этих целях попечительский совет устанавливал связь с партийными, советскими, комсомольскими и профсоюзными организациями; оказывал помощь колонии в улучшении постановки обучения и воспитания подростков, организации здорового и дружного детского коллектива; оказывал содействие детской колонии в организации культурного досуга, развитию физкультуры и спорта и т.д. [5; 546–548].

25 декабря 1958 года был принят Закон СССР «Об утверждении Основ уголовного законодательства СССР и союзных республик», который устанавливал возраст уголовной ответственности с 16 лет. Лица в возрасте от 14 до 16 лет могли быть привлечены к уголовной ответственности только лишь за совершение таких преступлений, как убийство, умышленное нанесение телесных повреждений, причинивших расстройство здоровья, изнасилование и т.д. Также предусматривалась возможность применения принудительных мер медицинского характера к лицам, не достигшим 18-летнего возраста, совершившим преступление, не представляющее большой общественной опасности. Преступления, совершенные несовершеннолетними, были введены в пункт обстоятельств, смягчающие ответственность [10].

Таким образом, пятый этап был связан с прекращением репрессий в отношении детей. Женщины и дети, отбывавшие наказание по статьям за политические, должностные и хозяйственные преступления, были полностью освобождены. Возрастные рамки детей, содержащихся в колониях, были изменены с 16 лет на 18 лет, а сроки наступления уголовной ответственности передвинуты с 14 лет на 16 лет. В целом, в начале 1950-х гг. происходит зарождение целостной системы профилактики правонарушений несовершеннолетних и защиты их прав, направленной на гуманизацию законодательства об ответственности подростков, широкое применение к ним мер педагогического, воспитательного характера, усиление внимания к ранней профилактике безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних, сокращение карательных мер, оказание социальной помощи детям, оказавшимся в трудной жизненной ситуации.

Заключение

В соответствии с существующим тоталитарным режимом в педагогическом воспитании была избрана репрессивно-карательная модель, которая не щадила детей, подвергая их моральным и физическим репрессиям. С этой целью советскими органами была разработана специальная нормативно-правовая база, проходившая под грифами «Секретно» и «Совершенно секретно», которая позволяла признавать определенные категории детей «социально опасными», они становились изгоями общества и «воспитывались» жесткими методами. Данная правовая база не соответствовала не только нормам и принципам международного права, а шла вразрез официальной советской правовой системе. Все это отрицательно сказывалось на системе судопроизводства в отношении несовершеннолетнего населения страны. Под терминами «несовершеннолетние» и «дети» мы имели в виду контингент

от 0 до 18 лет. Самые антигуманные меры советского законодательства в отношении детей — это применение уголовного наказания с 12 лет, прием в детские трудовые колонии с 11 лет, расстрелы [11; 258]. Принудительный труд для детей стал главным методом в их воспитании. Государство занималось плановой и бесперебойной доставкой детской рабочей силы в систему народного хозяйства страны.

Каждый этап имел свои отличительные черты. Первый этап (с 14 января 1918 г. до 7 апреля 1935 г.) характеризовался началом формирования репрессивной нормативной базы в отношении детей. Государственная политика была направлена на ликвидацию беспризорности, безнадзорности и преступности среди несовершеннолетних. По нормативным документам нами было установлено усиление карательных мер в отношении несовершеннолетних. Из-за резкого роста преступности был снижен возрастной порог ответственности и наказания в отношении детей с 18 до 16 лет. Труд стал одним из основных методов педагогического воздействия в воспитании подростков и молодежи.

На втором этапе (с 7 апреля 1935 г. до 7 июля 1941 г.) мы наблюдаем ужесточение репрессии в отношении детей. Нормативно-правовая база, разработанная властными структурами, позволила привлекать несовершеннолетних к уголовной ответственности с 12 лет. Карательно-репрессивные органы стали главными в принятии судьбоносных решений в отношении детей. В стране развернулась широкомасштабная идеологическая кампания в отношении депортированных, спецпереселенцев, репрессированных по политическим статьям, которая затронула и детей. Детский принудительный труд стал одним из главных способов в воспитании несовершеннолетних, детский труд был выгоден государству, власти ежегодно увеличивали количество воспитанников и места в исправительно-трудовых учреждениях.

Третий этап (7 июля 1941 г.—18 января 1945 г.) свидетельствует, что стратегическая политика советской власти была направлена на увеличение численности детей, подростков и женщин в пенитенциарной системе в тяжелые годы войны. Жесточайшее законодательство позволило привлекать детей, совершивших преступления по неосторожности, с 12 лет — к уголовной ответственности. Детский труд на промышленных и сельскохозяйственных объектах с 11 лет стал обязательным. В стране проводились мероприятия по расширению сетей детских трудовых и трудовых воспитательных колоний.

Четвертый этап (18 января 1945 г.—24 марта 1956 г.) был связан со смягчением репрессивной политики в отношении к детям. Государством был принят пакет нормативных документов, направленных на улучшение содержания несовершеннолетних. Улучшение проявилось через такие формы, как поощрение воспитанников колоний, условно-досрочное освобождение, сокращение срока наказания и др. Был смягчен режим и в отношении женщин с детьми, которые по некоторым статьям претендовали на полное освобождение. Государством были пересмотрены условия нахождения детей в детских учреждениях.

Пятый этап (24 марта 1956 г.—25 декабря 1958 г.) указывает на прекращение репрессий в отношении детей. В связи с этим полному освобождению подлежали женщины и дети, отбывавшие наказание по статьям за политические, должностные и хозяйственные преступления. Государством были пересмотрены и утверждены новые возрастные рамки детей: 1) дети, содержащиеся в колониях, — с 16 лет на 18 лет; 2) сроки наступления уголовной ответственности — с 14 лет на 16 лет. Гуманизация советского законодательства проявилась через послабления карательных мер и разработкой нормативных документов, направленных на свертывание репрессий и ликвидацию «детского ГУЛАГа».

Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН АР14871138 «Дети ГУЛАГа: из истории казахстанских лагерей и спецпоселений» (ГФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан) на 2022–2024 гг.

Список литературы

- 1 Абдрахманова К.К. Репрессивная политика советской власти в отношении несовершеннолетних в 1918–1941 гг.: анализ нормативно-правовой базы (1 и 2 этапы) / К.К. Абдрахманова, З.Г. Сактаганова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2023. — № 3 (111). — С. 14–27.
- 2 Иванова Г.М. История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Г.М. Иванова. Ин-т рос. истории РАН. — М: Наука, 2006. — 438 с.

- 3 Оличева О.А. Государственная политика в отношении беспризорности и преступности несовершеннолетних в 1917–1941 гг.: дис. ... канд. ист. наук / О.А. Оличева. — М., 2009. — 206 с.
- 4 Шуткова Е.Ю. Советские политические репрессии в отношении несовершеннолетних: 1917–1953: дис. ... канд. ист. наук / Е.Ю. Шуткова. — Ижевск, 2003. — 302 с.
- 5 Дети ГУЛАГа. 1918–1956; под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. С.С. Виленский и др. — М.: МФД, 2002. — 631 с.
- 6 Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий: [В 2-х ч.]. — Ч. 2 / под общ. ред. Г.Ф. Весновской. — Курск, 1999. — 410 с.
- 7 Политбюро и крестьянство: Высылка, спецпоселение. 1930–1940: Высылка, спецпоселение. 1930–1940: [В 2-х кн.] / отв. ред. Н.Н. Покровский. — М.: Росс. полит. энцикл. (РОССПЭН). — Кн. 1. — М., 2005. — 909 с. — Кн. 1. — М.: РОССПЭН, 2005. — 912 с.
- 8 Указ Президиума Верховного Совета СССР «О применении судами Постановления ЦИК и СНК СССР от 7 апреля 1935 г. «О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних»» от 07.07.1941 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/131175>
- 9 Русский архив: Великая Отечественная. — Т. 13. Приказы Народного Комиссара Обороны СССР, 22 июня 1941 г.-1942 г. / Ин-т воен. истории М-ва обороны РФ; Рос. гос. воен. архив; отв. сост. А.И. Барсуков. — М.: ТЕРРА, 1997. — 448 с.
- 10 Закон СССР от 21 декабря 1958 г. «Об утверждении Основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // https://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5358.htm
- 11 История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х– первая половина 1950-х годов: Собрание документов: [В 7-ми т.]. — Т. 1. Массовые репрессии в СССР. — М.: РОССПЭН, 2004. — 726 с.

К.К. Абдрахманова, З.Г. Сактаганова

1941-1958 жылдардағы кеңес өкіметінің кәметке толмағандарға қатысты репрессиялық саясаты: нормативтік-құқықтық базаны талдау (3-5-кезеңдері)

Алдыңғы жарияланымның жалғасы болып табылатын мақалада («Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы», № 3 (111)/2023) 1941 жылдан 1958 жылға дейінгі кезеңде кәметке толмағандарға қатысты репрессиялық саясаттың нормативтік-құқықтық базасының соңғы үш кезеңі талданған. Қолданыстағы нормативтік базаны топтастыру арқылы авторлар 1918 жылдан 1958 жылға дейінгі бес кезеңді анықтады, яғни елдің кәметтік жасқа толмаған тұрғындарына қатысты репрессиялық саясатты қатайтуға немесе жеңілдетуге бағытталған заңнамалық құжаттар негізгі критерий ретінде алынған. 1941 жылдың 7 шілдесінен 1958 жылдың 25 желтоқсанына дейінгі аралықтағы үшінші, төртінші және бесінші кезеңдердегі нормативтік құжаттар қарастырылған. Талдаудың негізгі дереккөздері ретінде алынған конституция, заңдар, бұйрықтар, нұсқаулықтар, қаулылар авторларға кәметке толмағандарға қатысты репрессиялық саясаттың ауқымы мен кезеңдерін бақылауға мүмкіндік беретін әртүрлі директивалық құжаттар. Қорытындыда авторлар үшінші кезеңді (1941 жылдың 7 шілдесінен 1945 жылдың 18 қаңтарына дейін) ең шырқау шегіне жеткен кезең деп тұжырымдайды, себебі, заңнама қатандатылды, пенитенциарлық жүйеде кәметке толмағандардың саны күрт өсті, өмірдің барлық салаларында балалар еңбегін қолданудың ауқымдылығы мен қатыгездігі болды. Төртінші кезең (1945 жылдың 18 қаңтарынан 1956 жылдың 24 наурызына дейін) өтпелі кезең болды және балаларға қатысты репрессия саясатының біршама жеңілдеуімен сипатталады. Бұл кезеңде біз нормативтік дереккөздердің қысқаруын ғана емес, сонымен қатар балалардың өмірін жақсартуға бағытталған құжаттардың пайда болуын байқаймыз. Бесінші кезең (1956 жылдың 24 наурызынан 1958 жылдың 25 желтоқсанына дейін) соңғы кезең, өйткені дәл осы кезеңде кәметке толмағандарға қатысты қуғын-сүргін тоқтатылды.

Кілт сөздер: нормативтік-құқықтық база, балалар үйі, тәрбиелік еңбек колониясы, балалар панасыздығы, балалар қараусыздығы, кәметке толмаған сотталғандар, ГУЛАГ балалары.

К.К. Abdrakhmanova, Z.G. Saktaganova

Repressive policy of the Soviet government in relation to minors in 1941 – 1958: analysis of the regulatory framework (stages 3, 4 and 5)

This article, which is a continuation of the previous publication (3 issues of the Bulletin of Karaganda University for 2023), analyzed the last three stages of the regulatory framework of repressive policies towards minors for the period from 1941 to 1958. By grouping the available normative base, the authors identified five stages from 1918 to 1958, with the main criterion being legislative documents aimed at tightening or softening repressive policies towards the underage population of the country. This article examines the norma-

tive documents of the third, fourth, and fifth stages from July 7, 1941, to December 25, 1958. The main sources used in the analysis were the constitution, laws, orders, instructions, resolutions, and various directive documents that allowed the authors to trace the scope and stages of repressive policies towards minors. In conclusion, the authors concluded that the third stage (from July 7, 1941, to January 18, 1945) was the peak, characterized by the tightening of legislation, a sharp increase in the number of minors in the penitentiary system, and the scale and ruthlessness of child labor in all areas of life. The fourth stage (from January 18, 1945, to March 24, 1956) was transitional and characterized by a relaxation of repressive policies towards children. During this stage, not only we observe a reduction in normative sources, but also the emergence of documents aimed at improving the well-being of children. The fifth stage (from March 24, 1956, to December 25, 1958) marked the conclusion, as it was during this period that repressions against minors ceased.

Keywords: regulatory framework, orphanage, educational labor colony, child homelessness, child neglect, convicted juveniles, children of the GULAG.

References

- 1 Abdrakhmanova, K.K., & Saktaganova, Z.G. (2023). Repressivnaia politika sovetskoi vlasti v otnoshenii nesovershennoletnikh v 1918–1941 gg.: analiz normativno-pravovoi bazy (1 i 2 etapy) [Repressive policy of the Soviet government towards minors in 1918-1941: analysis of the regulatory framework (stages 1 and 2)]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istorii. Filosofii — Bulletin of Karaganda University. Series History. Philosophy*, 3(111), 14–27 [in Russian].
- 2 Ivanova, G.M. (2006). Istoriiia GULAGa. 1918–1958: sotsialno-ekonomicheskii i politiko-pravovoi aspekty [History of the GULAG 1918 – 1958: socio-economic and political-legal aspects]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Olicheva, O.A. (2009). Gosudarstvennaia politika v otnoshenii besprizornosti i prestupnosti nesovershennoletnikh v 1917–1941 gg. [State policy on homelessness and juvenile delinquency in 1917-1941]. *Candidate`s thesis*. Moscow [in Russian].
- 4 Shutkova, E.Yu. (2003). Sovetskie politicheskie repressii v otnoshenii nesovershennoletnikh: 1917–1953 [Soviet political repressions against minors: 1917-1953]. *Candidate`s thesis*. Izhevsk [in Russian].
- 5 Yakovleva, A.N. & Vilenskii, S.S. (Eds.) (2002). *Deti GULAGa. 1918–1956* [Children of the Gulag. 1918-1956]. Moscow: MFD [in Russian].
- 6 Vesnovskoi, G.F. (Ed.) (1999). *Sbornik zakonodatelnykh i normativnykh aktov o repressiiakh i rehabilitatsii zhertv politicheskikh repressii: [V 2-kh ch.]* [Collection of legislative and regulatory acts on repression and rehabilitation of victims of political repression in 2 hours]. Kursk [in Russian].
- 7 Pokrovskii, N.N. (Ed.) (2005). *Politbiuro i krestianstvo: Vysylka, spetsposelenie. 1930–1940: Vysylka, spetsposelenie. 1930–1940* [The Politburo and the Peasantry: expulsion, special settlement. 1930-1940: expulsion, special settlement. 1930-1940]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].
- 8 Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR «O primenenii sudami PostanovleniiaTsIK i SNK SSSR ot 7 apreliia 1935 g. «O merakhborby s prestupnostiusredinesovershennoletnikh»» ot 07.07.1941 g. [Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR On the application by the courts of the Decree of the CEC and the Council of People's Commissars of the USSR of April 7, 1935 "On measures to combat juvenile delinquency" of 07.07.1941]. (n.d.). *libussr.ru*. Retrieved from <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/131175> [in Russian].
- 9 Barsukov, A.I. (1997). *Russkii arkhiv: Velikaia Otechestvennaia. T. 13. Prikazy Narodnogo Komissara Oborony SSSR, 22 iunia 1941 g.–1942 g.* [Russian Archive: The Great Patriotic War. Vol. 13. Orders of the People's Commissar of Defense of the USSR, June 22, 1941-1942]. Moscow: TERRA [in Russian].
- 10 *Zakon SSSR ot 21 dekabria 1958 goda «Ob utverzhdenii Osnov ugovolnogo zakonodatelstva Soiuza SSR i soiuznykh respublik»* [The Law of the USSR of December 21, 1958 "On the approval of the Foundations of the criminal legislation of the USSR and the Union Republics"]. (n.d.). *libussr.ru*. Retrieved from https://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5358.htm [in Russian].
- 11 (2004). *Istoriiia stalinskogo GULFGa. Konets 1920-kh–pervaia polovina 1950-kh godov: Sbranie dokumentov: [V 7-mi tomakh]* [The history of Stalin's Gulag. The end of the 1920s – the first half of the 1950s: A collection of documents in 7 volumes]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].

D.S. Smagulov^{1*}, G.B. Yemenova², G.U. Akhmetshina³

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;*

²*Taraz Regional University named after M.H. Dulati, Taraz, Kazakhstan*

³*Academy of Physical Education and Mass Sports, Astana, Kazakhstan*

(E-mail: dauren2985@mail.ru; gulnar.82_12@mail.ru; guldena_82@mail.ru)

Historical geography of the Irtysh River in the scientific heritage of Academician V. Bartold

The article examines the historical and geographical appearance of the Irtysh River in the Middle Ages and modern times. The Irtysh River is one of the most important rivers in Eurasia. This river had a special role both in the Middle Ages and in modern times. It is unique even now. The river originates in China, most of it passes through Kazakhstan and flows into the Ob River in Russia. The Ob, in turn, flows into the Arctic Ocean. The Irtysh River is often mentioned in Arab-Persian sources in connection with various military-political and economic conditions in the Eurasian space. In addition, the sources provide information about the flora and fauna of the river, its natural resources and widespread economic use. The scientific heritage of Academician V.V. Bartold contains important and interesting information about the Irtysh River, which played an important role in the economy and history of the countries of Central Asia, and the entire continent of Eurasia. The scientific heritage of Academician V.V. Bartold, based on Arab-Persian sources, shows that the Irtysh River occupied an important place in the Eurasian space. In this regard, this article makes an attempt to collect and summarize this information, thereby forming the historical and geographical appearance of the Irtysh River.

Keywords: Irtysh, historical geography, hydrography, hydronymy, Central Asia, Eurasia, sources, nature, scientific heritage, trade routes, shipping, Arab-Persian sources.

Introduction

The territory of modern Kazakhstan was not mysterious for neighboring states in ancient times and the Middle Ages. The main objects of its natural and geographical environment are found in written sources in different languages. The study of the natural and geographical environment of Kazakhstan in different periods, using these materials, allows us to expand our understanding of the history and economy of the region, the course of historical events, etc. However, this topic has been little studied in historical science, and there are no serious research works. That is why, the study of the historical geography of the Irtysh River based on the scientific heritage of V.V. Bartold is currently of great importance.

Research methods and materials

The methodological basis of the study was the principles of historicism and objectivity, a systematic approach that allows combining various methods of analysis and synthesis. The work uses descriptive, historical, comparative geographical, statistical, diachronic and other methods of scientific research.

The article is based on Arab-Persian sources studied by academician V.V. Bartold. Although V.V. Bartold did not devote a special scientific work to the Irtysh River, his works such as “Extract from “Zayn al-akhbar”, “Twelve lectures on the history of the Turkic peoples of Central Asia”, “History of the Turkic-Mongolian peoples”, “Altai”, “Baraba”, “History of the study of the East in Europe and Russia”, “Kimaks”, “Turks”, “Introduction to the publication “Hudud al-alam””, “Tatars”, “Kipchaks”, “New work on the Polovtsians”, “The state and tasks of studying the history of Turkic peoples”, “Kuchum Khan”, “Essay on the history of Semirechye”, “Turkestan in the era of the Mongol invasion”, “History of Turkestan”, “History of the cultural life of Turkestan”, “History of the Turkic-Mongolian peoples”, “Turkic Epic and the Caucasus”, “On the Question of Funeral Rites”, contain a lot of information about the historical geography of the Irtysh River.

* Corresponding author. E-mail address: dauren2985@mail.ru

Discussion

The Irtysh River is the largest river in Kazakhstan. According to V.V. Bartold, the Irtysh is a large river in Siberia. The total length of the river reaches 3,712 km, of which only 405 km belong to China [1; 435–436]. We receive information about the history and geographical location of Kazakhstan in the Middle Ages from Arab and Persian sources. In addition to describing individual countries, we also find in Arabic science some attempts at geographical generalizations. Arab geographers, like representatives of other sciences, were dependent on the Greeks. The world known to the Arabs was much larger than the world known to the Greeks; the Greeks until the end had extremely vague knowledge about the countries east of the Caspian Sea and knew almost nothing about the eastern coast of Asia north of Indochina. Arab geographers describe in detail the routes to the upper reaches of the Irtysh and Yenisei and the coastal strip to Korea [2; 167].

The trade relations of Western Asia with India and China in the Muslim era were much more lively than before, which also contributed to the emergence of geographical literature in Arabic, that is, in the Muslim literary language, with which the works of Greek geographers cannot stand any comparison. The Greeks left us neither a description of the state of Alexander the Great and his successors — the Seleucids, nor even a description of the Greco-Bactrian kingdom and its main city of Bactras. The Arabs describe in detail and accurately all areas of the caliphate from Spain to Central Asia and India, list rivers, canals and cities, provide information about industry, trade, etc. Greek caravans penetrated through Central Asia to the capital of the Chinese Empire. But even about the areas east of the Caspian Sea, Greek geographers give extremely meager and confusing evidence, forcing the Amu Darya and Syr Darya to flow into the Caspian Sea and reporting almost nothing about the countries north of these rivers. The Arabs, in addition to an incomparably more detailed description of the caravan routes to China, provide quite a lot of information about the areas located to the north and south of these routes, and, apparently, managed to become well acquainted with Tibet; a Persian geographer of the 10th century AD speaks of mosques in the current capital of Tibet — Lhasa. The limit of information of Muslim geographers in the northeast was the upper reaches of the Yenisei and Irtysh. Greek geographers report, according to navigators, scant information about the Asian coastline up to Annam, beyond which the navigators apparently did not penetrate. The most authoritative of the ancient geographers, Ptolemy, considered the Indian Ocean internal and believed that Africa was connected by a strip of land to East Asia. The Arab geographer of the 9th century AD Ibn Khordadbeh gives a detailed description of the sea route from the southern and eastern shores of Asia to the Korean Peninsula, where, according to him, there were settlers from Muslim areas [2; 368–369].

The name of the Irtysh River is mentioned already in one of the Orkhon inscriptions of the 8th century AD. Masudi speaks in the book “Kitab at-tanbih” about the “Black” and “White” Irtysh and makes both flow into the Caspian Sea. The author of “Hudud al-Alam” considers the Irtysh to be one of the tributaries of the Volga. The name of the river is announced in the manuscript Artush (or Ertush), which corresponds to the folk etymology (Ertush “man, come down”) reported by Gardizi. Despite the existence of a trade route from Farab to the Irtysh, mentioned by Gardizi, this area was little touched by Muslim culture in the Middle Ages. The river is mentioned very rarely, for example in the history of Timur’s campaigns (Sherif ad-din Yazdi, I, 475 and 495 — Irtish) [1; 435–436].

According to Bartold, the origin of the name of the Irtysh River is associated with the formation of the Kimaks. The leader of the Tatars died and left him with two sons. The eldest son took possession of the kingdom, the youngest became jealous of his brother. The name of the younger one was Shad (a Turkic title found in Orkhon inscriptions, also among Tabari). He made an attempt on the life of his older brother, but it was unsuccessful. Fearing for himself, he, taking his slave-mistress with him, ran away from his brother and arrived at a place where there was a large river, many trees and an abundance of game, where he pitched a tent and settled down. Every day this man and the slave went out hunting together, ate game meat and made themselves clothes from the fur of sables, squirrels and ermines. Later, 7 Tatar relatives came to them: Imi, Imek, Tatar, Bayander, Kipchak, Lanikaz and Ajlad. These people grazed the herds of their masters, in those places where there had previously been herds, there was no pasture left. Looking for herbs, they came to the direction where Shad was. Seeing them, the slave came out and said: “Irtysh”, that is, “stop”; hence the river received the name Irtysh [3; 43–45]. Although V.V. Bartold recognizes the existence of several Turkic folk etymologies, he argues that the name of the Irtysh River is undoubtedly not Turkic [4; 97–98]. In the works of V.V. Bartold there is information about a large river called Yamar, which was crossed by ships. The researcher comes to the conclusion that there is no such river between Ile and Irtysh, so it is possible that part of the Irtysh had this name [4; 207].

Regarding the hydrography of the Irtysh River, the Irtysh is a large river in Siberia, in the Ob River basin. Both of its sources — the Blue and White Irtysh — originate in the Great Altai. From their junction to Lake Zaisan the river is called the Black Irty. After leaving the lake, the river flows for about 300 km through the steppe called the White or Quiet Irtysh, then for 100 km it passes through mountainous terrain and has a faster flow — this is the Fast Irtysh. Near the city of Ust-Kamenogorsk, it opens onto the vast Siberian Plain, which descends to the Arctic Ocean, receives, in addition to a number of small rivers, the Om and Tara on the right, the Ishim and Tobol on the left, and below the village of Samarovskoye it flows into the Ob. The total length of the river reaches 3,712 km, of which 405 km belong to China. The railway bridge across the river near Omsk has a length of about 690 m, the greatest width of the river in the lower reaches is about 800 m [1; 435–436]. Also in the article “Altai” it is written that the Irtysh and Ob rivers originate from the Altai Mountains [1; 317].

Analyzing information about the Aral Sea, Amu Darya and Khorezm, Academician V.V. Bartold presents de Gouet’s analysis of G.I. Spassky’s book “The Book of the Great Drawing” about the Irtysh River, which originates from the Aral Sea and flows into the Caspian Sea. According to de Gouet, the information is incorrect, since the Irtysh River is mentioned separately as the mouth of the Ob [1; 92–93]. According to Bartold, the Irtysh is a large river, so if someone stands on this bank of the river, then from the other bank he cannot be recognized due to the remoteness of the distance [3; 43–45]. Approximately between 52° and 57° of northern latitude, the eastern hilly coast of the Irtysh River is limited by the Barabinskaya Plain [1; 366].

It should be noted that V.V. Bartold’s works contain valuable information about the soil and nature of the Irtysh River, as well as about the fauna and flora of the river. It is clear that soil types along the Irtysh River vary depending on its length. In the works of V.V. Bartold, information about the soil along the Irtysh River can be found where he talks about the Baraba Plain. Baraba is a steppe in Western Siberia approximately between 52° and 57° of northern latitude, limited in the west and east by hills along the banks of the Irtysh and Ob. The largest of the numerous salt lakes of this steppe is Chany. The soil is mostly marshy, which makes communication very difficult in the wet season, but it is not everywhere barren. Russian villages on the border of the steppe are described as especially prosperous. The native Tatar (Turkic) population, which the Russians call the Barabins, lived in permanent settlements already in the 17th centuries and were pushed into the barren steppes only with the founding of Russian settlements. Since then, their number has begun to decline. Both Russians and Tatars, in addition to farming, also engage in hunting and fishing [1; 366]. Information about the nature and climate of the region can be found in the legend about the origin of the name of the Irtysh River and the origin of the Kimyaks. Legend has it that after Shad returned from hunting, he fed his guests and they stayed there until winter. When the snow fell, they could not go back. There was a lot of grass there, and they spent the whole winter there. When the earth became bright and the snow melted, they sent one man to the Tatar camp to bring news about that tribe [3; 43–45]. Another information about the flora and fauna of the Irtysh region is contained in the work describing the path from Farab through Yangikent to the lands of the Kimaks. It says that after arriving at the Irtysh River, the country of the Kimaks begins. Wild horses graze on both sides of the river; sometimes you can see a thousand or two thousand of them in one place; they come from wild royal horses; they continue to reproduce. These horses cannot be caught except with a lasso; having caught them, they sit on them and tame them; they can be tamed and get used to people. *They have no low buildings; everyone lives in forests, gorges and steppes, everyone owns herds of cows and sheep; they have no camels; if some merchant brings a camel here, he does not live here for even a year: as soon as the camel eats this grass, he dies* [3; 43–45]. There were many sables in this region, this is mentioned in the 15th century data about the contacts of the Siberian Khanate with the Russians. According to Russian sources, the ambassadors claimed that there were up to 30,700 “black people” in their state and that Siberia could give the sovereign one sable for each inhabitant. The Russian ambassador Dimitry Kurov was sent to Siberia; when he returned to Moscow, Ambassador Boyanda came with him, but brought only 700 sables. The king put “disgrace” on Boyanda; “Serving Tatars with diplomas were sent to Siberia so that they could improve in everything”. In 1557, new ambassadors arrived and brought 1,106 sables with the promise of an annual tribute, which, however, was not fulfilled [5; 376]. When V.V. Bartold writes about the Barabinsk Plain, bordering the Irtysh River, he writes that both Russians and Tatars, in addition to farming, are engaged in hunting and fishing. Catches and especially production of fur-bearing animals have declined greatly over the last century; under Middendorf, the only fur-bearing animals here were stoats and wolves [1; 366].

In the works of V.V. Bartold, only salt is mentioned among the mineral resources in the Irtysh River valley. This is connected with Bekovich's campaign to try to reach "Erketi" from the other side, from Siberia. Yamyshovo Lake was considered the border point of Russian possessions on the Irtysh, where industrialists came from different directions to extract salt and where a fair took place at certain times of the year [5; 396–398].

Information about roads to the Irtysh River in the Middle Ages is directly related to trade relations. Both Talas, conquered by the Samanids, and the "New Settlement" founded by peaceful colonists (al-Karyat al-Hadis in Arabic, Dikh-i Nau in Persian, Yangikent in Turkic, and the word kent passed to the Turks from the Sogdians) widely spread their trade activities in Central Asia. From each of these cities a road led to the Irtysh, to the country of the Turkic Kimak people (in Turkic pronunciation, probably Kimek), unknown to the Chinese, from which came the Kipchak people, who later occupied a vast territory [4; 60–61]. The Kimaks lived in the middle reaches of the Irtysh. Ibn Khordadbeh briefly mentions the journey there (80 or 81 days) from Taraz or from Kuvikat, located 7 farsakhs from it. Gardizi describes in detail another route — from Farab (Otrar) through Yangikent (now the ruins of Dzhanakent south of the mouth of the Syr Darya) [4; 549].

It should also be noted that the scientific works of Academician V.V. Bartold contain information about the peoples who lived on the banks of the Irtysh River since the Middle Ages. "To the east of the Western Turks and within their possessions, between the Altai and the upper reaches of the Irtysh", lived the Karluks, a people of undoubtedly Turkic origin. Around 766, the territory of settlement of the Western Turks came into their possession [4; 579–580]. Immediately after the establishment of Islam in Central Asia, Muslims began to use the former trade routes. From Chinese history we know that Muslim caravans already in the 8th century walked through the country of the Karluks to the upper Yenisei, to the country of the Kyrgyz. Muslim literature also preserves information about routes to this country, partly coinciding with information from the Orkhon inscriptions. For example, the Sayan ridge bears the same name —Kögmen—in the inscriptions and in the Muslim story. There is also information about two routes to the Irtysh. The Irtysh is also mentioned in the Orkhon inscriptions, which speak of several campaigns there by the East Turkic khans, but neither the inscriptions nor Chinese sources provide information about the Turkic peoples living on the Irtysh. The names of these nationalities are given for the first time in Muslim literature [4; 48–49].

Academician Bartold, analyzing the location of peoples in the work of an unknown author entitled "Hudud al-alam", includes information about the peoples living along the Irtysh River. After this, the author in the east to China and the Eastern Ocean (Istakhri also speaks about the ocean), again moves to the south and describes the Hallukhs (Karlukhs), whose region adjoined Tibet in the east and the borders of the Yagmas and Tuguzguz, then the Chigils who separated from the Hallukhs, to the regions of which were adjacent to the borders of the Hallukhs in the east and south, and their western neighbors the Tukhsi. Moving north again, the author talks about the Kimaks who lived west of the Kirgiz and north of the Irtysh, and about the Guzes. In the passage about the Guz it is said that to the east and south of their region there is the Guz desert and the cities of Maverennahr [3; 534–535]. It is said that the Kyrgyz occupied the city of Penchulla (the pronunciation is not entirely established), located on the site of modern Uch-Turfan. Kashgar was located in the border strip between the possessions of the Kyrgyz, Tibetans, Chinese and the Yagma people. The western neighbors of the Kirgiz were the Kimaks, centered on the upper Irtysh. The Kimaks are not mentioned either in Chinese sources or in Orkhon inscriptions. There is no news about when and where they came to the west. The western branch of the Kimaks were the Kipchaks, neighbors of the Pechenegs, who subsequently separated and formed a special people [4; 205]. The order in which the peoples of the northern group are listed is much less consistent with the actual geographical order. The Kimaks are not mentioned at all, either here or elsewhere. Instead of them, the Yemeks are located on the Irtysh, mentioned in earlier sources as one of the branches of the Kimaks. Mahmud of Kashgar calls them a branch of the Kipchaks. The Bashgurts, or Bashkirs, always lived much to the west of the Irtysh. Back in the 10th century, Ibn Fadlan passed through their country on his way to the country of the Bulgarians (Volga); therefore, the Bashkirs lived approximately in the same place where they live now [4; 206].

Kimak (kimek, usually spelled kimak and incorrectly pronounced kaymak) is the name of the Turkic people in the middle reaches of the Irtysh. According to Makdisi, some of the Kimeks by the end of the 10th centuries already lived in close proximity to the Muslim regions in Turkestan. The historical significance of the Kimeks lies in the fact that from their midst emerged the numerous Kipchak people (called Komans in Europe, and Polovtsians among the Russians), who initially were only one of the Kimek tribes. From the 11th centuries (the mention by Idrisi is based, of course, on written sources), the name of the Kimeks

disappears, and in the Mongol era it is no longer mentioned [4; 549]. In the anonymous *Khudud al-Alam*, the Tatars are called part of the Tuguzguz, and in Gardizi — part of the Kimaks who lived on the Irtysh [4; 559]. Like Istakhri, the Kirgiz (Kyrgyz on the Yenisei) are located in the extreme northeast, while, according to another place, the Tatars lived in Utukan (Otyuken, on the Orkhon), that is, much to the east. Yamak (Yemeks, by origin a clan of Kimaks), whom Mahmud of Kashgar does not mention) lived on the Irtysh [4; 586].

In addition to the cultural Turks in the east, the Uyghurs, who were outside the sphere of influence of Islam, there was also a significant number of nomadic Turks in the northwest, who also remained at that time alien, if not to Muslim culture, then to Islam as a religion. In the 11th century, the Kipchak people, who came from the banks of the Irtysh, quickly became widespread. We can judge the changes that took place among the Turkic peoples living there only by changing their names. The Orkhon inscriptions mention the Irtysh River several times, but say nothing about what people lived there. Apparently, the possessions of the Western Oguz or Turgesh Kagan reached the Irtysh. The name of the Irtysh River is undoubtedly non-Turkic, although there are several Turkic folk etymologies. Arab geographers place on the Irtysh the Kimak people, who occupied a vast territory north of the Oguzes, reaching west to the Volga or Kama (the Kama was then considered the upper reaches of the river, called Itil). The Kimaks were divided into several clans, among which there were the Kipchak and Yemek clans. Marquart explains the word kimak from Iki-Yemek, suggesting the existence of two kinds of Yemek. Mahmud of Kashgar no longer has the word kimak; on the Irtysh there are Yemeks, whom the author calls a tribe of Kipchaks [4; 97–98].

To the west of the Kirgiz the Yabaku people lived. In the 11th century (Mahmud of Kashgar had not yet seen the people who took part in this war), a war broke out between these people and the Muslims, under the command of Arslan-tegin. There were only 40,000 Muslims, 700,000 infidels, led by Buka-Budraj, the Yabak's allies were the Basmyls and Jumuls. During the campaign against the infidels, the Muslims crossed first the Ili, then the large Yamar River and inflicted complete defeat on the enemies. The Yamar River is spoken of in another place as a large river in the steppes of the Yabaku people. Apparently, this refers to a large river that was crossed by ships. There is no such river between the Ili and Irtysh, it is possible that part of the Irtysh bore this name [4; 207].

Kipchak is a Turkic people (usually spelled Kipchak or Kifchak, but also Khifchakh and Khifshakh). In later folk and scientific etymology (first in Rashid ad-din, published by Berezin, I, text, 23, later in Abulgazi, *Genealogy of the Turks*, published by Demaison, I, 9) the Kipchak is associated with a cup and is explained as “a hollowed out tree trunk”; On this occasion, a legend is told about the birth of one boy in the hollow of such a tree. The boy was allegedly picked up by Oguz Khan and received from him a separate region as his inheritance. Gardizi mentions the Kipchaks next to the Imaks as a branch of the Kimaks who lived on the Irtysh, despite the fact that the already anonymous author *Khudud al-Alam* reports that the Kipchaks separated from the Kimaks and lived north of the Pechenegs. Already Ibn Khordadbeh and following this source Ibn al-Faqih call the Kipchaks along with the Kimaks as a separate people. Mahmud of Kashgar mentions the Kimaks on the Irtysh, and not the Kimaks as part of the Kipchaks [4; 550]. The fact of the movement of Turkified Mongol elements to the west is confirmed, according to Marquart, by Muslim news about the origin of the Kimak people from the Tatars, from which the Kipchaks separated. The Kipchaks lived north of the Oguzes and their main headquarters was on the Irtysh [4; 400]. Muslim Turks, however, did not make up the entire Turkic world in the pre-Mongol period. Invading the areas of Iranian culture, they themselves were invaded by their northern neighbors, the Kipchaks from the Irtysh and the Kyrgyz from the Yenisei, both of which were then almost completely unaffected by Islam and its culture [4; 462].

From the data given by Rashid ad-din and other sources, we can conclude that the border between the areas of dominance of the Mongolian and Turkic languages then passed approximately in the same place where it passes now. Mongolian was spoken by the Naimans who owned Western Mongolia from the Orkhon to the upper Irtysh and even their northern neighbors the Oirats at the source of the Yenisei, and these sources were called Sekiz-muren, which indicates a mixture of the Mongolian language with Turkic (sekiz is the Turkic numeral “eight”, Muren – Mongolian “river”). To the north of the Oirats, on the Yenisei, or Kem, as the river was always called by the Turks, lived the Turkic-speaking Kirgiz. The neighbors of the Naimans on the Irtysh were the Turkic-speaking Kanglys and Kapchaks, perhaps the Karluks, whose center was the city of Kayalyk, which arose no earlier than the 12th century, in the northern part of the Dzhetyysu region [4; 125].

V.V. Bartold believes that some changes occurred in the ethnographic composition of the Turks as a result of the advance of the Kipchaks from the Irtysh to the southwest to the Syr Darya and in the other

direction, to Eastern Europe. Just as the formation of the modern group of southern Turks is explained by the migrations of the Oguzes, so the migrations of the Kipchaks, in all likelihood, explain the formation of the group of Western Turks [4; 589]. Geographical and chronological conclusions regarding the movement to the west in the 13th century are equally poorly substantiated by the Mongols and their predecessors, who ousted the Mergits and Naimans from Transbaikalia and Western Mongolia. In 1208, the Mergits and Naimans were defeated on the Irtysh, after which they fled to the region of the ruler of Uyghuria, the region with the cities of Kara-Khoja (near Turfan) and Beshbalyk (near Gucheng). The Uyghur ruler killed their ambassador, after which a battle took place between the Uyghurs and the Mergits on the Dzhem River, in which the Mergits were again defeated [4; 403].

According to information collected by Radlov in 1865, there were only 4,635 “Barabinsk Tatars”. This population, apparently, for the most part accepted Islam only in the 19th century. Radlov also saw some old people who remembered that their fathers, like the Altaians, made pagan sacrifices and did not dress like Muslims. Samples of Baraba Tatar folklore were collected by Radlov. Both Russians and Tatars, in addition to farming, also engage in hunting and fishing. Catches and especially the production of fur-bearing animals have declined significantly over the last century. Under Middendorf, the only fur-bearing animals here were stoats and wolves.

The Turkic population moved to this area, apparently, in Mongol times in connection with the founding of the “Siberian Khanate”. From the time of the conquest of this kingdom until Peter the Great, this steppe was the border between Russia and the Kalmyk state. The border area between the cities of Tara (on the Irtysh) and Tomsk (east of the Ob) was then called the “Barabinskaya volost”. The native population spoke, in addition to their own Turkic language, also Kalmyk and paid tribute to the Russians and Kalmyks, later only to the Russians.

According to Bartold, in the 18th century a significant number of exiles from European Russia settled in Baraba [1; 366]. At the beginning of the 17th century, state power all the way from the Caspian Sea to the borders of China was still in the hands of Turkic peoples who fought among themselves. Only in the far west, in Turkmenistan and Khorezm, did it have to reckon with the claims of the Safavid dynasty in Persia, which was strengthening at that time. The first more decisive blow from the outside came from the east, from the Kalmyks. Kashgaria, along with the neighboring steppes, came under the rule of first the Kalmyks, then the Chinese. At the end of the 17th century, during the reign of Peter the Great, a more consistent Russian policy began, although at first it was not particularly successful. Even on the border between Siberia and Central Asia, Russia in the 18th century limited itself to constructing a fortified line from the mouth of the Yaik up this river, from there to Tobol, Ishim and Irtysh and up the Irtysh to Ust-Kamenogorsk [4; 222].

According to the Russian historian of the 18th century G.F. Miller, “the Kirgiz, no matter how much effort was made on the Russian side, could not be conquered”. The Kalmyks freed the Russians from the Kirgiz. In the fall of 1703, news reached the Russians that “2,500 Kalmyks came to the Kyrgyz land and drove everyone away, and now there is no one in the Kyrgyz land. G.F. Miller believed that the Kirgiz then “left Siberia completely”. The opinion was expressed that in reality only a small part of the Kirgiz were taken away, with princes and aristocracy, and even from that part many returned, so that the composition of the population did not change, only the name Kirgiz disappeared. However, in the legends of the population themselves, the Kyrgyz are spoken of as a disappeared strong people. One of the native researchers, the late S.D. Mainagashev, wrote down the following poems: “In the forty glorious basins, is there a basin where the bones of the Kirgiz do not lie? Among the forty birch trees growing on the ridge, is there a birch that the Kirgiz’s ax has not touched”? There is no exact information about the fate of the Kirgiz taken away by the Kalmyks. Previously, it was believed that their descendants were the Tien Shan Kirgiz, but now we know that the Kirgiz lived near the Tien Shan much earlier. There is no reason to believe that the Kalmyks settled the Kirgiz, whom they had taken from the Yenisei, in the country of their fellow tribesmen. Part of the former Yenisei Kirgiz appeared in 1746 on the Irtysh, near the Russian border fortress of Ust-Kamenogorsk [4; 219]. The most important thing for Russia was relations with the Cossacks, Russia’s neighbors throughout the entire space from the Yaik to the Irtysh. There were no khans who would have owned all this space in the 18th century, but in some areas there were khans who had quite a significant military force. The most powerful of the 18th-century khans was Khan of the Middle Horde Ablai (1771–1781), who carried out raids against the Kirgiz. The center of Russian trade relations with the steppe, in addition to Orenburg, built in the 1740s, were cities on the Irtysh, especially Semipalatinsk [4; 224].

Conclusions

Of course, the central place in Russian and world historiography is occupied by the legacy of the founder of the Russian orientalist historical school, Academician V.V. Bartold. His works are presented in 9 volumes of collected works, which contain materials on the history and culture of the Muslim world, Turkic and Mongolian peoples, introduced into scientific circulation and studied information from eastern narrative sources, as well as a number of scientific summarizing.

As we know, the Irtysh River occupies an important place in the Eurasian space. Valuable information about the Irtysh River, its nature and subsoil is widely discussed in the scientific works of V.V. Bartold. Therefore, the works of V.V. Bartold are of great importance in the formation of the historical and geographical image of the Irtysh River. In general, the historical legacy of V.V. Bartold gives historians the opportunity to expand the horizons of their research and enrich the arsenal of methods and approaches.

References

- 1 Бартольд В.В. Собрание сочинений / В.В. Бартольд. — Т. 3. — М.: Наука, 1965. — 712 с.
- 2 Бартольд В.В. Работы по истории ислама и арабского халифата / В.В. Бартольд. — Т. 6. — М.: Наука, 1966. — 785 с.
- 3 Бартольд В.В. Сочинения / В.В. Бартольд. — Т. 8. — М.: Наука, 1973. — 725 с.
- 4 Бартольд В.В. Сочинения. — Т. 5. Двенадцать лекций по истории тюркских народов Средней Азии / В.В. Бартольд. — М.: Наука, 1965. — 759 с.
- 5 Бартольд В.В. Сочинения / В.В. Бартольд. — Т. 9. — М.: Наука, 1977. — 725 с.

Д.С. Смагулов, Г.Б. Еменова, Г.У. Ахметшина

Академик В.В. Бартольдтың ғылыми мұрасындағы Ертіс өзенінің тарихи географиясы

Мақалада Ертіс өзенінің орта ғасырлардағы және жаңа дәуірдегі тарихи-географиялық келбеті қарастырылған. Ертіс өзені — Еуразиядағы ең маңызды өзендердің бірі. Ертіс қазірдің өзінде ерекше. Өзен бастауын Қытайдан алады, басым бөлігі Қазақстан жерінен өтіп, Ресейдегі Обь өзеніне құяды. Обь өз кезегінде Солтүстік Мұзды мұхитқа құяды. Ертіс өзені еуразиялық кеңістіктегі әртүрлі әскери-саяси және экономикалық жағдайларға байланысты араб-парсы дереккөздерінде жиі айтылады. Сонымен қатар, дереккөздер өзеннің жануарлары мен өсімдіктер әлемі, оның табиғи ресурстары және шаруашылықта кеңінен қолданылуы туралы ақпарат береді. Академик В.В.Бартольдтың ғылыми мұрасында Орталық Азия елдерінің және жалпы Еуразия құрлығының экономикасы мен тарихында маңызды рөл атқарған Ертіс өзені туралы маңызды әрі қызықты мәліметтер бар. Сонымен қатар академик В.В.Бартольдтың араб-парсы дереккөздеріне негізделген ғылыми мұрасы Ертіс өзенінің еуразиялық кеңістікте маңызды орын алғанын көрсетеді. Осыған байланысты мақалада осы мәліметтерді жинақтауға және қорытындылауға, сол арқылы Ертіс өзенінің тарихи-географиялық келбетін қалыптастыруға әрекет жасалды.

Кілт сөздер: Ертіс, тарихи география, гидрография, гидронимия, Орталық Азия, Еуразия, дереккөздер, табиғат, ғылыми мұра, сауда жолдары, кеме қатынасы, араб-парсы дереккөздері.

Д.С. Смагулов, Г.Б. Еменова, Г.У. Ахметшина

Историческая география реки Иртыш в научном наследии академика В.В. Бартольда

В статье рассмотрен историко-географический облик реки Иртыш в средние века и в новое время. Река Иртыш — одна из важнейших в Евразии. Иртыш уникален даже сейчас. Река берет начало в Китае, большая ее часть проходит через Казахстан и впадает в реку Обь в России. Обь, в свою очередь, впадает в Северный Ледовитый океан. Река Иртыш часто упоминается в арабо-персидских источниках в связи с различными военно-политическими и экономическими условиями на евразийском пространстве. Кроме того, источники предоставляют информацию о животном и растительном мире реки, ее природных ресурсах и широком использовании в хозяйстве. Научное наследие академика В.В. Бартольда содержит важные и интересные сведения о реке Иртыш, сыгравшей важную роль в экономике и истории стран Центральной Азии и, в целом, континенте

Евразии. Научное наследие академика В.В. Бартольда, основанное на арабо-персидских источниках, показывает, что река Иртыш занимала важное место на евразийском пространстве. В связи с этим в настоящей статье предпринята попытка собрать и обобщить эти сведения, сформировать тем самым историко-географический облик реки Иртыш.

Ключевые слова: Иртыш, историческая география, гидрография, гидронимия, Центральная Азия, Евразия, источники, природа, научное наследие, торговые пути, судоходство, арабо-персидские источники.

References

- 1 Bartold, V.V. (1965). *Sobranie sochinenii* [Collected works]. Vol. 3. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Bartold, V.V. (1966). *Raboty po istorii islama i arabskogo khalifata* [Works on the history of Islam and the Arab Caliphate]. Vol. 6. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Bartold, V.V. (1973). *Sochineniia* [Works]. Vol. 8. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Bartold, V.V. (1965). *Sochineniia. Dvenadtsat lektii po istorii tiurkskikh narodov Srednei Azii* [Works. Twelve lectures on the history of the Turkic peoples of Central Asia]. Vol. 5. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Bartold, V.V. (1977). *Sochineniia* [Works]. Vol. 9. Moscow: Nauka [in Russian].

K. Taichikova^{*}

*International Educational Corporation, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: Taichikova60@mail.ru)*

Development of education in Western Kazakhstan in the 60-80-s of the XX century

The article discusses the main stages of education development in the region. Particular attention is devoted to the reasons for the lag in implementation rate of general secondary and vocational education. The introduction of extensive ways of development at the expense of increasing volume of the studied material, without considering the quality of teaching and the development of independent and critical thinking skills of students. The lack of teaching facilities providing the education system with highly qualified personnel. Correlation of education development pace in the region with the republican rates in general. The role of government reforms in overcoming the mentioned problems.

Keywords: education, indicators, primary school, secondary and correspondence schools, schools for working youth, staff, general education, industrial training, vocational training facilities, reforms.

Introduction

Economic and political reforms in the USSR affected the education sector as well. The 60-80s are no exception. With the beginning of national economic development, the government turned its attention to the level of education. Reforms were launched in order to improve its quality and bring it in line with the state necessity. Particular attention was paid to the development of all levels of education – from primary to higher. It was an intention to overcome the shortcomings of the system, to fill the gap between the level of science development and the level of education at school. It was decided to abandon the principles of building schools, aimed at connecting schools and productive structures, the restriction of industrial training in schools, etc. However, practice has shown that these were no more than half-measures, since the material base remained insufficient, the qualification level of teachers was not high enough, there was a lack of textbooks, teaching laboratories, etc. Obviously, all of this hindered the fulfilment of intentions. The relevance of this article that all of the above-mentioned issues have much in common in modern education. The work used materials of statistical committees, data from the state archive of the Mangyshlak region.

Methodology and research methods

The basis of scientific research includes the use of general scientific principles, approaches and methods: historical and comparative methods; analysis and synthesis of archive documents and literature on the topic.

Method for collection and analysis of information, synthesis, historical and logical approaches, comparative, systemic and statistical analysis.

Discussion

The rapid pace of development of industrial production in Western Kazakhstan, the arrival of an ever-increasing number of people here contributed to the development of social infrastructure of the region and its cities, leading to the emergence of significant changes in the sphere of education. In 1958 the Law “On Strengthening the Connection between School and Life and the Further Development of Public Education system” was adopted, which played a positive role in the development of education system in the republic and in the region.

By the 1961 these tasks were done: “considering the request of Aktau settlement council and the availability of material base, teaching staff and contingent of students in Aktau settlement, to transfer a new network of seven-year music school for children from Makat district to Aktau settlement council” [1].

Due to CC of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR resolution of August 31, 1961 “On measures towards providing public schools with teaching staff” and the Kazakhstani government took course

^{*} Corresponding author. E-mail address: Taichikova60@mail.ru

on full supply with teachers the Western Kazakhstan. This was especially relevant for the undeveloped areas, such as Mangistau at that time.

With the construction of a town at Cape Melovoy, the natural resources exploitation of the peninsula and the rapid industrial development there, the situation in the field of education has improved drastically. The schools were mainly staffed with teachers. There were 54 teachers, 23 of them had higher education, 16 with the education degree of the teaching training institute, and 15 with secondary pedagogical education. 13 teachers studied by correspondence [2].

At the same time, schools were in desperate need of physics, math, English, and German teachers. There were completely no teachers of housekeeping, music (singing), and draftsmanship.

With decent academic performance in day school, out of 980 students in all schools, 52 were left for the fall and 74 for a retake of the schooling year. The lowest results came from the ITK-34 school, where more than half did not keep up. Performance in evening school was also low.

Started in the late 50's the alteration to 8-year education was finished in 1962-63. At that time there were 5 schools alone in the settlement with attendance of 1,649 pupils (i.e., growth by over 50%), employed 97 teachers (almost a threefold increase) [3].

The replacement of the seven-year school system by an eight-year general labor polytechnic school was not only a technical matter. It was a qualitatively new type and level of the general education system. The number of teaching hours at school increased significantly (by 1,659 in 1963).

The restructuring of the education system was also caused by turning of the state economy to an innovated type of economic impulse in the mid-60s. Both the pace of restructuring and the efficiency of enterprises in the new conditions depended on the preparation of school graduates.

The main advantage of the implementation of compulsory eight-year education was the emphasis on the content of teaching, strengthening the connection between school and life. On this matter, changes affected the teaching staff in western districts. For instance, in 1964 there were 163 teachers working in schools of Aktau, more than half of them had high education. For comparison purposes, in the 1964 there were 5 schools of general education in the city with the coverage of 3,034 pupils, then by January 1, 1965 the number of students in them was 4,835; accordingly, in 1964 there were 3 evening schools with the coverage of 575 students, then by January 1, 1965 there were already 6 evening schools with coverage of 1,537 students [4].

The growth of the education system in this district, mainly in the cities of Mangistau, was promoted by the process of urbanization associated with the acceleration of industrial growth (Table).

Table

The index of the system and the number of students in 1965-1966 and 1966-1967 academic years [5]

Schools and students	1965/66	1966/67
Total	9	12
Elementary	-	2
8 years education	4	2
Secondary	5	8
Number of students, total	6845	9170
Including 1-4 grades	3853	4998
5-8 grades	2473	3440
9-11 grades	520	742

In just one year the number of schools in Aktau city has grown by 3, the increase was due to an expansion of secondary schools.

The introduction of compulsory general secondary education was realized across the country in a few phases. On November 10, 1966 Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of USSR passed a resolution "On Measures to Further Improve the Work of Secondary General Education" which stated that the school should continue to develop as a general education, labor, polytechnic one, and the most important task in the field of education was implementation of general secondary education for the younger generation in the country by 1970. The resolution determined the measures for improvement of material and technical base of the school, development of the school network, ensuring the coverage of older pupils with secondary education.

The educational process was restructured, that is, the systematic study of the basics of science began from the 4th, not from the 5th grade, as it was before. A certain positive role in improving the quality of education was played by the addition of elective courses in separate subjects chosen by students.

Under the decree adopted two years earlier, on August 10, 1964, "On changing the period of study in secondary general, labor, and polytechnic schools with industrial training", the period of study in schools was shortened by 1 year – eleven-year schools were reorganized into ten-year ones.

Despite the positive changes, the party bodies themselves were forced to admit the poor state of school education in the Western districts of republic. On November 24, 1967 the CC of the Communist Party of Kazakhstan considered the matter, concerning the measures of further improvement of comprehensive secondary schools in the Guryev region". And stated that the region has undertaken certain steps in this direction.

Simultaneously, it was stressed that "in the past academic year 550 pupils dropped out of the 1st-8th grades due to unreasonable excuses. This year about 300 children are not involved in the educational process... Pupils poorly master the curriculum material, do not acquire a solid and profound knowledge of the basics of science, and their level of educational attainment is extremely low. Annually, a great number of children in district schools repeat the year of study. Due to the lack of teachers, foreign languages are not taught in 80 schools and some schools do not offer physical education classes. In district schools, more than 2,000 children currently study in the third shift" [6].

It would be incorrect to claim that these drawbacks were eliminated, but certain changes in the staff and material and technical support of schools did take place. Thus, in excess of the state outline city department of education together in cooperation with the heads of that department registered those people who did not have 8 years and secondary education; as a result, 2,256 people were studying at the evening school [7].

It is difficult to exaggerate the role of evening and correspondence schools in fulfilling of the program of transition to general secondary education. In 1969-1971, evening and correspondence schools received new curriculums. However, the main flaw in their functioning was the high dropout rate, whereas in the republic it was 14.1%, in Mangyshlak it was even higher – 14.6%.

In 1970, a new Charter was declared for secondary comprehensive. According to it experience has proved that the right combination of industrial labor and training on a broad polytechnic basis made this knowledge more specific, indeed tangible, necessary for a person entering into life.

Therefore, the system of secondary education was developing. If in 1959-60 academic year, for example, Shevchenko city had only one eight-year school with 240 pupils and 12 teachers in a barrack-type building, then by 1970 6 standard school buildings for 7040 pupils were arranged in the city.

In the 1970-71 academic year, due to those who arrived from other cities of the country, the number of students reached 6,956. Yet, the educational process had considerable disadvantages: the lack of necessary material and technical base, the lack of labor and industrial training teachers, the insufficient material resources, the low quality of professional training, a noticeable decrease of general education level of school graduates, especially young people, significant overload of education and work, while nothing was done to enhance and improve the work of the national schools. The staffing problem also remained acute.

In 1972, the educational process in the city was performed by 550 teachers, of whom 380 had higher education, 35 graduated from the academic institution, 135 had specialized secondary education, and 27 improved their education in correspondence pedagogical institutions [8].

In 1972 the CC of the CPSU "On the completion of the transition to general secondary education for youth and the further development of comprehensive schools", which set the task of completing by 1975 the transition to general secondary education and completing by that time the introduction of new curricula and programs for all school courses. On their basis, to prepare and publish coordinated textbooks and sets of methodological aids, reflecting the level of scientific and industrial achievements.

The government of USSR took into consideration development of education and set up the new steps for enhancement of secondary, specialized and higher education expressed in its resolution on the matter. It emphasized the consistent application of measures to further improve system due to the needs of economy, science and culture development, social and scientific-technological progress.

In 1973 there were 2 urban professional technical colleges which also gave the opportunity to get the general secondary education along with profession. Education was also carried out in the evening school.

One of the effective measures of educational process improvement was the turning to the modern teaching content. To this end, special equipped classrooms were created in schools in the district and in the city. Thereby, in Shevchenko 6 out of 8 schools were switched to the classroom system and 150 classrooms were created. The first school of the city took the first place in the union-wide show of visual aids. And as a cul-

mination of the work done by the teachers of the city: 98,6% of all students succeeded in the 1972-1973 academic year, of which 37,7% – with “5” and “4” marks [9; 14-28].

Great support in improving the base of vocational training colleges was provided by production associations, which allocated funds, donated transport, lathes, electric and gas-welding machines, furniture and tools.

In 1976 more than 15.5 thousand people received eight-year and secondary education in 10 of day schools, 4 of evening ones and 1 correspondence schools. 66 teachers were awarded with orders and medals, 39 – with the badge “Excellence in Education of the KazSSR” and 2 – “Excellence in Education of the RSFSR”. In total, there were 720 teachers in the city, of whom 498 had higher education, 30 – incomplete higher education, 182 – secondary specialized education [10; 40-45].

On August 23, 1974, the Council of Ministers enacted the Resolution “On organizing interschool vocational training facilities providing professional training and occupational guidance for students”, which set the following goals: to acquaint students with labor processes and the work of employees at enterprises, to provide occupational guidance for students to prepare them for a conscious choice of a profession, to teach students initial skills in their chosen occupation.

The labor training profiles of students at the interschool vocational training facilities had to be determined with regard to local needs for workers and the available production base. The interschool training facility of the city, by the efforts of the Caspian Construction Department, put into effect in 1984 and managed to organize production work in 17 profiles on its basis.

If secondary education in the western regions, as we see on the example of Shevchenko city, was developing quite successfully, even though it had significant deficiencies, then on the part of universities the educational infrastructure of the region was represented rather modestly. Thus, apart from the traditional pedagogical institutes, typical for almost every region, there was also an agricultural university (Ural region), as well as a medical institute and a civil aviation flight school (Aktobe region). Overall, there were 5 institutions in the 70s, and 6 in the 80s [11].

Secondary specialized educational institutions, due to their specificity, assumed a narrower material and technical base, and the educational and methodological process could be fully provided by a less qualified team of teachers in comparison with the teaching staff of universities. That is why there were much more educational institutions of this type. In the 60s, for example, there were 21 of such institutions in the 70s – 25, and in the 80s – 31 [12].

The student contingent also acquired the corresponding dynamics. If in 1965 10.5 thousand people studied at the universities of Western Kazakhstan, and 16.2 thousand in 1975, then in the mid-80s there were 21,200 students. 15.8 thousand people studied at secondary specialized educational institutions of the region in 1965, 18.3 thousand in 1975, and 31 thousand in the mid-80s [13]. Nevertheless, the growth of the number of students was low. Thus, if in the republic on the average this indicator was equal to 120 in 1965 (and in some regions it was even higher, for example, in Karaganda – 156, in Semipalatinsk – 132, in Eastern Kazakhstan – 125), then in Aktobe – just 33 people, in Guryev – 88, and only in Ural region that index was higher than the average republican level – 131 people.

By the mid-1970s, these figures were at the following level: average republican – 148, Aktobe region – 85, Guryev – 66 and Ural – 159 (while in the Karaganda region – 220 people).

Analysis showed, the number of students in specialized schools (again per 10000 of population) was considerably behind the average republican level. In 1965, in the republic it stood at 142 people, while in Aktobe region – 108, Guryev – 165, Ural – 110 people; by the mid-70s 160 people in the republic, in Semipalatinsk region – 228, Tselinograd – 241, Kustanai region – 207 people, whereas in Aktobe region – 120, Guryev – 132 and Ural – 121 people [14].

Higher educational and vocational schools in Western Kazakhstan, like in other districts of the state, had a distinct territorial nature and were serving the local population. Meanwhile, in the ranking of opportunities for obtaining education, Western Kazakhstan occupied a far from ambiguous position. For instance, if we take the index of opportunities for obtaining higher and secondary special education in the state as 1.00, then in the 80s it was 5.59 in the Alma-Ata city, 2.16 – in the Ural region, 2.33 – in Aktobe, and 0.77 – in Guryev [15].

This shows that the situation in Guryev region in this respect was extremely unfavorable, just as in other areas of the region in comparison with the conditions of the capital. Already from here it became obvious that the educational infrastructure characteristics of the region did not meet its needs for intellectual workers, especially those of high qualifications.

In 1976 in the city the general-technical faculty of the Kazakh Polytechnic Institute was organized. Out of 20 faculty members, 9 were candidates. They were experienced teachers – E.A. Kuznetsova, E.T. Bozhanov, A.M. Nekrasov and others. At the faculty, 320 students were engaged in the first stage of training. At the same time, 265 people took classes at organizational and preparatory courses [16].

On this bases there was organized the faculty trained personnel only for the oil industry. But despite certain successes in the construction of schools, the opening of the pedagogical college and KazPTI faculty in the city, the educational process was ruled by dogmatic, standardized lectures, and reproductive teaching methods.

For developing education in general, a few decrees were of the government were issued. On November 27, 1985 the USSR Law “On Education” was passed in the new edition. 21 articles of the law stated that the education of children in school started at the age of 6. The following major goals were set for the secondary general education school: to carry out education in accordance with contemporary demands, to provide students with knowledge of the fundamentals of science, to use computers, and apply it in practice.

In 1986, while noting what has been done since the passage of these documents, the session of the City Council emphasized the following: “For three years, public education personnel have been working on the realization of the reform of general and vocational schools. And if the first two years we were preparing the material and technical basis for schools functioning in new conditions, this year we have started the direct implementation of the reform's requirements. For the first time on September 1, a total of 1,060 six-year-old pupils sat behind the desks, 1,015 tenth-graders were trained in their chosen occupation directly at the enterprises, which equipped 184 workplaces for this purpose. This made it possible to organize vocational training for 2,028 eighth-graders on the basis of interschool vocational training facilities and vocational technical college” [17].

The change in the country's policy in 1980's entailed revisions in the education system. Government policy, proclaimed in 1985, required the training of highly qualified specialists. Universities and vocational schools to a certain extent contributed to the development of production and the spiritual sphere. However, extensive measures prevailed over intensive ones. Creative thinking practically did not develop, mainly the volume of the studied material increased.

Conclusions

In spite of development of all levels of education in 60-80-s, implementation of new programs, opening number of vocational schools and institutes, in general there were no dramatic changes, primarily because they occurred on the basis of outdated forms and methods of work, they did not affect the principles of education: the state, public nature of education, its free-of-charge basis and planning. Restructuring at that stage was accomplished without scientific foundation and did not yield the desired results.

Nowadays, the diversification of the economy is a priority direction of the state program. As we understand, the main source of its implementation is highly qualified personnel. Unfortunately, the lack of secondary technical education, secondary medical, agricultural and other fields, as well as institutions and universities is a reason for the backwardness of the economy. Educational institutions need to establish a close link with production. The content of curriculum should be completely changed. It is required to teach modern information and technology programs. It is necessary for educational institutions to directly support large-scale production, as it was in Soviet times. To train highly qualified engineers, it is crucial to revive the Institution of Higher Technical Education (IHTE (VTUZ)). State participation in financing secondary technical education in all directions, excluding colleges at enterprises, is equally important. In this regard, the application of the experience of the aforementioned period is quite appropriate.

References

- 1 ГА МО. — Ф. 13. — Оп. 1. — Д. 6 — Л. 63.
- 2 ГА МО. — Ф. 134. — Оп. 1. — Д. 50. — Л. 8.
- 3 ГА МО. — Ф. 139. — Оп. 1. — Д. 7. — Л. 74.
- 4 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 42. — Д. 186. — Л. 152, 154, 156.
- 5 ГА МО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Д. 175. — Л. 371.
- 6 ГА МО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Д. 355. — Л. 112, 113.
- 7 Задачи нового учебного года // Огни Мангышлака. — 1973. — 28 сент.

- 8 ГА МО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Д. 513. — Л. 4,24.
- 9 Народное хозяйство Казахстана в 1986 году. — Алма-Ата, 1987. — С. 14–28.
- 10 Социальное развитие Казахской ССР: стат. сб. ЦСУ КазССР. — Алма-Ата, 1989. — С. 40–45.
- 11 ГА МО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Д. 764. — Л. 12.
- 12 ГА МО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Д. 764. — Л. 12.
- 13 ГА МО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Д. 764. — Л. 12.
- 14 ГА МО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Д. 799. — Л. 6,16.
- 15 ГА МО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Д. 812. — Л. 31.
- 16 ГА МО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Д. 515. — Л. 25,126.

К. Тайчикова

XX ғасырдың 60-80-жылдарындағы Батыс Қазақстандағы білім беру орындарының дамуы

Мақалада Батыс Қазақстандағы білім беруді дамытудың негізгі кезеңдері қарастырылған. Қарастырылып отырған кезеңдегі жалпы орта және кәсіптік білім беруді енгізу қарқынының артта қалу себептеріне ерекше назар аударылған, атап айтқанда: оқушылардың өз бетінше және сыни ойлау дағдыларын дамыту және оқыту сапасын есепке алмай, зерттелетін материал көлемін кеңейту есебінен дамудың экстенсивті жолдарын пайдалану; білім беру жүйесін жоғары білікті кадрлармен қамтамасыз ететін оқу орындарының болмауы; өңірдегі білім беруді дамыту қарқынының жалпы республикалық қарқынмен арақатынасы; аталған проблемаларды еңсерудегі мемлекеттік реформалардың рөлі.

Кілт сөздер: білім, көрсеткіштер, бастауыш, орта, сырттай мектеп, жұмысшы жастар мектебі, мамандар, жалпы білім, өндірістік оқыту, оқу-өндірістік кешендер, реформалар.

К. Тайчикова

Развитие учреждений образования в Западном Казахстане в 60–80-х годах XX века

В статье рассмотрены основные этапы развития образования в регионе. Особое внимание уделено причинам отставания темпов внедрения всеобщего среднего и профессионального образования, а именно: использование экстенсивных путей развития за счет расширения объемов изучаемого материала, без учета качества преподавания и развития у школьников навыков самостоятельного и критического мышления; отсутствие учебных заведений, обеспечивающих систему образования высококвалифицированными кадрами; соотношение темпов развития образования в регионе с республиканскими темпами в целом; роль государственных реформ в преодолении указанных проблем.

Ключевые слова: образование, показатели, начальная, средняя и заочная школа, школа рабочей молодежи, кадры, всеобуч, производственное обучение, учебно-производственные комбинаты, реформы.

References

- 1 ГА МО [State Archive of the Mangyshlak region]. — F. 13. — Op. 1. — D. 6 — L. 63 [in Russian].
- 2 ГА МО [State Archive of the Mangyshlak region]. — F. 134. — Op. 1. — D. 50. — L. 8 [in Russian].
- 3 ГА МО [State Archive of the Mangyshlak region]. — F. 139. — Op. 1. — D. 7. — L. 74 [in Russian].
- 4 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 42. — D. 186. — L. 152, 154, 156 [in Russian].
- 5 ГА МО [State Archive of the Mangyshlak region]. — F. 128. — Op. 1. — D. 175. — L. 371 [in Russian].
- 6 ГА МО [State Archive of the Mangyshlak region]. — F. 128. — Op. 1. — D. 355. — L. 112, 113 [in Russian].
- 7 (1973). Zadachi novogo uchednogo goda [Tasks for the New Academic Year]. *Ogni Mangyshlaka — Mangyshlak lights (28 sentiabria)* [in Russian].
- 8 ГА МО [State Archive of the Mangyshlak region]. — F. 128. — Op. 1. — D. 513. — L. 4, 24 [in Russian].

9 (1987). Narodnoe khoziaistvo Kazakhstana v 1986 godu [The National Economy of the Kazakhstan in 1986]. Alma-Ata, 14–28 [in Russian].

10 (1989). Sotsialnoe razvitie Kazakhskoi SSR: statisticheskii sbornik. TsSU KazSSR [Social Development of Kaz.SSR. Statistical collection of the TsSU of the KazSSR]. Alma-Ata, 40–45 [in Russian].

11 GA MO [State Archive of the Mangyshlak region]. — F. 128. — Op. 1. — D. 764. — L. 12 [in Russian].

12 GA MO [State Archive of the Mangyshlak region]. — F. 128. — Op. 1. — D. 764. — L. 12 [in Russian].

13 GA MO [State Archive of the Mangyshlak region]. — F. 128. — Op. 1. — D. 764. — L. 12 [in Russian].

14 GA MO [State Archive of the Mangyshlak region]. — F. 128. — Op. 1. — D. 799. — L. 6, 16 [in Russian].

15 GA MO [State Archive of the Mangyshlak region]. — F. 128. — Op. 1. — D. 812. — L. 31 [in Russian].

16 GA MO [State Archive of the Mangyshlak region]. — F. 128. — Op. 1. — D. 515. — L. 25, 126 [in Russian].

Ж.А. Таштанов^{1*}, Вежихи Сефа Фұат Хекимоглу²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Кютахьядағы Думлупынар университеті, Кютахья, Түркия

(E-mail: z_tashtanov@mail.ru; sefafuat@hotmail.com)

Күштеп ұжымдастыру кезеңіндегі Сайрам ауданының күнделікті өмір тарихы

Мақаланың мақсаты — 1928-1930 жылдардағы күштеп ұжымдастыру мен репрессиялық шаралардың мәселесі арқылы Сайрам ауданының микротарихын зерттеу. XX ғасырдағы жалпы ұжымдастыру заңдылықтарына салыстыру жүргізіліп, Сайрам ауданындағы сол дәуірдің хал-ахуалының ерекшелігі айқындалды. Талдаудың нысанына 1928-1930 жылдардағы Сайрамдағы Орта Азия мемлекеттік университеті студенттерінің шағым хатының себептерін анықтау үшін мұрағат материалдары және отандық авторлардың зерттеулері алынған. Жарияланбаған архивтік материалдар мен жарияланған мәліметтер негізінде жалпы мал өсіретін шаруашылықтар мен отырықшы аудандардағы тәркілеуге ұшыраған малдың шығынының көп болғаны анықталды. Сонымен бірге мақалада халық жауы ретінде осы ауданнан репрессияға ұшыраған азаматтардың деректері туралы да тергеу қызметтерінің хаттары негізге алып баяндалды. Архивтік материалдардағы стенографиялық есеп бойынша Сайрам ауданындағы астық жинау қарсаңындағы шаруалардың, артық салық төлеуге наразылығын арқау ете отырып, сол дәуірдің тап күресі жағдайындағы кеңестік тоталитарлық биліктің іс-әрекеті көрсетілген. Авторлар Сайрам ауданының 1928-1930 жылдардағы күнделікті өмір тарихын баяндай отырып, сол студенттердің шағым хатындағы жағдайды талдау-талқылау арқылы дәуір шындығын алға тартып өзіндік тұжырымдар жасаған.

Кілт сөздер: ұжымдастыру, тәркілеу, шаруа қожалығы, көшпелі, отырықшы, диқандар, студенттер, шағым, атқамінер, орташалар, байлар.

Kіріспе

Күнделікті өмір тарихы ұғымына тоқталып өтсек, бұл бағытта австриялық психоанализ теориясының авторы З. Фрейдтің «Күнделікті өмірдің психопатологиясы» (1904) атты еңбегінде «күнделікті» сөзі алғаш қолданылған ғылыми еңбектің бірі болып табылады [1; 416]. Франкфурттық мектеп өкілдері тоталитаризмнің шығу тамырын түсінуге ұмтыла отырып, қоғамдық өмірдегі идеологияның ұйымдастырушылық рөліне баса назар аударды. Бұл мектептің соңғы өкілдерінің бірі Г. Маркузе заманауи батыстық мәдениет, оның техникалық жетістіктерімен, тұрмыстағы игіліктерімен, өмір қауіпсіздігімен бірге қоғамның барлық мүшелерінің репрессивті төзімділігін туындатады деген пікірде болды. Кеңес үкіметі құрған тоталитарлық жүйе ондағы орын алған репрессиялық шаралар Г. Маркузе пікірінің өте дәл айтылғанын тағы бір қуаттайды. Г. Маркузаның еңбектері тарихшылар мен әлеуметтанушыларды күнделікті тәжірибе деңгейінде сананы билеудің тетіктеріне талдау жасауға бағыттады. Франкфурттық мектептің әсерімен бір мезетте АҚШ-та солшыл радикалық сыни әлеуметтанушыларды жақтаушылар саны артты. Соның бірі П. Бергер мен Т. Лукманның шындықты әлеуметтік жобалау теориясы [2; 85]. Осынау әлеуметтанушылар «күнделікті әлем» түсінігін ғылыми айналымға алғаш рет енгізді. Ресей пәлсапасында күнделікті және хронология тақырыбы арнайы тарихнамаға хрущевтік жылымық жылдарында, яғни 1950 жылдардың орта тұсы мен 1960 жылдардың басында енді. Тек 1980 жылдары ғана философиялық сөздіктерде тұрмыстық қатынастардың анықтамасы «өте мәнді», адам өмірінде «маңызды рөл» атқарушы ретінде кездесе бастады [3; 34]. Тарих ғылымында күнделікті пәлсапасының келешегін алғаш болып француз зерттеушілері атап көрсетті. Дәл осы зерттеушілер тарихты қалпында зерттеу міндетіне оны бәрін қамтитын және тұтастай қарастырып тек саяси-оқиғалармен, экономикалық, әскери салаларымен шектелмеуді назарға алды. Мұндай тарихи-антропологиялық тәсіл М. Блоктың, Л. Феврдің, Ф. Броделдің, яғни 1950 жылы шыға бастаған «Анналар» журналының төңірегіне топтасқан белгілі бағыт өкілдерінің негізі болды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: z_tashtanov@mail.ru

Күнделікті тарих олардың еңбектерінде адамдар өмірінің макроконтеcтiнiң бөлiгiне айналды [4; 621]. Микротарихи тәcілдiң мәнделiгi сонда: бiрiншiден, көптеген жеке тағдырларға назар аударылды. Екiншiден, микротарих күнделiктiнi қайта жобалау тәciлi ретiнде, iске аспаған мүмкiндiктер мен тарихи тандаудағы кездейсоқ жағдайлардың себебiн зерттеуi [5; 65-80]. Үшiншiден, микротарихтың өзгешелiгi тарихи зерттеулердегi өмiрбаяндардың орнын жаңаша түсiну, тарихи үдерiстiң бейнесiн қалыптастырудағы оның рөлiн мойындау. Төртiншiден, дәл осы микротарихшылар кәдiмгi тәжiрибенi ғана зерттеудi емес, сондай-ақ соғыс, революциялар, террор мен аштық жағдайындағы экстремалды тәжiрибенi зерттеудi мiндет етiп қойды.

Мақаладағы осындай микротарихи зерттеу объектiсi — Оңтүстiк Қазақстан өңiрiнiң тарихи өңiрi Сайрам ауданы. Сайрам ауданындағы кеңес өкiметi тұсындағы күштеп ұжымдастыру кезiнде орын алған оқиғалар бұрын зерттеу объектiсiнен тыс қалғандықтан тарихи тұрғыдан өзектi. Сонымен бiрге мақала жастарымызға тоталитарлық режимнiң адам құқықтарын елемеу, шектеу жағдаяттарын көрсете отырып, қазiргi тандағы демократиялық құндылықтарды бағалауда маңызды рөл атқарады деп санаймыз.

Сайрам көне атауы — Испиджаб тоғыз жолдың торабында орналасқан аса маңызды сауда стратегиялық нысан болған көне қалалардың бiрi едi. Орта ғасырда Сайрам ислам дiнiнiң оңтүстiкте орнығуында шешушi рөл атқарған мекен. «Сайрамда бар сансыз бап» деген сөз мағынасы да терең. Себебi бұл Сайрам шахарында ислам дiнiнiң таралуында аса көрнектi рөл атқарған Ахмет Яссауидiң туып өскенi, оның ата-анасының Ибрагим мен Қарашаштың зиратының осы мекенде орналасуының өзi де көп жайттан мағлұмат бередi. Сайрам жерi Қоқан хандығының басқыншылығын да басынан өткерген [6; 27]. Сондай теперiштiң тауқыметiн Сайрам өңiрi қылышынан қан тамған кеңестiк ұжымдастыру мен репрессияның және сол саясатты жүргiзген жергiлiктi шолақ белсендiлердiң сауатсыз iс-әрекетiнiң нәтижесiнде бастан өткердi. 1928 жылы қаңтарда Сырдария округiнiң құрамында Беловод ауданы құрылды. 1930 жылы декабрьде Манкент-Сайрам ауданы, ал 1935 жылы Сайрам ауданы болып өзгертiлдi. 1930 жылдың 1-маусымында Казхозпланның мәлiметi бойынша онда 36255 тұрғыны бар 6771 шаруашылық болған. Аудан орталығы 1930 жылға дейiн Ақсу ауылы, 1935 жылға дейiн Манкент, содан кейiн Сайрам ауылы. Сайрам ауылында 10 000-нан астам адам және 2000-нан астам шаруа қожалықтары болды. Сайрам ауданы Машат, Сайрамсу, Бадам, Арыс өзендерiнiң жағасында орналасқан [7; 34]. Социализм құрылысын iске асыру мақсатында жүргiзiлген кәтe саясаттың бiрi — 1928 жылдың тамыз айының 27-дегi «Байлардың шаруашылығын тәркiлеу туралы» декрет болды. Бұл декрет негiзiнде байлардың малдары жаппай тәркiге ұшырап, күшпен тартып алына бастады. Бұл жағдайлар зерттеушiлер К. Сыздықов, С. Жолдасовтардың еңбектерiнде айтылды. «Дегенмен, есепке алынбаған қаншама мал талан-таражға ұшырады. Ортаға келген мал қысқа қарай не шөбi, не қорасы жоқтықтан босқа қырылды. Колхозға бермес үшiн қырып тастаған малдар қаншама. Шаруашылық көзiн бiлетiн байлар басқа жаққа қашты, қуғын-сүргiн көрдi. Сонымен қатар 1928 жылы 24-қаңтарда Қазақ Автономиялық Социалистiк Республикасы Халық комиссарлары кеңесi жасырын жиналыс өткiзiп, Қазақстанның өз iшiнде байларды жер аударудың тәртiбiн бекiттi», – деп атап көрсетiлген [8; 20-21]. Бұл тәртiп бойынша байларды Қазақстанның бiр өңiрiнен, яғни тұрғылықты жерiнен басқа өңiрге күштеп жер аудару саясаты жүргiзiлдi. Бұл репрессиялық шараларды өз зерттеулерiнде белгiлi тарихшы М. Қойгелдиев те талдап көрсеткен [9; 506]. Алда байларды Сiбiрге каторғаға жер аудару, ату, асу, мал-мүлкiн ерiксiз тәркiлеу, тiптi әйел, бала демей аяусыз лагерлерге тығу сынды сұмдықтар күтiп тұрды. Сөйтiп қазақтарға қолдан қасiрет шектiру көзделдi. Талайлар тағдыр тәлкегiне ұшырады. Осынау күштеп ұжымдастыру, халық басына түскен нәубет зерттеушi Т. Омарбековтiң еңбектерiнде де зерттеу объектiсiне айналған [10; 320]. Сондай-ақ зерттеушi Қ. Алдажұманов еңбектерiнде астық дайындаудағы қысымшылық әрекеттер салдарынан орын алған Оңтүстiктегi Сырдария округiндегi халық көтерiлiстерiне де өзiндiк баға берiлiп, тұжырымдар жасалынған [11; 320].

Сонымен қатар Қазақстандағы астық дайындау «1929 жылдың күзiнен бастап Сырдария округiнде де колхоз құрылысында «ұлы бетбұрыс» басталды. Жекелеген аудандарда әлi де экономикалық және саяси алғышарттарының жасалмауына қарамастан олар да жаппай ұжымдастырылатын аудандар тiзiмiне iлiктi. Соның мысалы мұндағы Келес, Мақтаарал, Сайрам сияқты iлгерiден егiншiлiкпен айналысып келе жатқан аудандардың қатарына Шаян сияқты жартылай көшпелi, Қызылқұм, Шәуiлдiр, Созақ сияқты әлi де бiрлестiкке тартудың мүмкiндiгi жасалынбаған көшпелi аудандар да қосылып кетуi едi» [8; 36-37] деген белгiлi тарихшы С. Жолдасовтың құнды пiкiрiн айтуға болады. Өтiрiк ақпар беру, қосып жазу, екiжүздiлiктiң белең

алуы қатаң диктатураға негізделген авторитарлы жүйенің дәстүрлі салқыны оңтүстік өңірін де шарпыды. Кеңестік өкімет репрессивті шаралар арқылы қарсы бас көтерудің немесе наразылықтың кез келген түрін басып-жаншып отырды. Сондай наразылықтың бірі — Орта Азия Коммунистік университеті студенттерінің Сайрамдағы қалыптасқан ахуалға байланысты туындаған наразылықтарын ашық білдіруі болып табылды.

Методология және материалдар

Зерттеудің методологиялық негізін объективтілік, тарихилық және жүйелілік қағидаттары құрайды. Мақаланы жазу барысында стенограммалық материалдарды фокус-топты талдау негізінде этнологиялық-элеуметтік әдістер қолданылды. Бұл жұмыстағы зерттеу методологиясы тарихи зерттеудің негізгі принциптеріне — тарихизм мен объективтілікке негізделген. Дамудың жалпы заңдылықтарын анықтауды көздейтін тарихизм принципі, ең алдымен, дереккөздерді талдауда қолданылды, ал объективтілік принципі негізінде тарихнамада бар көзқарастарға талдау жасалды. Зерттеу барысында нақты тарихи әдістер қолданылды. Тарихи-сипаттамалық нақты материалды, салыстырмалы-тарихи — тарихи фактілерді ұқсастық бойынша салыстыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, статистикалық, эмпирикалық және басқа әдістер қолданылды. Олар тарихи оқиғалар мен құбылыстар арасындағы себеп-салдарлық байланысты анықтауға мүмкіндік берді. Жұмысты жазу кезінде ғылыми зерттеудің жалпы және арнайы тарихи әдістері қолданылды. Жалпы әдістерге мыналар жатады: талдау және синтез. Талдау жалпы ғылыми әдіс ретінде-зерттеу жұмысының барлық деңгейлеріне қолданылады. Бұл құбылыстардың жекелеген жақтарын, белгілері мен қасиеттерін бөліп көрсетуден және қарастырудан тұрады. Синтез арқылы нақты мысалдардан біртұтас сурет қалыптасады, тән белгілері ерекшеленеді. Арнайы тарихи әдістер: тарихи-генетикалық әдіс-зерттелетін шындықтың қасиеттерін, функцияларын және оның тарихи қозғалысы процесінде өзгеруін дәйекті түрде ашу. Бұған ауданда және елде ұжымдастыруды жүргізудің дәйекті процестерінің сипаттамалық технологиялары кіреді.

Мақалада жазба дереккөз ретінде, мұрағат деректері пайдаланылды және осы тақырыптың аясында еліміздің тарихшы ғалымдардың зерттеу материалдарына сілтемелер жасалынды. Сонымен қатар мақаланы жазу барысында Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві материалдарының 1000-қоры, Ресей Федерациясы Мемлекеттік архивінің 3316-қоры, Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архивінің 29-қоры, ҚР Ұлттық Қауіпсіздік комитеті Оңтүстік Қазақстан облысы (қазіргі Түркістан облысы) бойынша департаменті архивінің 6-қоры және басқа да архив материалдары негізінен іс жүргізу құжаттарымен, қызметтік хаттармен, стенографиялық есептермен және статистикалық деректермен толықтырылған. Бұл материалдардың ғылыми айналымға енгізілуі зерттеудің жаңалығы болып саналады.

Нәтижелері мен оларды талқылау

Сайрам өңірінде Ресейден қоныс аударушылармен мен жергілікті шаруалар арасында да талай қақтығыстар орын алған. Бұл мәселе турасында қырғыз елінің мемлекет қайраткері Жүсіп Әбдірахмановтың «Патша үкіметі қоныс аударушыларды жаңа жерлерге көшіріп, құнарлы жерлерді аямай оларға беру арқылы, қоныс аударушыларды өзінің отарлау саясатына негізгі тірек еткісі келген» [12; 140-141] деген ойы өте құнды. Бұл мәселе архив деректеріне қарағанда, басқаша нысанда өңі айналып, кеңес үкіметі тұсында да жалғасын тапқан [13; 4-5 п.]. Мұны БОАК Президиумының 1926 жылы 30-тамызда, сонан соң келесі 1927 жылы 28-ақпанда «Қазақ АКСР территориясына 1925 жылдың 14 қыркүйегіне дейін келген переселендер жергілікті халықпен тең дәрежеде жерге орналастырылсын» деген қаулысынан да байқауға болады [14; 12 п.]. Осы мәселемен айналысқан БОАК Ерекше комиссиясының басшысы Серафимовтің баяндамасында да бұл мәселе терең көрініс тапқан. Серафимовтің пікірінше, «жер реформасы жергілікті халықтар үшін қоныс аудару келгендерден кек алу сипатында жүрген, ал оның ең жағымсыз жағы қазақ және қырғыз бұқарасы арасындағы ұлттық шовинизмнің орыс шаруаларына деген жаулық сезімінің өріс алуына жол ашқан. Сонымен бірге жер реформасы өңірге экономикалық даму емес, құлдырау ала келген» [15; 15 п.]. Сайрам ауданынан шығып, оқыған көзі ашық жастардың халықтың мұңын білдіруге тырысқан шағымдарына себеп болған көптеген факторлардың бірі — осы қоныс аудару саясаты еді. Өйткені кеңес үкіметінің орыс переселендеріне құнарлы жерлерді бөліп беруі жергілікті шаруаларды сусыз, өнімі аз жерлерге ығыстыруға алып келген. Бұл мәселені терең зерттеген белгілі тарихшы М. Қойгелдиев қазақ ұлтының жанашырлары С. Қожанов, Г. Сафаров және С. Асфендияровтардың

Түркістан өлкесін аралап, елдің жағдайымен танысқан соң Ташкентке оралып «Ақ жол» газетінде мәлімдеме жариялағанын жазады. Олардың мәлімдемесінде Жетісудағы жағдайдың әлі де болса оналмай тұрғандығына, мұндағы жуан-жұдырықтылар жергілікті қазақ-қырғызды «өздерінің малдарындай көріп» талап келгендігіне, әлі де болса талап жатқандығына, ендігі уақытта бұл мәселені сөз жүзінде қалдырмай, жуан-жұдырықтыларды (кулактарды) қазақ-қырғыз жерінен кетіріп, орын алып отырған зорлық-зомбылықты тоқтатуға, сол арқылы «жер заңын толық жүзеге асыруға» үндеген [9; 178]. Бұл жағдай Сайрам ауданына қатысты да орын алған. Кеңестік тоталитарлық жүйенің жазасынан қорыққан жергілікті басшылық нәтижесінде өтірік ақпарлар беруге көшкен. Бұл турасында зерттеуші К. Сыздықов пен С. Жолдасовтар «Өтірік ақпарларды тек ұйымдасып жатқан ауылшаруашылығы бірлестіктері ғана емес, сонымен бірге аудандар да жіберіп жатты. Соның бір мысалы, 1930 жылы Белые-Воды (кейін Сайрам аталған) ауданында ұжымдық шаруашылықтарға 9100 шаруашылық бірікті деп ақпар берген еді, сөйтсе, аудандағы барлық шаруа шаруашылығы 4918 ғана екен. Сондай-ақ Сайрам ауданында 24.157 десятина жерге егістік егілді деп ақпар берсе, шын мәнінде ол 7.606 десятина екендігі анықталды» [8; 50-52], (1-кесте).

1 - кесте

**Сырдария округі бойынша мүлкі тәркіленіп жер аударуға Тәркілеу туралы декреттің
1 және 4-пункттеріне ілінгендер саны [16; 16-17 п.].**

Көшпелі аудандар бойынша		Жартылай көшпелі аудандар бойынша		Отырықшы аудандар бойынша	
1-топқа 25 шаруашылық		1-топқа 41 шаруашылық		1-топқа 14 шаруашылық	
Ірі қара мал 3579 бас	Ұсақ мал 81400 бас	Ірі қара мал 9545 бас	Ұсақ мал 94864 бас	Ірі қара мал 2684бас	Ұсақ мал 61080 бас
2-топқа 4 шаруашылық		2-ші топқа 2 шаруашылық		2-топқа 3 шаруашылық	
Ірі қара мал 332 бас	Ұсақ мал 3200 бас	Ірі қара мал 200 бас	Ұсақ мал 150 бас	Ірі қара мал 45 бас	-
<i>Кесте Түркістан облыстық қоғамдық-саяси тарихи архив материалдары негізінде дайындалған, 29-қ., 1-т., 604-іс, 33 п.</i>					

Біз Сайрамнан шыққан Ташкент қаласында оқитын өзбек студенттерінің «Правда Востока» газетіне шағымдануынан басқа да мән жайларды ашып көрсету үшін Бүкілресейлік коммунистік большевиктер партиясы (БК(б)П) ОК Бюро мәжілісінің стенографиялық есебінен үзінділерге назар аударайық: «Баяндама бойынша БК(б)П ОК нұсқаушысы Т. Катцелененбоген сөз сөйлейді. Мен жолдастар, бірнеше анықтамадан бастаймын. Мен ақпаратты алдын-ала жасауға мәжбүрмін, өйткені БК(б)П ОК аппаратының дәстүрлері бойынша тұжырымдар алдымен ОК-да жасалады, содан кейін тиісті шешім қабылданады, содан кейін нұсқаушы бұл шешімді жергілікті ұйымға жібереді. Бұл мәселе жеке болғандықтан, мен бұл мәселе бойынша арнайы келген жоқпын және мәселе Қазөлкекомда да, мен жеке көзқарас мағынасында да, жеке жұмысшылар тарапынан да қарсылық білдірмейтіндіктен және Қазөлкеком тергеуге қатысып, мәселені зерттеді, бұл мәселе Орталық комитетте өз бетінше тұратынына күмән бар. Менің ойымша, бұл қажет емес, өйткені негізінен бұл мәселені сол жерде шешуге болады. Орталық комитетке біз мұнда не анықтағанымыз туралы хабарлағаннан кейін, Орталық комитеттің ол үшін не қажет екенін және ол сіздің баяндамаңызды тыңдай ма, жоқ па, соны шешеді. Енді тексерудің барысы туралы» [17; 1-2 п.]. Орталық комитеттің нұсқаушысы Кацелененбоген Сайрамда 5-6 күн болғандарын, ал Қарабұлақта 1 күн болғанын айтады. Сонымен қатар ол Сайрам аудандық комитетін айыптау орын алып отырғандығын және бұл айыптың өте ауыр сипатын айта келіп өздерінің тұрғындар тарапынан да әрбір өтініш-шағымдарына назар аударғандарын тілге тиек етеді. Нұсқаушы сонымен бірге арыз-шағымды кім жазғандығын, ол азаматтардың аты-жөнін атамауды жөн көргенмін, бірақ жиналыс барысында бұл азаматтар өз пікірлерін ашық айтты дейді. Одан әрі біз дәлелді болу үшін нұсқаушының сөзін стенографиялық жазбалар арқылы дәл келтіруді жөн санадық: «Біз Ташкент қаласында оқитын Сайрамнан шыққан өзбек студенттерінен естідік. Сайрам ауданында жүргізіліп отырған егін шаруашылығында бірқатар іс-шараларға немесе дәлірек айтсақ, тәжірибеге өте риза емес. Олар партияның бағыты дұрыс екенін айтты, бірақ Сайрам ауданында бірқатар теріс істер жасалып жатыр, оның нәтижесінде біз қылмысты көреміз, өйткені егіс алқабы 50-ден 70%-ға дейін қысқарды, 1500 шаруа отбасы Ташкентке кетті және жалпы халықтың 30%-ы дауыс беру құқығынан айырылды» [18; 2 п.]. Атап өтсек, студенттердің шағымындағы айыптаулар өте ауыр, егістік жерлердің 50-пайыздан 70-пайызға дейінгі қысқаруы өзі

негізінен егін шаруашылығымен айналысатын диқандар орналасқан аудан үшін ауыр апатты жағдай. Ал 1500 жанұяның Ташкентке көшуі дегеніңіз де өте қиын көші-қон мәселесі болып табылмақ. Сондай-ақ тұрғындардың 30-пайызының сайлау құқығынан айырылған деген сөз, бұл әрине азаматтардың конституциялық құқығын аяқ асты ететін, «азаматтардың бостандығы мен сайлау құқығы бірінші кезекке» қойылуға тиіс мемлекет үшін санаға сыймайтын нәрсе. Стенография жазбаларында айтылғандай одан әрі Орталық комитет өкілдері студент-комсомолдарды жинап жиналыс өткізген, яғни шағым түсірген топ ретінде мән-жайды алдымен солардан білмек болған. Жиналыста олар кешке дейін сөз сөйлеген және партия мүшелері олардың баяндаған мәселелерін түгел жазып алған. Содан соң бастауыш партия ұйымын, соңынан кедейлер мен орташалардың активін жинап жиналыстар жасаған. Бірақ жиналысқа белсенділердің орнына тұрғындардың аса мол тобы жиналады да, олар ғимаратқа симай мешітке барып, соның ашық алаңында жиын өткізіледі. Жиында көптеген лишенцы (дауыс беру құқығынан айырылғандар) жиналғанын орталық өкілдеріне әлдекім хабарлайды да, өкілдер олардың жиналыстан шығуын талап етеді. Келесі күні ғана өкілдерге кедейлермен сөйлесудің сәті түседі. Одан әрі Орталық комитет мүшелері шағым бергендер мен айыпталушыларды шақырып сөйлескен; жер өлшегіштермен, агрономдармен және су шаруашылығы қызметкерлерімен бірге 3 күн бойы егіс даласын аралаған. Олардың сөзіне сүйенсек, олар аудандарды өлшеді, сайлау құқығынан айырылғандардың тізімдерін, олар туралы айтылған адамдарды, егілген жердің аумағы қысқарғанын айтты, қысқасы туындаған барлық мәселені тексерген. Комиссия құрамында прокурор Ермолов, тергеуші Касаев болған, бір сөзбен айтқанда айып тартуға тиіс адамдардың бәрін комиссия жұмысына тартқан. Одан әрі комиссия жұмысының қорытындысын шығарады. «Комиссияның кишлактан жаппай қашуға қатысты алғашқы тұжырымы. Біз бұны фантастика деп санаймыз. Сайрам ауданынан 1500 шаруа қожалығы қашқан жоқ, бұл өтірік ақпар. Бізге тексерілген адамдардың тізімін бергенде, біз бұған көз жеткіздік, бұл кедейлер емес, жалдамалы жұмысқа кеткен бай мен мердикерлер. Тізімде айтылған бір имамның тас зауыт салып жатқанын көрдік, ол Ташкентке кетті, бірақ оның шаруашылығы жоқ және оны салықтан бас тартқан кедейленген диқан деп санауға болады, ол Янги-арық мешітінің имамы» [19; 3 п.]. Көріп отырғанымыздай, бұдан шығатыны Ф.И. Голощекин бастаған кеңестердің қысымына шыдамай бұл ауданнан да көптеген тұрғындар көрші елдерге бас сауғалаған. Мұның ішінде әрине кейінірек НКВД жөндеттерінің «Сопы» операциясы арқылы қамалып, атылып кеткен дін өкілдері имамдар мен ишандар да бар. Жазбадан аңғарылатынындай орталық өкілдері байларды адам қатарына санап отырған жоқ. Олар үшін бас сауғалап кеткен адам міндетті түрде кедей табының өкілі болу керек. Біз бұдан Қызыл үкіметтің тап күресін аяусыз жүргізген саясатын көреміз. Өкіл одан әрі былай дейді: «Екінші және одан да маңыздысы — егіс алқабы мені бұл айыптау қатты қорқытты. Жолдастар егіс алқабы 50-ден 70%-ға дейін қысқарғанын айтты. «Правда Востока» басылымы партиялық өмірімен ресми анықтама берді, соның негізінде ол мақала жазды. Мен ресми түрде сандарды алғым келді және Октябрь ауылдық кеңесінің төрағасы егіс алқабының 50-ге қысқарғаны туралы қолтаңба мен мөрмен анықтама берді» [19; 3-4 п.]. Бұдан әрі Орталық комитет өкілі Базар қақпа және Қарамұрт қақпа қыстақтарының жерге орналасу жоспарын алғандығын, үш күн бойы жүргенде осы мәселенің жайын біледі деген өкілдер мен мұрабтарды шақыртқандарын, қай жерде қысқару бар екені көрсетуді сұрғандарын айтады. «Қысқарту бар деген жерге біз адамдарымызды жібердік және бірде-бір қысқарған жер телімін таппадық», — дейді. Седов жолдас бізге қысқарған тастақ жерді көрсетті, ал ол жерге бидай мен мақта егілмейтін жерлер болып шықты деп қорытады. Орталық өкілінің сөзіне қарағанда үшінші бір айыптау астық дайындау науқанында орташа шаруаларға қатты қысым жасалып жүргізіліп, ал бай-кулактарға жеңілдік жасалды делінген. Одан әрі өкіл «Астық дайындау мәселесінде бұған жауапты Хасанджанов жолдас біздің саясатты түсінбеген сыңай танытады. Село 1000 пұт астық беру керек болса, байлар 600 пұт берді, ал қалғанын орта шаруалар беруге тиіс. Ал Хасанджанов орта шаруаларға мүлде салық салуға болмайды деген пікірді әдейі ұстанып, партия саясатын түсінбегенін көрсетеді» [20; 5 п.]. Стенограммада сайлау құқығынан 30 % адам айрылған деген шағымға қатысты былай делінген «Теперь относительно процента лишенцев товарищи говорили, процент лишенцев велик, что попали в число лишенцев такие люди которые не должны были быть лишенными прав. Надо брать такой момент, люди которые прибегают к чайрикерскому труду должны быть дифференцированы. Это зависит от нашей политики, нам надо до продумать до конца вопрос и в национальном республике Востока людей, прибегающих к Чайрикерскому труду дифференцировать для того, чтобы защищать интересы этих людей можно ли на основе делать вывод, что Райком вел неправильную линию в отношении перевыборов советов» [20; 5 п.]. Осындай

толып жатқан «дәлелдер» келтірген Орталықтың өкілі аудандық комитеттің жұмысын дұрыс бағытта деп ақтап алады. Бұдан әрі өкіл өзінше қорытынды шығарып, біз өршелене топтасқан жекелеген коммунистердің жалған ақпараттарды әдейі астық дайындау науқанына қарсы күрес үшін таратқан ұйымдасқан тобын анықтадық дейді. «Егер Қазақбаев сынды бірлі-екілі жолдастар қате саясат ұстанса осы үшін аудандық комитетке сенімсіздік туындаса неге ол жолдастар Орталық комитетке хат жолдамайды, демек олар ұйымдасқан топ жат таптық элементтермен бірігіп кеткен деп бір тұжырымдайды». Өкіл осы «ұйымдасқан топтың» өз жұмыстарына қалай кедергі келтірген мысалын атап, Сұлтанов жолдасқа 250-дей кедейді жинау жөнінде тізім берген едік, ал жиналғаны не бәрі 50 адам ғана болды. Мұның өзі Сұлтанов жолдасын кедейлер өкілдерімен нашар байланысын көрсетеді. Ал одан соң кенет 500-600 адам жинала кетеді. Олар залға симаған соң 10 адамды ғана жіберуге мәжбүр болдық, сайлау құқығы жоқтар бар деп мәлімет берген соң біз ешкімді жібермедік. Өкіл Хасанджанов жолдасын бірінші күні кедейлер өздері жиналған болар деп ойлаған болар, бірақ біз тізімдегі адамдарды ғана жинауды айтсақ та келесі күні таңғы 8-9-дан бастап тағы 600 адам жинала кетті, яғни жиналысқа кедергі келтіру үшін әдейі жиналды деп тұжырымдайды. Осындай көп айыптаулармен қатар өкіл Қазақбаев деген коммунистің диқандарға қол жұмсайтынын Сұлтановтың естімеуі мүмкін емес, бұл оның қателігі дейді. Аудандық комитеттің де қателігін өкіл өз сөзінде атап көрсетеді. Хасанджановтың партияға жат әрекетіне басқаша жауап беру қажет болатын. Айталық студенттер келген сәтте оларды бірден жұмысқа тарта алмаған, соның нәтижесінде оларға дұрыс қарым-қатынас жасалмағандықтан олар оппозиция жағына өтіп, солардың ықпалына түсіп кетеді. Хасанджанов та басқа қызметкерлер де мән бермеген ең үлкен қателік жерге орналастыру мәселесінде кеткен. Жерге орналастыру ісі аудандық партия комитетінің тарапынан тыс жүргізіліп отырған. Жер теліміне 3-кезектің орнына кедейлер жерді бірінші болып алатын етіп, ал байлармен орташаларға келгенде жеребе бойынша жасаған. Бұл тәртіп нағыз партиялық комитет жұмыс жасай бастағанда 1928 жылы 15 желтоқсанда ғана тоқтатылған. Мұның бәрі орта таптың мүддесіне соққы болып тиген. Ал байлар шу көтергенде бәрі де оған қол созуға кіріскен де орта таптың дауысы естілмей қалған. Сіздер Сұлтановтың әйелдерге жақын мінезін көрдіңіздер де Сайрам ауданы жолдастарының әлеуметтік наразылығы неде екенін байқамадыңыздар. Өкілдің сөзіне қарағанда көптеген кедей шаруашылықтары құрылған осы шаруашылықтарды көтерудің орнына оған күш салудың орнына оны артельдерге бекітіп, мына диқан жерді өңдеу үшін осынша өгіз беру керек деп тапқан. Бұл өте келеңсіз жағдай. Оның туындау себебі таза әкімшілік тәсіл қолданылып кредиттеу ісіне көңіл бөлінбеген. Мен дейді, өкіл одан әрі, ең соңғы аудандық партия комитетінің қателігі жекелеген қызметкерлердің тарапынан жасалып жатқан сорақы әрекеттерді дер кезінде хабарламаған. Өкіл сонымен қатар Қазақбаев жолдасы қылмыскер бола тұрса да прокурор неге бостандыққа жібергенін, оны қайталап тұтқындауға тура келгенін айтады. Бұл округтік прокурордың кінәсі, екінші Абдухакимов оған әр жерде пара алды деген шағымдар өте көп. Акрамов жолдасқа да шағымдар өте көп түскен. Тергеу біткенше бұл жолдастардың өз міндеттерін атқаруын тоқтата тұру қажет. Өкіл сондай-ақ топтық күрестің дәл сол мезетте не үшін өршіп кеткеніне назар аударады. Бірінші себеп қазір ауқатты диқандардың жағдайы тұрақсызданған. Олар әркім бір оттап бірақ іс жүзінде ештеңе жасалмай жатқан жер реформасын күтуде. Жаңа аудандық комитет партияда жоқтардың екі конференциясын өткізуден басқа ештеңе де жасамаған. Байлар мен ауқатты диқандар тұрақсыз жағдайға жүйкелері тозған, қорғаныш іздеген. Осы сәтте астық дайындау науқаны басталып кетеді де, аудандық комитет таптық сипаттағы бағыт алып байларды қысуды бастайды. Байлар одан ары жүйкелері ширыға тозады, сол сәтте партияның өз ішінде тазалау басталып, көптеген коммунистер партиядан шығарылады. Бұл адамдар негізінен саудагерлер еді, пара алған, ұрлық жасаған, жақсы жабдықталған үй-жайлары бар [21; 14 п.].

Осы топ негізінен байлардың толқуларын ұйымдастырушылар болды. Орталық комитеттің нұсқаушысы Кацелененбоген одан әрі былай дейді: «Сондай атқа мінердің бірін біз Қарабұлақтан таптық. Бұл адам бұрынғы саудагер болған, ол атқа мінерлердің тіпті кейбір студенттерден мүшелер тартып шабуылға көшкен. Әрине олар Сұлтанов жолдас басқарған аудандық партия комитетінің қателіктерін тауып оны өз мақсаттарына пайдалана қойған. Аудандық партия комитетінің қателігі бұл жерде олар орта тапты теріс жолға түсуге мәжбүр етті. Кедейлер ұйымдастырылмаған еді. Содан барып байлар мен ұйымдасқан топ кедейлердің бір бөлігін өздеріне қосып алып, өз позицияларын нығайтады. Астық дайындау науқаны бұл сондай науқан. Бұқара тобын кеңестер үкіметіне оңай айдап салуға болатын сәт» [21; 14 п.]. Осынау дәуірдің тағы бір жиі бой көрсететін басқару ісіндегі олқылықтардың өрескелі диқандарға қол жұмсау фактілері. Мысалы аталған стенограмманың

мәтінінен Ахметов деген партия өкілінің орта және ауқатты диқандарды ұрып-соғуы жөніндегі шағымдардың берілгенін айтуға болады. Стенограмма мәтінінен аңғаруға болатыны Сайрам ауданындағы проблемалардың колхоздарды кеңейту мәселесі бар екенін және жыртуға жарамды жердің 40 пайызы ғана игерілгендігі. Орталықтың өкілі өз сөзінде алаңдап, мынадай ойын жеткізеді. «Сіздер пұтпен санайсыздар. Әр десятинаға 5 пұттан есеп жасайсыздар. Бірақ бірде-бір агроном немесе диқан мұнымен келіспейді, олар 6-7 пұт деп санайды. Менің ойымша сіздер өлшегішпен өлшегенде бұл қателікті анықтайсыздар. Жер өлшеміне көшу қажет. Егер гектар белгісіз болса, онда танапты бәрі біледі. Шаруа жер өлшеміне жауап бере алатындай ету керек, онсыз бұл мәселе сіздерге тым қымбатқа түседі. Стенограмма мәтінінде мұраптардың рөлі жөнінде, олардың кеңестік үкіметке қарсы жұмыстарда үлкен рөл атқарғаны турасында айтылған. Сондай-ақ аудандық партия комитетінің хатшысы Сұлтановтың негізгі партиялық жұмыс бағыты дұрыс, ал кемшіліктерін жөндеуде оған көмектеу қажеттігі айтылады. Ал, ұйымдасқан топпен мәселені шұғыл түрде аяқтау қажет. Бұл істе кедейлер мен орта кедей табымен дұрыс іс-шаралар кешенін жүргізу керек. Стенограммдан дәлірек болу үшін үзінді келтірейік: «Здесь присутствует т. Медешев, я о нем скажу одно слово. Я считаю назвать студентов группировщиками нельзя, я считаю, что такие товарищи как Медешев и другие не до конца понимали то что делалось. Может быти Хасанджанов не до конца понимал то что делалось но трудно верится. Я думаю что из состава студенчества недостаточно привлекались и они стояли в стороне и все видели поверхностно. Студенчество надо приблизить к райкому партии и сохранить» [21; 14 п.]. Стенограммада ұйымдасқан топ туралы қатаң шара қолдану қажеттігі атап көрсетілген Сайрам ауданы қандай да бір топтың ықпалынсыз, әсіресе Ташкенттің айтақтауынсыз қалыпты өмір сүруі тиіс, бұл жағдайды аудандық партия комитеті қамтамасыз етсін» делінген [21; 14-15 п.]. Сол бір студенттердің шағым хатынан кейін Сайрам ауданы кеңестік құзырлы органдардың репрессивті шараларының басты нысанының біріне айналады.

Соның бірі Оңтүстіктегі НКВД жендеттерінің 1930 жылдары жүргізген «Сопы» операциясының зұлымдық құрығына тіпті иман жолында адамгершілік қағидаларын уағыздап жүрген Сайрам ауданының дін өкілдері де ілініп кете барғаны. НКВД жендеттері бірнеше ишандарды қамап, олардың кінәсін таба алмаған соң тергеуді одан әрі созған. Ишандарды тергеу ісін одан әрі созуға рұқсатты Қазақ КСР Орталық атқару комитеті ғана бере алатын [9; 506 п.]. Оңтүстік Қазақстан облыстық Мемлекеттік қауіпсіздік басқармасының Қазақ КСР ОАК-ге жолдаған өтініш хатының мәтінінде мынадай деректер бар:

«Мен, НКВД ОҚО бойынша МҚБ опер өкілі Мемқауіпсіздігінің кіші лейтенанты Жанахмедов мына айыпталушы азаматтардың:

Хансейітов Сыздықтың, 1965 жылы туылған, Қазақ КСР Оңтүстік Қазақстан облысы Арыс ауданының тұрғыны, қазақ, ишан, ССРО азаматтығында, тұтқынға алынған сәтте Ташкент қаласында тұрушы, 1929 жылы тұрақты мекені Сайрам ауданынан кулак ретінде тәркілеуден қашқан отбасылы, арабша сауатты, орта діни білімі бар, 1937 жылы 31-мамырда тұтқындалған.

Омартөреев Жүсіпханның, 1876 жылы туылған, Қазақ КСР Оңтүстік Қазақстан облысы, Сайрам ауданы Қарабұлақ қышлағының тұрғыны, өзбек, ишан, ССРО азаматтығында, тұтқынға алынған сәтте Ташкент қаласында тұрушы, 1929 жылы тұрақты мекені Сайрам ауданынан кулак ретінде тәркілеуден қашқан, отбасылы, арабша сауатты, орта діни білім бар, 1937 жылы 16-маусымда тұтқындалған.

Ишанханов Гүлтөреханның, 1871 жылы Қазақ КСР Оңтүстік Қазақстан облысының Сайрам ауданы Қарабұлақ қышлағының тұрғыны, өзбек, ишан, 1929 жылы тұрақты мекені Сайрам ауданынан кулак ретінде тәркілеуден қашып, сол уақыттан бері қуғындалудан жасырынып жүрген, арабша сауатты, орта діни білім бар, 1937 жылы 1-қыркүйекте тұтқындалған».

Сондай-ақ Хансейітов пен Омартөреевке байланысты Қазақ КСР ОАК-і Президиумының жабық қаулысымен 1937-жылдың 27.VIII-нан 1937 жылдың 15.X-на дейін созырылған тергеу ісі мерзімінің аяқталуын ескере отырып, сондай-ақ тергеу барысында анықталған жаңа жағдайларға байланысты Кеңес Одағының басқа республикаларында орналасқан, панисламдық, көтерілісшіл, диверсиялық, шпиондық террористік орталық ұйым мүшелерінің қызметіне қатысты біраз мәселелерді анықтау үшін белгіленген уақытта тергеу ісін аяқтау мүмкін болмай отыр және тергеу ісіне байланысты тұтқындалулар одан әрі жалғасып, олардың жалпы саны 310 адамға жетті, соған байланысты

Қаулы етілді:

Облпрокурор және ҚазКСР НКВД арқылы ҚазКСР ОАК-не тергеу ісінің уақытын, 1937 жылдың 1-желтоқсанына дейін созу туралы өтініш жасалынсын.

4-бөлімнің оперөкілі
Мемқауіпсіздігінің кіші лейтенанты (Жанахмедов)
«Келісемін» 4-бөлімнің бастығы
Мемқауіпсіздігінің лейтенанты Костенко» [22; 8-9 п.].

Қорытынды

НКВД қызметкерінің қызметтік хатынан көріп отырғанымыздай бұл кісілерге тағылған айыптау панисламизм, көтерілісшілдік, диверсант, шпиондық-террористік ұйым мүшелері сынды аса ауыр айыптың бірнешеуін қосақтап дәрежелеген. Сонымен бірге Қызыл өкіметтің алдында бүкіл елдегі діни ұйымдарды жауып, мүшелерінің түгел көзін жою міндеті қойылғанын осы хаттың мазмұнынан анық аңғаруға болады. Анығын айтсақ айыпталып, тұтқындалған азаматтардың барлығы да арабша сауатты адамдар. Яғни Қазан төңкерісіне дейін қазақ даласында сауатты адамдар болмаған деген сол дәуірдің ұлы орыстық шовинистік ұрандарын ақтау үшін де кез келген ескіше хат тани білетін адамдарды панисламшыл, көтерілісшіл, диверсант, шпион-террорист деген ауыр айыптаумен құртып отыру актісі жасалынған. НКВД қызметкерінің тергеу мерзімін созу турасындағы қызметтік хатына қарағанда қолдан жасалған жалған айыптауларды толық мойындатуға уақыт жеткізе алмаған сыңайлы. Себебі хатта көрсетілгендей «Хансейітов пен Омартөреевке байланысты Қазақ КСР ОАК-і Президиумының жабық қаулысымен 1937 жылдың 27.VIII-нан 1937 жылдың 15.X-на дейін созырылған тергеу ісі аяқталуына байланысты», яғни бір рет созырылған тергеу ісін қайта созыруға өтініш берілген. Бұл кеңестік өкіметтің Сайрам өңірінде жасаған репрессивті адам құқығын таптаған қуғын-сүргін шараларының бірі ғана болып табылады. Сонымен қатар жоғарыда аталған шағымданушы студенттерді түрлі айыптаулар мен жазалау санкциялары күтіп тұрды. Оны «Сайрам ауданының астық дайындау және ауылшаруашылық салығын жинау жұмыстарын тексеру материалдарының қорытындысындағы» мынадай айыптаулардан көруге болады. Яғни «бұл айыптауларда 13–15 адамнан тұратын шағын топ Ташкент қаласынан маусымдық жұмыс іздеп келген, кедейлерді ұйымдастырып, солардың атын пайдаланып «Правда Востока» газетіне шағым жазған. Бұл іс-әрекеттердің басты ұйымдастырушылары студент-коммунистер тобы болатын. Олар кедейлер деген атаумен Сайрам ауданының бай-манаптарын ұйымдастырып, партия мен үкіметтің Сайрам ауданындағы астық жинау мен салық салу іс-шараларын сәтсіздікке ұшыратуды мақсат еткен. Студенттердің бұл тобы «Правда Востока» газеті тілшісімен бірге Сайрам ауданында болып, астық дайындау науқанына біржола балта шапқан, нәтижесінде астық дайындаудың соңғы бескүндігі өте төмен қарқынға түскен. Сондай-ақ аталған топ жергілікті билік өкілдері жақын арада тұтқындалады деген сыбыс таратқан. «Правда Востоканың» тілшісін Орта Азия үкіметінің өкілі деп таныстырған. Бұл студенттер шын мәнінде бай шаруашылықтардың қорғаушылары мен идеологтары болып табылады. Жиналған материалдарға сүйене отырып және партия ұйымдары мен кедейлер жиналысының жаппай талаптары негізінде біз бұл студенттерді шұғыл түрде Орта Азия Коммунистік университетінен оқудан шығарып, партиялық жауапқа тартуды ұсынамыз» делінген [13; 11-12 п.]. Стенограмма мәтінінде сол дәуірдің репрессиялық сипаты байқалады: «Но основное что следует сделать — ЦК должна проверить каждый вопрос по каждому преступлению, а с другой стороны тех товарищей которые виновны в уголовных злоупотреблениях судить в порядке показательного процесса и исключить из партии» [21; 14-15 п.].

Әдебиеттер тізімі

- 1 Фрейд З. Психопатология обыденной жизни / З. Фрейд. — М., 2022. — 416 с.
- 2 Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. — М., 1995. — 85 с.
- 3 Блауберг И.В. Краткий словарь по философии / И.В. Блауберг, И.К. Пантин. — М., 1979. — 34 с.
- 4 Бродель Ф. Структуры повседневности: Возможное и невозможное / Ф. Бродель. — М., 1986. — 621 с.
- 5 Schulze M. Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte Micro-Historie / M. Schulze. — Göttingen, 1994. — S. 65-80.
- 6 Жолдасов С. Шежірелі Оңтүстік / С. Жолдасов. — Алматы: ҚазАқпарат баспасы, 2002. — 152 б.
- 7 Бабенко С.М. На земле Ахмеда Яссави / С.М. Бабенко. — с. Белые Воды: Сайрам. район. типогр., 1994. — 272 с.
- 8 Сыздықов К. Ата қоныс. Шымкент облысы кеше бүгін / К. Сыздықов, С. Жолдасов. — Шымкент: Нұрлы Бейне, 1992. — 155 б.
- 9 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы: монография. Екінші кітап / М. Қойгелдиев. — Алматы: Мектеп, 2017. — 656 б.

- 10 Омарбеков Т. 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: көмекші оқу құралы / Т. Омарбеков. — Алматы: Санат, 1997. — 320 б.
- 11 Алдажуманов К. Крестьянское движение сопротивления / К. Алдажуманов // Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. — Алматы: Арыс-Казахстан, 1998. — С. 66–92.
- 12 Абдрахманов Ю. Избранные труды / Ю. Абдрахманов. — Бишкек, 2001. — С. 196, 197.
- 13 ҚР ОМА. — 1000-қ. — 1-т. — 17-іс.
- 14 ҚР ОМА. — 5-к. — 8-т. — 55-іс.
- 15 ГА РФ. — Ф. 3316. — Оп. 2. — Д. 220.
- 16 Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві (әрі қарай — ТОҚСТМА). — 29-қ. — 1-т. — 604-іс. — 33-п.
- 17 ТОҚСТМА. — 29-қ. — 1-т. — 289-іс. — 1-2 п.
- 18 ТОҚСТМА. — 29-қ. — 1-т. — 289-іс. — 2 п.
- 19 ТОҚСТМА. — 29-қ. — 1-т. — 289-іс. — 3-4 п.
- 20 ТОҚСТМА. — 29-қ. — 1-т. — 289-іс. — 5 п.
- 21 ТОҚСТМА. — 29-қ. — 1-т. — 289-іс. — 4-15 п.
- 22 ҚР ҰҚК ОҚОДА. — 6-қ. — 01918-іс. — 8-9 п.

Ж.А. Таштанов, Вежихи Сефа Фүат Хекимоглу

**Повседневная история Сайрамского района
в период насильственной коллективизации**

Цель настоящей статьи — изучение микроистории Сайрама «при принудительной коллективизации и репрессивных мерах в 1928–1930 гг». Авторами был проведен сравнительный анализ общей коллективизации XX века, и определена особенность состояния эпохи в Сайрамском районе. Объект изучения — исследование архивных материалов и работ отечественных авторов, с целью определения причин жалоб студентов Среднеазиатского государственного университета в Сайраме в 1928–1930 гг. Согласно неопубликованным и опубликованным архивным материалам, был обнаружен большой расход конфискованных животных на животноводческих фермах и на территории оседлых районов. Вместе с тем были приведены данные о репрессированных гражданах из этого района как врагах народа. Согласно Стенографическому отчету, содержащемуся в архивных материалах, отражены действия советской тоталитарной власти в условиях классовой борьбы той эпохи, вызванной протестом крестьян перед уборкой урожая в Сайрамском районе, связанной с переплатой налогов. Рассказывая историю повседневной жизни Сайрамского района в 1928–1930 гг. и анализируя ситуацию, изложенную в письме-жалобе студентов, авторы сделали собственные выводы, выдвигая на первый план реалии эпохи.

Ключевые слова: коллективизация, конфискация, крестьянское хозяйство, кочевые, оседлые, диханы, студенты, жалоба, аткаминеры, средняки, зажиточные.

Zh.A. Tashtanov, Vezhikhi Sefa Fut Hekimoglu

The daily history of the Sairam district during the period of forced collectivization

The purpose of the article is to study the microhistory of Sairam “during forced collectivization and repressive measures in 1928-1930”. Comparisons were made of the general collectivity of the twentieth century, and the peculiarity of the state of the epoch in the Sairam area was determined. The object of the analysis was the study of archival materials and domestic authors in order to determine the reasons for the complaints of students of the SAGA in the Sairam 1928-1930. According to unpublished archival materials and published data, it was found that there are many costs of confiscated animals on common breeding farms and settled areas. At the same time, in the course of the article, the data of repressed citizens from this area were presented as enemies of the people. According to the verbatim report contained in archival materials, the actions of the Soviet totalitarian government in the conditions of the class struggle of that era caused by the protest of peasants before harvesting in the Sairam district, overpayment of taxes are reflected. Telling the story of the daily life of the Sairam district in 1928-1930, analyzing and discussing the situation in a letter with complaints from the same students, the authors drew their own conclusions, highlighting the realities of the era.

Keywords: collectivization, confiscation, peasant economy, nomadic, settled, dikhans, students, complaint, atkaminers, average, rich.

References

- 1 Freid, Z. (2022). Psikhopatologiya obydennoi zhizni [Psychopathology of everyday life]. Moscow [in Russian].
- 2 Berger, P., & Lukman, T. (1995). Sotsialnoe konstruirovaniye realnosti [Social construction of reality]. Moscow [in Russian].
- 3 Blauberg, I.V., & Pantin, I.K. (1979). Kratkii slovar po filosofii [A short Dictionary of Philosophy]. Moscow [in Russian].
- 4 Brodel, F. (1986). Struktury povsednevnosti: Vozmozhnoe i nevozmozhnoe [Structures of everyday life: Possible and impossible]. Moscow [in Russian].
- 5 Schulze, M. (1994). Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte Micro-Historie. Gottingen.
- 6 Zholdasov, S. (2002). Shezhireli Ontustik` [Genealogical South]. Almaty: Qazaqparat [in Kazakh].
- 7 Babenko, S.M. (1994). Na zemle Akhmeda Yassavi [On Earth of Akhmed Yassavi]. Selo Belie Vody: Sairamskaia raionnaia tipografiia [in Russian].
- 8 Syzdykov, K., & Zholdasov S. (1992). Ata qonys. Shymkent oblysy keshe zhane bygin [Grandfathers' home. Shymkent region yesterday today]. Shymkent: Nyrlı Beine [in Kazakh].
- 9 Koigeldiev, M. (2017). Alash qozgalysy. Yekinshi kitap [Alash movement. Second book]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 10 Omarbekov, T. (1997). 20-30 zhyldardagy Qazaqstan qasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 20-30s]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 11 Aldazhumanov, K. Krestianskoe dvizhenie soprotivleniia [Peasant resistance movement]. *Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremia i sudby — The peoples deported to Kazakhstan: time and destinies*. Almaty: Arys-Kazakhstan, 66-92 [in Russian].
- 12 Abdрахманов, Yu. (2001). Isbrannye trudy [Selected works]. Bishkek [in Russian].
- 13 QR OMA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1000. — Op. 1. — D. 17 [in Kazakh].
- 14 QR OMA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5. — Op. 8. — D. 55 [in Kazakh].
- 15 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. 3316. — Op. 2. — D. 220 [in Russian].
- 16 TOQSTMA [State Archive of socio-political history of Turkestan region]. — F. 29. — Op. 1. — D. 604. — L. 33 [in Kazakh].
- 17 TOQSTMA [State Archive of socio-political history of Turkestan region]. — F. 29. — Op. 1. — D. 289. — L. 1-2 [in Kazakh].
- 18 TOQSTMA [State Archive of socio-political history of Turkestan region]. — F. 29. — Op. 1. — D. 289. — L. 2 [in Kazakh].
- 19 TOQSTMA [State Archive of socio-political history of Turkestan region]. — F. 29. — Op. 1. — D. 289. — L. 3-4 [in Kazakh].
- 20 TOQSTMA [State Archive of socio-political history of Turkestan region]. — F. 29. — Op. 1. — D. 289. — L. 5 [in Kazakh].
- 21 TOQSTMA [State Archive of socio-political history of Turkestan region]. — F. 29. — Op. 1. — D. 289. — L. 4-15 [in Kazakh].
- 22 QR UQK OQODA [National Security Committee of the Republic of Kazakhstan]. — F. 6. — D. 01918. — L. 8-9 [in Kazakh].

М.Е. Темирбекова^{1*}, А. Вентсель², А.Ж. Мырзахметова¹

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

²Университет Тарту, Тарту, Эстония

(E-mail: markhabat@gmail.com, aimar.ventsel@ut.ee, amyrakhmetova@gmail.com)

Визуальная история и семиотика

Статья посвящена исследованию отражения «визуального поворота» («visual turn») в семиотических исследованиях, взаимосвязи между визуальной историей и семиотикой. Целью исследования являются изучение взаимосвязи между визуальной историей и семиотикой и отражение ее в научных исследованиях. Авторами были проанализированы англоязычные работы таких известных исследователей и теоретиков культуры, как Фердинанд де Соссюр, Мишель Фуко, Альгирдас Жюльен Греймас, Жан Франсуа Лиотар, Жак Лакан, Людвиг Витгенштейн, Жак Деррида, Умберто Эко, Майкл Халлидей, Чарльз Пирс, Ноам Хомский и другие. История не говорит сама за себя, поэтому работа историка всегда носит интерпретационный характер. Обращение к визуальному здесь не является поворотом в сторону от других способов и смыслов ведения истории. Визуальное здесь рассматривается как особая форма знания, требующая собственных способов постижения. Это взаимодействие с визуальным, несомненно, окажет значительное влияние на наше представление об архиве и историографии в целом, но не претендует на привилегированность визуальной области как предлагающей особого вида доступа к прошлому.

Ключевые слова: визуальная история, семиотика, визуальный поворот, репрезентация, визуальный образ, природа знаков, интерпретация, теории символического, лингвистика.

Введение

За последние сорок с лишним лет в гуманитарных науках много писали о лингвистическом повороте, озабоченности ролью языка и знаков в области познания [1; 201]. Серьезность вопроса репрезентации проблематизирует классическое безразличие к визуальным образам. В классической западной идее репрезентации ключевым вопросом является вопрос «истины», «соответствия», или «подлинности». Предполагается, что язык является проводником мысли, с которой он резонирует в более или менее прямой связи, с тем, что он представляет [2; 78–120]. Культурология и смежные области современного гуманитарного знания сместили акцент на знаковых практиках с рефлексивных и интенциональных способов работы со значениями на более конструктивистский подход. С этой точки зрения истина — это не столько нечто внешнее, что должно быть обнаружено и раскрыто, сколько то, что должно быть собрано воедино, сконструировано в соответствии с практиками, которые как устанавливаются, так и оспариваются. Привлечение такого герменевтического подхода означает привлечение фундаментальных вопросов о значении знаков. Отражают ли изображения просто то, что есть? Или изображения отражают намерение сознательного акта репрезентации, предпринятого субъектом в конкретных условиях и в конкретный исторический момент? Или у изображений есть своя логика, которая действует относительно автономно от контекста их производства и намерений автора?

История не говорит сама за себя, поэтому работа историка всегда носит интерпретационный характер. История должна всегда должна быть рассказана или, по крайней мере, представлена. Историки в погоне за знаками обычно обращаются к археологии. Кропотливая работа археологии — это работа по сбору данных, работа по восстановлению и реконструкции. Собранные воедино кусочки и детали археологической экспедиции должны быть просеяны, собраны вместе и систематизированы. Эти кусочки можно принять за знаки, знаки прошлого, которые организованы в соответствии с двойной логикой формы: форма вещи и форма ее реконструкции. Между этими двумя формами существует неизбежный зазор. Сокращение разрыва между объектом или событием и репрезентацией — это работа историка. В этом процессе создания смысла атомистические знаки и знаковые конфигурации конструируются в более или менее связные тексты. Эти тексты неизбежно

* Автор-корреспондент. E-mail: Imarkhabat@gmail.com

организуются в дискурсы. Дискурсы, в свою очередь, классифицируют знания по областям, порядкам, практикам. Дискурсы определяют производство знания, типы текстов, которые оно производит, как их читают и с какими типами субъектов они взаимодействуют. Этот процесс археологии знаков может служить своего рода метафорой для производства знания в истории [3].

В то же время историю нельзя рассматривать как накопление постоянно растущего запаса знаний. История по своей сути герменевтична (интерпретативна). Классическое (греческое) различие, ознаменовавшее появление истории как радикально отличной от мифа, прошло полный круг [4; 18–35). Одним из следствий семиотики стало возвращение идеи мифа в историю. Основопологающим для зарождающейся семиотики Соссюра является описание логики знака как произвольной. Между означающим и означаемым нет необходимой связи [5]. Означающее относится к означаемому (язык к «реальному») только через обязательную силу конвенции. Конвенция не является статичной силой, она находится в центре «борьбы за смысл» В.Н. Волошинова [6; 99–106]. Сама социальная жизнь, по формулировке Соссюра, рассматривается как организованная через и вокруг знаков, знаки принадлежат к упорядоченности, которая составляет системы знания и значения, организуя аморфные в остальном вещи мира. Для историка, таким образом, семиотика занимает центральное место в деле реконструкции прошлых социальных реалий. Эти реалии формируются из материала, включающего «мифическое» в виде документального или художественного вымысла.

Методология и методы исследования

Знаменитое описание Соссюром знака как разделенного на означающее и означаемое породило целую философию значения и серию споров и дебатов о самой природе знака и его сложной логике. Это первичное разделение («science of signs») породило целый кластер вопросов и дебатов в области значения [5; 158]. Из соссюровского «момента» развился ряд значительных областей исследования, включая современную лингвистику, анализ дискурса с его различными подразделами и более общие исследования культуры, всю область семиотики, связанную с репрезентацией, которую Альгирдас Жюльен Греймас определил как область «в поисках имени» [7; 180]. Вопрос об отношениях между материальным компонентом знака и его значением одновременно проблематизировал и обогатил отношения между языком и социальным. Это многостороннее «семиотическое» движение сделало возможной реформацию самой идеи политического, например, открыв различные возможности, предусмотренные и реализованные политикой «повседневной жизни», и распространение политического на различные области и практики сигнификации [8].

В различных позициях, которые можно выделить по отношению к вопросам значения в знаках и через знаки, существует последовательная проблематика. Ни один из элементов процесса означивания: знаки, значения или субъекты, не существует в однозначном мире прямых коммуникаций. Одно из последствий провозглашения «науки о знаках в обществе» предполагает сближение социального с миром знаков. Социальная жизнь протекает в знаках и через знаки. С появлением постмодернистских перспектив знак занимает важнейшее место в системах мышления, знания и веры. Знак находится в центре постмодернистской перспективы. Философия и семиотика объединяются. Мысль приравнивается к знакам, текстам, дискурсам (Э. Гуссерль, М. Хайдеггер, Ж. Деррида). Идентичность формируется в знаках и через знаки (З. Фрейд, Ж. Лакан). История — это дискурс (М. Фуко). Знание состоит из организованных знаковых систем (Ж.Ф. Лиотар, Б.М. Бернштейн). Так называемый конец великих нарративов, как утверждает постмодернистский взгляд на современность, означает, что все, что касается претензий на истину, науки и объективности, поставлено под сомнение [9]. В области знания, после вторжения различных дискурсов о языке в антропологию, культурные исследования, социологию и философию, уже невозможно избежать знака и вопроса о значении.

Обсуждения

Можно ли говорить о науке о знаках? Идея общей «науки о знаках» часто приписывается Соссюру. Соссюр занимался языком; но язык, как признавал Соссюр, является одной из множества знаковых практик в социальной жизни. Введение этой идеи общей семиологии часто упоминается как источник одержимости XX в. вопросами репрезентации. Некоторые говорят, что знаки — это то, чем мы «являемся», как в буквальном, так и в символическом смысле. Современная озабоченность знаками порождает ощущение символического поля как того, что составляет идентичность. Хотя Соссюр был лингвистом, он прекрасно понимал это расширенное применение первичного определения знака: отсюда его собственное представление о науке о знаках в обществе.

Соссюровское понимание знака как разделенном (то, что Жак Лакан называет «разрезом») открывает ряд понятий — различие, след, ускользание, которые вплетаются в современные теории символического [8; 203]. Ключевое разделение Соссюра между означающим, понимаемым как материальный компонент знака, и означаемым, понимаемым как то, на что ссылаются или указывают, позволяет связать материальные практики означивания с психологическим измерением смысла и идей. В этом движении знак становится проблематичным. На что указывает или что обозначает означающее? Понятие или вещь? Является ли это понятие или вещь стабильным единством, «фактом, составляющим мир», как утверждал Людвиг Витгенштейн? [10; 5]. Несомненно, что описание Соссюра неизбежно порождает идею о том, что знаки имеют больше отношения к социальным реалиям, чем к простой и понятной реальности. Таков подтекст пересмотра разделенного знака Соссюра, который составляет общую теорию языка и репрезентации Жака Деррида [11].

Вторым основным разделением, которое провозглашает Соссюр, является различие между системой и высказыванием или «langue» и «parole», где «langue» относится к языку в целом, языку как системе, а «parole» относится к любому конкретному случаю языка в реальном высказывании, тексте или обмене. Соссюр, как и Ноам Хомский, заявляет, что именно «langue» является «истинным» объектом лингвистики [12; 8, 9]. Эмпирическое, в смысле реальных проявлений языка в конкретных социальных контекстах, рассматривается Соссюром как некое облако пыли, которое заслоняет истину языка. Эта позиция оспаривается, например, Пьером Бурдьё, который настаивает на том, что язык существует только как социальная практика. В лакановском смысле, однако, «langue» как система, порядок языка, сам по себе является продуктом и основанием социального бытия. Это именно то, что включает субъекта безвозвратно в символический порядок значений в социальном. Через знаки конституируют характеристики идентичности: имя, самовосприятие, социальные отношения, ориентации на смысл [13; 90].

Третье основное разделение Соссюра — это различие между парадигматикой и синтагматикой. Это различие возникает из двух отношений различия, которые действуют в знаках. Парадигматика относится к различию в значении, которое слова имеют по отношению к не присутствующим элементам. Так, слово «собака» означает то, что оно означает в силу своего отличия от слова «кошка» и т. д. Синтагматика утверждает, что знаки не появляются сами по себе, а всегда появляются, хотя иногда и имплицитно, в связи с другими знаками и элементами системы. Другими словами, существует внешнее отношение к непредставленным элементам, а также внутреннее расположение значения по отношению к локальным элементам. Это говорит о том, что значения определяются их отношениями с другими значениями, но они также определяются их отношениями с правилами системы, регулируемыми возможностями комбинирования. Таким образом, их появление логически детерминировано, а также определяется требованиями смысла. Более того, и смысл, и логика сочетания всегда реализуются в конкретных социальных контекстах. В итоге уместнее говорить о социальной науке о знаках, чем о науке в смысле полностью интегрированного, иерархически систематизированного кодирования знаний.

Семиотику Соссюра часто отличают от других попыток определить отношения и процессы означивания и означаемого. Другие теоретики предлагали различные модели семиотического описания. Семиотика Чарльза Пирса основана на том, что стало более традиционным, общепринятым пониманием коммуникации. Пирс, как и Торкильд Якобсен после него, считает, что семиотика в основном связана с репрезентацией, где нечто обозначает нечто другое в линейном отношении. Описание знака у Пирса («representamen: interpretant: object») включает идею референта, реального нечто, на что указывает знак. Кроме того, в описании Пирса меньше внимания уделяется произвольным отношениям между материальным компонентом знака и его референтом, знаки всегда мотивированы и наполнены интересом [14]. Это, в свою очередь, становится проблематичным из-за того, что референт указывается интерпретатором, что возвращает знак в область двусмысленности, неопределенности и полисемии. Таксономия знаков Пирса, состоящая из индекса, иконы и символа, служит ориентиром для уровней абстракции, но всегда указывает на то, что знаки не связаны и не могут быть напрямую связаны с тем, что они обозначают. Как говорит Ноам Хомский, согласно Пирсу, референция — это триадическое отношение: «человек X обозначает объект Y знаком S, где Y — реальные объекты в мире». Затем Хомский напоминает: «Скорее, человек X относится к Y посредством выражения E при обстоятельствах C, так что отношение по меньшей мере тетрадно; и Y не обязательно должен быть реальным объектом в мире или рассматриваться таким образом X» [15; 149, 150]. Всегда существует отношение между означающим и означаемым, и именно это отношение между ними обеспечивает

элемент двусмысленности. Разрабатывая типологию способов производства знаковых функций, Умберто Эко поставил под сомнение желание дать исчерпывающий список «*modi significandi*» («способы обозначения»). Понятие семиотики Эко всегда напоминает нам о том, что знаки действуют в рамках специфических и строго ограниченных правилами социальных практик, что эти практики одновременно культурно специфичны и бесконечно изменчивы, но в то же время связаны в основном неписаными законами жанра. Именно в своем социальном бытии знаки наделяются конкретными и более или менее детерминированными значениями [16].

Обращение к специальным визуальным объектам или знакам культуры появилось уже в начале XX в. Аби Варбург в Гамбурге был одним из первых искусствоведов, проявивших интерес к объектам популярной культуры, таким как марки, газетные фотографии или рекламные объявления [17]. Эта традиция теории картины или изображения имеет дело со специфически иконическим качеством картин, но с озабоченностью об уточнении социальных значений, которые они представляют. Поверхность картины или изображения провоцирует одновременное восприятие пространства, цвета, символов, объектов, форм, в отличие от линейной модальности вербальных текстов. Эти элементы визуального поля, сознательно и бессознательно, составляют специфически иконическое значение картин.

Методологические аспекты иконологии были разработаны Эрвином Пановски, который специально изучал иконические значения в картинах [18]. Эти интерпретации стремятся дать представление о значениях, которые касаются не только самого визуального объекта, но и времени и места, в котором и где этот объект был сделан. Таким образом, анализ изображений может дать представление о так называемом «*Weltanschauung*» («мировосприятие») времени и места, предоставляя данные о социальном окружении визуальных объектов. Дискуссии об образах, изображениях и медиа продолжаются и охватывают различные области знаний, включая нейронауки, антропологию и культурологию [19].

Отношения между знаками и реальностью во многих отношениях являются противоречивыми. Соотнесение значения с намерением (или сознанием) и представление о языке и тексте как о коммуникации, как о передаче «С от А к В», является самой сутью «логоцентризма» и относится к метафизике прямой коммуникации в терминах Деррида [20]. Различие между понятием смысла как описания (прямолинейно и логически) состояния дел в мире противопоставляется позиции, которая рассматривает смысл как укорененный в «форме жизни». Это движение Людвиг Витгенштейна от ранней позитивистской философии смысла в «Логико-философском трактате» 1921 г. к более конструктивистской концепции смысла, прослеживающейся в «Философских исследованиях» 1953 г. и других более поздних текстах. Различение Луи Ельмслева между «выражением» и «содержанием» соответствует различию между означающим и означаемым, но не служит для прояснения проблемы референции. Каков онтологический статус содержания любого знака или означающего события? Фредрик Джеймсон утверждает, что это вся семиотическая «система», которая идет параллельно реальности; но это опять же не гарантирует соответствия точно так же, как мощный аргумент Хомского о врожденных жестко запрограммированных структурах языка («универсальная грамматика») указывает на общее генетическое наследование, но только на уровне «глубокой» грамматики и не гарантирует соответствия знаков реальности [21; 32, 33]. Семиотика имеет дело с внутренними отношениями системы знаков и с внешними отношениями этой системы и ее элементов с «миром». Эта внутренняя–внешняя двойственность, в свою очередь, требует языка для описания отношений внутри текстов: семантика, синтаксис, формы; и отношений между текстами: жанр, дискурс, интертекстуальность.

Системная функциональная лингвистика Майкла Халлидея дает представление о знаках и текстах как о всегда встроенных в социальную реальность: язык определяется как «социальная семиотика». При анализе знаков и текстов должны приниматься во внимание социальное измерение: не может быть адекватного описания того, как работают знаки: на уровне значения или внутренней логики. Знаки появляются и работают исключительно в конкретных ситуациях контекста. Ситуации контекста всегда носят институциональный характер. В них возникают дискурсы социальной практики. Семантические элементы и синтаксические конфигурации мотивируются в ситуациях контекста. Знаки существуют в рамках форм социальной семиотики. Счет Халлидея о значении в социальном контексте имеет ссылку на область визуального, обеспечивая рабочий язык описания, предлагая модель для общего счета семиологии [22; 108–126].

Важным событием в развитии прикладной семиотики явилась публикация в 1957 г. «Мифологии» Ролана Барта и выхода немецкого журнала «Communications», посвященного анализу социаль-

ных символов и коллективных представлений. Используя семиологические методы, заимствованные у Соссюра, и теорию социальных отношений, заимствованную из марксизма, ранняя семиология основывалась на проекте разоблачения идеологического, выявления операций идеологии в повседневном мире знаков. По мере того, как семиотика совершенствовалась и утверждала свои научные «полномочия», общее движение культурных исследований изучало знак во всех аспектах социальной жизни: в архитектуре, в городском ландшафте, в кино, на телевидении, в самом насыщенном знаками рекламе «я» и во всех формах социальных ритуалов. Эта новая обширная семиотическая антропология занялась мифическим порождением и циркуляцией знаков, знаковых систем и значений. Это расширение соссюровской идеи предполагает, что любой рассказ о знаках в работе должен включать в себя нечто большее, чем алгоритм знаков, референции и реальности.

Точно так же историография должна подчиняться той же децентрирующей и полисемической логике. Когда мы занимаемся историческими проблемами, вопрос репрезентации и все сопутствующие ему вопросы: значения, интерпретации, референции (обозначение словом, предложением реально существующего или вымышленного предмета), денотации (фактическое значение слова), коннотации (ассоциации, связанные со словом) и т. д., накладывается на сам объект, с которым мы пытаемся взаимодействовать и определить. С этой точки зрения, история становится вопросом построения, интерпретации и расположения знаков.

Вопрос репрезентации определяется различием между актом и способом репрезентации и тем, что представлено. Дополнительные сложности возникают при рассмотрении реконтекстуализации репрезентаций, которая происходит в работе историков [23; 31–35]. В итоге объекты истории, материальные ресурсы практики исторического исследования и создания исторического знания неизбежно подлежат интерпретации. Также означает, что объекты истории «сами по себе» не имеют определенного и самопровозглашающего определения. Объекты истории порождаются из знаков и из сложного и принципиально расколотого процесса означивания. Эта неопределенность исторического объекта драматически представлена в спорах о том, что представляет собой история, а также в относительно недавних разработках по построению значительных «новых» и альтернативных историй.

Возможно, именно в постструктуралистских теориях выражена наиболее радикальная версия семиотической теории. Описание Мишеля Фуко картины Веласкеса «Менины» (или «Семья Филиппа IV») проблематизирует субъект-объектные отношения в поле визуального [2; 3–16]. В работах Лакана знак является основополагающим принципом в децентрированном центре человеческого субъекта. Знаки — это не просто средство, с помощью которого мы думаем, действуем и существуем в мире. Знаки конституируют наше бытие в мире. В психоаналитическом описании идентичности Лакана субъект оказывается втянутым в символический порядок. Он обязательно является внешним по отношению к субъекту, но становится интернализированным в процессе овладения языком и вхождения в символический порядок. Но это приобретение — не просто добавление способности или умения использовать язык. Знаки организуют субъекта, разделяя его на сознательное и бессознательное, поскольку субъект становится подчиненным закону означающего. Символический порядок не является чем-то внешним по отношению к субъекту. Он структурирует опыт и знания субъекта (как о себе, так и о мире). Субъект всегда уже является субъектом знака. Здесь есть соответствие с понятием Фуко о субъекте дискурса.

В работе с визуальным часто исследуются отношения между социальным субъектом (субъектом образования, например) и визуальными объектами, которые занимают поле опыта и знания. Субъект в этом смысле — это субъект, воссозданный, интерпретированный через дискурс истории. Но субъект — это также субъект знания, который пытается определить идею, практику, конкретный текст или серию текстов в процессе переопределения объекта, серии объектов, события, опыта. В этом процессе, можно сказать, происходит переопределение отношения субъекта к области знания. Этот субъект истории не может быть вычеркнут из дискурса репрезентации, осуществляемого здесь. Подобно тому, как субъект оказывается в поле визуального под безличным взглядом «Другого», субъект является активным агентом в мире образов, требующим признания в качестве «реальной» действительности [24; 194].

Предмет всегда каким-то образом одновременно присутствует и отсутствует в визуальном в изображениях, на фотографиях и в кино [25]. Проблематика репрезентации наиболее драматично реализуется через «пойманного» субъекта визуальных технологий (в большей степени, чем через сфабрикованного субъекта менее «механических» технологий репрезентации). Ведь фотография побуждает думать, в первую очередь, о человеке больше, чем о субъекте, об индивиде, возможно, больше, чем о

фигуре или метониме (свободно заменяющее другое в силу связи его значения по смежности), заключенном в социальном пространстве. И все же логика репрезентации, логика знака не прекращается в тот момент, когда мы узнаем фигуру как точку в траектории жизни. Мы учимся читать фотографии так же, как мы учимся читать другие текстовые формы, поэтому вполне уместно, что фотография занимает здесь место в ряду более теоретических исследований, с точки зрения начала формулирования ощущения фотографии как специфической текстовой формы в общем архиве истории.

Без сомнения, что визуальные знаки и визуальные тексты не существуют в нашем мире как самостоятельные сущности. Люди постоянно подвергаются воздействию изображений различного рода. Однако то, как они воспринимаются, сложный вопрос, связанный с весьма проблематичным вопросом о том, как знаки работают в обществе. Это не надежно иерархическая и объективная наука. Существует бесчисленное множество теорий, которые представляют различные способы понимания визуального поля. Они варьируются от психоаналитических, с их часто интенсивным изучением структуры субъекта как внутри поля зрения, так и в связи с ним, до этнографических, которые больше озабочены попытками учесть, как визуальные значения на самом деле используются в жизненном опыте реальных социальных субъектов. Следует начать объяснять сложность фундаментального описания взаимодействия с визуальным в терминах описания визуального знака, описания визуальных текстов, их таксономии и общих характеристик. Но, с другой стороны, должны также учитываться контексты визуальных текстов, их отношения с другими текстами, визуальными и иными, специфические коды конкретных языков, которые они используют, их отношения со значениями, которые циркулируют через тексты, контексты, предметы и дискурсы.

Халлидей определяет язык как «социальную семиотику» [22; 108–260]. Язык встроен в социальные контексты, которые сами по себе являются семиотически насыщенной средой. Исследуя то, что интересно называют «лексико-грамматическими структурами», Халлидей определяет, что значения не могут быть поняты вне функций, которые могут применяться в определенных ситуациях контекста. Язык в употреблении, «parole» Соссюра или «performance» Хомского, зависит для своего значения и эффекта от сложного упорядочивания контекста. Согласно Халлидею, различные контексты употребления могут быть определены и должны быть записаны в любой попытке написать грамматику знаков, способную постичь смысл. По сути, это также означает, что язык не является закрытой системой, что он всегда выходит за пределы самого себя, но также и то, что он вовлечен в практики означивания и практики создания смысла. В этом смысле контекст состоит из множества различных элементов, включая социальный порядок, действующий в процессе смыслопорождения. Эта логика также применима к «визуальному языку».

Структуралистский анализ может быть способен выявить внутренние отношения внутри текстов [26; 97]. Но даже структурный анализ должен начать обращение к родовым рамкам текстовой идентичности. Процессы смыслопорождения всегда выходят за пределы «самого» текста. Фотография не может быть понята как несущая смысл сама по себе. А в историческом смысле контекст может быть эффективно воспроизведен только посредством обращения к другим подобным текстовым свидетельствам. Существует также правовой компонент: какие доказательства считаются, каковы правила их организации и представления, кто уполномочен давать интерпретации, определять объекты. Образы вплетены в дискурсы, встроенные в материальные практики. История не может быть не связана с социологией знания. Поэтому было бы неверно утверждать, что семиотика или наука о знаках в обществе представляет собой название единой области мысли или целостного метода работы с историческими (или другими) свидетельствами.

С постструктуралистами позитивистским тенденциям науки о знаках пришлось противостоять «закону контаминации» (закон, охватывающий процессы перехода с глубинного уровня текста на поверхностный), скольжению означающего под означаемым, децентрации субъекта, ассоциации знака с непреднамеренными действиями бессознательного и исторически обусловленным характером дискурсов. С этой позиции наука о знаках осознала себя в большей степени как социальная наука, занимающаяся диалогическими, агонистическими, децентрирующими эффектами знаков в динамичной сфере социальной жизни и ее процессах смыслообразования.

Визуальные знаки, имея близкое сходство с вещами, к которым они относятся, все равно остаются знаками. Они несут смысл и требуют интерпретации, даже если этот процесс интерпретации остается неосознанным. Для того чтобы визуальные знаки вообще передавали смысл должен существовать визуальный «язык». Визуальные знаки принадлежат к порядку или системе организации, которая в значительной степени определяет то, как мы смотрим на них, диапазон доступных вариантов

осмысления, виды значения, которые мы им приписываем, и место, которое мы можем занять в нашем общем представлении о более широком порядке вещей. Для того чтобы знаки имели смысл, должен существовать более или менее общий набор значений, которые прикрепляются к конкретным сигнификаторам. Это не означает, что знаки могут определять свои собственные значения или что значения каким-то образом зафиксированы в общих предположениях. Напротив, значения всегда оспариваются и изменяются. Это снова относится к различию между знаком и тем, что он представляет, даже когда эти два понятия могут казаться очень близкими, как, например, в случае со здоровыми представлениями о фотографии как об открытии своего рода иконической истины о мире через эффекты бескорыстного химического процесса. В описании знаковых систем Пирса проводится радикальное различие между знаком, который является индексальным (*index*) (прямо указывающие на предмет), и знаком, который является иконическим (*icon*) (содержащие образ предмета). На самом деле, именно тогда, когда знаки наиболее автоматически принимаются за то, что они представляют, мы можем быть наиболее бдительны к присутствию идеологии или встраиванию смысла в системы идей, которые принимаются за естественную и голую истину. Это само условие репрезентации. Иконические знаки также всегда символичны и индексальны.

Историческое знание не подчиняется единой всеобъемлющей парадигме. Не существует суверенной «главной» теории или главенствующей позиции. Кажется, что гуманитарные «науки» подчиняются децентрирующей логике постструктуралистской и постмодернистской связи (об отсутствии единства современного мира) или герменевтическому акценту Ханс-Георга Гадамера. Это означает, что поле репрезентации не может быть исчерпывающе учтено научно предопределенным и безошибочным методом. Необходимо принимать во внимание позицию субъекта, более того, сложный факт субъективности. Это означает переосмысление некоторых привычных идей, таких как идеология, намерение и рецепция в области репрезентации, включая визуальную. Социальное и заинтересованное измерение смысла не может быть списано со счетов.

Визуальные материалы, как специфические формы исторических данных, не говорят и не могут говорить сами за себя напрямую через «темный провал и бездну времени». Кропотливая работа по оформлению, размещению, определению местоположения визуальных образов и текстов по отношению к полю как прошлого, так и настоящего порождает сложности, вопросы интерпретации и осмысления.

Проблема статуса и подхода особенно актуальны в отношении визуального материала, входящего в сферу художественной литературы. Но подобная неопределенность может возникнуть и с другими категориями. Какой подход уместен к документальным фильмам правительства, обещающим светлую новую эру? В ряде случаев эта коллекция также обращается к фикциям различного рода или в связи с ней. Какова мотивация и направление такого рода исследований? В каком смысле материалы из популярной культуры входят в сферу истории? Каковы отношения между фикциями и не фикциями с точки зрения текстовых порядков, типов текстов, способов рецепции, формирования смысла и значения внутри области?

Отношения между вымышленным и документальным тесно связаны с вопросами о статусе текста, документа, архива и природе отношений между данными и интерпретацией. Эти вопросы затрагивают жизненно важные темы, которые обещают преобразовать и наполнить энергией исторические исследования, как открывая поле для обращения к значительно расширенному спектру данных, так и побуждая к переосмыслению отношений между знаниями, идеями и перспективами. В этом контексте историческое встречается с другими областями: подход должен стать междисциплинарным. Художественные произведения различных видов предоставляют дополнительные примеры, дополнительные семиотические данные и в то же время дополнительные вопросы и проблемы для интерпретации и определения.

В итоге возникают вопросы: «Является ли вторжение визуального в историю радикальным изменением порядка вещей, особенно в природе архива?», «Требует ли визуальный материал другого способа взаимодействия, других форм интерпретации?», «Требует ли визуальный ряд иных приемов в аргументации?», «Открывает ли визуальное пространство новые и иные возможности для исследования, для активного вовлечения и повторного вовлечения в вопросы истории?», «Открывает ли визуальный образ возможность подхода к доселе неисследованным пространствам и измерениям?», «Влияет ли это вовлечение на другую концепцию поля, его объектов, способов вовлечения, субъектных позиций, его метода и его архива?». Решение этих вопросов зависит от движения дискурса. В одном смысле уже очень очевидно и четко видно, что архив не является чем-то стабильным и фикси-

рованным, поскольку новые дискурсы входят в поле и открывают новые объекты и новые способы взаимодействия с историей.

Итак, при изучении знаков, текстов и следов, которые они несут (прошлые значения, прошлые намерения), они должны рассматриваться только с позиций настоящего. Это неизбежно герменевтический процесс, который не может завершиться ни постижением сути того, что мы ищем, ни полным объяснением. Концепция «письма» Деррида напоминает нам о забытых, но важных элементах процесса означивания, таких как временное смещение знака [20; 9]. В описании знака как следа мы сталкиваемся с нашими собственными смыслообразующими намерениями, как в качестве субъектов истории, так и в качестве потенциальных историков. Между означающим и означаемым должно быть признано нечто, соответствующее «воле к знанию». Смысл идеи Деррида о следе заключается в том, что она относится к отсутствующему присутствию. След означает отсутствие того, что присутствовало.

Сигнификатор не указывает на непосредственное присутствие означаемого. Дискурс придает форму, обеспечивает контекст, активизирует ряд возможных значений и даже делает возможным обмен. Яркие контрасты и тонкие оттенки фотографий могут увлечь в ощущение живого момента. Но процесс трансформации, который осуществляет технология воспроизведения, жизненно важен для осознания любопытной и загадочной логики фотографического изображения. Даже в своем самом натуралистическом режиме фотография радикально трансформирует объекты и пространство, которые оно «запечатлевает». Неподвижное изображение само по себе является редукцией в той же мере, в какой оно является отражением субъектов, объектов и пространств. Вырванный из социального пространственно-временного континуума, он создает двухмерный срез социального существования. Каждая отметка на его поверхности представляет собой лишь след некогда существовавшей сущности. Изображение во всей своей яркой конкретности напоминает о его присутствии, но в то же время подтверждает его отсутствие. Не только отсутствие того, что представляет собой двухмерная метка, негативно обозначается фотографией. Это также уплощение контекста, «плотного» эмпирического контекста прожитого континуума. В этом смысле изображение подобно слову в потенциальном отчуждении от непосредственности. Оно стоит на месте того, что оно представляет, на оси метафоры и метонимии, где одна вещь всегда обозначает что-то другое и открывает пробел или отсутствие в момент представления. Слово представляет вещь в том смысле, что оно обозначает вещь. Оно также встает на место вещи как своего рода посредническая метафора, с одной стороны, но и как смерть вещи — с другой [27; 97–107]. Та же логика применима к живописному, фотографическому и киноизображению.

Заключение

Таким образом, визуальный образ всегда должен быть задействован в дискурсе, чтобы иметь смысл. Это означает, что можно говорить о визуальном языке, визуальных кодах, которые имеют смысл в рамках социальной практики и возникают в конкретных контекстах и ситуациях. Один из процессов, который очевиден во многом из того, — это кропотливая работа по определению местоположения изображений, визуальных текстов в контексте их производства, а также их приёма. Эта же логика применима к изображениям, созданным с помощью других технологий, и к движущемуся изображению в кино.

Визуальное используется как источник и ресурс для взаимодействия с историей, а не для раскрытия единственной истины о доказательной природе визуального материала. Визуальный материал может быть только одним из элементов в продолжающейся попытке представить истину интерпретации, позиции, идеи. В этой попытке визуальное обеспечивает доступ к другому измерению, другой способ восприятия отношений между субъектами и объектами. Визуальное можно рассматривать и использовать как другой способ взаимодействия с социальными пространствами и социальными отношениями. Картины, фотографии, фильмы с точки зрения реализации идеала, который они представляют, находят метод дальнейшего уточнения конкретного формирования идей в общественном достоянии.

Безусловно, значимость семиотического в отношении производства знаний является значительной. Это не означает отрицания идеи «реальности» как надлежащей цели исторических исследований, вытесненной взаимодействием с мифом. Таким образом, работа с визуальными материалами требует некоторого учета неизбежной роли знаков в познании. Следует применять осторожный под-

ход, опасаясь модного отказа от традиционных историй и фетишизации визуального как уникальной привилегированной формы архива.

Статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта по гранту Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP14872088 — «Национальное историзнание — сердцевина интеллектуальной истории Казахстана 40–50-х годов XX века» (2022–2024 гг.).

М.Е. Темирбекова, А. Вентсел, А.Ж. Мырзахметова

Визуалды тарих және семиотика

Мақала семиотикалық зерттеулердегі «визуалды бетбұрыстың» («visual turn») бейнеленуі, визуалды тарих пен семиотика арасындағы өзара байланысты зерттеуге арналған. Зерттеудің мақсаты — визуалды тарих пен семиотика арасындағы байланысты зерттеу және оны ғылыми зерттеулерде көрсету. Авторлар Фердинанд де Соссюр, Мишель Фуко, Альгирдас Джулиен Греймас, Жан Франсуа Лиотар, Жак Лакан, Людвиг Витгенштейн, Жак Деррида, Умберто Эко, Майкл Халлидей, Чарльз Пирс, Ноам Хомский және басқалар сияқты танымал мәдениет зерттеушілері мен теоретиктерінің ағылшын тіліндегі жұмыстарын талдаған. Тарих өзі үшін сөйлемейді, сондықтан тарихшының жұмысы әрқашан интерпретациялық сипатта болады. Мұнда визуалдыққа жүгіну тарихты жүргізудің басқа тәсілдері мен мағыналарынан алшақтау емес. Мұнда визуалды түсіну тәсілдерін қажет ететін білімнің ерекше түрі ретінде қарастырылған. Бұл визуалды өзара әрекеттесу біздің мұрағат және жалпы тарихнама туралы түсінігімізге айтарлықтай әсер ететіні сөзсіз, бірақ өткенге қол жеткізудің ерекше түрін ұсынатын визуалды аймақтың артықшылығын талап етпейді.

Кілт сөздер: визуалды тарих, семиотика, визуалдық бетбұрыс, репрезентация, визуалды бейне, белгілердің табиғаты, интерпретация, символдық теория, лингвистика.

М.У. Temirbekova, A. Ventsel, A.Zh. Myrzakhmetova

Visual history and semiotics

This paper investigates the reflection of “visual turn” in semiotic research, the relationship between visual history and semiotics. The aim of the research is to investigate the relationship between visual history and semiotics and to reflect this relationship in scholarly research. The English-language works of such famous researchers and cultural theorists as Ferdinand de Saussure, Michel Foucault, Algirdas Julius Greimas, Jean Francois Lyotard, Jacques Lacan, Ludwig Wittgenstein, Jacques Derrida Jacques Derrida, Umberto Eco, Michael Halliday, Charles Peirce, Noam Chomsky, and others were analyzed in this paper. History does not speak for itself, so the work of a historian is always interpretive. The appeal to the visual here is not a turn away from other ways, other meanings of making history. The visual is seen here as a special form of knowledge, requiring its own ways of apprehending it. This engagement with the visual will undoubtedly have a significant impact on our understanding of archives and historiography in general but does not claim to privilege the visual domain as offering a special kind of access to the past.

Keywords: visual history, semiotics, visual turn, representation, visual image, nature of signs, interpretation, symbolic theory, linguistics.

References

- 1 Norris, C. (2009). *The Contest of Faculties (Routledge Revivals): Philosophy and Theory after Deconstruction*. Abingdon: Routledge.
- 2 Foucault, M. (1970). *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. London: Tavistock.
- 3 Foucault, M. (1977). *The Archaeology of Knowledge*. London: Tavistock.
- 4 Cartledge, P. (1993). *The Greeks*. Oxford: Oxford University Press.
- 5 Saussure, F.de. (1959). *Course in general linguistics*. New York: The philosophical library.
- 6 Volosinov, V.N. (1986). *Marxism and the Philosophy of Language*. Cambridge: Harvard University Press.
- 7 Greimas, A.J. (1987). *On Meaning*. London: Frances Pinter.
- 8 Blonsky, M. (1985). *On Signs*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

- 9 Lyotard, J.F. (1986). *The Postmodern Condition*. Manchester: Manchester University Press.
- 10 Wittgenstein, L. (1961). *The Tractatus Logico-Philosophicus*. London: Routledge and Kegan Paul.
- 11 Derrida, J. (1976). *Of Grammatology*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- 12 Harris, R. (2001). *Saussure and his Interpreters*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- 13 Bernstein, B. (1971). *Class, Codes and Control, Vol. 3: Towards a Theory of Educational Transmissions*. London: Routledge.
- 14 Kress, G. (1997). *Before Writing*. London: Routledge.
- 15 Chomsky, N. (2000). *New Horizons in the Study of Language and Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 16 Eco, U. (1984). *Semiotics and the Philosophy of Language*. Bloomington: Indiana University Press.
- 17 Gombrich, E. H. (1970). *Aby Warburg: An Intellectual Biography*. London: The Warburg Institute, University of London.
- 18 Panofsky, E. (1957). *Meaning in the Visual Arts*. New York: Doubleday & Company.
- 19 Banks, M., Morphy, H. (1997). *Rethinking Visual Anthropology*. New Haven and London: Yale University Press.
- 20 Derrida, J. (1987). *Positions*. London: Athlone Press.
- 21 Jameson, F. (1972). *The Prison-House of Language: A Critical Account of Structuralism and Russian Formalism*. Princeton: Princeton University Press.
- 22 Halliday, M.A.K. (1979). *Language as Social Semiotic*. London: Edward Arnold.
- 23 Bernstein, B. (2000). *Pedagogy, Symbolic Control and Identity*. Oxford: Rowman and Littlefield.
- 24 Rose, J. (1986). *Sexuality in the Field of Vision*. London: Verso.
- 25 Derrida, J., Stiegler, B. (2002). *Echographies of Television*. Cambridge: Polity Press.
- 26 Hawkes, T. (1977). *Structuralism and Semiotics*. London: Methuen, 1977
- 27 Eagleton, T. (1986). *William Shakespeare*. Oxford: Basil Blackwell.

Ж.З. Тулеубаев*, Х.Б. Маслов, А.Т. Дукомбайев

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;
(E-mail: janiko86@mail.ru; hael_86@mail.ru; dukombaiev_1992@mail.ru)*

Бірінші дүниежүзілік соғыс және 1916 ж. көтеріліс: қазақтардың қатысуы, тарихы және мәселелері

Мақала тақырыбының өзектілігі қазіргі кезеңдегі қазақтардың Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысуы мәселесінің жеткіліксіз зерттелуімен байланысты. Мақаланың мақсаты – қазақ халқының атқарған рөліне тарихи ретроспектива тұрғысынан (Бірінші дүниежүзілік соғыстың қарсаңында және әскери қимылдар кезеңіндегі) баға беру болып табылады. Осымен бірге, авторлар Бірінші дүниежүзілік соғыс кезеңіндегі империялық заңнамада бекітілген қазақтардың міндеттері мен құқықтарына назар аударады. Сонымен қатар, авторлар 1916 ж. азаттық көтерілістің себептері мен нәтижелері қарастырылады, жерлерді жаппай тартып алу және материалдық құндылықтардың үлкен бөлігін тәркілеу мен салықтарды ұлғайту мәселелеріне талдау жасайды. Авторлар 1916 ж. көтеріліс қазақтардың көп ғасырлық ұлт-азаттық көтеріліс тарихында ерекше орынға ие деген қорытынды шығарады.

Кілт сөздер: Бірінші дүниежүзілік соғыс, құқықтық мәртебе, 2016 ж. ұлт-азаттық көтеріліс, қазақтардың қатысуы, тарих, Қазақстан тарихы.

Кіріспе

Адамзат тарихында ең қанды соғыстардың бірі — Бірінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуынан бері бір ғасырдан астам уақыт өткенімен бұл мәселені ғылыми тұрғыдан зерттеу әлі күнге дейін тарих ғылымының маңызды бағыттарының бірі. Бірінші дүниежүзілік соғыс әлемнің саяси картасындағы бірқатар империялар мен монархиялардың жойылып, жаңа мемлекеттердің пайда болуына септігін тигізді және өзінің кең көлемділігімен, көптеген шығындармен (адами т.б.) және халықтың ерекше категориясы — әскери тұтқындардың пайда болуымен ерекшеленеді. Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысу бар барлық мәселелерге деген қызығушылықтың жоғары болуы соғыстың барысында әртүрлі ұлттардан тұратын миллиондаған адамдардың қолына қару алып, саяси, экономикалық, діни және т.б. сипаттағы қайшылықтарды шешуге деген ұмтылысымен және бұл соғыстың әлемдік, отандық тарихтың белгілі бір бетбұрысты кезеңіне ие болумен байланысты.

Бірінші дүниежүзілік соғыс мәселесі отандық және шетелдік тарихшылардың зерттеулерінде біршама жеткілікті түрде қарастырылған. Дегенмен, соғыстың негізгі майдандарындағы жойқын ірі шайқастардың аясында басқа кейбір маңызды оқиғалар көрінбей, назардан тыс қалып қойған. Осындай оқиғалардың қатарында бұл соғысқа қазақтардың қатысу мәселесі де бар. Әрине, Бірінші дүниежүзілік соғыстың Қазақстанға тікелей қатысуы бар және бұл қазақтардың соғыс майдандарындағы тыл жұмыстарға тартылуы, республиканың материалдық ресурстарының соғыс мұқтаждығы үшін тәркіленуімен т.б. белгілі. Осы себептен адамзат баласының тарихында қанды із қалдырған Бірінші дүниежүзілік соғыс патшалық Ресей отарындағы қазақ қоғамына елеулі ықпал етті. Тарихта болған Кенесары Қасымұлы көтерілісінен кейінгі бұлғақ жылдар халқымыздың тарихи жадынан ұлт-азаттық пен еркіндік ұғымдарын өшіре алған жоқ. Патша жарлығына қарсы халықтық бұлқыныс озбыр жүйенің қиянатына қарсы батыл үн көтерген ояну дәуірінің рухани және саяси бағытын ұштап, ұлт сана-сезімін серпілтті.

Осы себептен, қазіргі уақытта қазақ халқының тарих толқынындағы қилы кезеңдерін дүниежүзі тарихымен сабақтастықта қарастыру маңызды саналады. Ұлтымыздың азаттық жолындағы арпалысында басынан өткерген тағдыр-талайын танудағы ізденістер уақыт талабына сай жаңғыруда. Соның ішінде Бірінші дүниежүзілік соғыс (1914-1918) және оған қазақтардың қатысуы мәселесі жүйелі зерттеу нысанына алына қоймаған өзекті мәселелердің бірі. Алайда соғыс майданының қара жұмысына алынған қыр перзенттерінің жай-күйі, қиын-қыстау күндері қандастарына қорған болған

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: janiko86@mail.ru

ұлт зиялыларының қайраткерлігі, соғысқа қазақ қауымының көмегі, бұл кезеңдегі сахараның саяси-әлеуметтік тыныс-тіршілігі тәуелсіздік биігінен жүйелі саралауды талап ететін көкейкесті тақырыптардың бірі болып отыр.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында шетелдік және отандық ғылымда өңделген формациялық және өркениеттің тәсілдермен байланысты принциптер және историзм мен объективтілік принциптері, жүйелілік принципі басшылыққа алынды. Жалпы ғылыми әдістердің қатарынан аналитикалық талдау, индуктивті және дедуктивті, сипаттау әдістері қолданылды. Тарих ғылымының арнайы әдістері қатарынан салыстырмалы талдау әдісі пайдаланылды. Осымен бірге, Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан қазақтардың санын анықтауда, демографиялық өзгерістерді айқындауда және соғыс қажеттіліктері үшін тәркіленген материалдық ресурстардың көлемін талдау барысында сандық статистикалық әдістер қолданылды. Аталған принциптер мен әдістер Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан қазақтардың рөлін және соғыстың Қазақстанға тигізген салдарын зерттеуге және өткен оқиғаларды өзара байланыста, тарихи контексте талдауға мүмкіндік берді.

Талқылау

Еуропа, Азия мен Африка құрлықтарынан 19 ел қатысқан және 4 жыл 3,5 айға созылған Бірінші дүниежүзілік соғысқа жалпы 70 миллионнан астам адам, оның ішінде Еуропа құрлығында 60 миллион адам жұмылдырылып, оның 10 миллионға жуығы қаза болды. Түрлі есеп бойынша 7-ден 12 миллионға жуық бейбіт халық қырылып, 1 миллионға жақын адам соғыс қимылдарының құрбаны болды [1; 8], ал жараланған халықтың саны 55 миллионға жеткен [2; 167]. Сонымен бірге, Бірінші дүниежүзілік соғыс адамзат тарихындағы тарихи бетбұрыс жасаған бірнеше ірі төңкерістердің, атап айтқанда Ресей империясындағы патшалық билікті құлатқан 1917 жылғы Ақпан төңкерісі мен кенестік Қазан бүлігіне, Алманиядағы 1918 жылғы Қараша төңкерісінің басталуына түрткі болғаны белгілі.

Әрине, Бірінші дүниежүзілік соғыстың Қазақстан үшін де ауыртпалығы үлкен болды. Соғысқа әскери-өнеркәсіптік жағдайы тұрғысынан да, әлеуметтік-экономикалық дамуы тұрғысынан да даярлықсыз енген Ресей мемлекеті соғыстың ауыр жүгін Қазақстан тарапына артқаны тарихи деректерден белгілі. Атап айтқанда, соғыстың алғашқы жылдары-ақ елдің өнеркәсіптік жағдайы 30%-ға төмендеді. Қазақстанның негізгі шаруашылық түрі мал шаруашылығы болуына орай, елден майданға негізінен азық-түлік пен шикізат жіберіліп отырылды. А.Н. Куропаткиннің мәліметтеріне сүйенсек, 1915 жылы Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан жерінен ғана соғыс қажеттілігін қамтамасыз ету мақсатында, миллион бас қой «қайырымдылық» ретінде жіберілген [3; 48]. Бұл әрине Қазақстан халқы тарапынан өз еркімен жүргізілген қайырымдылық емес екендігі белгілі. Себебі, орталықтан «қайырымдылық» шараларын жүргізу талап етілгендіктен, мәжбүрлі түрде берілген «қайырымдылық» екендігінде айтпай кетуге болмайды. Онсызда экономикалық тұрғыдан әлсіз далалық өлке үшін мұндай «қайырымдылықтар» оңайға түспеді. Бұған дейін де отаршыл империя тарапынан өзгеріске ұшыраған мал шаруашылығы, жұмыс күшінің, яғни еркектердің жаппай майданға шақырылуына байланысты дағдарысқа ұшырады. Дәстүрлі шаруашылық тоқырауға ұшырап, есесіне елде бақша дақылдарының егіс көлемі өсіп, шошқа шаруашылығы жедел дами бастады, ал бұл өз кезегінде дәстүрлі шаруашылықтың дамуына үлкен зиян келтірді. 1913-1917 жылға дейін қазақ халқынан жалпы көлемі 764,4 мың десятина жайылымдық алқаптың жылқы — ірі қара жайылатын 190 жайылымы алынып, жалға алуға даярланды. Басты байлығы жер саналатын қазақ халқының Жетісу өлкесінен 1914 жылға қарай 2703226 десятина, 1917 жылға қарай Семей, Орал, Торғай, Ақмола облыстарынан, Бөкей ордасынан 40638 миллион десятина жер алынды. Жайылымдық жерінен айырылған қазақ елі, дәстүрлі мал шаруашылығынан өзге өнеркәсіп орындарына, кеніштерге күн көрістік жұмыстар іздеп, кулактар мен байларға батырақ бола бастады. Мұның ауыр салдары ретінде атамекенді тастап кеткен 17 мың қазақ батырағы тіркелгендігі тарихи ақиқат [4; 89].

Осымен бірге, Бірінші дүниежүзілік соғыстың басты қатысушыларының бірі — Патшалық Ресейдің құрамындағы қазақтар мекендеген өлкелер майданды шикізатпен қамтамасыз етуге жұмылдырылды. Мысалы, соғыс қажеттілігі үшін халықтан алынатын алым-салықтың мөлшері бейбіт замандағымен салыстырғанда 4 есе көбейтілді. Салықтың түрі онға жетті. Қазақстан аумағынан майданға ет, киіз, мақта, сабын, балық, мақта майымен қатар күш-көлік, мініске деп 70

мың жылқы, 13 мың түйе жөнелтілген. Баспана ретінде 14 мың киіз үй алынған. Қазақстан аумағындағы кен орындары соғыс жағдайына жұмылдырылып, көмір, мұнай өндірістеріндегі жұмысшылардың жұмыс күні ұзақтығы 14 сағатқа жетті. Өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы күйзеліске ұшырады. Қазақ жеріне Үштік одақтың 230 мыңдай әскери тұтқындары әкелініп орналастырылды. Әскери тұтқындар өндіріске, жол салуға т.б. пайдаланылды [5].

Соғыс кезінде қымбатшылық орнап, ұнның бағасы Верныйда 218%-ға, ет — 225%-ға қымбаттаған [6; 32]. Бұл халықтың кедей және орташа топтарының әлеуметтік-экономикалық жағдайын өте төмен дәрежеге түсірді. Мұнан өзге — шаңырақ салығы артты. Ерікті қаржы жинау, әскери салық сияқты салықтың 10-ға жуық ауыр түрлері енгізілді. Мысалы, 1914 жылы қазақтардан 600 мың сом шаңырақ салығы жиналса, 1917 жылға қарай 1 миллион 200 сом жиналған, яғни салық көлемі екі есеге артқан [4; 90].

Соғыстың алғашқы үш жылында Түркістан өлкесінен өте көп мөлшерде мақта мен мақта майы, 474 мың балық, 299 мың пұт сабын, 70 мың жылқы, 13 мыңға жуық түйе, 38 пұт мың шаршы кез киіз, 441 киіз үй соғыс қажетіне жинап алынған [3, 416.]. Соғысқа қажетті деп саналған мұндай материалдық игіліктер халықтың еркінен тыс, күштеп алынған болатын. Халықтың мойнына ауыртпалық түсіріп жиналған бұл жағдайлар көтеріліске байланысты жазылған тарих естеліктерінде де кездеседі. Ол жайында 1885 жылы туылған, Кеген ауданы Қызылту колхозының мүшесі Алдаберген Қойшыбеков өзінің 1916 жылғы көтеріліс туралы айтқан естелігінде: «Мен болсам Жәйшібек Бектеновтің атын, су жұмысын істейтін малайы едім, інім Батырхан қойын жайған малайы. Сонда «31 жас, 19 жастағы балаларды солдатқа алады» дегенді естідім. Алдабергеннің жасы 31-де, Батырханның жасы 19-да болып шықты. Сонда естуімше көтеріліс алдында еріксіз, халықтың аттарын ала бастаған. Оның артынан кешікпей солдат аламыз деген хабар естілді», – [7; 7] деп атап көрсетеді.

Соғысқа байланысты жағдай ауырлай түскен уақытты Ресей патшасы II Николай 1916 жылы 25-маусымда «Түркістан мен Дала өлкесінен 19-43 жас аралығындағы 500 мың адамды қара жұмысқа алу туралы» жарлық шығарды. Ресей бодандығына кіргеннен бері мұндай жаппай шақырылым болмаған еді. Осы жарлық себебінен Қазақстан мен Орта Азияда ұлт-азаттық көтеріліс басталды. Бұл тек майданға қара жұмысшы болып баруға ғана қарсылық емес еді. Жерді тартып отаршылар есебіне алынуы, алым-салықтың шексіз көбеюі, ұлтараздық, шовинизмнің асқынуы — көтеріліске түрткі болды.

Қазақ өлкесінің соғысқа қатысты алғашқы қобалжуы әскер қатарына шақыру мүмкіндігі жайындағы алыпқашпа, күмәнді хабарлардан басталғаны мәлім. Өйткені, халық Ресей империясына бодан болғаннан бері мұндай міндеткерлік жүктелмеген. Сол себепті әскери қызмет қазақтар үшін күтпеген жағдай болды. Осымен бірге, қазақтардың Бірінші дүниежүзілік соғысқа тартылуы жөнінде Алаш зиялыларының берген мәліметтерінен көруімізге болады. Мысалы, сол кезеңде шығып тұрған «Қазақ» газеті беттерінде сан алуан мақалалар осы мәселелерге арналған. Газеттің 1915-жылдың желтоқсанынан бастап № 166, 178, 179, 184-нөмірлері қазақтан әскер алынуы жайында материалдар басып шығарған. Мұндай мақалалардың мазмұны соғысты халықтың түсіністікпен қабылдағанын байқатады. Олар мұны әр халықтың басында болып тұратын қалыпты құбылыс ретінде ұғынғанын Алаш қайраткері М. Тынышбаев атап көрсетеді. Ол негізінен қазақтарды әскери қызметтің қай түріне (атты не жаяу әскер) алынатындығы ғана ойландырғанын жаза келе, былай дейді: «Қазақтардың көпшілігі (оның ішінде менде) казак-орыспен теңесіп, жерімізді сақтау мақсатында атты әскер қатарында қызмет етудің тиімділігін жақтадық. Қазақтардың тек аз ғана бөлігі жаяу әскер құрамында болуды қалады» [8]. Осындай шешілуі қиын мәселені Орталық үкіметке хабарлау үшін Ә. Бөкейханов бастаған өкілдер Петербургте болып қайтады. Сапардың барысы туралы жазып тұрған «Қазақ» газеті, қазақтан әскер алу кейінгі қалдырылғаны туралы хабарлады. Соған қарамастан «қазақтарға әскери қызметтің қайсысы қолайлы», – деген пікір маусым айына дейін толастамаған. Бірақ қазақтар майданға алынатын болған.

С. Меңдешевтің баяндамасына сәйкес бір ғана Түркістаннан тыл жұмыстарына 126 мың адам алынған [9]. Әбу Такеновтің «Он алтыншы жылғы ойран» [10] мақаласында соғыс майданына қатысқандардың санына қатысты келесідей мәліметтер көрсетіледі: Олардың «бұратаналық жұмысшы топтары» құрылды. Топтар үш түрлі болатын: 2000 кісілік, 1000 кісілік және 500 кісілік. Бірақ кейбір жерлерде топтар отрядтарға бөлініп, тіпті 250 кісілік отрядтарда болған. Партиялардың (топтардың) жалпы саны 33, ал Орталық әскери-тарихи мұрағатта олардың нөмірлері 42-ден 281-ге дейін, жалпы 39 топтың іс-қағаздары кездеседі, 1916 жылғы 29-тамызда Терістік және Түстік-Батыс

майданға және сол майдандағы жол қатынасының Вильно, Варшава және Киев округтеріне (аймақтарына) 33 топқа барлығы 74250 адам жіберілген [11; 74]. Жұмысшы қазақтар Батыс майданында, ал Маңғыстау қазақтары Кавказ майданына жіберілген.

1916 жылдың 20-желтоқсанындағы ақпарат бойынша шақырылуға тиіс адамдардың толмай жатқандығы байқалады. Атап айтқанда: Орал облысы бойынша — 14157, Торғай облысынан — 25737 адам кем алынған. 1916 жылы 2-шілдеде генерал-губернатор Сухомлинов Ақмола облысынан 26 мың адам алынғандығын хабарлайды. Семей облысынан 50 мыңға жуық адамды шақыру жоспарланған. 25-қыркүйек пен 19-желтоқсан аралығында белгіленген жоспарға сәйкес Ақмола облысынан 26000 адам емес, 42800 адамды тарту керектігі атап көрсетілген. Осымен бірге, 1916 жылғы желтоқсанда Земгордың (Армияны қамтамасыз ету бойынша жалпыресейлік земстволық және қалалық одақтардың комитеті) 9 инженерлік-құрылыс дружиналарында 12-13 мың қазақ жұмыс жасаған [11; 76]. Тарихшы М. Қойгелдиевтің мәліметтеріне сәйкес 1916-1917 жылдары тыл жұмыстарына 100 мың қазақ жұмылдырылған [12]. Бірақ, кейбір мәліметтерге сәйкес, соғыс майданына қатысқан қазақтардың саны одан да көп болған. Мысалы, 1-ші армия инженерлер басқармасының №20750 түбіртегіне сәйкес Минск губерниясының Борисов уезінде 1916 жылы 19-қазан — 28-қараша аралығында жеке меншік үйлерге 3600 жылқысымен бірге 158249 қазақ жұмысшы жайғастырылған. Бірақ, қазақтардың негізгі бөлігі армияны қамту басқармасының құзырында болған. 1916 жылғы 29-қыркүйектегі Жоғарғы Бас қолбасшы штабының басқарушысы генерал-адъютант Алексеевтің № 1337-ші бұйрығына сәйкес қазақтар Жоғары министрліктің тапсырмасына сай майдан аудандарына жеткізіліп, оларға Солтүстік майдан үшін Псков станциясы, Батыс майданы үшін Ор және Гомель станциялары, Оңтүстік-Батыс майданы үшін Харьков станциясы тағайындалды. Толықтай алғанда, үш майданның армиясын жабдықтау басқармасына 600 мың «жұмысшы бұратана» (әр майданға 200 мыңнан) жіберу жоспарланған [13].

Осымен қатар, Бірінші дүниежүзілік соғыстың қажеттіліктері үшін Қазақстан өнеркәсібі жұмыс істеді. Өлкедегі кен өнеркәсібінің маңызды салаларының бірі — Өспен және Сасық-Қарасу кеніштерінен темір кенін өндіру арта түсті. Бұл кеніштерден 1914 жылы — 246 пұт, ал 1916 жылы — 1551 пұт темір кені өндірілді. Соғыстың үш жылы ішінде темір кенін өндіру 6,3 есе ұлғайды. Салықтардың жоғарылығынан, қатынас жолдарының қашықтығынан, құрал-жабдықтардың жетіспеуі салдарынан және басқа себептерден алтын кеніштерінің саны қысқарды. Түсті металдарға деген қажеттіліктердің артуы және олардың бағасының күрт өсуі соғыс жылдарында түсті металлургияның, әсіресе, Риддер және Сокольский кеніштерінің дамуына түрткі болды. Түсті рудалар өндіру 1913 жылмен салыстырғанда 1917 жылы 25,3 есе өсе түсті. Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында мыс рудасын негізінен «Спасскмысрудалары» акционерлік қоғамымен «Атбасармыскендері» акционерлік қоғамы өндірді. Бірақта, мыс кенін өндіру жылдан-жылға кеми берді. Жер қойнауын жыртқыштықпен пайдалану «Спасскмыскені» акционерлік қоғамының Өспен кен ішіндегі барлық бай кенді (құрамындағы мыс 25%) алып қоюына әкеп соқты. Соғыс жылдарында Сарысу байыту фабрикасы салынды. Ол төңкеріске дейін құрамында 25-30% мыс бар 128 мың пұт шикізат өндірді. Көмір өндіру Семей, Торғай, Ақмола облыстарында жүргізілді. Соғыс жылдарында Екібастұз кен орындары елеулі рөл атқарды. Ол Екібастұз қорғасын-мырыш зауытын, Ертістегі жекеше кеме қатынасын, Оралдағы Боголовск және Қышым зауыттарын көмір мен жабдықтап отырды. Өңдеуші өнеркәсіп соғыс мұқтажына ет-сүт өнімдерін, былғары тауарлар және басқа да тұтыну заттарын беріп отырды. Әсіресе, былғары тауарларын өндіру өсті, бұл кезеңде өлкеде 139 былғары кәсіпорны жұмыс істеді. Олар негізінен Семей және Ақмола облыстарында орналасты және бүкіл ауылшаруашылық өнімінің 64,3% -ын өңдеді [4].

1916 ж. көтерілістің туындау заңдылығы XIX-XX ғасырлардағы әлемдік тарихпен, әсіресе Ресей империясының саяси тарихымен тығыз байланысты. Бұл көтеріліс Қазақстанның XIX ғасырдың аяғы — XX ғасырдың басындағы саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайынан туындады. Бірінші дүниежүзілік соғыс кезеңіндегі қазақтардың басына жүктелген ауыртпалықтар 1916 ж. көтерілістің басталуының алғышарттарының бірі еді. Бірінші дүниежүзілік соғыс Қазақстанды үлкен көлемдегі материалдық ресурстардан айырды, соның ішінде үлкен мөлшердегі әскери және азық-түлік салығы, мәжбүрлі түрде халықтан жиналған земстволық және жол жиындары бар. Ресей империясына тән болған өнеркәсіп, транспорт, коммуникация, ауылшаруашылығы және азықпен қамту салаларындағы тоқырау Қазақстанға да тарады. Атап айтқанда, Қазақстандағы ауылшаруашылығы өнімінің төмендеуі, егістік жерлердің және малшаруашылығы өнімдерінің қысқаруы байқалды. Осымен қатар, Бірінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде қала халықтарының

жағдайы мен өнеркәсіп орындарындағы ахуал нашарлады, азық-түлік өнімдеріне деген бағаның өсуі, жалақының төмендеуі байқалды. Осындай қалыптасқан жағдайға байланысты, 1916 ж. көтерілістің мақсаты — қазақтардың саяси тең құқықтарын талап ету, қанауға қарсы күресу, аграрлық мәселені әділ түрде шешуді талап етумен байланысты еді. Сондықтан, бұл көтеріліс соғысқа қарсы, антиимпериалистік, отарлауға қарсы және ұлт-азаттық көтеріліс сипатына ие болды.

Жоғарыда қарастырылған мәселелермен қатар, Бірінші дүниежүзілік соғыстың және 1916 жылғы көтеріліс осы кезеңдегі қазақ халқының демографиялық жағдайына да кері әсерін тигізді. Мысалы, 1914-1917 жылдардағы Қазақстандағы қазақ халқының санындағы өзгерістерге келсек, 1914 ж. 3963,5 мың адам, 1916 ж. 3908,8 мың адам, 1917 ж. 3615,1 мың адам есептеуге болады. Ал 1914-1916 жылдар аралығында қазақстандықтардың саны 54,7 мың адамға, 1916-1917 жылдары аралығында 294,3 мың адамға, ал, 1914-1917 жылдар аралығында 349 мың адамға кеміген [11; 77].

Қазақстан бойынша қазақтар санының күрт төмендеуі 1916 ж. ұлт-азаттық қозғалыс кезіндегі өлім-жетім мен жазалаудан қашқандардың сыртқа ауа көшуімен байланысты. Мысалы, М. Тәтімөвтің есептеуінше, 1916 ж. шетке көшкендердің саны 400 мыңдай адамды құраған. Соған қоса, 1916 ж. қырғынның салдарынан 1917-1918 жылдары Қазақстанда ашаршылық орын алып, Түркістан өлкесінде 1114 адам аштан өлген [14]. Осылайша, өзіміз көріп отырғандай, барлық жағдайда да ауыртпалық қазақ халқының басына түсіп отырған. Айта кету қажет, Қазақстанның өзге өңірлеріндегі қазақтар саны 1914-1917 жылдар аралығында кеміген болса, Маңғыстау уезінде 700 адамға өскен.

Мұндай өсім жазалаудан қашқандардың Маңғыстауға қоныс тебуімен байланысты болған. Себебі, Маңғыстау өңірінде 1916 ж. көтеріліс Торғай және Жетісу облыстары секілді қатты тегеуренді жүрмеді. Маңғыстау уезі бойынша қазақтар саны 1914 ж. 72,4 мың адам, 1916 ж. 72,4 мың адам, 1917 ж. 73,0 мың адам болған (1-кесте) [11; 78].

1 - Кесте

1914-1917 жылдардағы қазақ халқының құрамындағы өзгерістер (мың адам) [11; 78-79]

Облыстар	1914 жыл	1916 жыл	1917 жыл
Ақмола	442,1	583,6	481,6
Орал	514,0	440,6	440,6
Торғай	480,8	490,2	490,2
Семей	686,8	681,7	630,34
Жетісу	602,6	580,6	509,1
Сырдария	835,3	1059,5	747,5
Маңғышлақ уезі	72,4	72,4	73,1
Ішкі Орда	329,5	Мәлімет жоқ	242,2
Барлығы	3963,5	3908,8	3614,5

Кестеден Жетісу, Сырдария, Семей және Орал облыстарында қазақ халқының біршама азайғандығын көруге болады. Мысалы, Жетісу облысы бойынша 93 мың адамға, Сырдария облысында 88 мың, Орал облысында 73 мың, Семей облысында 57 мың адамға азайған.

Қорытынды

Жоғарыда қарастырылған мәліметтерге талдау жасаудың негізінде Бірінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде Ресей империясының құрамындағы Қазақстанның құқықтық жағдайы мемлекет үшін борыштың салдарынан төмендей түсті деген қорытынды шығару болады. Бұл алым-салық көлемі мен санының ұлғаюында, әскери экономика қажеттілігі үшін малды мәжбүрлеп тәркілеуде, әскери қимылдар орын алған аудандардағы қорғаныс құрылыстарын салу үшін жұмысқа қабілеті бар ер адамдарды жұмысқа тартудан, жаңа әскери салықтың енгізілуінен, елдегі демографиялық жағдайдың күрт өзгеруінен т.б. анық көрінді. Сондықтан, қазақ халқы үшін Бірінші дүниежүзілік соғыс жаңадан қалыптасқан қарапайым емес сынаққа айналды. Қоныстандыру саясаты және соғыс майданының мұқтаждықтары үшін тәркілеулерді қамтыған Ресей империясының отарлау саясаты және 1916 ж. жарық көрген қазақтарды тыл жұмыстарына тарту жөніндегі жарлық көтерілістің басталуына түрткі болды. Өз кезегінде, 1916 жылғы бұл көтеріліс қазақтардың көп ғасырлық ұлт-азаттық көтеріліс тарихында ерекше орынға ие болды. Осы себептен, Бірінші дүниежүзілік соғыстың Қазақстан үшін салдары айтарлықтай жоғары болғандығын көре аламыз. Әрине, қазақтар соғыс майдандарындағы

кара жұмыстарды атқарып, адамзат тарихында ірі көлемдегі әскери шиеленістердің бірі болған Бірінші дүниежүзілік соғыста өздерінің айтарлықтай маңызды іздерін қалдырды.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылай қолдауы негізінде жазылды (Грант АР13067722 «Қазақтарды Бірінші дүниежүзілік соғыстың тыл жұмыстарына жұмылдыру: жаңа фактілер мен материалдар»).

Әдебиеттер тізімі

- 1 John Keegan. The First World War / John Keegan. — Hutchinson, 1998. — 475 p.
- 2 Klaus J. Bade. Migration in European History / J. Klaus // Allison Brown (tr.). The making of Europe. — Oxford: Blackwell, 2003. — P. 167-168.
- 3 Мусырман А.Ш. Казахстан в условиях модернизации XX – начало XXI веков / А.Ш. Мусырман. — Петропавловск: Полиграфия, 2007. — 269 с.
- 4 Дауытбекова М.К. I Дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайы / М.К. Дауытбекова, Г.Б. Қозғамбаева / Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Тарих сериясы. — 2016. — №4 (83). — Б. 88-92.
- 5 Бірінші дүниежүзілік соғыс және Қазақстан [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://e-history.kz/kz/news/show/33201>.
- 6 Жумашев Р.М. История Казахстана с древнейших времен до наших дней / Р.М. Жумашев. — Караганда, 2003. — 595 с.
- 7 ҚР ОМА. — 427-қ. — 1-т. — 162-іс. — 7-п.
- 8 Брайнин С. Очерки по истории Алаш-Орды / С. Брайнин, Ш. Шафири. — Алма-Ата, 1935. — 99 с.
- 9 Мендешов С. О национально-освободительном движении 1916 года. Доклад на совещании в комвузе им. Голощекина, посвященном 15-летию восстания 1916 года / С.Мендешов // Кітапта: Қаһарлы 1916 жыл (Құжаттар мен материалдар жинағы). — Алматы: Қазақстан, 1998. — Б. 2.
- 10 Такенов Ә. Он алтыншы жылғы ойран / Ә. Такенов // Қазақ тарихы. — 1993. — № 1. — Б. 52-57.
- 11 Құдайбергенова А. 1916 жылғы көтерілістің демографиялық салдары / А. Құдайбергенова // Отан тарихы. — 2007. — №4 (40). — Б. 73-86.
- 12 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы / М. Қойгелдиев. — Алматы: «Мектеп», 2008. — 480 б.
- 13 Жусип Х.А. Исторические аспекты участия казахов в Первой мировой войне [Электронный ресурс] / Х.А. Жусип, Х.Б. Маслов. — Режим доступа: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/232/244>.
- 14 Татимов М. Демографиялық кескін / М. Татимов // Кітапта: Қазақ. — Алматы, 1994. — 43 б.

Ж.З. Тулеубаев, Х.Б. Маслов, А.Т. Дукомбайев

Первая мировая война и восстание 1916 г.: участие казахов, история и проблемы

Актуальность темы статьи обусловлена недостаточной изученностью проблематики участия казахов в Первой мировой войне. Цель статьи — оценка роли казахского народа в исторической ретроспективе: накануне начала Первой мировой войны и в период военных действий. Авторами уделено внимание системе прав и обязанностей казахов, закреплённой имперским законодательством в период Первой мировой войны. Кроме того, рассмотрены причины и результаты восстания 1916 года, проанализированы вопросы массового изъятия земель, реквизиции огромного количества материальных ценностей на нужды войны и увеличения налогов. Авторы приходят к выводу, что восстание 1916 года занимает особое место в истории многовекового национально-освободительного движения казахского народа.

Ключевые слова: Первая мировая война, правовой статус, национально-освободительное восстание 1916 года, участие казахов, история Казахстана.

Zh.Z. Tuleubayev, Kh.B. Maslov, A.T. Dukombayev

The First World War and the uprising of 1916: participation of Kazakhs, history and problems

The relevance of the topic of the article is due to insufficient study of the problems of the participation of Kazakhs in the First World War. The purpose of the article is to evaluate the role of the Kazakh people in historical retrospect: on the eve of the First World War and during the military operations. The authors also pay attention to the system of rights and obligations of Kazakhs, established by imperial legislation during the First World War. Also, the article examines the causes and results of the uprising in 1916, analyzes the issues of mass seizure of land and the requisition of a large amount of material assets for the needs of the war, and issues of tax increases. The author concludes that the uprising of 1916 occupies a special place in the history of the centuries-old national liberation movement of the Kazakh people.

Keywords: First World War, legal status, national-individual uprising of 1916, participation of Kazakhs, history, history of Kazakhstan.

References

- 1 John, Keegan. (1998). The First World War. Hutchinson.
- 2 Klaus, J. Bade. (2003). Migration in European History. Allison Brown (tr.). The making of Europe. Oxford: Blackwell.
- 3 Musyrman, A.Sh. (2007). Kazakhstan v usloviakh modernizatsii XX — nachalo XXI vekov [Kazakhstan in the conditions of modernization of the 20th — early 21st centuries]. Petropavlovsk: Poligrafia [in Russian].
- 4 Dauytbekova, M.K., & Qozgambayeva, G.B. (2016). I Duniezhuzilik sogys zhyldaryndagy Qazaqstannyn aleumettik-ekonomikalq zhagday [The socio-economic situation of Kazakhstan during the First World War]. *Al-Farabi atyndagy Qazaq ul'tyq universitetinin khabarshysy. Tarikh seriiasy — Bulletin of the Al-Farabi Kazakh National University. History series, 4 (83), 88-92* [in Kazakh].
- 5 Birinshi duniezhuzilik sogys zhane Qazaqstan [The First World War and Kazakhstan]. Retrieved from <https://e-history.kz/kz/news/show/33201> [in Kazakh].
- 6 Zhumashev, R.M. (2003). Istoriia Kazakhstana s drevneishikh vremen do nashikh dnei [History of Kazakhstan from ancient times to our days]. Karaganda [in Russian].
- 7 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivy [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 427. — V. 1. — C. 162. — S. 7 [in Kazakh].
- 8 Brainin, S., & Shafiro, Sh. (1935). Ocherki po istorii Alash-Ordya [Essays on the history of Alash-Ordya]. Alma-Ata [in Russian].
- 9 Mendeshov, S. (1998). O natsionalno-osvoboditel'nom dvizhenii 1916 goda. Doklad na soveshchani v komvuzhe imeni Goloshchekina, posviashchennom 15-letiiu vosstaniia 1916 goda [About the national liberation movement of 1916. Report on the meeting in the Goloshchekin commune dedicated to the 15th anniversary of the 1916 uprising. Fierce year 1916.]. Kitapta: Qakharly 1916 zhyl (Quzhattar men materialdar zhinagy) — In the book: The Cruel year 1916 (collection of documents and materials). Almaty: Kazakstan [in Russian].
- 10 Takenov, A. (1993). On altynshy zhylyg oiran [The destruction of the sixteenth year]. *Qazaq tarikhy — Kazakh history, 1, 52-57* [in Kazakh].
- 11 Kudaibergenova, A. (2007). 1916 zhylyg koterilistin demografiialyq saldary [Demographic consequences of the uprising of 1916]. *Otan tarikhy — History of the homeland, 4 (40), 73-86* [in Kazakh].
- 12 Koigeldiev, M. (2008). Alash qozgalysy [Alash movement]. Almaty: «Mektep» [in Kazakh].
- 13 Zhusip, Kh.A. & Maslov Kh.B. Istoricheskie aspekty uchastiia kazakhov v Pervoi mirovoi voine [Historical aspects of the participation of Kazakhs in the First World War]. Retrieved from: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/232/244> [in Russian].
- 14 Tatimov, M. (1994). Demografiialyq keskin [Demographic image]. “Qazaq” kitabynnda — In the book "Kazakh". Almaty [in Kazakh].

А.Б. Айтбаева¹, Б.М. Аташ², Ә.А. Құранбек^{2*}, А.Ә. Рыскиева³

¹«Narxoz» университеті, Алматы, Қазақстан;

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

³Нұр-Мұбарэк Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: aba-abd@mail.ru; atash_berik@mail.ru, akuranbek@gmail.com; abuaymjan@gmail.com)

Ғылыми таным аясындағы аударма мәселесі: теориясы, тәжірибесі, перспективасы

Мақалада аударма мәселесінің философиялық және ғылыми негіздері талданған. Осы бағыттағы мәселелер шоғыры «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» бағдарламасы мысалы негізінде де бағамдалады. Философиялық мәтіндерді аударуда түйткілді мәселелер мен шешімін табуы қажет ететін ахуалдар көрсетілді: бір тілден екінші тілге аудару мәселесін қарастырған кезде әр тілдің өзіне тән грамматикалық, лексикалық ерекшеліктеріне назар аудару қажеттігі; қазақ тілінде философиялық терминдерді аудару мәселесіндегі әрқилылық және бірізділік талаптары; қазақ философиялық дүниетанымындағы ұғымдар мен түсініктерді түсіндіретін сөздік жасау қажеттігі; қазақ тіліндегі философиялық энциклопедиялық сөздік мәселесі; алдыңғы мемлекеттік бағдарламалар бойынша аударылған еңбектерге қатысты мәселелер және т.б. Сонымен бірге аударманың ғылыми танымдық бағдарлары жинақталып көрсетілді: прагматизмдегі реконструкциялау, аудармадағы терминдер мен ұғымдар, кейбір сөйлемдердің верификациялануы тиістілігі; тіл философиясын әдіснамалық негізге алу; герменевтикалық негізге сүйену; аудармадағы еркіндік — сөз қайталамаудың қатаң талабын ескеру, әдеби көркем стильді де қолдануға «рұқсат беру»; примитивизм, ойды үнемдеу қағидасын да негізге алу; феноменологиялық тәсілдемені назардан тыс қалдырмау қажеттігі; деконструкцияның гипермәтіндердегі гипертүсінілуін негізге алу; позитивистердің, неопозитивистердің «ғылым тілін» әдіснама ретінде таңдау және т.б.

Кілт сөздер: аударма, аудармашы, әдістер, тіл, мәтін, аударма философиясы, сөйлем, стиль, реконструкция, деконструкция.

Kipicne

Аударма ісі әлемдік руханият тарихында әріден бастау алатын мәдениеттер сұхбаттастығын қамтамасыз ететін, ақпараттардың таралуы мен тасымалдануына қажетті айрықша бір құбылыс. Аудару, әрине, академиялық ғылым емес, алайда, кәсіби деңгей мен сол саланы жетік меңгеруді талап ететін, сонымен бірге тәржімәлаушы субъектінің шығармашылығына да байланысты болып келетін, жылдан-жылға өркендей түсіп келе жатқан беталыс.

Аударма жай ғана механикалық құбылыс емес, нәтижесі мен игілігінде, адамзат даму тарихында маңызды рөл атқаратын, тіпті бір халықтың, этностың, мемлекеттің ілгерілеуінің де қозғаушы күші болуы да ықтимал құбылыс. Мәселен, байырғы грек мұраларын қайтадан Еуропаның ғылыми қауымдастығы мен оқырман қауымына жеткізуде ортағасырдағы ислам ойшылдарының ықпалы айтарлықтай болғанына тарихи деректер куә. Олар жеткізілмей, ұмыт болса ше?!

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: akuranbek@gmail.com

Қай тіл болмасын өзінің жалғызділігінде атрофияға ұшырайды, яғни семіп қалады деп айтуға болады. Басқаша айтқанда бір тіл екіншісіне үйлесімді түрде жетпейтін нәрсесін беретін лингвистикалық толықтырудың арқасында осы тілдердің іштей қиылысуы мен өсуін осы аударма ісі қамтамасыз етеді. Аударма түрлі тілдер «болмысын» меңгеріп алатындай «тартылыс күшіне» ие, ол — тілді кеңейтуге бастайтын құдіретті күш. Вальтер Беньяминнің «Аудармашы парызы» еңбегінде айтылғандай аудармада түпнұсқа ұлғая өніп, өзін бәз-баяғы қалпында басқа тілде қайталағаннан гөрі жаңарып, жетіліп өседі. Тілдің түпкі мәнінің ашылуы тілдердің түбінің бірлігін анықтайды, соны мүмкін етеді. Түйіндеп айтқанда, тілдегі сөздердің тарихы халықтың тарихымен тығыз байланысты болады. Көне замандардағы бір тілден екінші тілге өніп, әбден қалыптасып кеткен кірме сөздер негізінде әртүрлі халықтардың ерте дәуірлерде бір-бірімен жасаған қарым-қатынастарының түрлерін айқындауға болады. Халықтың тарихымен біте қайнасқан тілдің сөздерінен сол халықтың бүтіндей өмірі, тұрмыс шаруашылығы мен негізгі ата кәсібі, тілегі мен арман-мақсаты, қуанышы мен қайғысы, рухани ізденістері аңғарылады. Аудару барысында қайткен күнде интерпретация, яғни қабыл алынған мәтінді талдау әрі түсіну процесі жүріп отырады. Мән-мағына, мазмұнды қабылдау, талдау барысында қол жететін түсіну — өте күрделі процесс.

Қазақстандағы аударма XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында ғұмыр кешкен ойшылдарымыздың еңбектерінен бастау алады. Тәржімандықтың ұлтымыздың өміріндегі тарихы терең. Ғұлама Абай, Шәкәрім биікке көтерген, Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы бастаған ұлт зиялыларының руханият өрісін кемелдендіруге бағытталған аудармадағы сабақтастық бүгінгі заманға да келіп жеткенмен, өзінің жаңаша талаптарын ала келді.

«Рухани жаңғыру» атты келелі, әрарапты қоғамдық өмірдің рухани саласының барлығын қамтуға бағытталған бағдарлама аударма ісіне де қатысты. Осыған орай, ол бір қырынан интеллектуал ұлт қалыптастырудың негізгі тәжірибелік тұғыры болса, екінші бір қырынан білім сапасын жетілдірумен ұштасып жатыр, үшіншіден, әлемдік руханиятпен мәдени сұхбаттастық құрудың баршаға қолжетімді формасы.

«Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» атты жоба осындай талаптар мен мақсаттарды жүзеге асырудан туған іргелі, игілікті іс-шара. Мұндай аудармалар көп сатылы болуы тиіс. Сондай-ақ бұл бағыттағы жұмыстың осы 100 кітап жобасымен аяқталып, нүктесі қойылды деп саналмауға тиістілігі де, олай еместігі де айқын.

Тәржімә саласында кеңес кезеңінде асыл қазынамызға айналған туындылар болғанымен өмірдің өзі онымен тоқтап қалмайтыны, аталған бағытта үнемі жұмыс істеуіміз керек екені де түсінікті жайт.

Жеңіл-желпі аудармаларды жасаумен ғана шектелмей, қоғам жадында ұзаққа сақталатын, білім мен ғылымның ұлт тілінде кемелденіп жетілуінде өзіндік орны болмақ аудармаларды да кезеңдік шешімдермен ізденуші талабына үзіктіріп барып ұсынбай, жеткілікті мөлшерде дер кезінде қамтамасыз ететін де уақыт келді. «Жаңа гуманитарлық білім. 100 жаңа оқулық» жобасына дейін жасаған дүниелеріміздің көбі арадағы тіл арқылы аударылып, қадамын нық баса алмай, ұзап алысқа бара алмады. Бұл жобаның ерекшелігі аударылатын тілдің туындысынан тікелей аралық басқа тіл сатысының болмауы. Сонымен қатар үзінділер емес, арнайы ресми түрде тұтас оқулықтардың таңдаулы үлгілерінің іріктеліп алынуы. Ол өзінің оңды нәтижесін көрсетіп келеді.

Ұсынылған оқулықтар гуманитарлық саланың философия, әлеуметтану, психология, дипломатия, дінтану, лингвистика, семиотика, педагогика, интернет психологиясы, мәдениеттану, антропология, журналистика, экономика, менеджмент, маркетинг, кәсіпкерлік, халықаралық құқық, интеллектуалдық құқық, кинотану, театртану, шығыс философиясы, көшбасшылық, медиа, этнография бағыттарын қамтиды.

Жоба үйлестірушісі «Ұлттық аударма» бюросы жоба барысында әлемдегі оқулық шығаруға маманданған «Cambridge University Press», «Oxford University Press», «Pearson», «Cengage», «Penguin Random House», «McMillan» және басқа да ірі халықаралық баспа үйлерімен әріптестік қарым-қатынас орнатты.

Іріктелген оқу құралдарын қазақ тіліне аударуға Қазақстанның алдыңғы қатарлы оқу орындарының оқытушылары, білікті аудармашылар мен редакторлар, жалпы саны 300-ге жуық маман қатысыпты. Атап айтсақ, Энтони Кеннидің «Батыс философиясының жаңа тарихы», Реми Хесстің «Философияның таңдаулы 25 кітабы», Дерек Джонстонның «Философияның қысқаша тарихы», Бертран Расселдің «Батыс философиясының тарихы», «Ислам философиясы. Оксфорд оқулығы», «Үнді философиясының тарихы», «Қытай философиясының қысқаша тарихы», «Әдебиет теориясы», «Этика теориясы мен қазіргі мәселелері» т.б. еңбектерінің қазақ тіліне аударылуы

философия саласына айтарлықтай жаңалық әкелді, қазақ тіліндегі философиялық ұғымдарға, терминдерге, түптеп келгенде, категориялық аппаратқа байыппен мән берудің, зерделі ақылмен келудің қажеттігін көрсетті. Аударма жұмысы осы негіздегі ізденістерге жол ашатынын байқадық. Аударылған әр оқулық 10 000 данамен басылып, еліміздегі 130 университетке таратылып, студенттердің 2-3 буыны танысып, оқып та үлгерді.

Осы 100 жаңа оқулықтың 57-і қазіргі кезде негізгі және қосымша әдебиет ретінде «Философия» білім беру бағдарламасының үш деңгейінде де оқу процесіне енгізіліп отыр. Оқулықтарды негізінен өзге тілде оқып жүрген білімгерлеріміздің философиялық мәтіндерді қазақ тілінде оқуына мүмкіндік алуымен бірге, ана тілінің әлеуетін, қуатын, дүниетанымдық иірімдерін жаңа қырынан тани түсуіне де үлес қосып отыр.

Зерттеу әдістері

Аударма мәселесін талқылау барысында, әлемдегі және Қазақстандағы аудармалардың өткеніне шолу жасау мақсатында — тарихи салыстырмалы әдіспен қатар, аудару кезінде прагматистік, примитивистік ұстанымдар қолға алынды, тәржімешілердің көзқарасы, дүниетанымы мен аударылатын мәтіндердің өзін зерделеу негізінде феноменологиялық, герменевтикалық әдіс, сөйлем құрылысы мен грамматикасын саралауда — лингвоанализ әдісі қолданылды. Сонымен қатар, аударма әдістемесі негізге алынып, мәтіндерді реконструкциялау, деконструкциялау жолдары ұсынылды.

Нәтижелері мен пікірталас

Дегенмен осы тұста, аударма ісінің әдіснамасы, әдістемесі мен тәжірибесі, аударма сыны тұрғысынан қарастырсақ, оның теориялық қырлары мен тәжірибелік жақтарына тоқталып өтуіміз керек.

Нақтырақ айтқанда, осы аудармалар барысында, оның ішінде, философиялық мәтіндерді аударуда түйткілді мәселелер мен шешімін табуы қажет ететін ахуалдар кездескендігі жасырын емес.

1. Бір тілден екінші тілге аудару мәселесін қарастырған кезде әр тілдің өзіне тән грамматикалық, лексикалық ерекшеліктеріне назар аудару қажет, себебі, аудармада тілдің лексикалық, морфологиялық, фонетикалық, синтаксистік жүйелері бір-бірімен тығыз байланысты екені белгілі. Сондықтан да әр тілдегі ерекшеліктердің көрінісін есепке ала отырып, аударма жасау қажет. Ал философиялық мәтінге келетін болсақ, оның өзіндік ерекшеліктері, иірімдері, өзіне тән ұғым-түсініктері бар. Осы мәселені зерделеуде, жалпы философияны қазақ тілінде оқытудың түйткілді тұстары бар екеніне және осы орайдағы өзекті мәселелердің әлі де толық шешімін таппағандығына көз жеткіземіз [1].

Сондықтан да, біз бүгінгі таңда оның заманауи тұрғыдан сұранып тұрған өзекті мәселелеріне талдау жасап өтсек.

2. Қазақ тіліне философиялық терминдерді аудару мәселесіне қатысты. Бұл жалпыға ортақ лингвистикалық кеңістіктегі аударма мәселесінен туындайтын түйткілдер. Дегенмен философия ғылымының өзіндік ерекшелігіне байланысты терминдерді аударуды жүйелі жолға қою мен мағына дәлдігін анықтау, мәнін ашу, қисынын келтіру де күрделі мәселелердің бірі. Тіпті жалпы ғылыми терминдерді берудің өзінде біріділікті сақтаудың өзі кейде қиынның қиыны. Мысалы принципті — қағида, қағидат, ұстаным, ал методологияны — әдіснама, әдістеме деп те беретін кездеріміз болады. Сонымен бірге бұл проблема терминдерді аударудағы қиындықтар, қазақ тілінде категориялық аппаратты беруде, ұғымдарды жеткізуде қиындықтардың бар екенімен де байланысты.

3. Қазақ философиялық дүниетанымындағы ұғымдар мен түсініктерді түсіндіретін сөздік жасау қажеттігі туындайды. Яғни, ешкімге ұқсамайтын төлтума философемдерді жинап, өзіндік бір жүйесін жасау да философияны қазақ тілінде оқытудың түйткілді тұстарының бірі. Мысалы, қазақы танымдағы: «Құт», «Заман», «Дүние» және т.б. іргелі дүниетанымдық ұғымдардың түсіндірмелері жинақталған арнайы сөздік жасау ісін қолға алуымыз қажет. Бұл ұғымдардың аудармасы тіптен күрделі мәселе болғандықтан, олар бірнеше сөйлемнен тұратын түсіндірмені керек етіп тұрады, аудармашы осы сәтте сөздікті (жоспарланып отырған) негізге алуы қажет. Мәселен, «tabula rasa» (Дж. Локк), «Dasein» (М. Хайдеггер) т.б. неліктен төлтума нұсқада жазылады, өйткені, оның аудармасы үнемі басқа тілге аударғанда тура сәйкес келе алмайды. Сол сияқты, мәселен, «заман» да аударылмайды және философиялық ұғым ретінде өзін таныта алады.

4. Тәуелсіздік алғаннан бергі ширек ғасырдан аса уақыт өтсе де, қазақ тіліндегі философиялық энциклопедиялық сөздік жуық арада ғана жарық көрді. Ең алғашқы философиялық сөздік (1996)

білім алушылар үшін қолдану аясы тар және мұнда аудармашылардың калька әдісін қолданғаны айқын көрініп тұрады [2]. Шындығында, бұл уақыт аралығында бұған баламалы көптеген сөздіктер мен энциклопедиялар басылып шығуға тиіс еді. Осыған байланысты, эстетиканың, этиканың, логиканың, мәдениеттанудың және т.б. салалардың сөздіктерін жасау қолға алатын, кезек күттірмейтін мәселелердің бірі. Әрине қазақ тіліне аударылған әлемдегі үздік энциклопедиялық сөздіктер кітапханаларымызда, оқырманның қолында болуға тиіс. Бірақ дүниетанымдық ұғым-түсініктерді талдағанда, бағамдағанда ұлттық болмысымыз тұрғысынан келсек, оның да өзіндік негізі бар. Осы ретте тағы бір мысал келтірсек артық болмас. Француз философы Реми Хесс «Философияның ең таңдаулы 25 кітабында» жиырма бесінші шығарма ретінде белгілі философын еңбегін емес, замандасы, француз философы Жан-Франсуа Маттеидің редакциясымен шыққан екі томдық «Философиялық шығармалар» деген сөздікті алған. «Сөздік жалпы көлемі 4616 бет болатын екі томнан тұрады. Бірінші томда біздің дәуірімізге дейінгі III мыңжылдықтан 1885 жылға дейінгі Батыс философиясының өкілдері — философтардың шығармалары ұсынылған. Екінші томға 1889 жылдан 1990 жылға дейінгі Батыс философиясының шығармалары, азиялық авторлардың ой-толғаныстары, дәстүрлі қоғамдардың концептуализациясы, сондай-ақ каталог, көрсеткіштер мен кестелер енгізілген. Бұл кітап 1981 жылы Анре Жакобтың ойға алған жобасының нәтижесінде көптомдық еңбек түрінде жарық көрген энциклопедиядан белгілі бір орын алады. Анре Жакоб жетекшілік еткен ұжым жазған «Философиялық ғаламға» арналған бірінші томда философияның мәселелері ұсынылған. Силуен Орудың жетекшілігімен құрастырылған екінші том «Философиялық ұғымдар» жөнінде мағлұматтар береді. Ал екі томнан тұратын бұл сөздік осы энциклопедияның үшінші томы болып саналады. Сөздікте 5400 автордың 900 шығармасы бөліп алынған. Шығармаларға 1400 философ түйіндеме жазған. Айта кететін тағы бір жәйт олардың көбі кезінде осы шығармаларды зерттеумен айналысқан ғалымдар» [3].

5. Алдыңғы мемлекеттік бағдарламалар бойынша қазақ тіліне аударылған дүниелердің көпшілігі түпнұсқадан емес, орысшадан аударылған. Аудармадағы көптеген олқылықтар мен кемшіліктер қазақ оқырманының қазақ тіліндегі философиялық мәтіндермен танысуына айтарлықтай кедергілер келтіріп отыр. Орыс тілінен тікелей аударылған терминдер мен философтардың аты-жөндері, шығармаларының атаулары бұрмаланған немесе көптүрлі нұсқада беріліп жүр. Мысалы, неміс философы Иммануил Канттың әйгілі еңбегі қазақ тілінде «Таза зердеге сын», «Таза ақылға сын», «Парасатты ақылға сын» деген сияқты атаулармен әртүрлі айтылып жүр. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Еңбектердің тақырыптарынан бұрын адам есімдерінің өзін орыс тілі арқылы алып келгеніміз және әлі де болса осы негіздегі қалыптарды бұзғымыз келмейтіні де шындық. Мысалы француз тілінде Ғуиссо, Сағтығ, Бағғысоң болып оқылатын философтардың аты-жөндері Руссо, Сартр, Бергсон және т.б. «Әрине, бұл сөздерді жетпіс жылдан астам бөгде орфографиямен таңбалап, орыс орфоэпиясымен айтып үйреніп қалған халық үшін оларды «сындырудың» емледегі үлгілері өрескел болып қабылдануы да заңдылық. Өйткені қаншама жыл бөгде тілдің ықпалымен жазылып келген сөздерді ұлттық тілдің айтылу ерекшелігімен сындырудың бірізді механизмі тілімізде жойылып кеткен» [4]. Бұл да өзекті мәселе.

6. Философиядағы аударма ісін жандандыруға аса қажетті негіз — кәсіби философтардың шет тілдерін меңгеруі немесе шет тілдерін меңгергендердің философияны игеруі. Сондықтан да, қазіргі күннің талабы бойынша, шет елдік философиялық еңбектерді түпнұсқадан оқып-білудің қажеттілігі тек философияның теориялық мәселелерін білуді ғана емес, өзге тілдерді де жетік меңгеруді қажет етеді. Фарабитанудың өзекті мәселелеріне арналған зерттеуде «Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің философия және саясаттану факультеті мен шығыстану факультеті базасында шығыс тілі мен философиясын қатар меңгерген мамандарды даярлау мәселесі кезек күттірмейді. Философия, дінтану, мәдениеттану мамандығының бакалавриат деңгейінде араб тілі мен ағылшын тілін тереңдетіп оқытуды оқу жоспарына енгізу қажет. Мұның барлығы, түптеп келгенде, осы сала бойынша іргелі ғылыми мектеп қалыптастырудың, соның ішінде отандық фарабитанушылардың жаңа буынын қалыптастыруға сеп болатындығы анық», – деп көрсетілген. Мәселенің ауқымын кеңінен алсақ, қазіргі кезде мұның жалпы білім беру саласының, соның ішінде әлеуметтік-гуманитарлық білім берудің маңызды бөлігі екені дәлелдеуді қажет етпейді.

7. Жоғарыда аталған жайттардың салдары классикалық философияны толық түсінбеушіліктен оны «бөгде әлем» ретінде жатырқап қарауға алып келіп отыр. Әйтсе де әл-Фараби дәуірінен бастап, Абай мен Шәкәрімге дейінгі терең философиялық ойлар тізбегі халқымыздың ділі мен дүниетанымына сіңірілген болса да, әлемдік философиялық мұра жалпы қазақ оқырманының

игілігіне айналмай отыр. Десек те, осы тұжырымға қарамастан, әл-Фарабиден бастап Абайға дейінгі рухани мұраларымызды жеткілікті түрде игере алмай отырғанымыз да белгілі жәйт. Бұл мәселемен айналысып жүрген ғалымдарымыз да санаулы. Энтони Кенни өзінің «Батыс философиясының жаңа тарихы» атты көп томдығының Орта ғасыр философиясына арнаған екінші кітабының кіріспесінде төмендегі мәселеге назар аудартады. Философ өзге дәуір философиясымен салыстырғанда ортағасыр философиясының ұғымға ауырлығының нақты себептері бар дейді. Оларға: лингвистикалық, кәсіби, конфессиялы және парохиялы (шіркеу жанындағы діни мектептік) кедергілерді жатқызады. Классикалық орта ғасырда философиялық еңбектердің көпшілігінің латын тілінде жазылғанына байланысты, оларды түсінудің латын тілін өте жақсы білетін адамдардың өзіне қиынға соққанын айтады [5; 20].

Аударманың құндылығы: мәтіннің тұтас алынуы мен дәлдік, яғни, екі тілдегі сөздің, кейіннен құрылымданған сөйлемдердің бірегей болуы. Бұл түсінікті примитивистік қағида. Дегенмен, аудармалардың әдістемелері мен аударма ісіндегі біліктілік пен мамандықтарда қарастырылатын пәндердің негізгі мазмұнына шолу жасай келе, философиядағы прагматизм, тіл философиясы, аналитикалық философия, герменевтика, феноменология т.б. бағыттарды негізге ала отырып, оның ғылыми танымдық бағдарларын былайша қысқаша жинақтап көрсете аламыз.

Прагматизмдегі реконструкциялау бойынша (Чарльз Пирс, Уильям Джемс, Джон Дьюи): аударма сапасы, аударылған мәтіннің қолданыс деңгейі мен сұранысқа ие болуы, сынауға ашық болуы, яғни, талқылауды процесс ретінде тәжірибеден өткізу, т.б. Ол барынша әмбебап ұстаным болып, тарихи танымға ерекше сипат алып келген еді [6; 47-55]. Нақтырақ айтқанда, мәселен, ағылшын тілінен қазақшаға аударылған мәтінді сол күйінде, үзіндісін ала отырып, өзін-өзі тексеру үшін, сол мәтінді қайтадан ағылшынға аударып қарауға болады. Содан соң қазақшадан ағылшын тіліне аударылған мәтінді қайтадан қазақшалап, бастапқы мәтін мен соңғы мәтінді салыстырғанда аударманың дұрыс-бұрыстығы өздігінен-ақ белгілі болады.

Аудармадағы терминдер мен ұғымдар, кейбір сөйлемдер верификациялануы тиіс. Яғни, талқылау барысында, аударылған мәтіндердің оқырманға түсінікті болуын тексеруге болады. Ол сұрау салу немесе сауалнама жүргізу арқылы өзінің нәтижесін барынша объективті түрде бере алады.

Тіл философиясы мен Тілдік философияны (Жорж Мур, Жон Остин) әдіснамалық негізге алсақ, атаулардың сәйкестігі қажет, яғни денотат пен десигнат үйлесуі тиіс. Шындығында, олардың философиясы тек ғылыми таным ғана емес, сөйлеу тілі мен аудармаға да байланысты қолданылатын критерий ретінде де танылады [7; 27-32]. Яғни, терминдердің қазақша баламасының әсемдігі, жинақтылығы, бір сөзбен берілуі т.б. емес, сол түсініктің шынайы мағынасына тура сәйкес болуы маңызды.

Мысалы, «проблема» мәселе деп аударылып жүр. Проблема ғылыми термин, мағынасы «қойылып отырған, өзекті және шешімін табуға бет түзейтін ахуалдар». Тұрмыстық тілде, алаңдаушылық туғызатын, өзекті, күрделі, аса қиын жағдай. Мысалы, «Проблемаға тап болу». Ол мәселеге тап болу емес. Немесе, «Мәселе сонда» деген сөйлемде, «бұған басымдық беру керек» деген мағынада айтылады. Сонда, бұның «шешімін табуға тиістілік» мағынасы жоғалады. Ал лингвистикалық философияда қозғалатын түйткілді тұстар, логикалық түйіндер бойынша тіптеп шешімін таппайды, тек жуықтап қана тұрады. Мысалы, бұрынырақта жарық көрген тарих пәнінің оқулығында бір картинаның атауы: «Милош Обилич сұлтанға қанжар салып жатыр». Бір қарағанда интуитивті тұрғыдан түсінікті. Бірақ бұл сөйлемді үш бағытта түсінуге болады: «Милош Обилич деген адам қандайда бір сұлтанға қанжар салып жатыр»; «Милош деген адам Обилич деген сұлтанға қанжар алып жатыр»; «Әлдебіреу Милош Обилич деген сұлтанға қанжар салып жатыр».

Герменевтикалық тұрғыға сүйенсек, мәтін түсіндірушіге ғана қатысты болғандықтан, субъективті сипат алады. Аналогиялық түрде, аударма мазмұны аудармашыға да қатысты болып келеді. Демек, аудармашы түпнұсқаны өзі қандай деңгейде түсінгені бойынша ғана тәржімалайды деген сөз. Демек, аудармашының өзі қойылып отырған мәселелерді анық, дәл түсініп алуы аса қажет [8].

Орыс тілінде, тавтологиялар логикалық қателік болмаса да, ол сөз қайталаулар арқылы жүзеге асады, ал қазақ тілінің қалыптасып келе жатқан ғылыми стилінде сөз қайталауға болмайды, ол ғылыми сауатсыздық сияқты болып есептеледі. Әрине, бұл қазақ тілінің сөздік қорының мол екеніне байланысты қуанышты жағдай. Демек, осы сөздік қорлар аудармада да ең шеткі мүмкіндіктер арнасында (максимал) көрініс табуы тиіс. Мысалы, қарапайым тұрмыстық тілде: «То, что хотел я вам сказать, которые...». Мұны «Менің негізі Сізге айтқым келгені» деп аудару, біздіңше аса қажетті емес. Ағылшынша да: «the», «in», «to» т.б. жалғау-қосымша түріндегі сөздер тым жиі кездеседі.

Сайып келгенде, бұлар қазақ тілінде герменевтикалық шеңбер сияқты болып кетеді. Тіпті кейде софизмдер сияқты болып та тұруы ықтимал. Бұл тұста дегенмен, еркіндік те болуы тиіс.

Мәселен, қазақ тіліндегі ғылыми мәтіндерге бір сөзді (негізгі емес, жай сөзді) бір сөйлем ғана емес, бір-екі абзац бойы қайталамау талабы қойылады, әрине, қатаң түрде емес, керісінше болған жағдайда ол ғылыми жазу стилінің жоғары деңгейі емес болып есептеледі. Бұл басқа тілдерде ғылыми стильге қойыла бермейтін талап.

Кейбір мазмұны күрделі мәтіндерде, әсіресе, философиялық туындыларда біз тыныс белгілерін қолдануда еркіндік беру керек деп санаймыз, яғни, олар лингвистикалық қателік болып табылмауға тиіс. Өйткені, кей сәттерде тілдің ойды толық жеткізе алмай жатқандығы байқалады, бұл қазақ тілді философияға ғана емес, әлемдік философтарға да тән құбылыс, сиректеу болса да кездесіп қалатын жәйт. Мәселен, Г.В.Ф. Гегель, М. Хайдеггер т.б. неліктен бірнеше терминдер ойлап шығарды және грамматика заңдылықтарын сақтамады: «өзі-үшін-болмыс», «өзіне-болмыс» т.б. [9; 8-311]. Мәселен, психология, философия, педагогика ғылымдарында Мен (бас әріппен) және мен (кіші әріппен) ғылыми қауымдастықта контекске байланысты екеуі екі басқа мағына болып қабылданған. Ендеше, бас әріп, тырнақша, сызықша, үтір, қос нүкте т.б. ойды жеткізу мақсатында қолдануда еркіндік алуы тиіс. Мәселен, бейболмыс бар емес, «бар», бірақ, «жоқ» емес — Жоқ деген сөйлемді қолдануға болады [10; 168-169].

Әдеби көркем стильді де қолдануға «рұқсат беру» қажет. Мәселен, М. Хайдеггердің «лақтырылғандық» ұғымы әдеби сөз, өйткені, автор өзінің ойын ғылыми тілмен жеткізу барысында басқа мүмкіндігі болмаған. Бұл үрдіс кейбір отандық философтардың туындыларында кездесіп қалады [11].

Примитивизм, ойды үнемдеу қағидасы бойынша да кейбір күрделенген стильдерді қазақ тілінде қарапайым, көпшілікке ұғынықты тілмен де жеткізуге болады [12]. Бұл тұста, біздіңше, сөздің көбейгендігі немесе аз сөзбен берілгендігі де маңызды емес, ең бастысы ойдың дәлдігі мен қарапайымдылығы. Иммануил Канттың ««die Sache an sich»» түсінігін «Өзіндік зат» деп те аударарды. Біздіңше, дұрысы: «Өз сырын ішіне бүккен дүние». Дүние жазылмаса да болады: «Өз сырын ішіне бүккен». Бұл жерде «Дүние» сөзі әлем мағынасында емес, «Қажетті дүниелерін жинап теріп, көшіп кетті» деген сөйлемдегі «заттарын» мағынасына жуықтайды.

Феноменологиялық тұрғы (Эдмунд Гуссерль) негізінен алғанда, әдеби шығармаларда тиімді қолданылады, оны оңай түсінуге болады [13]. Аудармашы автордың ішкі көңіл сезіміне бойлап енеді. Ғылыми стилде де, философияда да осы әдіс керек. Мәселен, Фридрих Ницшенің шығармаларын түсіну үшін, аудару үшін оның Меніне толықтай енгендей болу керек. Себебі, оның философиясында эмоционалдылық басым. Демек, әрбір философтың еңбектерін аудару барысында, әрқайсының дүниетанымын зерделеп алып, оның басқа да туындыларымен танысып, ойлау машығын игеріп алған жөн.

Оны өнер туындылары арқылы түсіндіру жеңілірек. Мәселен, қандай да бір көркем шығарма (роман, повесть) негізінде түсірілген фильмді көргеннен кейін, сол шығарманы аудару оңайға түседі. Аудармашы үшін актерлердің, шығарма авторының сезімдерімен біте қайнасу керек деген сөз.

Деконструкцияның гипермәтіндердегі гипертүсіну (Жак Деррида) тәсілін де негізге алу қажет [14].

Бұл аудармашыға аса қажетті ұстаным болуы тиіс. Өйткені, аудармашы мәтінді толық түсініп қана қоймай, одан артық түсінген жағдайда аударма сәтті шығады. Ендеше, «жалпы жобасын түсіну — түсіну — толық, түбегейлі түсіну — автордан да артық түсіну», бұл аудармашы маманның өтуі тиіс сатылары болуы қажет, бірақ, шындығында, бұл аудармалардың деңгейі ретінде де байқалатын жағдаяттар аз емес. Мәселен, көркем әдебиетті алсақ, кейбір ақындардың төлтума еңбектерінен гөрі, оның аудармаларының сапасының жоғарылығы сонша, сол туындыға ерекше мәртебе де беріп отырады. Демек, осы тұстағы аудармашы мәтінді гипертүсінді дегенді білдіреді.

Позитивистердің, неопозитивистердің (Рудольф Карнап) «Ғылым тілін» әдіснама ретінде таңдап, қазақ тіліндегі философиялық ғылыми еңбектер жазудың өзіндік стилінің жалпы бағдарларын арнайы әдістемелік нұсқаулық ретінде ұсынуға болады. Ғылыми емес пен ғылыми стильді ажырату, егер де, түпнұсқада ғылыми емес деп айтуға болатындай ойды жеткізу мәнері кездесіп қалған сәтте, автордың ізін қууға міндетті емеспіз деп санаймыз.

Осындай философиялық әдіснамаларды жинақтай келе, үдерістің мынадай түзілімін аламыз: «Мәтінмен танысу (толықтай түпкілікті, автор ойлағандай деңгейде) — Аударма әдістемесін меңгеру

(барынша кәсібилену) — Мәтінді аудару — Рефлексивті Талқылау (өзінің аудармаларын өзі талқылау, өзіндік сын) — Дайын мәтінді ұсыну — Оқырман арасында талқылау».

Талқылау

Аудармалардың сапасының жақсарта түсуі үшін мынадай перспективті бағдарларды ұсынамыз.

1. Аудармашылар, алдымен, арнайы қысқа мерзімді курстардан өтуге тиіс. Ол дәстүрлі, ыңғайлы, қолайлы форматта қолданылып жүрген 72/144 сағаттық біліктілікті арттыру бойынша ресми түрде жүргізілгені жөн. Яғни, «аудармашылық сертификат» берілуі керек. Оны арнайы аударма ісінің мамандары мен бірнеше еңбектерді аударған тәжірибелі мамандар өткізуін жолға қою қажет.

2. Аударма ісінде озық деңгейдегі шетелдіктермен тәжірибе алмасу да өзінің оңды нәтижесін бере алады. Олардың әдістемелерін меңгеріп, оны қазақ тілінде қолдану ерекшеліктері бойынша жүзеге асыруға болады. Қазіргі таңда зум платформасы арқылы тренингтерге қатысуға да мол мүмкіндік бар. Ендеше, олардың сайттарын іздеп табу, ал ондай тренинг болмаған жағдайда аудио-видео жазбаларына тапсырыс беріп, сатып алуға да болады.

3. «Неліктен аударуы қиын әдеби шығармалар сапалық жағынан жоғары болады?» деген сауалдың жауабы тілді жетік меңгергендік. Демек, аударатын тілден гөрі, аударылатын тілді аса жетік меңгеру қажет болғандықтан, тілші, әдебиетші мамандар басым бағытта қатысуы тиіс. Мәселен, философиялық әдебиеттерді аудару үшін «тілші-философ», психологиялық туындыларды аудару үшін, сәйкесінше «тілші-психолог» т.б. Бірақ ғылыми стильде «хаттамалық сөйлемдерді» қолдана беруге де болмайды.

4. Мемлекет тарапынан бөлінетін қаржы көлемін көбейту керек. Ол таза шығармашылық жұмыс емес, кей сәтте еңбекқорлықты, табандылықты қажет ететін, бірақ мазмұны аудармашының төл дүниетанымы болып саналмайтын қажырлылықтың жемісі. Ғылым дамуына мемлекет тарапынан бөлінетін гранттық қаржыландыру жобаларына, осы аударма ісін де арнайы енгізуге болады. Сондай-ақ Ғылым академиясының институттарының әрқайсысында «Аударма бөлімдерін» ашуға да ұсыныстар жасаймыз.

5. Баламалы аудармалармен қамтамасыз ету де қажеттілік. Ол заңды тұлға болмай-ақ, әрбір жеке ғалымдар болуы да ықтимал немесе қызығушы инузиасттар болуы да мүмкін. Сонда, нақ сол мазмұндағы туындының қайсысы дұрыс, анық, дәл аударылғандығына байланысты, бәсекелестік арқылы өздігінен іріктеліп шығатын болады.

Қорытынды

Заман талабы мамандықпен қатар тілді де терең меңгерген мамандарды даярлау мәселесі кезек күттірмейтіндігін, шет тілін тереңдетіп оқытуды оқу жоспарына енгізу қажетігін көрсетіп отыр. Аталған жайттың түптеп келгенде, сала бойынша іргелі ғылыми мектеп, соның ішінде отандық философтардың жаңа буынын қалыптастыруға да сеп болатындығы анық. Мәселенің ауқымын кеңінен алсақ, қазіргі кезде мұның жалпы білім беру саласының, соның ішінде әлеуметтік-гуманитарлық білім берудің маңызды бөлігі екені анық. Осы мақсатта, «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру» бағдарламаларының өнімдерін оқу процесіне белсенді енгізу және бағдарлама басымдықтарын философиялық ғылым аясында жалғастыру ниетімен «Жас философ-аудармашылар мектебін» ұйыстыруды да қолға алдық. Мұның перспективада білімгердің таным көкжиегін кеңейтіп, ойлау мәдениетін жетілдіріп, аудармашылық қабілетін ұштаумен бірге жас буынның ғылымның ана тілінде кемелденуіне үлкен үлес қосуына да себепші болатынына сеніміміз зор.

Бүгінгі тарихымызды бедерлегенде көркем дүниелермен қатар, ой тарихын, ғылым тарихын да көрсеткеніміз, «батыл жүректің» даналықпен де біте қайнасқанын, ғалымдар мен ойшылдардың мекені Қазақстанның интеллектуал кескін-келбетін ескергеніміз жөн. Бұл жағынан алғанда да 100 жаңа оқулық жобасы осы тұрғыдағы іске сүбелі үлес қосатын маңызды іргетасқа айналды деп нық сеніммен айта аламыз. Ғылыми сипаты, ұзақты нысанаға алған стратегиясы, мазмұнды философиясымен жобаның адамзат ақыл-ойының асыл қазынасын, білім шырағын дәріптеген ерекше құбылыс және қоғамдық сананы дүр сілкіндірген жаңалық болғанына күмәніміз жоқ.

Әрине, қандай мінсіз дүние болса да сыншылардың да өзіндік пікірлері болады. Қашан да біткен іске сыншы көп. Дегенмен, «100 кітап» қоғам санасындағы білім құндылығын нық орнықтырып, өскелең ұрпақтың өрлеуіне, кемелденуіне жаңа серпін, тың күш бергені және беретіні сөзсіз.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық (AP19679556 – «Қазақстандағы өзекті аударматану: теориясы және практикасы») жобасы аясында дайындалған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Асқар Л. «Философия жайынан» және оны қазақ тілінде оқытудың түйткілді тұстары / Л. Асқар, Б. Аташ, Ә. Құранбек, Ш. Әлиев // II Халықаралық Фараби оқулары аясындағы «Жоғары оқу орындарындағы білім беру сапасының менеджменті» атты Оқу-әдістемелік конференция материалдары. — Алматы: «Қазақ университеті», 2015.
- 2 Философиялық сөздік [Мәтін] / Бас ред. Р.Н. Нұрғалиев. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1996. — 525 б.
- 3 Хесс Р. Философияның таңдаулы 25 кітабы / Р. Хесс. — Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. — 360 б.
- 4 Мамырбек Г. Жаңа емленің жаңашылдығы неде? [Электрондық ресурс] / Г. Мамырбек. — Қолжетімділік тәртібі: <https://abai.kz/post/84867>
- 5 Кенни Э. Батыс философиясының жаңа тарихы [4-т.]. 2-том: Орта ғасыр философиясы / Э. Кенни. — Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. — 400 б.
- 6 Вольф М.Н. Концепция прагматистского поворота Р. Бернштейна / М.Н. Вольф, А.В. Косарев // Вестн. Том. гос. ун-та. Философия. Политология. Социология. — 2017. — № 40. — С. 47–55.
- 7 Нуриев Б.Д. Лингвистический поворот в английской философии языка / Б.Д. Нуриев // Дискуссия. Журн. науч. публ. — 2014. — № 6 (47). — С. 27–32.
- 8 Коткавирта Ю. Философская герменевтика Х.-Г. Гадамера / Ю. Коткавирта // Герменевтика и деконструкция; под ред. В. Штегмайера, Х. Франка, Б.В. Маркова; пер. Т.Б. Маркова. — СПб., 1999. — 147 с.
- 9 Ставцева О.И. Словарь основных терминов философии Хайдеггера / О.И. Ставцева // Хайдеггер и восточная философия: поиски взаимодополнительности культур. — СПб.: СПб. филос. общ-во, 2001. — 403 с.
- 10 Аташ Б.М. Бейболмыс мәселесі / Б.М. Аташ. — Алматы: Дарын, 2022. — 452 б.
- 11 Әлфи Х. Жәнімпаз ерік / Х. Әлфи. — Алматы: Қазақ университеті, 2016. — 558 б.
- 12 Философский энциклопедический словарь. — М.: Сов. энцикл., 1983. — 556 с.
- 13 Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии / Э. Гуссерль. — М.: Академический Проект, 2009. — 489 с.
- 14 Ильин И.П. Постмодернизм. Словарь терминов / И.П. Ильин. — М.: ИНИОН РАН–INTRADA, 2001. — 966 с.

А.Б. Айтбаева, Б.М. Аташ, А.А. Куранбек, А.А. Рыскиева

Проблемы переводов в научном познании: теория, практика, перспективы

В статье проанализированы философские и лингвистические основы научных переводов. Комплекс проблем данного направления оценивается на примере реализации программы «Новое гуманитарное образование. 100 новых учебников на казахском языке». Авторами раскрыты сложные проблемы и ситуации, для которых необходимо было искать решение при переводе философских текстов: необходимость при рассмотрении проблем перевода с одного языка на другой акцентировать внимание на грамматических и лексических особенностях каждого языка; требование разнообразия и последовательности при переводе философских терминов на казахский язык; необходимость создания словаря, сопоставляющего понятия казахского языка и философского мировоззрения; проблема формирования философского энциклопедического словаря на казахском языке; вопросы, связанные с произведениями, переведенными по предыдущим государственным программам и т.д. В работе также обобщены такие специфические особенности переводов научной и познавательной направленности, как актуальность реконструкции в прагматизме переводных терминов и понятий и верификации отдельных предложений; обоснование философии языка в качестве базового методологического основания; свобода перевода как игнорирование строгого требования неповторения слова с опорой на герменевтические основы понимания; «допуск» использования литературно-художественного стиля; примитивизм, основанный на принципе экономии мышления; необходимость не пренебрегать феноменологическим подходом; деконструкция в гипертекстах, основанная на гиперпонимании; выбор «языка науки» в качестве основы методологии позитивистами, неопозитивистами и т.д.

Ключевые слова: перевод, переводчик, методы, язык, текст, философия перевода, предложение, стиль, реконструкция, деконструкция.

A.B. Aitbayeva, B.M. Atash, A.A. Kuranbek, A.A. Ryskiyeva

**Problems of translations in scientific knowledge: theory, practice, prospects
(based on the materials of the project “New Humanitarian Education.
100 new textbooks in the Kazakh language”)**

The article analyzes the philosophical and linguistic foundations of scientific translations. The complex of problems in this area is assessed by the example of the implementation of the program “New Humanitarian Education. 100 new textbooks in the Kazakh language”. The article reveals complex problems and situations for which it was necessary to find a solution when translating philosophical texts: the need to focus on the grammatical and lexical features of each language when considering the problems of translation from one language to another; the requirement of diversity and consistency in the translation of philosophical terms into the Kazakh language; the need to create a dictionary that compares the concepts of the Kazakh language and philosophical worldview; the problem of forming a philosophical encyclopedic dictionary in the Kazakh language; issues related to works translated according to previous state programs, etc. The paper also summarizes such specific features of scientific and cognitive translations as the relevance of reconstruction in pragmatism of translated terms and concepts and verification of individual sentences; substantiation of the philosophy of language as a basic methodological basis; freedom of translation as ignoring the strict requirement of non-repetition of the word based on the hermeneutic foundations of understanding; “admission” of the use of literary and artistic style; primitivism based on the principle of economy of thinking; the need not to neglect the phenomenological approach; deconstruction in hypertexts based on hyper-understanding; choice of the “language of science” as the basis of methodology by positivists, neo-positivists, etc.

Keywords: translation, translator, methods, language, text, translation philosophy, sentence, style, reconstruction, deconstruction.

References

- 1 Askhar, L., Atash, B., Kuranbek, A. & Aliev, Sh. (2015). «Filosofia zhaiynan» zhane ony qazaq tilinde oqytudyn tuitkildi tustary [On the subject of philosophy and the key points of teaching it in the Kazakh language]. *II Khalyqaralyq Farabi oqulary ayasyndagy “Zhogary oqu oryndaryndagy bilim beru sapasynyn menedzhmenti” aty Oqu-adistemelik konferentsiia materialdary — Materials of the educational and methodological conference “Quality management of education in higher educational institutions” within the framework of the II International Farabi readings*. Almaty: «Qazaq universiteti» [in Kazakh].
- 2 Nurgaliev, R.N. (Eds.). (1996). *Filosofiialyq sozdik* [Philosophical dictionary]. Almaty: Qazaq entsiklopediasy [in Kazakh].
- 3 Hess, R. (2019). *Filosofiiany tan daualy 25 kitaby* [25 Best Philosophy Books]. Almaty: «Ultyq audarma biurosy» qogamydyq qory [in Kazakh].
- 4 Mamyrbek, G. Zhana emlenin zhanashyldygy nede? [What is new about the new spelling?] (25.03.2023). Retrieved from <https://abai.kz/post/84867> 29.01.2019. [in Kazakh].
- 5 Kenni, E. (2019). *Batys filosofiiasynyn zhana tarikhy. Orta gasyr filosofiiasy* [A New History of Western Philosophy. Philosophy of the Middle Ages]. Vol. 2. (Vols. 1-4). Almaty [in Kazakh].
- 6 Volf, M.N., & Kosarev, A.V. (2017). Kontseptsiia pragmatistskogo povorota R. Bernstaina [The concept of the pragmatist turn by R. Bernstein]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofii. Politologii. Sotsiologii — Bulletin of Tomsk State University. Philosophy. Political science. Sociology*, 40, 47–55 [in Russian].
- 7 Nuriev, B.D. (2014). Lingvisticheskii povорот v angliiskoi filosofii yazyka [Linguistic turn in English philosophy of language]. *Diskussii. Zhurnal nauchnykh publikatsii — Discussion. Journal of Scientific Publications*, 6 (47), 27–32 [in Russian].
- 8 Kotkavirta, Yu. (1999). *Filosofskaiia hermenevtika H.-G. Gadamera* [Philosophical hermeneutics H.-G. Gadamer (Translation by Markov T.B.)]. *Hermenevtika i dekonstruktsiia — Hermeneutics and deconstruction*. V. Shtegmaier, Kh. Frank, B.V. Markov (Eds.); (T.B. Markov, Transl.). Saint Petersburg [in Russian].
- 9 Stavtseva, O.I. (2001). *Slovar osnovnykh terminov filosofii Khaideggera* [Dictionary of basic terms of Heidegger’s philosophy]. *Khaidegger i vostochnaia filosofii: poiski vzaimodopolnitel’nosti kultur — Heidegger and Eastern philosophy: the search for the complementarity of cultures*. Saint Petersburg: Sankt-Peterburgskoe filosofskoe obshchestvo [in Russian].
- 10 Atash, B.M. (2022). *Beibolmys maselesi* [The problem of non-existence]. Almaty: Daryn [in Kazakh].
- 11 Alfi, Kh. (2016). *Zhenimpaz erik* [Victorious will]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 12 (1983). *Filosofskii entsiklopedicheskii slovar* [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. Moscow: Sovetskaia entsiklopedia [in Russian].
- 13 Husserl, E. (2009). *Idei k chistoi fenomenologii i fenomenologicheskoi filosofii* [Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy]. Moscow: Akademicheskii Proekt [in Russian].
- 14 Ilin, I.P. (2001). *Postmodernizm. Slovar terminov* [Postmodernism. Glossary of terms]. Moscow: INION RAN–INTRADA [in Russian].

Zh.O. Abikenov^{1*}, S.E. Kudaibergenov²

¹*Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan;*
²*al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*
(E-mail: Abikenovkz@mail.ru, Uly-juz-kanly@mail.ru)

The theoretical and methodological basis of the study of the processes of ethnic identification

The problem of ethnic identity of representatives of other nationalities, its formation depends on changes taking place in society, social and cultural life. Studying this issue is of great scientific importance in multi-ethnic Kazakhstan. This is because the ethnic minority, like all citizens in the society, goes through the necessary stages of adaptation in the socio-cultural environment. This will bring about changes in social relations. Its factors, socio-cultural features should be studied in order not to turn the changes into conflicts. Because the phenomenon of diaspora is based on ethnic identity, which ensures the survival of the ethnic organism. The theoretical basis of the article is the works of foreign and domestic scientists who have studied various aspects of ethnic identity. This is because the study of ethnic identity is a complex and multidisciplinary field that includes various theoretical and methodological approaches. Scholars from anthropology, sociology, psychology, and other disciplines have contributed to our understanding of how individuals and groups identify with their ethnic heritage. The article is based on a number of theoretical findings that seek to understand how the study of ethnic identity processes shapes the ethnic identities of individuals and groups. These theories provide insight into the complex interplay of factors that influence the development and maintenance of ethnic identity. The study used a historical method to understand how the functions of ethnic identity have changed from ancient times to the present day. The documentary method of analysis was used to analyze published scientific articles. Ethnic identity has been found to be a complex and multidimensional construct that can be influenced by personal experiences, societal norms, historical factors, and broader cultural dynamics.

Keywords: culture, tradition, nation, society, identification, research, method, clarification, knowledge, value.

Introduction

Ethnic identity refers to the process by which individuals or groups recognize, accept, and express their belonging to a particular ethnic group. It involves recognizing the common cultural, historical, linguistic, and sometimes biological characteristics that distinguish a particular group from others. Ethnic identity includes both an individual's subjective perception of his or her ethnic identity and how it is perceived and classified by others in a broader social context.

The main components of ethnic identity include cultural belonging, ethnic self-labeling, group membership, ethnic identity research and development, perceived similarities and differences, socialization and upbringing, acculturation and integration, and ethnic identity.

The concept of general uniqueness is considered a component of the psyche that lives in the human mind. In many scientific research works and textbooks, it is determined that an individual belongs to a different social group. This is because a human being consciously determines his uniqueness during his life in society and interaction with the environment.

In particular, he experiences the process of identification by attributing himself to certain social, economic, political, religious, national, ethnic, racial, linguistic and similar groups. The meaning of the concept of uniqueness is very deep and has been continuously studied for many years in the field of social science. Among them, this concept is widely used in the fields of philosophy, psychology, political science and journalism.

Methods

In the article, the study of ethnic identity processes involves the study of how individuals and groups develop and express their belonging to a particular ethnic group.

*Corresponding author. E-mail address: Abikenovkz@mail.ru

Psychological, social, cultural and historical factors shaping the impact of ethnic identity on individuals and societies were studied. Various theoretical bases and methodological approaches were used to study these processes. The following main areas of study of ethnic identity processes are ethnic identity development, identity formation and negotiation, acculturation and cultural adaptation, interaction and social networks, identity definition and context, psychological well-being and identity, multicultural identity, the influence of historical and socio-political factors, comparative studies, measurement and evaluation were used.

The method of historical clarification was used to reveal the content of the uniqueness of ethnicity. Anthropological methods were used to study the role of language relations in determining the features of the ethnic identity of citizens. The documentary method of analysis was used in the analysis of published scientific articles.

Theory

Currently, the theory of nationalism is used in scientific works as the word “ethnos” along with the term nation. Many researchers do not emphasize the meaning behind the difference between nation and ethnicity. Therefore, there are constant debates about the terms among the scientific community due to different views. However, it is important to distinguish between the concept of nation and ethnicity.

Ethno means a community of people with a common culture, history, living territory, language and traditions. And we see that the nation is a concept closely related to the creation of the state. Heads of state and national intelligentsia define the national consciousness and national interests of the nation while forming the national structure. In the Western science of ethnology, three methodological approaches are used to deeply understand the essence of ethnic and national issues: primordialism, constructivism, and instrumentalism.

Summarizing the thoughts of foreign and domestic scientists, we can divide public opinion into two groups in determining national identity in society. The first of them are primordialists, and the second are constructivists. The total number of the first group is much higher than the second group. The first group includes mostly ordinary citizens and a community of sympathizers and patriots. Constructivists are primarily citizens who take part in the formation of state and national consciousness, advanced intelligentsia and scientists who seriously consider the circumstances of the problem.

Table 1

Three main approaches in science explaining the origin of ethnos [1; 22].

Types	Description
The theory of primordialism	Ethnic identity emerges by itself. Ethnic identification is based on a deep and close connection with a certain group or culture.
Theory of instrumentalism	Ethnic alignment is based on the “historical” and “symbolic” consciousness of people, which is a tool that leaders shape and use to realize their interests.
Theory of constructivism	Ethnic identity is not something people possess, but rather they construct it in real social and historical contexts to realize their personal interests.

Anthony Smith, a scientist who develops the theory of ethnosymbolism and adheres to the primordialist direction in science, thinks that nations are formed on the basis of ethnic groups, and that the study of national identity should begin with specific attention to the issue of ethnicity.

According to the scientist, to distinguish the ethnic group from other communities of people:

1. An identified name or emblem;
2. Myth of common origin;
3. Common historical memories and traditions;
4. One or more elements of common culture;
5. Historical territory or connection;
6. Differs in characteristics such as the dimension of cooperation between elites [2; 14].

Accordingly, different ethnic groups in the world have their name, legends about the common origin of the cultural community, common historical consciousness and historical memory in order to be different from others. Common myths and symbols, common living territory, and the establishment of kinship relations play an important role in the formation of collective consciousness within the community.

However, all the qualities that characterize the above-mentioned ethnic groups from a personal point of view ultimately make them unique. Thus, Anthony Smith presents his own classification for the study of theories of national identity, emphasizing the role of ethnic groups in the formation of national identity.

Table 2

Classification of theories of national identity according to Anthony Smith [1; 25].

Theory	Description
Primordialist	The theories are mainly primordial, which show that national identity is preserved in the cultural consciousness of the collective through cultural and historical ties.
Perennialist	
Ethnosymbolic	
Modernism	The constructivist approach considers national identity as a structure that expresses social reality, which has a different meaning for each individual.

American scholar Samuel Huntington's «Who Are We?» In his work, he classifies several types of uniqueness:

- 1) ascriptive — according to age, gender, sign of kinship, ethnicity and race;
- 2) cultural — according to tribal, tribal, linguistic, religious, cultural features;
- 3) territorial — according to the immediate environment, village, city, province, region, climatic environment;
- 4) political — factional and political, group interests, ideology, state interest;
- 5) economic — work, profession, position, work team, industry, economic sectors, trade union, classes, state;
- 6) social — friends, clubs, team, social status [3].

Huntington thus distinguishes several types of uniqueness and gives it the following scientific definition: “Uniqueness is the self-consciousness of an individual and a group. It is a special product of individuality that makes me different from others. Uniqueness also exists in a newborn child. After all, it can be determined by gender, name, parents, and citizenship. Also, uniqueness is important in defining human behavior. If I think of myself as a scientist, then I act accordingly. However, individuals tend to change their identities”.

According to Erikson, identity is built on two bases. The first is self-awareness or identification, and the second is socio-cultural determinants. Also, the dynamic aspects of identity are reflected in Erikson's works. Its connection with cultural and social aspects shows that it can be considered a part of cultural values and ideology [4; 58].

This shows that forms of identity between ethnic groups have periods of development and decline. Taking into account that the cultural and social dynamics of identity are currently in full swing, the crisis of social and cultural identity poses serious problems for researchers. According to G.H. Mead, uniqueness is a phenomenon that arises from the establishment of communication with others, that is, communication between people makes it possible to eliminate threats from the outside. Thus, it is explained that conditions are created for the grouping of individuals [5; 191]. According to J. Marcia, the stage of making important decisions is not carried out in the development process of pregnancy. The more consciously a person makes a decision to be single, the easier it is to get through the process of singleness. Every time an individual makes a decision about himself, he will develop a sense of independence, and understand his weak and strong point of view, the purpose and the meaning of his actions. Although the model includes other aspects of human development, the model is based on the decision-making aspect [6; 558].

According to the Czech scientist L. Niederle, the cultural border is reflected in the group location of a separate ethnic group, language and other values that distinguish the ethnic group. For example, customs, physical appearance and common historical legends.

From a methodological point of view, it is indicated that for the study of cultural borders, it is necessary to have an appropriate territorial share of the ethnos [7; 26]. According to F. Barth, despite the rapid development of the global information society, cultural diversity should be preserved. And the fact that people have different social statuses throughout their lives is not a barrier to cultural boundaries. Also, stable social relations are based on ethnic status by crossing ethnic boundaries. The presence of ethnic diversity in the modern world does not occur uniformly in a single social system. It is often formed on the real platform on which the social system is based. In this regard, Barthes points out that the loss of ethnic identity is not allowed in the social system and is preserved even in inter-ethnic relations. This can be explained as a

decisive factor in the preservation of cultural diversity by geographic and social isolation [8; 10]. The author focuses on the important structural factors and function of the ethnic group in today's multicultural society. According to Barthes, the cultural identity in ethnic groups should be considered not in a primary or definitional sense, but as the essence of the existence of the ethnic group.

Among Western researchers, ethnic identity is reflected in J. De Vos's research. Vos also has a great contribution to cultural theories of ethnic identity. In his work "Ethnic Pluralism: Conflict and Adaptation", he defines the internal structures of ethnic identity. According to him, it is better to turn to aesthetic traditions, cultural symbols and general values of humanity rather than political ethnic identity [9; 229].

Vos sees ethnic identity as a cultural symbolic classification. Therefore, even if people do not have political freedom, even if they do not have a territory, they can preserve their ethnic identity [9; 236].

Researcher of the basis of identity category, well-known Russian scientist M.N. Guboglo says that in the study of ethnic identity, it is necessary to clarify the basic concept. It is the uniqueness or identity that people think of themselves as different social, national, professional, political, religious, racial, linguistic, etc. expressed the opinion that it should be attributed to a group or community. The researcher identified 12 main types of complex identity: tender, linguistic, ethnic, religious, family, collective, professional, civil, political, regional, individual, and socio-cultural categories [10].

Features of such uniqueness as V.S. Malakhov said in his study "Trouble with identity" that "Uniqueness is not a structure, but a relationship. It is formed, united, defined and changed through social relations" [11].

American sociologist S. Olzak introduced the definition of "ethnicity" as a social boundary in science. He explained that ethnicity is a boundary that indicates the belonging of different groups of people. According to his conclusion, in order to be a member of a certain ethnic group, one must have special features:

- having a common origin;
- the existence of common culture, language, religion and traditions or common history;
- having the same national and religious origin [12].

The importance of cultural boundaries in the study of ethnic identity after Barthes, the first studies on the issue of cultural distances were carried out by A. Furnham and S. Bochner did. They considered the adaptation to the local place and integration into the new cultural environment through a cross-cultural analysis of the psychology of migrants [13; 37].

And in the works of psychoanalysts, it is shown that the formation of heterogeneity occurs in a radical way. For example, S. Freud increases diversity as a phenomenon that is formed in two ways. In the first case, a person perceives himself as the result of the intention to imitate others, and in the second case, he defines himself as a phenomenon that he does not like, separates from others and is alienated [14; 192].

Therefore, here, according to his opinion, the first belongs to the root of group bias, and the second is personal bias in psychology. Here, the personality is formed as a mechanism of fear not only from the danger to itself but also from negative criticism and unwanted criticism [15; 30].

According to this theory, the tendency of social classification is formed in the social perceptions of a person. It creates conditions for the classification of people into groups based on their mentality. The process of division into social categories continues with active social identity. In this context, it allows us to consider ethnocultural integrity on the basis of groups, and to study ethnic identity on the basis of social relations.

If we consider these theories in the case of Kazakhstan, since independence, attempts have been made to solve the dilemma of ethno-cultural models in the formation of national identity in the country. For this, he tried to bring together the cultural values of the people and civil political legal positions.

It should be noted that Kazakhstani researchers consider the theme of uniqueness in different directions. Researchers in our country understand uniqueness within political and philosophical categories.

Kadyrzhanov, a well-known Kazakh scientist engaged in the study of national development and national problems in Kazakhstan, said: "Each nation has its own state or strives to have its own state. Therefore, the connection of an individual with the state reflects his connection with the nation. The state has its own symbols, holidays and rituals. At the same time, they are national symbols. Participating in these deeply emotional holidays and rituals gives citizens a sense of belonging to the nation and the state. Forms and strengthens their national identity" [16; 7].

Political scientist N. Aytymbetov pointed out the contradictions between civil and ethnic paradigms of national identity in Kazakhstan as the most important factor in the formation of the political culture of Kazakhstan. According to him: "Development of the policy of grouping all nationalities around a common

interest due to the multi-ethnic social features of Kazakhstan will help to strengthen the inter-ethnic harmony in the country. That is why Kazakhstan cannot allow the priority of the interests of one nation, which leads to inter-ethnic enmity, in defining a single common identity. believes that it is better that the policy of formation of the national identity of Kazakhstan should be carried out keeping the values of the civil society and the national values at an equal level” [1; 26].

N. Aytymbetov makes sure that in the formation of national identity in modern Kazakh society, two different political cultures and their mutual opposition. The first is the remnants of the old Soviet political culture, which still continues to exist in people's minds, and the second is the new political culture of Kazakhstanis that is emerging [17].

In these conclusions, N. Aytymbetov wants to show the importance of historical consciousness in the life of the ethnic group. It is considered necessary to analyze it by focusing on the historical symbols that prevail in people's minds.

Kazakhstan political scientist S.Sh. Musatayev, on the other hand, considered the role of Kazakh national identity in the creation of a civil society. According to him, in order to create a civil society, national identity must be formed on the basis of civil and democratic values. Although the land of historical Kazakhstan was inhabited by the indigenous Kazakh ethnic group, today Kazakhstan is a multi-ethnic state [18].

Therefore, he emphasizes the need to create a society on the basis of democratic and legal law, as shown by world experience, in order to ensure the equality of all ethnic groups.

Analysis

That is, we know that the ongoing debates within the Kazakh society have paved the way for the competition between the civil and ethnic paradigms of national identity and the competition between “Kazakh” and “Kazakhstanis” identities. In turn, the struggle between these two potential identities is a problem that can be solved unilaterally only with the intervention of the state. That is if the state chooses which of these two types of identity and supports it as much as possible, only that type of identity will have priority in the society.

Constructivist Ernest Gellner, the founder of the theory of nationalism, is widely known by his work “Nations and Nationalism”. In this work, Gellner said, “Specifically, the nation is just as accidental as the state, it is not a universal need. It is believed that neither the nation nor the state can exist at all times and in all circumstances” [19; 11].

Kazakhstan has historically formed as a place of many ethnic groups. Therefore, it is considered important to regulate inter-ethnic relations in the state. In general, inter-ethnic relations mean interaction and social relations of ethnic groups in different spheres of society.

The interests of any ethnic group have two specific features: on the one hand, to preserve its own identity and unique culture, on the other hand, to develop culture during inter-ethnic interaction, and to achieve the values of the human race as a whole. In other words, it refers to the relationship between people of different ethnic groups that takes place in various spheres of society: household, neighborhood, labor, collective and friendly relations.

This relationship includes economic, linguistic, cultural, and ecological ties between nations. These mentioned factors of international relations differ significantly from each other. For example, from an economic point of view, international relations in science are aimed at satisfying the economic needs of the nation. They are formed during the development of trade, economic and commodity exchange between individual national states. And political inter-ethnic relations mean the involvement of representatives of all nationalities in elections, and executive and management bodies when making important political decisions in multi-ethnic states. Political interethnic relations participate in the implementation of civil rights and freedoms of representatives of different nationalities [20].

At the same time, in the development of nations, the sphere of their spiritual life is not neglected. It is necessary to say that interaction and communication in the spiritual life of nations are directed to the development of national identity and its mutual complementation. It is a phenomenon that paves the way for the exchange of experiences between one nation and another in different areas of spiritual culture, such as music, art, dance, literary creativity and art. Also, nations can interact with each other in the field of nature protection. In particular, in the region inhabited by different nationalities, they participate in joint development and protection of natural resources such as land, water, and forest. If we look into the reason for the occurrence of inter-ethnic relations, we can definitely make sure that it is divided into two, they are:

breaking each other up or grouping. Ethnic groups try to integrate each other completely or into their own structure by destroying each other. It is often realized by one strong ethnic group swallowing up another weak ethnic group. In this case, a weak ethnic group fully accepts the culture, language, and customs of a strong ethnic group and assimilates it. As a result, this weak ethnic group loses its ethnic origin, and changes its ethnic identity and consciousness.

Where there is inter-ethnic relations, there is conflict. This is a legal phenomenon. Relations between different ethnic groups should be based on mutual civilized respect, and conflict should be considered a neutral social phenomenon as a manifestation of differences in interests. We believe that it is necessary to study the orientations of values in order to prevent conflicts between ethnic groups from turning into a destructive direction and to create conditions for the formation of an open and civilized dialogue between them.

It is not for nothing that the conflicts that took place in Kazakhstan are described as inter-ethnic and have reached the international arena, mainly in ethnic enclaves where Kazakhs and representatives of other nationalities are concentrated. Where there are enclaves, such conflicts often occur.

Based on the data, incidents that escalate to inter-ethnic enmity often occur in the southern regions. The main reasons for this are the national cultural diversity and social-living situation in the region. In the southern regions, where inter-ethnic riots often take place, nationalities other than Kazakhs and Russians, especially conservative nationalities, are reluctant to educate their children in schools, let alone universities. Higher education was not accepted at the level of the main cult stimulus in life. For example, there are very few Iranian-Tajik citizens who graduate from school with honors and enter universities. Most of them start working early and try to get married. Those who have reached the age of majority immediately form a family. Citizens of Tajik, Dungen, Kyrgyz, Uzbek, and Uighur nationalities are among Kazakhstani citizens, but they do not strive for education.

The assimilation of ethnic groups can be conditionally divided into three groups, as shown by world experience. They are: partially, fully and completely. For example, some ethnic groups, due to various historical circumstances, completely abandon their culture by entering a different environment. On the contrary, he tries to absorb the values of this environment as much as possible in order to live.

As an example, we can mention Korean ethnic groups living in Kazakhstan. The community of Koreans exiled to Kazakhstan in the middle of the last century is now considered a rapidly growing ethnic group.

Despite their Asian origin, Koreans belong to Europeanized ethnic groups as a result of deep assimilation of the European value system. They completely forgot their mother tongue and turned to learn Russian almost completely.

At the same time, the majority of Koreans have adopted the Christian religion, that is, they belong to the representatives of that religion. There are many similar situations in the world.

The next type of partial assimilation is the acceptance of the culture of the new environment by the members of the ethnic group, sacrificing their own culture only partially. However, this situation is often implemented temporarily to adapt to the environment and survive, but the ethnic group does not forget its culture. Such situations abound in the world, and we can cite a few examples.

In the field of ethnology, the process of assimilation is divided into two parts: natural and forced. Natural assimilation takes place in the common social, economic and cultural life of different ethnic groups. That is, it appears as a result of agreeing to a common language and culture when communicating with each other in important areas of life. And the type of assimilation made by force is carried out with the help of the power structures of the state. First of all, in order to accelerate the process of assimilation in all spheres of public life, the authorities forcefully suppress the language and culture of national minorities.

That is, understanding the actions of representatives of foreign ethnic groups within the community and its features that are not similar to other members of the community is defined as one of the qualitative qualities of human behavior.

According to the opinion of the Russian pedagogue scientist Baibakov: "Tolerance is the ability of a subject who does not shy away from competition within the framework of universal rights and freedom of the individual, who is firm in his position, to recognize the existence of other points of view, various types of cultural differences, and the harmonious development of a person in society" [21; 2].

In our opinion, the harmonious integration of ethnic groups into other societies is primarily due to their mutual respect.

However, tolerance should not be limited to one-sided respect for the customs, traditions, language and religion of a foreign ethnic group. That is, representatives of other ethnic groups joined from outside should

also respect the surrounding community. In other words, tolerance consists of mutual respect and acceptance of both parties or groups. Because we should not forget that each individual is his own self. The dominance of one over the other inevitably leads to inter-ethnic conflict. It is impossible to develop a tolerant relationship in such an environment.

In the past, no society was ethnically and linguistically homogeneous. And if we take into account migration flows in modern times, the number of homogeneous societies is almost non-existent. Therefore, for the purpose of sustainable development, developing countries firmly adhere to human rights. Taking into account that Kazakhstan is a multinational state, in order to create a national identity based on civil identity, it is necessary to weaken the power of these informal institutions in society, which prevents the formation of a fully integrated individual in the conditions of the 21st century. On the contrary, it is necessary to pave the way for the development of state institutions. We think that it is necessary to form strong values and alternative discourses in society. This, in turn, will be the key to the comprehensive development of Kazakhstan.

Results

In Kazakhstan, the relationship between ethnic identity and civil identity does not interact positively with the formation of national identity. On the contrary, in most cases, it is viewed as a conflict, a competition. As evidence of this, there can be ongoing debates in society regarding some aspects of the history of Kazakhstan. After the collapse of the USSR, the former allied republics began to form their own national states on the territory of Eurasia. At this time, the problem of defining the national identity of each post-Soviet country arose.

Because the situation in Kazakhstan is completely different compared to other post-Soviet countries. Because many other ethnic groups and their descendants live in the territory of the country as a result of the communist policy. Due to their predominant share in the total population, the population of Kazakhstan has acquired a polyethnic character. During the Soviet period, everyone had a common communist idea. After the collapse of the Soviet Union, the communist idea disappeared. And in independent Kazakhstan, new ideas began to arise. In this regard, the public opinion in the Kazakhstani society was split into two in the formation of the national idea. A part of the society of Kazakhstan believes that there is only one nation in Kazakhstan consisting of Kazakhs, and all other people living in the republic are diasporas. Therefore, the national idea of Kazakhstan is the national idea of Kazakhs. In that case, the national idea should be the basis for the revival of the Kazakh nation. In Kazakhstan, the national idea should become a national idea aimed at uniting all citizens of the country, regardless of their nationality, into a single nation based on civic principles. This approach is called the creation of a civil nation in the modern science of ethnopolitics.

Looking at the world experience within this topic creates conditions for the correct solution of the problem. Nowadays, in practice, many states of the world are multi-ethnic, because the number of ethnic groups is increasing due to the influence of migration and globalization in the world. Therefore, the government of any country has the task of creating a unified nation based on a common national identity. In many countries, various conflicts between the largest ethnic group or smaller ethnic groups persist to this day. That's why they have a question of how to resolve the conflict between civil and ethno-cultural concepts.

Therefore, both civil and ethnocultural concepts of the nation should be used in the formation of national identity in the case of Kazakhstan. In its implementation, civil society should be well developed. However, civil society has not yet fully formed in Kazakhstan.

Culture also plays an important role in the formation of national identity. Current trends in culture depend on the actions of the state, independent creative teams, individuals and creative intelligentsia. About, Rogers Brubaker also says that the difference between ethnocultural and civic identity is one of the most difficult problems in science. But they do not hide their view that they do not exclude each other [22].

The universal dimension that separates ethnic groups from each other is their mother tongue, which is passed down from generation to generation. National self-consciousness is formed due to the emergence of stereotypes such as "We are them" and "We are foreigners". The unity of ethnic groups is provided by the geobiological energy of the biosphere, the result of which is defined as passion.

At the beginning of the 20th century, in the works of many scientists, language was considered the main element of ethnic identity. National identity is a part of the description of human identity. A person identifies himself in a group based on certain criteria. For example, a person takes into account important factors such as tradition, language, and religious similarity in order to attribute himself to a certain nation. Among them,

the most important is the national language, through which the common worldview, lifestyle and values of the members of the community are formed.

People absorb the culture of that nation by adopting the language used by their parents. The connection between language and culture has been formed for many centuries, and the stages of their close interaction with each other have been studied and proven by many scientists.

However, experts have different opinions on the question of how important language is in the formation of national identity. For example, in Europe itself, if we compare this issue in several national states, we can see that the status of the state language in society and people's attitudes towards it are different. In this regard, English expert L. Oakes, a researcher of world language policy, compares the language policy of France and Sweden in his work "Language and National Identity". In his work, L. Oakes compares the language situation of France and Sweden on three levels. The first level is the role of language within the state. The second level is its role within the European Union. The third level is the international arena. Accordingly, France values the French language very highly and actively tries to raise its status both in the European Union and internationally. Sweden, on the other hand, wants to promote the Swedish language outside the country and assesses that the language policy within the country is very soft [23].

The conclusion from this is that while France promotes the French language to create national unity, on the contrary, Sweden does not pay much attention to it. From this, we can see that within Europe, the level of state ethnopolitics regarding national identity is different. This idea of ours is brought closer to the truth by the words of the French historian J. Michelet: "The history of France begins with the French language". According to the author, language is the main symbol of the nation [24].

Due to the threat of loss of ethnic characteristics in the current globalization, all regions of the world are resisting the establishment of cultural norms and standards that destroy local ethnocultural traditions and ethnic characteristics. In such a situation, any nation is striving to preserve its national identity, and cultural identity, and form its ethnic identity. And it is known that the people living in foreign countries, living outside their historical homeland, are trying their best not to lose themselves, that is, to preserve their ethnic identity [25; 127].

This defines the traditions, lifestyle, clothing, habits, family and marriage, kinship system, economy, settlement system and crafts of the ethnic group and nation. Since the term ethnic identity in Western studies has replaced the general question of nationality in our country, it is effective to use the term "ethnic identity" in diasporas from a methodological point of view.

Now, if we consider the concept of "ethnic group", it is a group of people who consider themselves representatives of this culture and heirs of this culture without dividing the common culture. When defining an ethnic group, it is necessary to have a common value between generations, consisting of traditions, customs and superstitions. The identity of the ethnic group is formed through these values. These cultural values should be passed on for generations.

Conclusion

In the context of integration, the issue of ethnic identity in society plays a real role in ensuring the sustainable development of the state. If the ethnic identity is not fundamentally defined, a crisis occurs within the society.

That is, in turn, it affects inter-ethnic relations, migration trends and the strengthening of the work of the main elites in national politics. As a result, the process of searching for the identity of the citizens themselves paves the way for the strengthening and widespread of other types of identity, such as tribalism. It leads to the strengthening and stagnation of various currents within the state. Therefore, the development of a stable state takes place only in a society with a clear ethnic identity. In this field, during the formation of the state structure, the processes of grouping the ethnic groups within the same environment go along with it at all stages of the development of the state.

In the research work, there are many factors that shape the ethnic identity of the ethnic group. These factors were reflected in the works of Western anthropologists and domestic scientists. Each author proved ethnic identity at his own level and research direction. For example, some authors consider identity from a psychological point of view, while other authors define it based on the language and traditions of the ethnic group. Comparing these findings, it is known that the views of each author can be defined separately as an individual and an ethnic group. In any case, although the research methodology compares micro and macro issues, modern ethnic relations determine the existence of mutual cultural boundaries and cultural differences. According to these factors, it is effective to determine the ethnic identity of the ethnos on the

basis of all the indicated factors. This determines the conditions for the identification of each ethnic group according to their living environment. It includes psychological attitudes, traditions, and habits that have become household habits. On this basis, each ethnic group tries to preserve its characteristics in a different environment. We define it through the concept of general ethnic identity.

Acknowledgements

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. Grant AP19677146. Cross-cultural and axiological analysis of ethnic identification processes of ethnic minorities in the southern region of Kazakhstan.

References

- 1 Айтымбетов Н.Ы. Қазақстандағы ұлттық бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері. Жеке монография / Н.Ы. Айтымбетов. — Алматы: Философия, саясаттану және дінтану институты, 2018. — 200 б.
- 2 Smith A. National Identity / A. Smith. — London: Penguin, 1991.
- 3 Huntington S. Who are we? Challenges to America's national identity / S. Huntington. — Moscow: Ast, 2004.
- 4 Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. — М.: Прогресс, 1996. — 344 с.
- 5 Мид Дж. Г. Избранное: сб. переводов / Дж.Г. Мид; под ред. Д.В. Ефременко; сост. и пер. В.Г. Николаев. — М.: РАН ИНИОН Центр соц. науч.-информ. исслед., 2009. — 290 с.
- 6 Marcia J.E. Identity and psychosocial development in adulthood / J.E. Marcia // Identity: An International Journal of Theory and Research. — 2002. — 2(1). — 7–28.
- 7 Нидерле Л. Обозрение современного славянства / Л. Нидерле // Энциклопедия славянской филологии. — Вып. 2. — СПб., 1909. — С. 26.
- 8 Барт Ф. Этнические группы и социальные границы: социальная организация культурных различий: сб. ст. / Ф. Барт. — М.: Новое изд-во, 2006. — 200 с.
- 9 Де-Вос Дж. Этнический плюрализм: конфликт и адаптация / Дж. Де-Вос // Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология; под общ. ред. А.А. Белика; пер. М.Г. Котовского, Т.В. Волковой. — М.: Смысл, 2001. — 555 с.
- 10 Губогло М.Н. Идентификация идентичности: Этносоциологические очерки / М.Н. Губогло. — М.: Наука, 2003. — 764 с.
- 11 Малахов В.С. Культурные различия и политические границы в эпоху глобальных миграций / В.С. Малахов. — М.: Ин-т филос. РАН, 2014. — 232 с.
- 12 Olzak S. The Dynamics of Ethnic Competition and Conflict / S. Olzak. — Stanford, 1992.
- 13 Furnham, F. (1986). Culture Shock: Psychological Reaction to Unfamiliar Environments / F. Furnham, C. Bochner. — 1986.
- 14 Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я». Я и оно: хрестоматия по истории психологии / З.Фрейд; под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. — М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1980. — С. 170–192.
- 15 Фрейд З. Тотем и табу: психология первобытной культуры и религии / З. Фрейд. — М.: Эксмо, 2018. — 224 с.
- 16 Кадыржанов Р.К. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана / Р.К. Кадыржанов; под общ. ред. З.К. Шаукеновой. — Алматы, 2014. — 168 с.
- 17 Нұрмұратов С.Е. Шетел қазақтарының санасы мен менталитетіндегі ерекшеліктер / С.Е. Нұрмұратов // Қазақ диаспорасы бүгінгі мен ертеңі. — 2005. — Б. 5-10.
- 18 Мұсатаев С.Ш. Қазақстандық жалпыұлттық идеяның азаматтық қоғам қалыптастырудағы рөлі / С.Ш. Мұсатаев // Саясат. — 2003. — №10. — Б. 24-27.
- 19 Геллнер Э. Нации и национализм / Э. Геллнер; пер. с англ. Т.В. Бредниковой, М.К. Тюнькиной; под ред. И.И. Крупника. — М.: Прогресс, 1991. — 794 с.
- 20 Шакеева Б. Ұлт тұтастығының негізі этносаралық өзара татулықтан бастау алады / Б. Шакеева, Н. Айтымбетов // Әл-Фараби. — 2020. — № 3 (71). — Б. 129-141.
- 21 Байбаков А.М. Введение в педагогику толерантности: учеб.-метод. пос. для пед. и студ. / А.М. Байбаков. — Волгоград: Изд-во ВГИПК РО, 2002. — 12 с.
- 22 Брубейкер Р. Этничность без групп / Р. Брубейкер. — М., 2012. — 408 с.
- 23 Oakes L. Language and National Identity: Comparing France and Sweden (Impact: Studies in Language and Society) / L. Oakes, — 2001. — 305 p.
- 24 Michelet J. Tableau de la France / J. Michelet. Paris, 1949. — P. 4, 94.
- 25 Джери Д. Большой социологический словарь / Д. Джери, Дж. Джери. — М.: Вече; АСТ, 1999. — 544 с.

Ж.О. Әбікенов, С.Е. Құдайбергенов

Этникалық бірегейлену үдерістерін зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі

Өзге ұлт өкілдерінің этникалық бірегейлік мәселесі, оның қалыптасуы қоғамда болып жатқан өзгерістерге, әлеуметтік және мәдени өмірге байланысты. Көп ұлттар мекендеген Қазақстанда бұл мәселені зерттеудің ғылыми маңызы зор. Себебі этникалық азшылықта қоғамдағы барлық азаматтар сияқты әлеуметтік-мәдени ортада бейімделудің қажетті кезеңдерінен өтеді. Бұл қоғамдық қатынастарға өзгерістер әкеледі. Өзгерістерді қақтығыстарға ұластырмау үшін оның факторлары, әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері зерттелуі керек. Диаспора құбылысы этностық организмнің тіршілігін қамтамасыз ететін этникалық бірегейлікке негізделген. Мақаланың теориялық негізін этникалық бірегейлікті әр түрлі аспектілерін зерттеген шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері құрайды. Сондай-ақ этникалық бірегейлікті зерттеу әртүрлі теориялық және әдіснамалық көзқарастарды қамтитын күрделі және көп салалы сала. Антропология, әлеуметтану, психология және басқа да пәндердің ғалымдары жеке адамдар мен топтардың өздерінің этникалық мұраларымен қалай сәйкестенетінін түсінугізге өз үлесін қосты. Мақала этникалық бірегейлік үдерістерін зерттеу жеке тұлғалар мен топтардың этникалық сәйкестіктерін қалай қалыптастыратынын түсінуге ұмтылатын бірқатар теориялық тұжырымдарға негізделген. Бұл теориялар этникалық бірегейліктің дамуы мен сақталуына әсер ететін факторлардың күрделі өзара әрекеттесуіне түсінік береді. Зерттеуде этникалық бірегейліктің функциялары ежелгі кезеңнен бүгінгі күнге дейін қалай өзгергенін түсінуге үшін тарихи әдіс қолданылды. Жарияланған ғылыми мақалаларды талдау үшін деректі талдау әдісі пайдаланылды. Этникалық бірегейлік жеке тәжірибелер, қоғамдық нормалар, тарихи факторлар және кеңірек мәдени динамика әсер етуі мүмкін күрделі және көп өлшемді құрылым екені анықталды.

Кілт сөздер: мәдениет, дәстүр, ұлт, қоғам, идентификация, зерттеу, әдіс, нақтылау, білім, құндылық.

Ж.О. Абикенов, С.Е. Кудайбергенов

Теоретико-методологические основы изучения процессов этнической идентификации

Проблема этнической идентичности представителей других национальностей, ее формирование зависит от изменений, происходящих в обществе, социальной и культурной жизни. Изучение этого вопроса имеет большое научное значение в полиэтничном Казахстане. Это связано с тем, что этническое меньшинство, как и все граждане общества, проходит необходимые этапы адаптации в социокультурной среде. Это приведет к изменениям в социальных отношениях. Его факторы, социокультурные особенности следует изучать, чтобы не превратить изменения в конфликты. Потому что в основе феномена диаспоры лежит этническая идентичность, обеспечивающая выживание этнического организма. Теоретической основой статьи являются работы зарубежных и отечественных ученых, изучавших различные аспекты этнической идентичности. Это связано с тем, что изучение этнической идентичности представляет собой сложную и междисциплинарную область, включающую различные теоретико-методологические подходы. Ученые из области антропологии, социологии, психологии и других дисциплин внесли свой вклад в наше понимание того, как люди и группы идентифицируют себя со своим этническим наследием. Статья основана на ряде теоретических выводов, направленных на то, чтобы понять, как изучение процессов этнической идентичности формирует этническую идентичность отдельных лиц и групп. Эти теории дают представление о сложном взаимодействии факторов, влияющих на развитие и поддержание этнической идентичности. В исследовании использовался исторический метод, чтобы понять, как менялись функции этнической идентичности с древнейших времен до наших дней. Для анализа опубликованных научных статей применялся документальный метод анализа. Было обнаружено, что этническая идентичность представляет собой сложную и многомерную конструкцию, на которую могут влиять личный опыт, социальные нормы, исторические факторы и более широкая культурная динамика.

Ключевые слова: культура, традиция, нация, общество, идентификация, исследование, метод, уточнение, знание, ценность.

References

- 1 Аутымбетов, Н.У. (2018). Qazaqstandaǵy ulttyq biregeiliktin qalyptasu erekshelikleri [Features of formation of national identity in Kazakhstan]. Personal monograph. Almaty: Pilosophiia, saiasattanu zhane dintanu instituty [in Kazakh].

- 2 Smith, A. (1991). *National Identity*. London: Penguin.
- 3 Huntington, S. (2004). *Who are we? Challenges to America's national identity*. Moscow: Ast.
- 4 Erickson, E. (1996). *Identichnost: yunost i krizis [Identity: youth and crisis]*. Moscow: Progress [in Russian].
- 5 Mead, J.G. (2009). *Izbrannoe: Sbornik perevodov [Favorites: Collection of translations]*. D.V. Efremenko (Ed.); (V.G. Nikolaev, Composer and translator). Moscow: RAN INION. *Tsentr sotsialnykh nauchno-informatsionnykh issledovaniy [in Russian]*.
- 6 Marcia, J.E. (2002). Identity and psychosocial development in adulthood. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 2(1), 7-28.
- 7 Niederle, L. (1909). *Obozrenie sovremennogo slaviansstva [Overview of modern Slavs]*. Entsiklopediia slavianskoi filologii. Vypusk 2. [Encyclopedia of Slavic Philology. Issue 2]. Saint Petersburg [in Russian].
- 8 Barth, F. (2006). *Etnicheskie gruppy i sotsialnye granitsy: sotsialnaia organizatsiia kulturnykh razlichii [Ethnic groups and social boundaries: social organization of cultural differences]*. *Sbornik statei [Collection of articles]*. Moscow: Novoe izdatelstvo [in Russian].
- 9 De-Vos, J. (2001). *Etnicheskiy pluralizm: konflikt i adaptatsiia [Ethnic pluralism: conflict and adaptation]*. A.A. Belik (Ed.); M.G. Kotovskii, T.V. Volkova (Transl.). *Lichnost, kultura, etnos: sovremennaya psikhologicheskaya antropologiya [Personality, culture, ethnos: contemporary psychological anthropology]*. Moscow: Smysl [in Russian].
- 10 Guboglo, M.N. (2003). *Identifikatsiia identichnosti: Etnosotsiologicheskie ocherki [Identification of identity: Ethnosociological essays]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 11 Malakhov, V.S. (2014). *Kulturnye razlichii i politicheskie granitsy v epokhu globalnykh migratsii [Cultural differences and political boundaries in the era of global migrations]*. Moscow: Institut filosofii RAN [in Russian].
- 12 Olzak, S. (1992). *The Dynamics of Ethnic Competition and Conflict*. Stanford.
- 13 Furnham, F., & Bochner, C. (1986). *Culture Shock: Psychological Reaction to Unfamiliar Environments*. N.Y.
- 14 Freud, Z. (1980). *Massovaya psikhologiya i analiz chelovecheskogo «Ya». Ya i ono: khrestomatiya po istorii psikhologii [Mass psychology and analysis of the human "I". I and it: an anthology on the history of psychology]*. P.Ya. Galperin, A.N. Zhdan (Ed.). Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 15 Freud, Z. (2018). *Totem i tabu: psikhologiya pervobytnoi kultury i religii [Totem and taboo: psychology of primitive culture and religion]*. Eksmo [in Russian].
- 16 Kadyrzhanov, R.K. (2014). *Etnokulturny simvolizm i natsionalnaia identichnost Kazakhstana [Ethnocultural symbolism and national identity of Kazakhstan]*. Z.K. Shaukenova (Ed.). Almaty [in Russian].
- 17 Nurmuratov, S.E. (2005). *Shetel qazaqtarynyn sanasy men mentalitetindegi erekshelikter. Qazaq diasporasy bugini men erteni [Peculiarities in the mind and mentality of foreign Kazakhs. Kazakh diaspora today and tomorrow]*. Astana: Elorda [in Kazakh].
- 18 Musatayev, S.Sh. (2003). *Qazaqstandyq zhalpy ulttyq ideianyn azamattuq qogam qaluptastyrudagy roli [The role of the Kazakh national idea in the formation of civil society]*. *Saiasat — Politics*, 24-27 [in Kazakh].
- 19 Gellner, E. (1991). *Natsii i natsionalizm [Nations and nationalism]*. I.I. Krupnik (Ed.); T.V. Brednikova, M.K. Tyunkina (Transl.). Moscow: Progress [in Russian].
- 20 Shakeeva, B., & Aytymbetov, N. (2020). *Ult tutastygynyn negizi etnosaralyq ozara tatulyqtan bastau alady [The basis of national integrity is inter-ethnic harmony]*. *Al-Farabi*, 3(71), 129-141 [in Kazakh].
- 21 Baibakov, A.M. (2002). *Vvedenie v pedagogiku tolerantnosti [Introduction to pedagogy of tolerance]*. Volgograd: Izdatelstvo Volgogradskogo gosudarstvennogo instituta povysheniia kvalifikatsii rabotnikov obrazovaniia [in Russian].
- 22 Brubaker, R. (2012). *Etnichnost bez grupp [Ethnicity without group]*. Moscow [in Russian].
- 23 Oakes, L. (2001). *Language and National Identity: Comparing France and Sweden (Impact: Studies in Language and Society)*.
- 24 Michelet, J. (1949). *Tableau de la France*. Paris, 4, 94.
- 25 Jerry, D. & Jerry, Dzh. (1999). *Bolshoi sotsiologicheskii slovar [Big sociological dictionary]*. Moscow: Veche; AST [in Russian].

Б.Қ. Ақын*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(aqbaqd@gmail.com)*

Амакудари философиялық-мәдени концепті және мемлекеттік қызмет

Мақалада амакудари философиялық-мәдени концептісінің практикасы қарастырылған. Амакудари дегеніміз — мемлекеттік органдар зейнеткерлікке шыққан элиталық бюрократтарды жұмыспен қамтамасыз ету үшін өздері реттейтін жеке фирмалармен байланысатын жағдайларды білдіреді. Жеке компаниялар мен ұйымдар жалдаған кезде бюрократтар өздерінің бұрынғы жұмыс берушілерімен тиімді мемлекеттік келісімшарттар алу, реттеуші тексерулерден аулақ болу немесе жеңілдіктер алу үшін келісімге келуі мүмкін. Сонымен бірге реттеуші мен реттелетін субъекті арасындағы жасырын сөз байласу рәсімі туралы да айтылған. Амакудари немесе мемлекеттік қызметкерлерді қайта жұмысқа алу жапондық бюрократия мен саясатта елеулі алаңдаушылық тудырды. Автор Жапониядағы амакударидің қалай пайда болғанын зерттейді және онымен байланысты жамандық пен ізгі қасиеттерді анықтайды. Соңында ол жүйені реформалау бойынша бірнеше ұсыныстар жасаған. Бұл кез келген кешенді реформалар жоспары мемлекеттік қызметте, мемлекеттік кәсіпорындарда, тәуелсіз әкімшілік институттарда және саяси перспективада құқықтық өзгерістерге әкеліп соғуы керек екенін көрсетеді. Лауазымды тұлғалардың кәсіби этикасын белсендіру мен басқару, мемлекеттік кәсіпорындарда бақылау тетіктерін орнату, парламентте пікірталас пен сұрақ қоюды күшейту күшті құрал ретінде қарастырылады. Зейнеткерлікке шыққан шенеуніктерді қайта жұмысқа алу үшін көзделіп отырған кадрлық база дұрыс ұйымдастырылған және тиімді жұмыс істей алатындай болуы керек. Бұл зерттеу сонымен қатар бюрократтардың, саясаткерлердің және жеке сектордағы жұмыс берушілерді амакударидің кемшіліктерінің тұрақты шешімін табу үшін менталды сілкініске шақырады.

Кілт сөздер: амакудари, сыбайлас жемқорлық, механизм, бюрократтар, жапон, мемлекеттік қызмет, элита, мемлекеттік кәсіпорын, жеке кәсіпорын, парламент.

Кіріспе

Жапон тілінде амакудари сөзбе-сөз аударғанда «*көктен жерге түскен*» дегенді білдіреді. Негізінен саясаттанушылар мен әлеуметтанушылар жұмыс істейтін жапондық экономикалық зерттеулер саласында амакудари элиталық мемлекеттік бюрократтардың мемлекеттік қызметі аяқталғаннан кейін жеке немесе квазимемлекеттік сектордағы жоғары деңгейдегі лауазымдарға қайта жұмысқа орналасуын сипаттайды. Амакудари жапондықтарға жақсы таныс болғанымен, амакудари процесінің ішкі механизмі жақсы түсіндірілмеген.

Мақалада амакудари процесін министрлік өткізген оңтайлы аукционның тепе-теңдік нәтижесі ретінде қарастыруға болатын процесс ұсынылған. Амакудари процесі министрлік үшін оңтайлы аукционның нәтижесі ретінде қарастырылған. Ол мемлекеттік мекеменің күтілетін кірісін барынша арттыратын тікелей ашу механизмін көрсетеді. Оңтайлы министрлік аукционы тиімсіздікке әкелетінін көруге болады, өйткені ең табысты фирма ешқашан келісімшартты жеңе алмайды.

Зерттеу әдістері

Жұмыста амакудари философиялық концептісін түсіндіруде салыстырмалы-сипаттамалық талдау, жалпыдан нақтыға байланысты әдіс-тәсілдері қолданылды. Тақырыпты тарқату аясында танымал шетелдік ғалымдардың еңбектері қарастырылды.

Нәтижелері мен пікірталас

Жапонияда әрбір министрліктің белгілі бір салалар бойынша юрисдикциясы бар. Екі министрлік, экономика, сауда және индустрия министрлігі (ЭСИМ) және қаржы министрлігі (ҚМ), кең юрисдикцияға ие және әкімшілік басқару сияқты ресми және бейресми бақылау арқылы жеке секторға әсер ете алады. Мысалы, экономика, сауда және индустрия министрлігі жиі жеке

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: aqbaqd@gmail.com

фирмалардан әртүрлі картельдік сөз байласуға қосылуды немесе өздерінің экономикалық жоспарының мақсаттарына жету үшін шамадан тыс бәсекені азайту құралы ретінде инвестицияны, өндірісті және бағаны үйлестіру үшін картель құруды талап етеді.

Жапон министрліктерін басқаратын мемлекеттік қызметкерлердің көпшілігі Жапонияның ең жоғары рейтингісі бар университеті Токио университетінің ең үздік студенттерінің қатарынан алынады. Жапондық бюрократияда көтерілу — бәсеке жүйесі. Бюрократтардың жасы 52-ге немесе 53-ке жеткенде, олар үшін жоғарылау мүмкіндіктері аз, ал көптеген бюрократтар іс жүзінде отставкаға кетуге мәжбүр. Жапон дәстүрі бойынша, жаңадан тағайындалған бюрократтың беделін күшейту үшін олардың бір тобы вице-министр деңгейіне көтерілген кезде белгілі бір жұмысқа қабылдау кезінде барлық бюрократтар қызметінен кетуге міндетті. Осыған байланысты министрліктер мен ведомстволар зейнеткерлікке шыққан шенеуніктерге еңбек өтілі үшін бейресми түрде сыйақы беру ретінде жаңа жұмыс орындарын ашуда.

Амакудариге қатысуы мүмкін бюрократтар — министрліктердің бұрынғы бөлім басшылары. Бұл шенеуніктердің екінші мансабында тұрғын үй, өзен және жол құрылысымен айналысатын мемлекеттік корпорацияларда жоғары лауазымдар қызмет етеді. Аз танымал бюрократтар, мысалы, префектура құрылыс бюросының бұрынғы басшылары немесе министрлік кеңесшілері әдетте жеке құрылыс фирмаларында жұмыс табады. Зейнеткер шенеуніктер әдетте өз министрліктерімен бұрын қарым-қатынаста болған компанияларда жаңа жұмысқа кіреді.

Мысалы, 2004-2006 жылдар аралығында министрліктер мен ведомстволар көмектесіп, зейнеткерлікке шыққан 1968 шенеуніктің 70 пайызға жуығы өз ұйымдарымен тығыз байланысы бар компанияларда жұмыс тапты. 1346 амакудари бюрократының 500-ден астамы құрылыс саласын қадағалайтын Жер шаруашылығы министрлігінен болды.

Бұл жұмыс орындарын ауыстыру немесе мемлекеттік қызметкерлерді қайта жұмысқа алу тәжірибесі Мэйдзи дәуірінен бастау алып, 1960-1970 жылдары өркендеп, ресімделді.

Жапония экономикасы бұрын-соңды болмаған қарқынды өсуді бастан кешіріп, мемлекеттік басқару мен жеке сектор арасында керемет қарым-қатынас болған кезде, жеке сектор үкіметтің қамқорлығымен дамыды және оның орнына өте жоғары лауазымдары мен сыйақылары бар отставкадағы бюрократтарға қамқорлық жасады. Бұл мемлекеттік және жеке секторлардың бір-бірін толықтыратын жігерленуінен туындады, ол кейде екінші мансап үшін салыстырмалы түрде қарапайым зейнетақы төлемдерімен міндетті зейнеткерлік жасқа жеткенге дейін зейнетке шығуға мәжбүр болатын шенеуніктердің тілегінен пайда болды және жеке корпорациялардың үкіметтік байланыстар мен ақпаратқа қол жеткізуге деген ұмтылысы болды. Кейбір ғалымдардың пікірінше, амакудариді ұзақ мерзімді экономикалық жоспарлау үшін бюрократиялық ресурстарды жұмылдырған Дүниежүзілік соғыстан кейінгі экономикалық даму кезеңінде адам ресурстарын басқарудың институтандырылған түрі ретінде қарастырады. Бұл тәжірибе жеке сектордағы бюрократтардың тәжірибесіне деген жоғары сұраныспен және 1990-шы жылдардан кейінгі кезеңде бюрократтардың өздерінің әріптестері немесе шенеуніктері сияқты үлкен ақшалай сыйақы алуға деген жоғары үмітімен одан әрі жалғасты.

Жапон газеттеріндегі (Nihon Keizai, Asahi, Yomiuri сияқты) және таблоидтердегі (Toyo Keizai, Nikkei Business; Wedge сияқты) жиі шыққан репортаждар мен мақалалар амакудари туралы жаңалықтар мен жанжалдар туралы хабарлау, оны сынау және оны реформалау және оның кемшіліктерін жою бойынша ұсыныстар берді.

Оппозициялық саяси партиялар, тіпті билік партиясының депутаттары оның қадір-қасиетіне күдіктерін білдіріп, оған қарсы қозғалыстарға қосылып, оның қарқындылығын шектеді. Амакудари бюрократтары салық төлеушілердің ақшасын ысырап ететін мемлекеттік сектордағы кәсіпорындар мен үкіметтік емес агенттіктердің жобалары мен жұмыс келісімшарттарында тендерлерді бұрмалау және бағаны бекіту үшін әрекеттер жасайды. Бұрынғы бюрократтардың араласуымен мемлекеттік сатып алулар жеке сектордың қолайлы кәсіпорындары, жеткізушілер мен мердігерлер арасында еркін бекітілген және көтерілген бағалар бойынша жүзеге асырылады. Көптеген квазимемлекеттік агенттіктер қажет емес және олар зейнеткерлікке шыққан бюрократтарға қызмет көрсету үшін ғана құрылған деп айтылады [1]. Министрліктер мен жұмыс берушілер арасындағы тығыз байланыстың арқасында еңбекақы, сыйлықақы және жұмыс орны бойынша үстемақы түріндегі жоғары қаржылық сыйақылардан басқа, олар жүргізушісі бар лимузин, қонақ үйлер, сусындар мен кешкі ас, тегін гольф ойнау және саяхат сияқты жеңілдіктер алады. Үлкен суммалар көтерілген бағалар мен шот-фактуралар (мизумаси), ойын-сауық (осеттай) және іскер серіктестерден ақшалай пара алу арқылы

ұрланады. Сонымен қатар амакудари қысқа уақыт ішінде екі немесе үш есе жұмыс істеу үшін үлкен қосымша жеңілдіктер мен зейнеткерлік жеңілдіктер әкеледі. Мұндай ақпарат ұлттық күбір-күбірге, парламенттік пікірталастар мен сұрауларға және тергеулерге себеп болады.

Соңғы мысалдардың бірі — Ямада корпорациясы мен Қорғаныс министрлігі. Ямада корпорациясы тіркелген қорғаныстық сатып алу жөніндегі мердігер фирма болды және ол арқылы сатып алынған әрбір миллиард иенге бір отставкадағы министрлік шенеунігін немесе әскери офицерді жалдау туралы жазбаша келісімге ие болды [2, б].

Осы келісім аясында олар армия, әуе күштері және теңіз, өзін-өзі қорғау күштерінен бұрынғы 10 қорғаныс офицерін кеңесші және 120-ға жуық түрлі дәрежедегі қызметкерлер, оның ішінде генерал-майорлар мен штаб бастықтары сияқты жоғары лауазымды офицерлерді жұмысқа алды. Тарихи тұрғыдан алғанда, министрліктің көптеген сауда компаниялары логистикалық жеткізушілер мен технология сатып алушылары ретінде зейнеткерлікке шыққан мемлекеттік және қорғаныс қызметкерлерін жалдаған.

Аталған Yamada корпорациясы Америка Құрама Штаттарында пайданы бағыттау үшін компаниялар құрды, олар іс жүзінде ешқандай іскерлік қызметпен айналыспайды және басшыларға жалған жалақы чектерін берді. Ол тіпті Қорғаныс департаментінің жоғары лауазымды шенеуніктерінің түскі және кешкі астарына арналған шығындарды жазу үшін бөлек кітаптарды сақтады.

Кейбір зерттеушілер банкте, сақтандыру компаниясында, қаржы институтында және басқа да табысты кәсіпорындарда басқарма төрағасы, президент дәрежесіндегі вице-министрлерді жұмысқа қайта алу және жұмысқа орналастыру мүмкіндіктерінің тізімін ұсынды және қысқа мерзімде жұмыстың қалай өзгеретінін және министрдің бөлім басшысын бекітіп, жұмысқа алатынын көрсетті. Шындығында, олар бір ұйымда бірнеше күн жұмыс істейді және қоныс аударатын құстар сияқты үлкен зейнетақы төлемдері бар белгілі бір кәсіпорындарда жұмыс орындарын жиі ауыстырады. Олардың 75 пайыздық жұмысқа орналасу кезінде 3-4 жүз миллион иен алуы ғажап емес.

Бұрынғы әл-ауқат және еңбек министрліктерінің бюрократтары өздерінің әкімшілік құзырындағы кәсіпорындарға жиі барып тұратын. Бұл министрліктерде қабылданған көптеген заңдар мен ережелер атышулы олықлықтарға толы болды және күлкілі түрде ешқандай реформа жүргізе алмады.

Амакудари сонымен қатар Жапониядағы бюрократтардың, саясаткерлердің және жеке сектор бизнесмендерінің «темір үшбұрышы» деп аталатын сөз байласудың және одан кейінгі сыбайлас жемқорлықтың негізгі себептерінің бірі ретінде аталды. Корпоративтік әлемде болғаннан кейін бюрократтар өздерінің ескі министрліктерімен үйлестіреді және жұмыс беруші компанияларының атынан лобби жасайды. Министрліктердегі кіші әріптестері де өздерінің амакудариін асыға күтетіндіктен, олар сұраулардан бас тартпайды, бірақ бұрынғы әріптестері мен достарын құнды ақпаратты, үкіметтің рұқсаттарын және қолайлы заңдарды жариялау туралы өтініштерімен міндеттейді. Кейбір еңбектерде айтылғандай, егер олардың компанияларында бірдеңе дұрыс болмаса, амакудари шенеуніктері арнайы жеңілдіктер мен министрліктерден қорғау үшін лобби жасайды және саяси әлемнен қолдау ұйымдастырады.

Амакудари мен мемлекеттік және жеке кәсіпорындардағы жергілікті билік органдарының автономиясына қауіп төндіреді және бұзады. Амакудари бюрократтары өздеріне тиесілі мемлекеттік министрліктер мен ведомстволарға барынша адалдық танытады. Бұл әр түрлі министрліктерге қарасты мемлекеттік кәсіпорындардың, сондай-ақ басқа мемлекеттік органдардың және өзара тығыз байланысты органдардың қызметін үйлестірудің болмауына немесе дұрыс үйлестірілмеуіне әкелетін ведомствоаралық секциализм мен топтардың пайда болуына әкеледі [3].

Жаңадан қабылданған бюрократтар зокугинге (парламенттегі саяси топ мүшелері), министрлер кабинетінің министрлеріне, тіпті тәуелсіз және әлсіз депутаттарға саяси қайырымдылық пен басқа да қорларды ұйымдастырады. Іс жүзінде мұндай әрекеттер депутаттардың, министрлердің, бюрократтардың және жеке бизнес басшыларының этикасын өрескел бұзады.

Парламенттің төменгі палатасының зерттеу кеңсесінің 2007 жылғы наурыздағы есебінде 2005 жылы жер, инфрақұрылым және көлік министрлігінің әкімшілік құзырындағы 29 мемлекеттік қызмет көрсететін компания бұрынғы ұлттық мемлекеттік қызметшілерді толық немесе толық емес жұмыс күнімен жұмыс істегенін көрсетеді және өз кезегінде табысының 33-100 пайызын құрайтын ұлттық субсидиялар алды.

Дегенмен, амакудари Жапониядағы үкімет пен іскерлік қарым-қатынаста абсолютті зұлымдық деп айтуға болмайды. Амакудари бюрократтары мемлекеттік кәсіпорындарды басқаруға мүмкіндік береді және оларды орталық үкіметтің жоспарына сәйкес өз мақсаттарына жетуге жетелейді. Бұл жағдайдың негізгі себептері бюрократтардың жоғары академиялық біліктілігі мен дайындығы, олардың сарапшылық білімі, бірегей әлеуметтік және тұлғааралық қарым-қатынастары және елді экономикалық өркендеу жолындағы сөзсіз адалдығы болып саналады. Жапониядағы мемлекеттік қызметшілер жоғарыда және бұдан былай айтылғандай, елдің жетекші университеттерінің, атап айтқанда Токио, Кейо, Киото және т.б. үздік түлектерінің арасынан қабылданады. Олардың көпшілігі Токио университетінің заң және экономика факультетінің түлектері. Жапонияның ұлттық университеттеріне қабылдау жоғары бәсекеге қабілетті және барлық үміткерлер бірдей критерийлер бойынша бағаланады. Ең жарқын студенттер Токио университетінде, әсіресе мемлекеттік, саясаттану және құқық салаларында кең көлемде дайындықты қамтамасыз ететін заң факультетінде өз орындарын табады [4]. Заңгер мамандығының үздік түлектері министрліктің жазбаша емтиханын тапсырып, сұхбатта байсалдылық, ашық пікір және табандылық танытқан жағдайда ең беделді министрліктер мен ведомстволарға қабылданады.

Іріктеуден кейін бюрократ болуға ұмтылғандар кәсіби дайындықтан өтеді. Олар министрлікте түрлі тағылымдамадан өтеді, шетелге оқуға жіберіледі, аймақтық қызметтерге тағайындалады. Олардың көтермелеу жүйесі эскалатор типті болғанымен, ол өте күрделі, өйткені көлденең және тік позициялардағы жиі мүмкіндіктер көтерілудің шынайы бейнесін жояды. Жоғары лауазымдардың саны тым аз, олардың бір әріптесі вице-министр болғаннан кейін бірден отставкаға кететін әдеті бар. Бұл кеткен бюрократтар мемлекеттік және жеке кәсіпорындарда жұмыс істейді және өте жоғары жалақы алады. 1960 және 1970 жылдары зейнеткерлікке шыққан бюрократтар стратегиялық адам ресурстарының өте маңызды көзі болды. Бұл қайта жұмысқа орналастыру әсіресе ірі жеке сектор кәсіпорындарында маңызды және әр түрлі ортасы мен тәжірибесі бар басқару командаларын құру құралы ретінде қарастырылды.

Жапониядағы бюрократтар барлық экономикалық жоспарларды, саясатты және заңнамаларды әзірлеуге жауапты. Жапонияның экономикалық қарқынды дамуы ішінара бюрократтардың басшылығы мен бақылауына байланысты болды. Олардың бейтараптығын жерлестері жақсы білетін. Фогель атап өткендей, бюрократтар елдің бүкіл дамуы үшін жауапкершілікті өз мойнына алды, бірақ шамадан тыс экспансияны болдырмауға тырысты, олар басшылықты қамтамасыз ете алатын салаларды барынша ұлғайтады, сонымен бірге олар басқара алатын әрекеттерді тікелей азайтады. Олар елдің маңызды мәселелерімен айналысып жатқанын толық түсінді. Және олар ұлттық мүддеге қатысты күрделі мәселелерді сәтті шешкендерін мақтан тұтады. Бюрократтар бұрынғысынша мемлекеттік кәсіпорындарды алға жылжытады және олардың жұмысының жоспарлары мен саясатын әзірлейді. Мансап менеджерлері бар болғанымен, амакудари бюрократтары басқару мен бақылауда ең маңызды рөл атқарады. Сондықтан, бұл кәсіпорындарға жаңадан қабылданған бюрократтардың олардың банкротқа ұшырауына және жойылуына әкелетін қорқынышты әдеттен тыс нәрсені жасауы екіталай.

Мейдзи кезеңіндегі экономикалық дамуды мемлекеттік басқару мен қадағалаудың кең тарағаны сонша, Локвуд «демеуші капитализм» деп сипаттады [5]. Ал кейбір ғалымдар болса, мұны бюрократтар бизнес секторының әл-ауқатын жақсарту үшін тынымсыз жұмыс істейтін, ал үкімет пен бизнес ортақ мақсаттар мен міндеттерге жету үшін бірге жұмыс істейтін «жоспарлы экономика» деп атады [6]. Бизнес басшылары көптеген мемлекеттік комитеттерде, басқармаларда және агенттіктерде мүшелер және кеңесшілер ретінде қызмет етті. Үкімет өзінің қалыпты даму бағыты мен қадағалауымен қатар, тарихи түрде заманауи технологияларды иемденуге кепілдік берді және технологиялық тұрақты өнеркәсіптік базаны дамытуға бағыт берді және өз салаларын зиянды бәсекелестіктен қорғау үшін халықаралық лобби жасады. Соғыстан кейінгі халықаралық сауда және өнеркәсіп департаменті өнеркәсіптік сектормен тығыз байланыста болды, ірі жобаларды жүзеге асыру үшін өнеркәсіптік консорциумдарға жәрдемдесу, сақтандыру компаниялары тарапынан тәуекелді қолдауды үйлестіру және ынтымақтастықты дұрыс ұйымдастыру үшін өнеркәсіп секторында ресми және бейресми диалог жүргізу және бәсекелестікті сақтай отырып, оның мүшелері арасында консенсус пен келісімді орнату қажет еді. Көптеген батыс ғалымдары бұл жайлы үкімет пен іскерлік қарым-қатынасты «Япан Inc» деп атайды. Бүгінде бұл қарым-қатынас әлсірегенімен, шағын және ірі бизнес үшін өте маңызды.

Амакудари бюрократтарын жұмыс берушіге адал ететін тағы бір фактор — олар өздерінің штаб-пәтерімен барлық жұмыспен қамту байланыстарын үзеді. Олар мемлекеттік органдардағы және басқа жұмыс берушілердегі көрсеткіштеріне қарай бағаланады. Оның үстіне, коммуналдық қызметтер мен жол, тұрғын үй, сумен жабдықтау, айлақ және кәріз қызметтерін коммерцияландыруға байланысты мемлекеттік кәсіпорындар өз шығындарын төлеуге мәжбүр болып, олардың көпшілігіне коммерциялық мақсаттар мен міндеттер қойылды. Бұл басшылық қызметке жаңадан қабылданған шенеунікті өз жұмыс беруші кәсіпорнының табыстылығына көбірек мүдделі етеді.

Амакудари сонымен қатар ақпаратты тарату және бюрократтар, саясаткерлер және жеке бизнес арасында келісім мен үйлестіруді орнату құралы ретінде қарастырылады, сайып келгенде, кішігірім және әлсіз бизнес фирмаларының үкімет көздеріне мүмкіндігі мен қолжетімділігін арттырады. Фогель бұл жағдайдың Батыстағы әріптестеріне қарағанда іскерлік әлем мүдделеріне қолайлырақ екенін атап өтті.

Амакударидің Жапонияда өзіндік орны бар. Мемлекеттік қызметшілердің үш түрі бар: I типті және II типті (университет түлектері) және III типті (орта мектеп түлектері), бірақ I типті емтиханды тапсырып, министрлік емтиханын тапсырғандар жылдам жұмыс істейтін бюрократтар болып саналады. I және II типтегі қызмет бабымен көтерілу жүйесі өте қатал, ал II типте мансаптық көтерілу министрдің хатшылығынан басталады (мысалы, бухгалтерия), шамамен 10 жыл қызмет еткеннен кейін бөлім меңгерушісі ретінде жоғарылату беріледі және бұл тағы 10 жылдай жалғасады. 24 жыл жұмыс істегеннен кейін немесе 48 жаста адам маман (орта басшы) болады; 52 жасында бөлім меңгерушісінің көмекшісі болады (оны директордың орынбасары деп те атайды); 55 жаста директордың орынбасары немесе қосымша директор немесе бөлім меңгерушісі болады; ал 57 немесе 33-ші жұмыс жылы бөлім бастығы немесе бөлімшенің директоры болады. Қызметінің алғашқы жиырма жылында олар негізінен министрлікте жұмыс істейді, содан кейін аймақтық бөлімшелерде жұмыс істейді немесе еншілес компанияларға ауысады. I типті жағдайда, бас министрліктегі алғашқы 3-5 жыл қызмет еткеннен кейін жас мемлекеттік қызметшілер басқа министрліктерге немесе мемлекеттік қызметтің өңірлік кәсіпорындарына ауыстырылады. Шамамен 33 жасында министрліктерге бір рет оралса, 37 жасында қайтадан мемлекеттік кәсіпорындарға екі жылға ауыстырылады. Шамамен 39 жастан немесе 17 жыл жұмыс істегеннен бастап олар тек негізгі министрліктерде жұмыс істейді және зейнеткерлікке шыққанға дейін сонда қалады. Осы сәттен бастап басқа министрліктер мен еншілес мекемелерге ауысу сирек болады.

Екі санат арасында жоғарылауда айтарлықтай айырмашылық бар, бірақ I типтегі бәсекелестік өте қатал, өйткені вице-министр лауазымдарының саны өте аз. Қалыптасқан әдет бойынша, егер әріптес 56 жаста вице-министр болса, онда басқа әріптестер отставкаға кетуі немесе жаппай отставкаға кетуі керек. Әр министрліктегі кадр бөлімі осындай зейнеткерлікке шыққан шенеуніктерді қызметке орналастырып, қайта жұмысқа орналастырады, бір сөзбен айтқанда, амакудари. Бұл стереотиптен басқа, бюрократтар кез келген уақытта жұмысын тастап, жеке немесе басқа секторларда қызмет атқара алады. Ұлттық заңдар мен мемлекеттік қызмет туралы ережелер ешкімге бұлай жасауға тыйым салмайды.

Мемлекеттік қызметті реформалау бойынша жалпы ұсыныстар және Амакудари

Жапониядағы бюрократия екі-үш ұлттық университеттің отарлау территориясы сияқты. Дарынды студенттердің шоғырлануын тарату үшін жоғары білім беру жүйесін реформалау қажет. АҚШ-тағы және көптеген басқа елдердегі тамаша университеттер жоғары оқу ақысын алады. Жапония жоғары білім мемлекеттік субсидияларды талап ететін кезенді әлі еңсере алған жоқ. Сапалы білімнің экономикалық құнын оны алатын және оны өмір бойы жеке капитал ретінде пайдаланатындар көтеруі керек. Ұлттық университеттер енді тәуелсіз әкімшілік құрылымдар болып есептеледі, ал олардың профессорлық-оқытушылық құрамы мен қызметкерлері енді мемлекеттік қызметкерлер болып саналмайды. Мемлекет осы университеттерде оқу ақысын ұлғайтқан жағдайда және дәрежелер мен дипломдардың сапасы мен нарыққа жарамдылығын ескере отырып, сараланған шығындар принципін қабылдаған жағдайда, өте үздік мектептер студенттерден жоғары оқу ақысын алады. Нәтижесінде, Токио мен Киото университеттеріне шоғырланудың орнына, қабілетті студенттер аймақтық және жеке университеттерге үлестіріледі. Демек, уақыт өте келе бюрократтарды жұмысқа қабылдау, жоғарылату және амакудариге университеттің ықпалы әлсірейді.

Мемлекеттік қызметтегі еңбекақы төлеу және жоғарылату жүйелерін табысты жеке сектордағы кәсіпорындарға ұқсайтындай етіп реформалау қажет. Жеке сектордағы жұмыс орындары жоғарылату және сыйақы алу тұрғысынан бәсекеге қабілетті және тартымды болса, кейбір мемлекеттік

қызметкерлер автоматты түрде сол жерде қызметке орналасады. Дәстүрлі жапондық өмір бойы жұмыспен қамту жүйесі бойынша мансап пирамидалары жеке секторда да, мемлекеттік секторда да, әсіресе жеке секторда реттеледі. Директор және бас менеджер лауазымдарына өте аз адамдар жетсе де, басқалары жоғарылатуға және жалақы шкалаларына риза болып қалады және иерархия бойынша көтерілуге ниетті болмайды. Кейде әріптестер арасында жастары шамаластар вице-министр болып тағайындалса, әріптестерінің жаппай зейнеткерлікке шығуы немесе отставкаға кетуін кейде әлеуметтік таңба деп санайды. Бұл көзқарасты үкіметтік деңгейде де, бюрократиялық деңгейде де ойластыру және түсіну керек. Тиімділігі төмен деңгейде жұмыс істейтін жеке сектордағы әріптес төменгі лауазымға қанағаттанатындықтан, қабілетті әріптестер жоғары лауазымдарда жұмыс істейді, мемлекеттік қызметте де осындай мәдениетті дамытып, көтермелеу керек. Оның үстіне шынайы академиялық біліктілігі, қабілеті мен тәжірибесі бар адамға берілетін зейнетақы төлемі стандартты мөлшерлемеден болуы керек. Бірнеше ұйымнан немесе жұмыстан қомақты қаражат алу тоқтатылып, заңды шара қолдануына жол бермеу керек. Дегенмен, бұл кез келген саладан немесе тәртіптен шыққан зейнеткерлерді қайта жұмысқа орналастыруға кедергі болмауы керек.

Қорытынды

Амакударидің тұрақтылығы туралы дәлеліміз оның тарату желілерін қарауға негізделген. Бұл жан-жаққа таратудың дәлелдерін түсіндіру әлеуметтік билікті анықтаумен және оны жүзеге асырумен тығыз байланысты. Көптеген ғалымдар әлеуметтік билікті «кім қатысады, кім жеңеді немесе жеңіледі және шешім қабылдауда кім үстемдік етеді» терминдерімен анықтайды.

Казуаки Танака Такушоку университетінің құрметті профессоры және 1959 жылдан 1994 жылға дейін орталық және жергілікті үкіметтегі бюрократ және 1995 жылы Әкімшілік реформа комитетінің Бас хатшысы, «Тойо Кейзай» апталығына берген сұхбатында (2007 жылғы 14 шілде) ол бұл мәселе соңғы 40 жыл бойы талқыланғанымен, ұлттық мемлекеттік қызметті реформалауда айтарлықтай ілгерілеушілік болмағанына алаңдаушылық білдірді. Ол кадрлық жүйеге жұмысқа қабылдаудан бастап зейнеткерлікке шығуға дейінгі барлық кезеңдерді қамтитын жалпы реформаны қажет етеді, дегенмен бір уақытта абсолютті жетілдіруге шамадан тыс көңіл бөлу реформаның жылдамдығын бәсеңдететінін айтты. Амакудари реттеуде жаңа серпіліске қол жеткізгеннен кейін «Мемлекеттік қызметшілер туралы» Заңға түзетулер енгізу қажет және бұл келесі кезеңдерде мемлекеттік кәсіпорындардағы және басқа да мемлекеттік органдардағы реформалармен байланысты болуы керек. Жоғарыда аталған мемлекеттік және жеке адам ресурстарын ортақ пайдалану орталығының немесе адам ресурстары банкінің анатомиясы мен жұмыс әдістерін осы саладағы білімді адамдар талқылауы керек болса да, ұсынылып отырған орталықтың тиімді жұмыс істеуі оның күтілетін реформаға қол жеткізудегі табысының кілті болмақ.

Бюрократтар мен заң шығарушылардың арасындағы байланыстардың жұмыс тәртібі мен құқықтық негіздері нақты айқындалып, бюрократтар мен заң шығарушылар арасындағы заңсыз сөз байласуға қарсы шектеулер мен жазалау шаралары енгізілуі тиіс. Әкімшілік аппараттың лауазымды тұлғалары мен заң шығарушылардың өзара іс-қимылы мемлекеттік істерді кедергісіз жүргізу үшін сөзсіз болғандықтан, қажет болған жағдайда мемлекеттік қызметкерлердің заң шығарушылармен кездесуіне мүмкіндік беретін құрылым қажет. Сондықтан мемлекеттік қызметкерлер мен заң шығарушылардың өзара іс-қимылын реттейтін заңдар мен нормативтік актілер шұғыл қажет. Амакудари ұлттық стигмаға айналғандықтан, оны дереу және тұрақты шешу және/немесе реформалау үшін жоғарыда аталған ұсыныстарға қосымша, бюрократтар, саясаткерлер және жұмыс берушілер арасында оның жаман және жақсы жақтарына қатысты ой сілкінісі қажет.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан қаржыландырылды (№ АР14972382 «Жас ғалым» жобасы гранттық қаржыландыру).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Nakata, Hiroko. (2007). "Amakudari" too entrenched to curb? The Japan Times (online). Retrieved from <http://search.japantimes.co.jp/cgi-bin/nn20070529i1.html> (access December 21, 2007).
- 2 Asahi Shimbun. The (23 June 2004): dokuritsu gyosei hojin, yakuin 7-wari amakudari, kaizen to hiritsu kawarazu [70 Percent of Directors in the Independent Administrative Agencies are Amakudari — No Change of Reform and Ratio].

- 3 Tsuji Kiyooki. (1969). "Decision-Making in the Japanese Government: A Study of ... Studies in Japanese Bureaucracy". Tokyo: Tokyo Daigaku. Shuppankai.
- 4 Vogel, Ezra F. (1979). Japan as Number One: Lessons for America. Cambridge: Harvard University Press.
- 5 Lockwood, William. (1954). The Economic Development of Japan: Growth and Structural Change, 1968-1938, Princeton (NJ): Princeton University Press.
- 6 Long, Willam A., & Seo, K.K. (1977): Management in Japan and India: With Reference to the United States, New York: Praeger.

Б.К. АҚЫН

Философско-культурный концепт «амакудари» и государственная служба

В статье представлена практика философско-культурного концепта «амакудари». Амакудари рассматривает случаи, когда правительственные учреждения сотрудничают с частными компаниями, которые они регулируют, чтобы предоставить рабочие места вышедшим на пенсию элитным бюрократам. При приеме на работу в частные компании и организации бюрократы могут вступать в сговор со своими бывшими работодателями, чтобы получить выгодные государственные контракты, избежать контроля со стороны регулирующих органов или получить льготы. Автор статьи предлагает формализовать сговор между регулятором и регулируемой организацией. Амакудари, или повторное трудоустройство государственных служащих, вызвало серьезную обеспокоенность японской бюрократии и политики. В настоящей статье автором изучен вопрос, как амакудари зародился в Японии, и определены связанные с ним пороки и добродетели. Кроме того, он дает несколько рекомендаций по реформированию системы. Это показывает, что любой комплексный план реформы должен привести к правовым изменениям в государственной службе, государственных предприятиях, независимых административных институтах и политической перспективе. Активизация и управление профессиональной этикой чиновников, создание механизмов контроля на государственных предприятиях, а также усиление дебатов и опросов в парламенте считаются мощными инструментами. Кадровая база, предназначенная для повторного трудоустройства вышедших на работу чиновников, должна быть правильно организована и способна эффективно работать. Данное исследование также призывает провести изменение менталитета с участием бюрократов, политиков и работодателей частного сектора, чтобы найти окончательное решение недостатков амакудари.

Ключевые слова: амакудари, коррупция, механизм, бюрократы, японский, государственная служба, элита, государственное предприятие, частное предприятие, парламент.

В.К. Акын

Philosophical and cultural concept of Amakudari and public service

This article examines the practice of the philosophical and cultural concept of amakudari. Amakudari examines cases in which government agencies partner with the private companies they regulate to provide jobs for retired elite bureaucrats. When hired by private companies and organizations, bureaucrats may collude with their former employers to obtain lucrative government contracts, avoid regulatory scrutiny, or obtain benefits. This article proposes to formalize the collusion between the regulator and the regulated organization. Amakudari, or re-employment of government employees, has become a major concern in Japanese bureaucracy and politics. This article examines how amakudari originated in Japan and identifies the vices and virtues associated with it. Finally, he makes several recommendations for reforming the system. This shows that any comprehensive reform plan must lead to legal changes in the civil service, state-owned enterprises, independent administrative institutions and political perspective. Activating and managing the professional integrity of officials, creating control mechanisms in state-owned enterprises, and strengthening debates and polls in parliament are considered powerful tools. The personnel base intended for the re-employment of returning officials must be properly organized and able to work effectively. This study also calls for a mentality change involving bureaucrats, politicians and private sector employers to find a permanent solution to the shortcomings of amakudari.

Keywords: amakudari, corruption, mechanism, bureaucrats, Japanese, civil service, elite, state enterprise, private enterprise, parliament.

Н. Аскерхан*, Б.Ж. Жусупова

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: xnurgulan@mail.ru, Zhusupova2013@mail.ru)

Мутакаллимдер түсіндірмесіндегі фатализм мәселесі

Мақаланың қамтитын негізі мәселесі VII ғасырда пайда болған Ислам дінінің көршілес өңірлерге тарай бастауы салдарынан қоғамдағы ғылыми және тарихи көзқарастардың қалай қалыптасқандығы, соның ішінде тағдыр мәселесін егжей-тегжейлі баяндауға бағытталған. Сол ғасырлардағы араб фәлсәфасы мен мутакаллимдері арасында туындаған бірқатар мәселелер және салдарынан пайда болған үлкен де кішігірім топтардың көзқарастары, атап айтқанда: тағдыр мен адам еркіндігінің мәселесінде туындаған джабариттер, қадариттер, муғтазилиттер және ортодоксалды ашари мен матурудиттер жайлы. Авторлар мақалада араб әлемінде фаталистік көзқарастардың қалай пайда болғандығын және кімдер арқылы пайда болғандығын, тағдыр мәселесі бойынша түрлі топтардың қандай көзқарастарды ұстанып және сол постулаттарға неліктен тоқтағандығы жайлы, әрбір топтың атауының қайдан бастау алатындығы, фатализм мен адамның таңдау еркіндігі арасындағы байланыстың қайсы ақиқатқа сай екендігі, ашариттік мектеп мен матурудиялық мектеп арасындағы келіспеушілік туралы, ашариттік мектептің «еркіндік сезімі» жайлы теориясы, Құдайдың бұйрығына бағыну мен қарсы шығуға қатысты тағдырдың өлшеулігі немесе адамның іс-әрекетін ұштастыру мен оның өзекті сұрақтары төңірегінде таласы жайлы, ақиқатқа жету жолында мутакаллимдер қолданатын ақылдың үш әдісі және рационалистік қағидалардың түсіндірмесі жөнінде, ақиқатқа жету жолында қасиетті кітапқа сүйене отыра, рационалистік ережелерге қарама-қайшылықтың болмау қажеттігі жөнінде, әлемдегі материялардың пайда болуы мен қозғалысы өлшемді түрде болса оның салдарынан қандай тұжырымдардың пайда болғандығы жайлы сөз қозғаған.

Кілт сөздер: фатализм, ашаризм, матрудизм, рационализм, Кәләм ілімі, мутакаллимдер, тағдыр, еркіндік, мәжбүрлік, таңдау.

Kipicne

XIII ғасырда араб-мұсылмандық қоғамында пайда бола бастаған Кәләм ілімі өзінің ішіне түрлі мәселелерді қамтыған болатын. Жалпы ислам әлемі қарқынды дамуымен ислам постулаттары мен өзге елдердің мәдениеті өзара байланыса бастап, құдайтану, дінтану тақырыптарында көптеген полемикалар орын ала бастады. Пайда болған түрлі мәселелерге қатысты Құранның постулаттарын түсіндіру барысында ақылды алға қоятын және мәселедегі ақиқатқа жету жолы логикалық принциптерге негізделінген түсіндіру жүйесі қалыптасты. Бұл мектептерді Кәләм ілімінің мектептері деп, ал оның жүйесін меңгеріп пайым жасаушыларды мутакаллимдер деп атады. Мутакаллимдер қарастырған көптеген мәселелердің бірі — Құдайдың қалауы мен адамның таңдау еркіндігіне қатысты болды. Мәселе төңірегіндегі тағдыр, қадар түсінігі негізі полемикалық сұрақ.

Тағдыр бойынша адамның барлық амалдары мен ойлары, орын алып жатқан және болашақта болатын оқиғалардың барлығын Құдай өлшеп, өзгермейтін етіп жаратып қойған. Мұсылманның міндеті — сол жазмышқа бой ұсынып Құдайдың абсолюттігін түсінуі керек. Алайда барлық нәрсе тағдырға жазылған болса, «адамның таңдау еркіндігі болмағаны ма?» деген сұрақ туындайды. Мұндай абсолютті түрде барлық оқиғаның анықталып қойғандығы туралы түсінікті ғылыми, философиялық тілде фатализм деп атайды. Фатализм деп — болмыста болатын әрбір істің мүлтіксіз бір сценариймен мәжбүрлі түрде жүретіндігі, ал осы сәтте сол болатын барлық істің өзекті түрде жүзеге асып көрініс табуын айтады.

Зерттеу әдістері

Жалпы философиялық әдістер, эвристикалық және ретроспективті талдау, синтез, аналогия, дедукция, индукция, проблемаландыру, тарихи әдіс, абстракция әдісі қолданылды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: xnurgulan@mail.ru

Талқылау

Мутакаллимдер өз түсіндірмелерінде де фатализмге қатысты резонансты сұрақтарға жауап беруге тырысты. Нәтижесінде тағдыр мен таңдау еркі мәселесінде бірнеше концепциялар қалыптасып, олардың әрқайсына сол идеяларды түсіндіруші тұлғаның атауы берілген мектептер қалыптасты. Ол мектептер ашариттер, матурудиттер, асариттер, муғтазилиттер, кадариттер, джабариттер атауларына ие болды. Жалпы түрде алғанда бұл мектептердің барлығын мутакаллимдер үш үлкен топқа жіктейді: аһлю-сунна, қадария, джабария топтары.

Аһлю-сунна деп — сенім постулаттары рационалистік аргументтер мен Құранға ешқалай қарсы келмейтін топты атайды, топ атауының мағыналай аудармасы қарапайым сөзбен жеткізсе тура жолды ұстанушылар, адаспағандар деген ұғымды өзіне қамтиды. Жалпы, түрлі сенім мектептерін үлкен үш топқа бөлудің негізі олардың фундаменттік ұқсастығында жатыр.

Джабаризмнің алғашқы өкілі болып Джаад ибн Дирхам саналады. Джаад ибн Дирхам Хорасанда дүниеге келген, содан кейін Дамаскіге қоныстанған. Джабарит ағымы Басрада Омейядтар басшылығының кезінде пайда болды. Джабарит ағымының негізін қалаушы Джаад ибн Дирхам бұл ұстанымға түсуіне себепкерлер жайлы Ибн Асакир және басқа да тарихшылардың хабарлауынша, ол өз көзқарасын Баяна Ибн Самаъаннан алған, ал ол өз кезегінде оны бір кездері сиқыршы болған және пайғамбарға сиқыр жасағысы келген Лабид ибн әл-Асамның әпкесінің ұлы Талуттан үйренгендігі жайлы хабарлайды. Джаад ибн Дирхам Дамаскіде болған кезінде алғаш рет «Қасиетті кітаптың жаратылғандығы» туралы новаторлық (бидғат) идеяларын жариялады. Салдарынан Омейяд билеушілері оны қудалай бастаған соң ол қауіпсіздігі үшін алаңдап Куфаға (Ирак қаласы) көшуге мәжбүр болды. Сонымен қатар Куфаға көшкен соң ол өзінің болашақ ізбасары және исламдағы басқа джахмизм деп аталатын ағымның болашақ негізін салушы Джахм ибн Сафванмен танысады. Сонымен қатар Джаад Ибн Дирхамның тағы бір танымал ізбасары ретінде Омейяд халифатының болашақта соңғы халифасы болатын Марван ибн Мұхаммед немесе лақап аты «Марван Әл-Джаад» болды. Алайда Джаад Ибн Дирхам Куфада ұзақ пана таба алмады және Ирактың Омейяд губернаторы 724 жылы Джаадтың бүлікшілдік көзқарасы үшін өлім жазасына кескен болатын [1; 57]. Жалпы өз алдында бұл топтың атауы араб тіліндегі «джабр» сөзіне, яғни «мәжбүрлеу» сөзіне байланысты қойылған. Джабаризмнің негізі концепциясы бойынша «барлық нәрсені жаратушы тек қана Құдай екендігіне еш күмән жоқ, сәйкесінше адамның ойлары да, іс-әрекеттері де Құдайдың жаратқаны, адам баласы желге ұшқан жапырақ сияқты ешқандай еркі де жоқ, ерікті сезбейді де», — деп түсіндіреді. Яғни заманауи тілмен айтқанда адам тек робот сияқты, робот бағдарламасына жазылған аядан шыға алмайтындығы сияқты адам баласының да маңдайына әрбір іс-әрекеті мен ойлары жазылып қойған, одан қашып құтыла алмайды, адам өзін мүлдем еркін сезінбейді деп санайды. Джабаризм тобының өкілдері кейінірек келе джахмиттер, наджжариттер, дирариттер деген үш топқа бөлініп кеткен болатын. Джахмиттер — Ибн Дирхамның ілімін дамытқан Джахм ибн Сафванның ізбасарлары. Джахмиттер Жұмақ пен Тозақ мәңгілік емес деп есептеді және Жұмақта адамдардың Құдайды көруі мүмкіндігіне ие болатындығын жоққа шығарған болатын, сонымен қатар олар да муғтазилиттер тобы секілді Құранды жаратылған деп есептеді. Ал наджжариттер болса Әл-Хусейн әл-Наджжардың ізбасарлары болып табылады, олар адамның «иемдену» қабілеті мен «иемдену әрекетін» Құдай жасайды деп сенді, алайда адам іс-әрекетінің себепкері өзі болып табылады деп сенеді.

Джабаризм тобының ұстанымына қарама-қарсы топ — кадариттер. Кадаризмнің алғашқы өкілі болып Маабад аль-Джухани саналады. Кадаризм ілімі VII ғасырда Иракта пайда болды. Кейбір деректерге сәйкес бұл ілімді бұрын христиандық сенім негізінде болған бір тұлғаның құрғандығы жайлы ақпараттар кездеседі. Кадаризмнің алғашқы үлкен идеологтары Маабад аль-Джухани және Ғайлан ад-Димашқи. Маабад аль-Джухани болса сол замандағы патшаның Ирактық орынбасары әл-Хаджадж ибн Юсуфтің бұйрығымен өлім жазасына кесілсе, ал Ғайлан ад-Димашқи Халифа өлім жазасына кесілді. Омейядтар кезінде кадариттер кең тарала бастады, әсіресе бұл ұстанымның жақтаушыларының көпшілігі исламға дейінгі кезеңде дуализмнің жақтаушылары болған және де екі субстанциялық принциптердің, яғни жақсылық пен жамандықтың күресі жайлы көзқарасты мойындайтын тұрғындардан құралған болатын. Жалпы өз алдында топтың кадариттер аталуы себебі — араб тіліндегі «кудра» сөзіне, яғни «күдірет, күш» сөзіне байланысты қойылған. Бұл топтың түсінігінде тағдыр деген ұғым жоқ, адамдар өз істерін өздері жасайды, істерін өздері жаратады, адам баласы абсолютті түрде тәуелсіз жаратылыс деп санайды. Құдай адам баласының не істейтіндігін

білмейді, не істегендігі жайлы ақпаратты тек адам оны орындаған кезінде ғана оны Құдай біледі, оған дейін оның білімінде бұл туралы хабар болмайды деп сенеді. Бұлардың екінші тармағы болса «құдай ол әрекеттерді біледі, бірақ оларды тоқтата алмайды, адамның еркіне араласа алмайды» деген ұғымды ұстанады. Яғни, адам баласы өз тағдырын өзі жасаушы, оның дүниеге келуімен оның бойында өз әрекеттерін жарататын күдіреті бірге келеді деп сенеді. Атап өткендей, қадариттер джабариттерге толықтай қарама-қарсы ұстанымдағы топ өкілдері болып саналады. Алайда бұл екі топ өкілдері де мутакаллимдердің түсінігі бойынша адасушы және мұсылман емес кәпір топтар болып саналады. Қадариттердің «бәрін өзіміз құдайдан тәуелсіз жаратамыз» деген түсінігіне сай, олардың Құдайдан тәуелсіздігін жариялағаны үшін діннен шыққан бұзғыншы топ болып санайды. Ал джабариттерді діннен шығару себебі — олардың өздерін еркісіз санағандықтан Құдайдың бұйырған амалдарын істеуге өздерін міндетті емеспіз деп сенеді, яғни, Құдай адамға бұйрықтарын орындамауды қалаған болса, адам оларды істей алмайтындығы үшін адамда ешқандай жауапкершілік пен міндет жоқ, сол үшін парыз амалдары жоқ деп Құран аяттарындағы бұйрықтардан бас тартқан, сәйкесінше оларды діннен шыққан топ ретінде қарастырады. Джабаризм мен қадаризмнің қарсыластығынан дәстүрлі мұсылман теологиясында нәтижесі «иемдену» (касб) тұжырымдамасы пайда болды. «Касб» тұжырымдамасының мәні екі әрекет етуші барлығымен байланысты деп түсіндірілді, яғни барлық іс-әрекеттер мен процестерді жаратушы Құдай, ал сол заттарды өзіне ерікті түрде қабылдап иемденуші адам деген түсінік қалыптасты, алайда бұл анықтама «касб» терминінің жалғыз анықтамасы ғана болып табылмайды.

Бірінші кезекте тағдыр, фатализм мәселесінде аһлю-суннаның мутакаллимдердің ақиқатқа жету үшін ақылдың үш категориясы жайлы концепцияны ұсынады. Бұл категориялар рационализм әдісін қолданады, яғни абсолютті ақиқатты орнату негізінде қадағалаушының бар-жоғынан тәуелсіз, болмыстың заңдылығына сай нәтиже шығару әдісі. Аталмыш үш категория: міндетті, мүмкін емес, мүмкін категориялары деп аталады. Қысқаша түсіндіргенде, міндетті категориясына: бір заттың бір сәтте бар болуы және жоқ болуы мүмкін еместігі, екі санына екі санын қосқанда төрт болатындығы, логикадағы силлогизм әдісінің ережелері және т.б. түсініктер кіреді. Ал дәл осыған қарама-қарсы заттар, яғни бір заттың бір сәтте бар да жоқ та болуы, екіге екіні қосқанда төрт болмауы және т.б. абсурды заттар жайлы ұғымды мүмкін емес категориясына жатқызады. Ал үшінші мүмкін категориясына ақылдың пайымдарына қарсы келмейтін әртүрлі жағдайға сыйымды түсініктер жатады, мысалы адамның ұзын немесе қысқа болуы, әлемнің бар болуы немесе болмауы және т.б. абсурдты емес ұғымдар. Осы категориялардың негізінде тағдыр мәселесіне де қатысты үкімдер жасалады [2; 176].

Фатализм мәселесін талқыламас бұрын себеп пен салдар жайлы ережені де қарастырып өту қажет. Ақыл пайымдарына, болмыстың фундаменталды сипатына сәйкес — бір нәтиженің екі себебі болуы мүмкін емес категориясы жатады. Мысал ретінде, екі қаламмен бір сызықты салу мүмкін емес категориясына да жатады. Себебі, бір қалам салған сызық келесі қалам салған сызықтың жалғасы болады, яғни дәл сол сызық болмайды немесе ол сызық бірінші сызықтың үстінен салынады, яғни ол қабаттасып салынған екі сызық. Қарапайым осы мысалдың төңірегінде рационалистік көзқарасқа сәйкес екі себеп бір нәтиже бермейтіндігі нақты бекітіледі. Мутакаллимдер түсіндірмесінде әрбір нәрсе өзінің пайда болуына жалғыз фундаменталды себептің әсерінен ғана болатындығын дәлелдеудің басқа да мысалдары бар, алайда біз ережені түсіндіруге осы мысал да жеткілікті болды.

Келесі кезекте әлемдегі түрлі материялар мен олардың қасиеттері, адамның іс-әрекеті және ойлары, ішкі қалаулары, талпыныстары талқыланады. «Аталмыш заттар бар нәрсе ма, жоқ нәрсе ма?» – деген сұрақ қойылады. Сәйкесінше бар нәрселерге жатады. Демек ол нәрселер бар болса, олардың түпкі себебі бір ғана негізден басталатынын ақыл пайымдары орнатады. Нәтижесінде, адам баласының барлық әрекеттері, әр сәттегі ойлары — Құдайдың жаратқаны болып саналады. Құдаймен қатар себепкер болып адамның өз ішінен ойларының пайда болуы мүмкін емес категориясына жатады. Яғни, өмір адамның өз қолында емес, оның өмірі мен іс-әрекеттері бір ғана себепкердің, яғни Құдайдың тағдырға жазғаны болған, джабариттер түсінігіндегідей адамның роботтан айырмашылығының болмауы. Дәл осыдан ары қарай аһлю сунна мен джабариттердің бөлінетін жері анықталады. Джабариттер «адамда ешқандай еркіндік те, еркіндіктің сезім жоқ» десе, аһлю-сунна «адамда ешқандай еркіндік жоқ, алайда адамда еркіндіктің сезімі бар» дейді [3; 58]. Яғни, джабариттер адамның бойындағы априорлы сезімін, нақтырақ айтқанда өз әрекеттерін адам өзі істеп жатқандағы сезімін жоққа шығарады. Ал аһлю-сунна адамның шүбәсіз бойындағы бар сезімін елемей қоймайды. Адамның бойындағы бұл еркіндікті емес, еркіндіктің сезімін, еркіндіктің дәмін келесі

мысалмен түсіндіреді: егер адамның қолын біреу келіп көтерсе және де адам өз қолын өзі көтерсе — екеуінің арасындағы сезім айырмашылығын әрбір есті адам түсінеді. Адам өз қолын өзі көтеріп жатқандағы априори сезімге мутакалимдер «еркіндіктің сезімі», арабшасында «қудрат хадис» деген атау береді. Джабариттер мен аһлю-суннаның екіге бөлінетін жері осы, джабариттер априори бар сезімді жоққа шығарса, аһлю-сунна мутакаллимдері анық сезімді жоққа шығармайды.

Жалпы тағдыр мен фатализм мәселесі үлкен топқа жіктеп қараса, аталған үшеуі қарастырылады. Алайда, үңіліп зерттеуге кіріскенде ішкі мәселелелері тармақталған мектептердің позициясын көруге болады. Осы тұста муғтазилиттердің концепциясы көрініс табады. Муғтазилиттердің түсінігінде, Құдай — тек жақсылықты жаратушы, адамның тек жақсы амалдары мен ниеттерін жаратады, ал жамандықты адамның өзі жаратады, нақтырақ айтқандай Құдай адам баласына жамандық та, жақсылық та жарата алатын күш берген, сәйкесінше қиямет күні орын алатын адам амалдарының есепке тартылуы әділдіктің көрінісі болып табылады дейді. Муғтазилиттердің кадариттерден негізгі айырмашылығы — кадария өкілдері адам бойындағы құдірет пен еркіндік оның бойында туғаннан бірге пайда болады және Құдай оны кетірте алмайды десе, муғтазила өкілдері адам бойындағы ол құдіретті Құдай қалаған сәтінде алып ала алады дейді. Жалпы муғтазилиттердің адамның Құдайдан тыс еркі мен құдіреті бар деуі түбінде әділдік мәселесіне келіп тіреледі. Себебі барлық затты Құдай жаратқан десе оның ішінде адамның жақсы да жаман әрекеттерін Құдай жаратқаны, сәйкесінше адам баласы амалдарынан сұралуы бос нәрсе, сонымен қатар адам өзіне қаламаған затты Құдай тағдырына жазса ол әділетсіздік жасағаны, сонымен қатар әлемде жамандық атаулыны жасай алатын адамға құдірет бергені де әділетсіздіктің таралуына нышан деп түсіндіреді. Осы тұста контраргумент ретінде аһлю-сунна муткаллимдері әділдік ұғымының мазмұнын талқылауға шақырады. Мәселені шешу үшін әділетсіздік ұғымы өз алдында барлық мағынаны қамти алатын анықтама берілуін қажет етеді. Муғтазилиттік кәләмның гүлденуі IX ғасырдың бірінші жартысында орын алды. VIII ғасырда муғтазилиттер шииттермен бірігіп Омейядтарды құлатуға ат салысты, салдарынан 750 жылы Аббасидтерді билікке келуіне үлкен үлес қосты. Жаңа билік әулеті алдымен муғтазилиттерге өте суық көзқараста болды, алайда Халифа Әл-Мамунның (813-833ж.) тұсында муғтазилиттердің беделі арта түсіп, жағдайлары жақсарды, тіптен муғтазилиттердің кейбір өкілдері мемлекеттің жауапты қызметтерінде жұмыс атқара бастады, муғтазилиттердің қызметі басқа оларға қарсылас сарай ішінде орны бар рационалистік ойшылдардың қызметімен бірге мемлекет тарапынан қолдауға ие бола бастады. Нақты Әл-Мамунның кезінде муғтазилиттер ислам әлемінде қысқа уақыт ішінде үстем доминантты ілімге айналды. Бұл ұстаным халифа Әл-Мутасим мен әл-Васиктің кезінде де сақталды, бірақ Әл-Мутауаккил таққа отырғаннан кейін муғтазилиттер қайтадан қудалана бастады. Осы жағдайларда кәләмды заңдастыру әрекетін Абу-л-Хасан әл-Ашари (873-935) жасады. Ол өзінің атымен аталған қаламның жаңа мектебінің негізін қалаушы болды. Кейінірек келе ашаризмнің ең ірі өкілдері әл-Бақилләни, әл-Джувейни, аш-Шахрастани және Фахруддин ар-Рази ашариттік көзқарастың нақтыланып жүйелі орнығуына әсер етті.

Муткаллимдер түсінігі бойынша әділдік деген — бірі субъект екінші субъектінің иелігіндегі затты меншік құқығынсыз қолдануы. Яғни екінші субъекттің мал-мүлкі, қаражаты, жаны, отбасы, абыройы және басқа зат заттары бірінші субъектіге тиесілі емес, сәйкесінше бірінші субъект екіншіге қатысты шектен шығу әділетсіздік деп аталады. Сәйкесінше әділетсіздік өз иелігіндегі емеске қол сұғу болса, әділеттілік өзіне тиесілі затты иемдену болады. Ал барлық заттардың, барлық жаратылыстардың негізгі иесі жалғыз Құдай болғаны себепті, Құдай әділетсіздікпен ықтималды түрде де сипатталмайтыны белгілі болады. Құдайдың өз иелігіндегі заттарды қалай қойса да құзіреті бар болғандығы үшін оның әрекеттері әділ болғандығы. Сәйкесінше адамның басына жамандық келсе де ол Құдайдың әділеттілігі деп түсіндіріледі. Сәйкесінше муғтазилиттік тағдыр әділетсіздігі түсінігі орынсыз екені айқындалады.

Келесі кезекте аһлю-сунна мектебінің өз ішінде тағдыр мәселесінде келіспейтін мектеп өкілдері де бар. Ашарит және матуридит мектептері көптеген ұқсастықтарға ие болғандықтан мұсылман әлемінде кең таралды. Олардың рационалистік көзқарастары мұсылман теологиясының дамуына үлкен үлес қосты және бүгінгі күнге дейін бірқатар мұсылман елдеріндегі ғалымдардың қолдауына ие доктрина жүйесі болып табылады. Жалпы алғанда, Матарудиттік мектеп халифат астанасынан алыс Самарқанды өңірінде пайда болуы себепті қолда бар дайын және қалыптасқан исламдық постулаттарды ақыл негізінде түсіндірді және сол үшін ол мектеп өз алдында Кәләмға «кіріспе» мектебі ретінде өз орнын тапты десек болады. Ал Ашариттік мектептің тұжырымдамалары болса тереңдетілген Кәләммен айналысты және «ақыли дәлелдер исламға әкеледі» деген тұжырым

бойынша ақылдың бірінші кезекте тұрып оның дінге әкелетіндігін ұстанды. Ашари және матуруди мектептерінің негізі бөлінетін жері адамның таңдау еркі мәселесіне келеді. Бірінші назарға алу керек зат ол — Ашари мен Матуруди мектептерінің екеуі де аһлю-сунна болып табылады, яғни шарият негізінде канондық ережелерге сай топ өкілдері. Екеуінің де негіздері мен сенім жүйесі өте ұқсас. Екеуінің арасында екінші дәрежелі мәселелерде оншақты өзгешелік бар, кейбір өзгешеліктерді тіпті қарама-қарсылық деуге келмейді, мысалы «Құдай қиямет күні адамдардың денесін қайтадан жарата ма, әлде бұрынғы денелерін қайта қалыпқа келтіре ме?» деген сынды мәселелер. Алайда дәл таңдау екі мәселесінде көпшілік матуруди ғалымдарының ақылы пайым бойынша және шарияттық мәтінге сәйкес келмейтін тұжырымда болған. Бірінші, Матуруди мектебі таңдау мәселесі бойынша не дейді соны айтайық: Матурудилік мутакаллимдер айтады: «Адамның құдіреті де, таңдауы да жоқ. Алайда егер адамның өзінде таңдау еркі болғанда оның не таңдайтындығын Құдай білді. Және сол біліміне сай адамның тағдырын жазды», – дейді [4;103]. Яғни адамда таңдау еркі жоқ, алайда адамда таңдау еркі потенциалды түрде болған сценарий бойынша Құдай сол таңдауларды оның тағдырына жазған деген теория.

Алайда бұл теория рационалдық ережелерге сәйкес келмегендіктен ашари мутакаллимдері контраргументтер айтқан болатын, олар: 1) Таңдау жасау үшін таңдаушының өзі бастаусыз болуы керек, нақтырақ айтсақ басталусыз таңдау еркі болуы керек. Себебі адам бір нәрсені таңдауы үшін, ол сол нәрсені таңдауға таңдау жасауы керек. Ал ол таңдауды жасатқан таңдау қайдан пайда болды? Бір нәрсені таңдау үшін соны таңдаймын деген таңдау болу керек. Мұндай жағдай аяқталмалы дәрежелерден тұратын шексіз тізбекке әкеліп соқтырады. Ал аяқталмалы дәрежелерден тұратын шексіз тізбек актуалды түрде орын алмайтын абсурдты категориядағы, тек теориялық ұғым болып табылады... Ондай болса адамның таңдау еркі бастаусыз деген сөз айтуға тура келеді. Ал әрбір бастауы жоқ нәрсенің өзі құдай болуы керек деген заңдылық бар. Сәйкесінше адамның таңдайтындай таңдау мүмкіндігінің жоқтығы түсінікті болады. 2) Егер де Құдай адамның не таңдайтынын білген десек, онда Құдайдың білімі жоқ нәрсені бар деп біледі деген сөз шығады. Себебі матуруди мектебінің тұжырымында таңдау еркі ақиқатында жоқ зат, ол тек болғанда қандай болар еді деген теориялық түсінікті қамтиды. Жағдай солай болғанда онда Құдай жоқ нәрсе жайлы оны бар нәрсе деп санағандығы. Ал бұл деген Құдайдың білімі ақиқатқа сай емес деген сөз. Өйткені Құдай жоқ нәрсені бар деп санап қате білімде тұрған болады. Ал Құдай ондай болуы мүмкін емес категориясына кіреді. «Егер де адамның таңдауы болған жағдайда» деген сөз «Құдайдың соңы жоқ, алайда егер Құдайдың соңы болғанда, Ол өзінің соңы қандай екенін білуші еді» деген тұжырыммен бірдей болғандығы. Сол себепті адамның жоқ таңдауын Құдай біледі деп тұжырымдау логикалық қателік болып саналады.

Келесі кезекте тағдыр мәселесінде қозғалатын тақырып бәрін Құдай жаратып қойған болса, Құдайдың бұйырған бұйрықтары мәнін жоғалтады, себебі барлығын тағдырға сол Құдай өзі жазып қойған делінеді. Яғни адамдардың әрекеттері мәнсіз, себебі адамдардың ойларын да іс-әрекеттерін де Құдай жаратты, ал адам баласына бұйырылған әмірлер мен тыйым салынған ережелер абсурдты болғаны ма деген сөз шығады. Мутакаллимдердің жауабы келесідей болды: бірінші кезекте адам істеген істері оның қайда бара жатқанының көрінісі ғана белгілері болып табылады [5; 66]. Күнәлі істер — бұл болашақта жазаға ұшырайтындардың осы өмірдегі белгілері, индикаторлары, ол күнәлі істер адамның Тозаққа кіруіне әсер етуші де емес, себепші де емес. Сауапты істер болса — бұл марапатталушылардың белгілері, индикаторлары, ол сауапты істері адамның Жұмаққа кіруіне әсер етуші де емес, себепкер де емес. Яғни адамдар күнә жасағаны үшін Тозаққа бармайды, керісінше Тозақтық болғандары үшін күнә жасайтын болады, сол сияқты адамдар жақсы істері үшін Жұмаққа кірмейді, керісінше Жұмаққа кіретін болғандары үшін сол жақсы істерді істейтін болады. Яғни адамдардың амалдары олардың болашағынан белгілер, хабар берушілері болып табылады және бұл Құдайдың солай болады деп орнатқан тәртібі. Адамның бойындағы осы белгілерді өзгерте алатындай еркіндік сезімнің бар болуы үшін адамға амал етулері бұйырылған және сол үшін де Құдайдың бұйрықтары мәнсіз болғаны ма деген мәселенің жауабы беріледі.

Нәтижелері

Қарастырылған мәселе бойынша келесідей нәтижелер шығаруға болады. Біріншіден, фатализм мәселесіне қатысты араб ойшылдарында негізгі үш бағыттағы мектептер қалыптасқан еді, олар: толық мәжбүрлілік посутлаттарын алға тартатын джабариттік мектеп өкілдері, толық еркіндіктің посутлаттарын алға тартатын кадариттік мектеп өкілдері және осы екеуінің ортасын ұстанатын аһлю-сунналық ашариттік және де матурудиттік мектеп өкілдері. Ал аһлю-сунналық мектеп ішінде

ашариттік мектеп өкілдері мен матурудиттік мектеп өкілдері деп екіге бөлініп қарастырылатын тармақта олардың өзара келісімге келе алмайтын адамның таңдау еркі мен таңдау сезіміне қатысты негізгі мәселеде екендігі көрсетіліп өтілді. Рационалистік тұрғыдан алғанда ашариттік мектеп өкілдерінің аргументтері логикалық тұйықталуға әкеліп соқпайтындығы, ал матурудиттік мектептің постулатындағы қарама-қайшылықтың шешілмегендігі анықталды. Сонымен қатар адам әрекеттерінің қазіргі және болашақ кезеңмен байланыстылығы, адам әрекеттерінің болмысын белгілердің қатарына қосып түсіндірілуі, ол аталмыш белгілердің адамдардың қандай категориясына қатысты екендігі түсіндірілді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, тағдыр мәселесі әрбір философияда, дінде айтарлықтар резонанс тудыратын мәселе, мутакаллимдер сол мәселелерді шешу үшін логикалық әдістерді және Құранның мәтіндерін сәйкестіре білген еді. Әрбір сынға ақылдың ережелеріне сай жауап бергендіктері үшін де үлкен дәрежеде Кәләм мектептері де қалыптасып, көптеген онтологиялық, философиялық сұрақтарға жауабын таба білді. Кәләм мектептерінің пайда болуына әсер еткен оқиғалар саяси оқиғалардың негізінде пайда болғанымен, ол қоғамдық өмірдің ажырамас бір бөлігіне айналды. Қазіргі таңда рационалистік араб-мұсылмандық Кәләм мектебінің рөлі әлі де өз маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Кәләмдық апологетикалық тұжырымдамалар өз алдында кез келген топ өкілдеріне рационалистік сын айтып, пікірталас шеңберіне шақырады, мейлі ол атеистік топ өкілдері болсын де, ухабистік топ өкілдері болсын, ұстанымдарында ерте ғасырлардағы муғтазилиттік постулаттары бар өзге де топ өкілдері болсын оларды ашық диспут алаңына шақырып өз мүдделерін қорғауда. Рационализмді негізгі құрал ретінде қолданатын Кәләм ілімінің тұжырымдамалары танымдық ғылым әлеміне қосар үлесі зор. Адам баласы өмірдегі өз мәнін, өз рөлін түсінуге тырысатын тіршілік көзі болып табылады, сол үшін де адам өз физикалық қажеттіліктерінен бөлек метафизикалық, саналық, руханилық салалар арқылы дүниені тануға да тырысады. Сол дүниетанымның ішінде негізгі орын алатын түсініктер құдай, өмір, өлім, тағдыр, дұрыс бағыт, діндарлық болғандықтан жоғарыда көрсетілген постулаттарға кезігеді, сол жағдайға тап болған орта ғасырлық мутакаллимдер де, қазіргі ғасырлық ойшылдар да әр нәрсеге логикалық дұрыс және рационалистік әдіске негізделген тұшымды жауаптар алғысы келеді. Аталмыш мақала сол мектептердің және олар қолданатын әдістердің бір қырын түсіндіріп өтуге бағытталынды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ибрагим Т.К. Ал-Джабрийа / Т.К. Ибрагим, А.В. Сагадеев // Ислам: энциклопедический словарь. — М.: Наука, ГРВЛ, 1991. — 315 с.
- 2 Ибрагим Т.К. Калам / Т.К. Ибрагим // Новая философская энциклопедия: [В 4 т.]. — Т 1. — М.: Мысль, 2010. — 2816 с.
- 3 Али-заде А.А. Калам / А.А. Али-заде // Исламский энциклопедический словарь. — М.: Ансар, 2007. — 400 с.
- 4 Сагадеев А.В. Калам / А.В. Сагадеев // Классический ислам: традиционные науки и философия. — М.: Наука, 1988. — С. 47–84.
- 5 Фролова Е.А. История средневековой араб-исламской философии: учеб. пос. / Е.А. Фролова. — М.: ИФ РАН, 1975. — 175 с.

Н. Аскерхан, Б.Ж. Жусупова

Проблема фатализма в понимании мутакаллимов

Целью статьи является исследование процесса формирования взглядов на общественную жизнь, в том числе и на проблему судьбы человека, в регионах, подвергшихся влиянию ислама, зародившегося в VII веке. Проблема эта решалась в результате полемики между представителями исламской философии и мутакаллимами, что привело к образованию таких мусульманских течений, как джабариты, катариты, мутазилиты, ортодоксальные ашариты и матуридиты. Авторами статьи приведены сведения о том, как появились фаталистические взгляды в арабском мире, каких взглядов придерживаются разные идейные течения, группы по вопросу судьбы человека, и как они утверждаются в своих постулатах; откуда берет начало название каждого течения; как соотносятся идеи фатализма и свободы чело-

веческой воли и выбора. Статья повествует о разногласиях между ашаритской школой и школой матуриди, о теории «чувства свободы» ашаритской школы, об измерении судьбы по отношению к подчинению и неподчинению велению Бога; о споре об объединении человеческих действий и ее актуальных вопросах; о трех методах ума, используемых мутакаллимами, на пути к истине; о рационалистическом объяснении принципов мироздания, о пути к истине, о существовании и движении материи, не противоречащих Священной Книге.

Ключевые слова: фатализм, ашаризм, матрудизм, рационализм, учение Калама, мутакаллимы, судьба, свобода, принуждение, выбор.

N. Askerkhan, B.Zh. Zhussupova

The problem of fatalism in the understanding of mutakallims

The purpose of the article is to study the process of formation of views on social life, including the problem of human destiny, in regions influenced by Islam, which originated in the 7-th century. This problem was resolved as a result of polemics between representatives of Islamic philosophy and the Mutakallims, which led to the formation of such Muslim movements as the Jabarites, Hatarites, Mutazilites, Orthodox Asharis and Maturudis. The article talks about how fatalistic views appeared in the Arab world, what views are held by different ideological movements, groups on the issue of human destiny, and how they are affirmed in their postulates; where does the name of each movement originate from; How do the ideas of fatalism and freedom of human will and choice relate? The article talks about the disagreements between the Ash'ari school and the Maturidi school, the theory of the "sense of freedom" of the Ashari school, the measurement of fate in relation to submission and disobedience to the command of God; about the dispute about the unification of human actions and its current issues; about the three methods of the mind used by the Mutakallim on the path to truth; about a rationalistic explanation of the principles of the universe, about the path to truth, about the existence and movement of matter that do not contradict the Holy Book.

Keywords: fatalism, Ash'arism, Matruidism, rationalism, teachings of Kalam, mutakallimah, fate, freedom, coercion, choice.

References

- 1 Ibragim, T.K., & Sagadeev, A.V. (1991). Al-Dzhabriya [Al-Jabriya]. *Islam: entsiklopedicheskii slovar — Islam: encyclopedic dictionary*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Ibragim, T.K. (2010). Kalam [Kalam]. *Novaia filosofskaya entsiklopediya — New philosophical encyclopedia*. Moscow: Mysl, 1 [in Russian].
- 3 Ali-zade, A.A. (2007). Kalam [Kalam]. *Islamskii entsiklopedicheskii slovar — Islamic Encyclopedic Dictionary*. Moscow: Ansar [in Russian].
- 4 Sagadeev, A.V. (1988). Kalam [Kalam]. *Klassicheskii islam: traditsionnye nauki i filosofiya — Classical Islam: traditional sciences and philosophy*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Frolova, E.A. (1975). *Istoriia srednevekovoi arabo-islamskoi filosofii [History of medieval Arab-Islamic philosophy]*. Moscow: IF RAN [in Russian].

A.A. Boranbayev*

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: boranbayev88.88@mail.ru)*

Cultural and philosophical analysis of theatrical art in Kazakhstan

This article considers the ways of professional development of kazakh directing in the era of globalization, having studied the artistic horizons of modern theatrical art from a new point of view. The directions of continuity of the theatre sphere, which is an artistic and aesthetic phenomenon in the culture of our state, from ancient times to the present day are considered. The national character of the country's theatrical directing is considered the trends of its development in the context of cultural and philosophical contexts. Theatrical art is a spiritual, social, artistic and aesthetic beginning for the nation from analysis of the current trends in the development of theatrical directing in Kazakhstan, determining its existence and essence. The role of the theatre industry is determined in a globalizing society in the preservation and development of the image and image of the nation. Scientific and theoretical analysis of the creative heritage of outstanding national directors will be carried out. The purpose of this study is to determine the role of theatrical art for the socio – cultural space of modern Kazakhstan, to determine the role of theatrical amateurs in the formation of modern kazakh culture, to identify interaction with other elements of the socio-cultural system.

Keywords: theatre, directing, philosophy, culture, value, virtue, prosperity, globalization, Kazakhstan.

Introduction

National spiritual culture is a body of spiritual values that testify to the traditional worldview, historical, cultural and aesthetic-ethical position of the people, language and mentality, identity and determine their place in world civilization. The culture of the descendants of the Great Steppe, from which such sages as Abu Nasr Al-Farabi and Mahmut Kashgari, Akhmet Yassawi and Abay Kunanbayev came, was not previously considered as the fruit of a whole civilization. Only in the last twenty years, when our country gained independence, attention began to be paid to the spiritual culture of Kazakhstan.

It is worth thinking about the fact that such things, which today strengthen the national spirit, are not deeply studied in educational systems. Perhaps all the indifference, languor and delusions in behavior among today's youth are due to the fact that they are not nourished by the spiritual world of the people. And reluctance, lack of nourishment from the spiritual world of the people, leads to ignorance. It is natural for such phenomena to occur due to the inability to manifest it. The current situation of young people who have moved away from the culture of their people and traditional art forms is a matter of thought. All this, in turn, is due to generalization in the socio-economic sphere, that is, due to the lack of attention to spiritual life, as well as the propaganda of excessive foreign worlds in everyday life. The averaging of human qualities inherent in Kazakhs leads to the beginning of the destruction of the roots of national reason. It is known that most of the universal virtues were promoted in the Soviet era in the Russian manner. It is also known that feelings of national value are seen as a symbol of nationalism, and strict barriers are placed on it.

In the process of studying all works of art, we realized its essence by feeling its artistic, ethical, emotional power. The main task of the name of art is to influence the senses, thereby instilling virtue, decency, artistic character, to convey the meaning of life. All human virtues are formed through art. Given that the very attitude of a person to art is a holistic attitude of the same artistic and ethical content, then this concept shows that the collective orientation of the psychological and educational foundations of the activity of the human race to form an attitude of virtue, beauty, sincerity to art was. We learn life from art. Even advanced works of art are reflected in the reflection of the meaning of life and the content of life. That is, the main principle in art is the ability to supplement the knowledge of the meaning of life, worldview and deeply recognize it. This was demonstrated by the formation of people's worldview-cognitive attitude to life and the determination of the effectiveness of a harmonious life worthy of it.

Since Kazakhstan gained its independence, the spiritual space is on the path of development, the historical destiny of our nation has reached a new level, having entered the third millennium as a sovereign

* Corresponding author. E-mail address: boranbayev88.88@mail.ru

state-building nation. The kazakh people came to this great achievement, made up of to the creation of the state, with great activity, which became the embodiment of a centuries-old dream. It is obvious that culture is a powerful tool for the formation of national ideologies and positions. Therefore, culture and the arts have a special place and role in the life of the nation. Today one of the tasks, conditioned by social needs, is the preservation of spiritual heritage and consideration of development trends that meet modern requirements.

The Soviet ideology, which existed for seventy years in the life of the nation, did not allow us to comprehend, to differentiate scientifically the values of our nation, absorbing the idea that all magnificent phenomena and wonders in culture and art exist in other countries, only in the Great nations. The culture, art of the kazakh people became a spiritual pearl. We approached the period in the history of our national art and culture, when we are telling the truth without being discouraged by anyone after gaining independence. People and art are recognized as two notions in the everyday life of the kazakh people. This includes the theatre industry. Therefore it is important for the society to carry out cultural-philosophical, scientific researches of theatrical art to inform the meaning of theatrical branch of our modern state for people who love scenes, to show achievements of the kazakh art and to define tendencies of development of our directing. The purpose of this article is to reveal the essence and content of theatre in the life of mankind by conducting a cultural and philosophical analysis of theatre art.

Methods

The methodological basis of the research is anthropological, theoretical, hermeneutical methods used in the article. The research applied the methods of description, narrative, observation, classification, comparison, induction, deduction. Cultural and philosophical analysis of the field of theatre art was carried out, including the methods of critical thinking were implemented. The research work used the methods of structural analysis, comparative textual analysis, systematization, while the objective research was carried out with the help of philosophical research methods.

The realities of the theatre sphere in the cultural space of Kazakhstan

A distinctive feature of the kazakh heritage of artistic creativity is syncretism (i.e., unclassification, Unification), which characterizes its first not yet developed state. Of course, syncretism is not a special feature inherent only in pre-revolutionary kazakh folk art, it will be characteristic of the early stage of the development of any creative activity. But the fact that art is underdeveloped, not classified into genres and types does not mean that art forms do not exist completely. For example, before the revolution, kazakhs did not have theatre, choreography, symphonic music, painting, graphics, sculpture, but some symbols, individual elements of these types of art were present in folk art in the earliest period of our time. The artistic creativity of the people is not a reflection of the same aesthetic laws of being that interest only the individual, only a small circle of people and even some kind of class, but it becomes vital for the entire mass of the people. Therefore, artistic cognition covers topics that meet the vital needs of the entire population. On the topic of artistic cognition, the foundation has already been laid for its integrity, cohesion, the fact that art is generally folk. This is evidenced by the fact that a work of art of the masses of the people can be recognized not only by some form of figurative thinking, but also by several forms at the same time (artistic word, figurative music).

The phenomena of “high” culture, which are now symbolized in Kazakhstan, include art works (theatre, novels, muskles, detective, television, etc.), philosophical, religious, scientific works, etiquette, architecture, computer games, etc. In average culture, there are few creative elements that are reproducible in nature, in the forms presented to the general consumer. The difference between “high” and “medium” cultures and “low” cultures is conditional. For example, novels can be full of philosophical reflections, at a high aesthetic level, or of a character that excites only human lust. The lower culture can include not only works of art, but also forms of entertainment, such as boxing and racing. The main criterion is not depth and subtlety in entering the human essence, but vulgar hedonistic feelings come to the fore in such a “mass” culture.

The only possibility of the spiritual and physiological development of the people is that one of the main branches of cultural foci reflecting the fate of the people, the theatre and cinema, from its place in the life of today's society, has reduced the quality of national psychology, education, aesthetic value to modern requirements. The main reason for this:

- foreign or Western film culture: explicit porn products, African-American pop music, erotic films, violent film products and series that negatively affect consciousness, behavior;

- weakness of the works of Kazakhstani theatre and film institutions that attract the attention of the public;

- distribution of video tapes promoting various foreign cultural trends on the unlimited trade market;

- cultural centers of cinema-advertising and mass screening of foreign films in cinemas

One of the most difficult periods were for kazakh culture in 1930s. Colonial policy had its effect on the cultural life of the country. The beginning of the XX century was full of tense socio-political events in the kazakh life and caused complex phenomena in the cultural and spiritual world. The birth of the art of theatre on kazakh soil was a great cultural event in the history of Kazakhstan in the beginning of the 20th century. Theatre (Greek theatron — a place of entertainment; amusement) is a type of scenic art that through dramatic action depicts life scenes with the power of actors in the eyes of the audience, as well as a venue for general cultural events [1]. The path of formation, development and prosperity of theatre is inextricably linked to the life of every nation, every people, their common history and culture. The theatre art is also one of the main forms of social thought. The first theatres began to form and expand as in ancient Greek, Eastern countries, including Japan, Indonesia, China, India and others. A new cultural and aesthetic system emerged with the formation of the theatrical system on the kazakh land in the society. We connect directly with a personality of the director forming development of the theatrical sphere. It is connected to the fact that the development of theatrical art is intertwined with creative work of a director. The director is not only engaged in staging individual performances, but also unites people, whose ideological and aesthetic goals-interests converge in the same vein, creates an integral theatrical collective and is a unique personality, forming the repertoire program and inventing individual creative methods. The director is an artist who defines the artistic-ideal, moral-aesthetic, political-social, moral, educational, philosophical thought of each stage work. And the theatrical art is a spiritual world, which forms artistic and aesthetic values for people in the society. It is natural that the higher the professional level of the director's sphere, the more aesthetic are the theatrical productions of the cultural space. If we talk about the realities of the personality of the performance artist, it is logical that “directing is a certain form of creativity that arises from the relationship of the playwright, director, actor, the certainty of his/her skill in the artistic art. The fact that the worlds of art such as drama, directing and acting form the basis of theatrical space is proved by the art world of Sophocles and W. Shakespeare, Moliere and F. Schiller, A. Chekhov and M. Auezov, who gave birth to the world famous live works. The stages of formation and development of kazakh theatre directing in kazakh culture can be traced to the years 1915-2005. Kazakh nation saw the difficult period on their land and were in danger of extinction as a nation at the beginning of the 20th century. During these periods, F.I. Goloshchekin created a struck the country with a catastrophic famine and surpassed the times of “Aktaban shubyryndy”. The kazakh steppes were bloodied and over two million people were lost in 1931-1932. The country's intellectuals were subjected to mass repression and the execution of thousands of people, it grew into a black vortex of Stalinist repressions of 1937-1938. Such heartbreaking tragedies touched the kazakh people. There were no national art institutions in the country, except for the state theatre in the early 1930's. A great blow to the walls of the kazakh theatre was inflicted by the slander and mutilation of Zh. Aimautov, who was the leader of the directorial art in the kazakh steppe, and D. Adilov, who formed the professional theatre. During this period, the issue of providing experienced specialists and training national specialists became acute in order to activate the work of the theatre. In this connection, the regional committee of Kazakhstan adopted a special resolution “On the state of the kazakh drama theatre and its tasks”, which assigned several tasks to the country's management centers on November 1, 1931. The theatre was charged with the work of inviting and improving the professional skills of its members, improving the artistic quality of performances and strengthening ties with other Soviet theatres. The necessity to work on establishing kazakh national theatres were noted at the public meetings, paying special attention to the establishment and development of kazakh theatrical directing. Likewise the resolution “About reorganization of the literary, art organizations”, issued on April 23, 1932, pointed out the new direction in the national literature and art of the union republics. Great opportunities for the dynamic development of the “director's theatre” were created in Kazakhstan. A unique style and principles of creation from that moment the kazakh theatre started to form, through its productions created the model of authorial and aesthetic theatre. The formation of the stage cognition and knowledge inherent in the kazakh theatre through the interpretation of the social life of the world classics and kazakh classical dramaturgy. The performances in the theatre of that time were focused on the interests, ideals of the nation. The works “Blood and Sweat”, “Kozy Korpesh Bayan Sulu”, “Kara Kypchak-Kobylandy”, “Karagoz”, “Mother-Mother of Earth” staged at kazakh theatre were performances that were like a textbook of Kazakh spirit [2]. Professional development of kazakh theatre art, not to mention its art

form, is inseparably linked to the name of it is well known, that works of Zh. Aimaulytov, M. Auezov, G. Musrepov with clear author's language and style, with rich characters and with prevailing of social reality form the repertoire of any theatre in the country. Professor M. Knebel, Doctor of Arts, noted: "In order to be imbued with the author's style, one has to create one's own individual image, one has to choose repertoire oriented towards playwrights with a distinctive face, with their own unique handwriting, with their own kind of life; to see behind the lines of a dramatic text a whole big world", — this is evidence of our opinion [3].

Therefore, all of them are characterized by height and depth, irrespective of work were created by Zh. Aimaulytov, M. Auezov, G. Musrepov. Classic performances by M. Auezov "Enlik-Kebek", "Abay", "Karagoz", G. Musrepov's "Kyz-Zhibek", "Kozy Korpesh Bayan Sulu", "Akan seri — Aktokty", which cover the pressing problems of society, sound to the present day and as we know from the history of theatre, inspired many masters of the art [4]. Behind these performances were great philosophical thoughts that raised common problems for humanity. Among the creative legacy of G. Musrepov, who is considered the first pearl of kazakh theatre, is the musical drama "Kyz-Zhibek". Although, of course, the genre is musical drama, the libretto was written by G. Musrepov, and the music by E. Brusilovsky, this is one of the productions that still finds recognition in the hearts of people. E. Brusilovsky used in the opera more than 30 songs and cues of our people. All scores of the work are taken from the collection of kazakh folk songs by V. Zatayevich. The modern Abay State Academic Opera and Ballet Theatre first presented the opera Kyz-Zhibek in 1934. It was a great discovery in the cultural life of our country.

The best examples of folk music and folk poetry were widely used in the performance, which was staged on the opera stage. The core of the work is devoted love of Kyz-Zhibek and Tolegen, a spiritual and value-oriented life orientation for today's youth as well.

Academician S. Kaskabasov said about it: the epos "Kyz-Zhibek" can be called a life anthem of love. The desire of both Tolegen and Zhibek to find a worthy spouse, to marry with love — this is what the young people of that period dreamed about, said about, wished for. This is probably one of the reasons why the song is so widespread among the country. Tolegen is a new hero of the kazakh epos and even of all kazakh folklore. The most noble qualities of a kazakh woman is the image of Tolegen described in the epos as an ideal one that brings together. She appears in two images in the song: a beautiful girl and a devoted woman, he analyzes and proves that the song "Kyz-Zhibek", which appeared more than five hundred years ago, still has not lost its historical meaning and content, the folk spirit [5]. One of the works that still resonates with the audience. In this performance, the main thing will be the promotion of national spiritual values, the popularization of love and fidelity. The girl draws the way of life peculiar to a kazakh girl through the image of Zhibek. One can say about the tragedy of M. Auezov "Karagoz", which can be compared to the most advanced works of the world drama. The well-known reformer Vl. Nemirovich-Danchenko "Today, Right now, If we recall the famous principle "Right here", "Karagoz" is a work that has not lost its relevance today, a work that focuses on the acute problems of modern kazakh society. "Syryms" who fight against the tradition, "Narshas" who oppose it, "Karagoz" who are suffocated by their own feelings are still among us", he concluded [6].

The tragic fate of Karagoz, who was raised by a stern grandmother and lost his parents early, touches to the core, and even though it is contrary to popular tradition, the tragic end of his noble love for Syrym will bring tears to your heart.

Also at one time K. Kuandykov: "Song, love and life are the ideological and artistic basis of the tragedy "Karagoz". "The song and love give the performance of a lyrical tenderness, a romantic tone, bathe in the light of the beauty of the characters" [7], he used many new melodies in the play.

The strength of M. Auezov's creativity is in his ability to deeply reveal the inner subtle curves of the female soul. One of the performances that shook the minds of the audience. Any theatrical performance must have "spirit, body, soul", as M. Chekhov said. The spirit of the performance is the idea that underlies it and underlies in it. The body is the stage action of the characters. And the soul is the stage atmosphere [8]. Only then the theatrical industry will become popular and the performance will impress people. At first, it was the spiritual and social, artistic and aesthetic principles that were the basis for the development of kazakh theatrical art. The kazakh people have a special place in the field of theatrical art on the way to creating their own cultural and spiritual space and establishing national unity.

Kazakh theatre directing in the context of globalization

Theatre is an art form that artistically masters the world through dramatic action, which is realized by actors before the eyes of the viewer. The basis of the theatre is drama. In addition, it includes art of painting,

sculpture, sometimes architecture (decoration), sometimes cinema, music, and dance. The synthetics of theatrical art is determined by its collective character: the creative efforts of a playwright, artist, composer, actor are combined in the performance. The “building material” of the artistic image in the theatre is a living person, an actor. The thought of the playwright and director is realized through the actor. He gives theatricality to everything on stage. On the contrary, if an actor can accurately and fully convey the image of a person in a situation and environment in accordance with his actions, even the most general signs of the environment (for example, as in Shakespeare's theatre, to the plates with the inscriptions “garden”, “field” or “palace”) merge with theatrical life. The peculiarity of the significance of the Tetra is that here the creative act (embodiment of the image) is realized before the eyes of the viewer. In this regard, the theatre will have a huge opportunity to influence the audience. In cinema, the viewer sees the result of creativity, and in the theatre—the process itself. This is the key to the most important feature of the performance.

A professional theatre was formed on the kazakh land, dramatic art found harmony with the national culture, underwent an acculturation change (eng. acculturation — the process of mutual rapprochement of cultures), and the stage art took root deeply, realized through potential at the beginning of the 20th century. Among the founders of the theatrical art of the kazakh people are K. Kuanyshbaev, E. Omirzakov, Zh. Shanin, S. Kozhamkulov, K. Zhandarbekov.

And we can name such directors as Zh. Shanin, A. Tokpanov, K. Zhandarbekov, A. Madievsky, who contributed to the theatrical direction of Kazakhstan. At the same time, B. Omarov, M. Bayserkenov, E. Obaev, K. Zhetpisbaev, R. Seitmetov, Zh. Omarov, Kh., they are considered to be a group of directors who paid great attention to poetic metaphors and managed to incorporate into their productions the symbolic images and beliefs characteristic of our people. A. Mambetov, E. Tapenov, Zh. Khadzhiev, D. Aryngaziev, A. Rakhimov, armed with the methodology of the Russian school of theatre directing, contributed to the professional expansion of the theatrical system “method of role analysis” in the kazakh language, stage art. These directors used the education and experience gained in the Russian theatre school to create the structure of psychological theatre in Kazakhstan. The creative structure and artistic principles of creating the image and figurativeness of the performance and improving the acting technique in Kazakhstani theatrical art have become a golden pillar of continuity, a great spiritual lesson and an example for young directors of our independent state.

Over time, the currently found artistic solutions and ways of depicting the scene become outdated and require a new search. The taste and knowledge of the public is also in tune with the times. That is, repetition in art is not continuity, on the contrary, it can turn a blind eye to the emotions and imagination of the artist and viewer, and even fetter aesthetic taste and knowledge, enthusiasm. In this regard, the great thinker, philosopher J. Ortega-y-Gaset “In art, any repetition is meaningless. Each historical style can give rise to a certain number of different forms within one general type. But time passes, and the once magnificent spring dries up. Therefore, it can be considered fortunate that, simultaneously with such deprivations, a new perception is born that will contribute to the flowering of new talents” may be the basis for the question of time and innovation [9].

Today, even in their theatres, directors deeply feel the breath of the era, steps are being taken to harmonize the idea and content of classical works with the requirements of the new era.

After the kazakh people became an independent state, kazakh performing arts got out of the power of Soviet ideology, gained creative freedom, new directions appeared in the theatre space, and new searches began. The most important thing is to get rid of rigid principles that have been frozen for seventy years, a new approach has appeared in the kazakh theatrical art, the process of staging historical plays, myths and epics in harmony with modernity, “modern interpretation” began with the new. Several figurative languages of the modern stage appeared on the kazakh stage in scenography and directing, acting. Well-known representatives of the world and Russian classical dramaturgy in the performing arts of our country performed the drama “Uncle Vanya” by A. Chekhov — A. Mambetov (State Academic Kazakh Musical Drama Theatre named after K. Kuanyshbaev), the comedy “Inspector General” by N.V. Gogol — N Zhakypbay (Astana Youth Theatre), symbolic drama “The Blind” by M. Maeterlinck — B. Atabaev (Kazakh State Academic Drama Theatre named after M. Auezov), the tragedy “The Elder” by W. Shakespeare — K. Sugirbekov (Almaty Regional Drama Theatre named after M. Auezov). B. Rimova), W. Shakespeare's tragedy “Romeo and Juliet” — K. Kasymov (West Kazakhstan Regional Kazakh Drama Theatre), A.S. Pushkin “Mozart and Solieri” — G. Mergalivalar (Mangistau Regional Kazakh Music and Drama Theatre named after N. Zhanturin). It was an important event to make the version in an innovative way and make it a work of art for our national theatre, and leave it in the history of our culture.

In the state policy, it was believed that in the 21st century, when people closely interact with each other, establish cultural conversations and exchange experiences through the modern integration of Kazakhstan, our theatrical art should not remain a separate world in itself.

Steps such as the acceptance of the people of Kazakhstan as members of the United Nations, the Organization for Security and Cooperation in Europe, UNESCO, Turksoy, International Trade Organizations are not only the economic potential of our country, but also an excellent way to further develop art and culture, in addition integration our national values in the world process of globalization.

The International Exhibition EXPO-2017 is an event aimed at familiarizing the world with native culture, literature, national values and the art of the kazakh people and it held for the first time in the history of our country. During the EXPO exhibition, the theatre directorate of Kazakhstan conducted research in the direction of innovation and gave way to new ideas by staging innovative modern performances. In the context of the globalization of society in the theatrical sphere of Kazakhstan, an experimental research process should develop, revealing the continuity of the cultural and spiritual heritage and giving rise to innovations. The theatres of modern kazakh society, having absorbed the advanced ideas of their time, show the ideals of virtue, and most importantly, when they deeply and honestly depict the life and spiritual goals of a person and his complex inner world, it rises to the highest artistic level. At the same time, the glorification of our national values should be recognized as an urgent task of the Theatre industry.

The kazakh people have experienced different periods until this period. Nowadays, the kazakh nation has initiated a new path of development and renewal. If we looked at the past life of our ancestors, our country has experienced different periods. The kazakh people have overseen such historical periods during their life. 1. Golden Age is the Kazakh and Nogai unity during the Golden Orda. The Eurasian Great Steppe is the peak of nomadic civilization. The historical consciousness of this era is “Forty Heroes of Crimea”, “Yerkosai”, etc. were reflected in epic poems. 2. Challenging times — Kazakh and Nogai separated, chose nomadism in difficult times, migrated, created an independent state and protected it from external enemies. The historical consciousness of this period can be described through the author's poetry of the Kazakh valleys (Dairkozha, Kaztugan, Asan Kaigy, Dospanbet, Shalkiiz, Zhiembet, Aktamberdi, Umbetey, Bukar zhyrau) of the XV-XVII centuries. 3. Zar Zaman is a massive crisis of Eurasian nomadism, loss of independence and Kazakhs becoming slaves of the Russian empire. This period is considered through the works of the poets of “Zar Zaman” such as Shortanbay Kanayuly, Dulat Babataiuly and Murat Monkeuly. 4. New age — from the beginning of the 20th century, the reformist movement covered all the eastern countries, the time when the national consciousness was awakened in the struggle against Western imperialism and in determining the cultural, ethnic and political path of their societies, and nationalism came into force. Modernism in the historical consciousness, starting with the Enlightenment (Shokan, Abai, Ybrai), the ideas of “Turkistan”, “Alash”, “Kazakh” were raised as a national idea. 5. The modern age will be the time of development, renewal of historical consciousness, penetration into industrial and post-industrial society, and globalization [10]. Currently, very complex processes are taking place around the world. One of them is the process of globalization — this is a term that means a social, spiritual, political economic process. Globalization, extension, world expansion, proliferation (English Global — global, worldwide, general) is the process of creation of a new global political, economic, cultural and informational unity [11]. Although our nation has gone through some times, it has not lost the important values for the nation.

French philosopher Jacques Derrida said, “Globalization is an irreversible legal process in today's world. That's why it is important to study it with great seriousness and discover its positive and negative sides. Globalization is one of the phenomena that bring the culture, economy, political and information systems of the peoples of the world closer together and integrates them on the positive side. Thus, globalization brings to our country the results of integration processes on earth, the benefits of world development, and on the other hand, it encourages the maximum erosion of national characteristics and national culture and treats the principles of political and social independence with maximum indifference. It is dangerous because it is ready to swallow some weakened cultures and civilizations, because of its tendency to destroy our ethnic identity. Today, globalization is necessary for our society, but the values that make a nation, a nation must not be allowed to be swallowed up by global changes. Modernization and development of the kazakh country is the demand of today's times.

The country's step towards innovation creates innovation in the nation's perception of the world and thinking system. In science, it is often associated with the term “innovation”. “Innovation” comes from the Latin word, which means “renewal”, “improvement” or “change”. “Innovatio” means “in the direction of change”. In the context of globalization, the role of the theatre industry in conveying to the people the

primordial values of our national culture, which has stood the test of time, is the impregnable fortress of the nation, the root of national identity. After all, if the values left by the ancestors are forgotten and lose their meaning, the next generation will not be able to become a full-fledged personality. At the same time, the thought of Lao Tzu is very important, who said: “The spiritual and moral degeneration of society should be prevented not from the outside, but by absorbing national symbols” [12]. The theatre industry must contribute to the preservation of the values that are the strength of the nation in a globalized society. The theatre has its own characteristics. One of its features is the collection of expressive means of literature, music, painting, dance, architecture and cinematography. The theatre is one of the arts of great social and cultural importance, and it cannot live on its own without an audience. The spectator who appreciates the theatre, therefore, the theatre will fulfill its social function and achieve its aesthetic goals only if it touches and deeply moves the inner feelings of the spectators.

The theatre plays a very important role in educating people in aesthetic morality and virtue. One of its features are that in some productions it breathes life into its actions and animates them, so the audience is indifferent and indifferent to the action and thoughts and dreams of the characters participating in it, to joyful laughter and vibration of feelings, mood, common life and breath, they observe with all enthusiasm and passion, that is, they appear at this moment as a direct participant, and not just a neutral, cold-blooded observer of the scenes of stage life. Ultimately, the social and educational activities and the ideological, emotional, artistic and aesthetic impact of the Theatre are strong. The culture of each country can be recognized by its theatre, and it is the center of the art of each nation. In a globalized society, it is necessary to update the national values of the cultural and social space of the Theatre and adapt it to modern requirements.

Conclusion

Today, due to the global diffusion of the factor of globalization and multiculturalism, changes are taking place in society. In a globalized society, changes, competition, innovations in science and technology, the rapid exchange of spiritual and cultural values are taking place at an unprecedented speed.

The diversity of the cultural, social and historical world will become a reality of a globalized society, and during this period the theatre has a special place in maintaining the harmony of mankind, shaping the image and image of the nation, giving priority to the principles of spirituality and morality. Today, linking the modern trends in the development of the theatrical direction of Kazakhstan with world cultural contexts, it is necessary to be always one with the historical roots of national identity and the spirit of the people, the need to be active in preserving the cultural heritage should become the main position of the direction. Today it is necessary to direct the attention of the public to spiritual and moral values through highly artistic productions staged by directors.

References

- 1 Қазақстан [Мәтін]. Ұлттық энциклопедиясы. 4-ші том / Бас ред. Ә.Н. Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2002. — 720 б.
- 2 Нұрпейіс Б. Қазақ театр режиссурасының қалыптасуы мен даму кезеңдері (1915-2005): монография / Б. Нұрпейіс. — Алматы: Дәстүр, 2014. — 520 б.
- 3 Кнебель М. Вопросы режиссуры. О некоторых вопросах режиссёрской методологии Немировича-Данченко / М. Кнебель. — М.: Искусство, 1984. — 167 б.
- 4 Әшімов А. Жан бөлек / А. Әшімов. — Алматы: Санат, 2001. — 111 б.
- 5 Майемиров А. «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» пьесаларындағы дәстүр мен жаңашылдық / А. Майемиров // Л.Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. — 2015. — №5 (37). — Б. 190.
- 6 Эфрос А. Книга Четвёртая / А. Эфрос. — М.: Фонд «Русский театр», 1993. — 431 б.
- 7 Қуандықов Қ. Тұңғыш ұлттық театры / Қ. Қуандықов. — Алматы: Жазушы, 1969. — 244 б.
- 8 Бентли Э. Жизнь драмы / Э. Бентли. — М.: Айрис-Пресс, 2004. — 145 б.
- 9 Ортега-й-Гасет Х. Самосознание европейской культуры XX века, художественное искусство. — М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991. — 236 с.
- 10 Сатиршинов Б.М. Тарихи сананың қалыптасуы мен дамуының әлеуметтік-философиялық талдауы. Филос. ғыл. д-ры ... автореф.: 09.00.11 — әлеуметтік философия / Б.М. Сатиршинов. — Алматы, 2009. — 45 б.
- 11 Қазақстан [Мәтін]. Ұлттық энциклопедиясы. 3-ші том / Бас ред. Ә.Н. Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. — 720 б.
- 12 Лао Цзы. Дао де сзин / Цзы Лао // Древнекитайская философия: сб. Тексты. — М.: Мысль, 1972. — С. 92–97.

А.А. Боранбаев

Қазақстандағы театр өнерін мәдени-философиялық талдау

Мақалада қазіргі театр өнерінің көркемдік көкжиегін жаңа көзқараста зерделей отырып, жаһандану дәуіріндегі қазақстандық режиссураны кәсіби тұрғыда дамытудың сара жолдары анықталған. Мемлекетіміздің мәдениетіндегі көркемдік-эстетикалық құбылыс болып табылатын театр саласының ерте заманнан бастап бүгінгі күнге дейінгі сабақтастық бағыттары қарастырылған. Еліміздің театр режиссурасының ұлттық сипаты мен оның даму үрдістері мәдени-философиялық контекстер тұрғысында зерттелген. Қазақстанның театр режиссурасының заманауи даму үрдістерін саралап, оның болмыс-бітімі мен мәнін айқындап, театр өнері ұлт үшін рухани-әлеуметтік, көркемдік-эстетикалық бастаулар екендігі айтылған. Жаһандану қоғамында театр саласының ұлттың бейнесі мен келбетін сақтау мен дамытудағы рөлі ерекше екендігі көрсетілген. Отандық көрнекті режиссерлердің шығармашылық мұраларына ғылыми-теориялық тұрғыдан талдау жасалынған. Зерттеудің мақсаты — қазіргі Қазақстанның әлеуметтік-мәдени кеңістігі үшін театр өнерінің рөлін көрсету, қазіргі қазақ мәдениетін қалыптастырудағы театр рөлін саралау, әлеуметтік-мәдени жүйенің басқа элементтерімен өзара байланысты анықтау.

Кілт сөздер: театр, режиссер, философия, мәдениет, құндылық, ізгілік, игілік, жаһандану.

А.А. Боранбаев

Культурно-философский анализ театрального искусства Казахстана

В статье авторы, изучив художественные горизонты современного театрального искусства в новом ракурсе, рассмотрели пути профессионального развития казахской режиссуры в эпоху глобализации. Изучены направления преемственности театральной сферы, являющейся художественно-эстетическим компонентом культуры нашего государства, начиная с древнейших времен и до наших дней. Проанализированы национальный характер театральной режиссуры, а также тенденции ее развития в контексте культурно-философского контекста. Театральное искусство способствует духовному, социальному, художественному и эстетическому развитию народа, а анализ современных тенденций театрального мира Казахстана помогает понять его реалии и особенности. Определена роль театральной индустрии в контексте глобализирующегося общества для сохранения и укрепления национального образа и имиджа. Также проведен научно-теоретический анализ творческого наследия выдающихся отечественных режиссеров. Цель данного исследования — определить роль театрального любительства для социально-культурного пространства современного Казахстана, а также театрального искусства в формировании современной казахской культуры, выявить взаимодействие с другими элементами социально-культурной системы.

Ключевые слова: театр, режиссура, философия, культура, ценность, добродетель, процветание, глобализация.

References

- 1 Nysanbayev, A.N. (Ed.). (2002). *Ultyq entsiklopediiasy* [National encyclopedia]. Vol. 4. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Kazakh].
- 2 Nurpeis, B. (2014). *Qazaq teatr rezhissurasynyñ qalyptasuy men damu kezeñderi* [Stages of formation and development of Kazakh theatre directing]. Almaty: Dastur [in Kazakh].
- 3 Knebel, M. (1984). *Voprosy rezhissury. O nekotorykh voprosakh rezhisserskoi metodologii Nemirovicha–Danchenko* [Director's questions. About some questions of V.I. Nemirovich-Danchenko]. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 4 Ashimov, A. (2001). *Zhan bolek* [Soul separately]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 5 Maiemirov, A. (2015). «Qyz Zhibek», «Qozy Korpesh–Baian sulu» pesalaryndagy dastur men zhanashyldyq [Tradition and innovation in the pesals “Girl Silk”, “Kozy Korpesh-Bayan Sulu”]. *L.N. Gumilev atyndagy Euraziia ultyq universitetinin khabarshysy — Bulletin of the L.N. Gumilev Eurasian University. Humanities Series*, 5 (37), 190 [in Kazakh].
- 6 Efros, E. (1993). *Kniga Chetvertaia* [The fourth book]. Moscow: Fond «Russkii teatr» [in Russian].
- 7 Quandyqov, Q. (1969). *Tungysh ultyq teatry* [Theatre of the First Nations]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 8 Bentley, E. (2004). *Zhizn dramy* [Drama life]. Moscow: Airis-Press [in Russian].
- 9 Ortega-i-Gasset, J. (1991). *Samosoznanie evropeiskoi kultury XX veka, khudozhestvennoe iskusstvo* [Self-awareness of European culture of the twentieth century, art]. Moscow: Izdatelstvo politicheskoi literatury [in Russian].
- 10 Satirshinov, B.M. (2009). *Tarikhi sananyñ qalyptasuy men damuynyn aleumettik-filosofialyq taldauy* [Social-philosophical analysis of the formation and development of historical consciousness]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].

11 Nysanbayev, A.N. (Ed.). (2001). Ulttyq entsiklopediiasy [National encyclopedia]. Vol. 3. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Kazakh].

12 Lao, Tszy. (1972). Dao de szin [Tao Te Ching]. Drevnekitaiskaia filosofii: Sbornik. Teksty [Ancient Chinese Philosophy: Collection. Texts]. Moscow: Mysl [in Russian].

З.С. Гаипов, А.А. Тынышбаева, М.Б. Кабылганиева*, А.М. Идрисова

*Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан
(E-mail: zulfukhar.gaipov@apa.kz, a.tynyshbayeva@apa.kz, nazika.kabylganieva@bk.ru, a.idrissova@apa.kz)*

Совершенствование инструментов выборов акимов посёлков, сел и сельских округов

Актуальность темы исследования связана с реализацией с 2021 года в Республике Казахстан реформы государственного местного управления и самоуправления. В рамках провозглашенного Послания Главы государства народу Казахстана от 1 сентября 2020 года «Казахстан в новой реальности: время действий» проведение выборов акимов местного уровня стало одной из задач данной реформы. А в 2021 году были внесены изменения в законодательство о выборах и о местном государственном управлении и самоуправлении, определившие возможность выборов акимов. 25 июля 2021 года были проведены первые такие выборы, хотя их победителями в большей мере стали действующие акимы, государственные чиновники и представители правящей партии, а не самовыдвиженцы. Целью исследования стало определение сущности, проблем и перспектив выборов акимов посёлков, сёл и сельских округов в Казахстане с учетом реформы местного государственного управления и самоуправления в последние годы. Новизна исследования связана с тем, что определены основные параметры, результаты, проблемы и перспективы развития системы выборов акимов местного уровня в Республике Казахстан в рамках реформы местного государственного управления и самоуправления. Выводы по исследованию: в настоящее время результаты проведенных выборов акимов посёлков, сёл, сельских округов (2021–2022 гг.) свидетельствуют о потребностях населения в контроле над местной властью, обновлении исполнительной власти и повышении ее эффективности. При этом на уровне законов требуется совершенствование модели выборов акимов данного уровня (упрощение порядка регистрации кандидатов-самовыдвиженцев и сбора подписей, формирование избирательного фонда, где-то и возможность проведения косвенных выборов).

Ключевые слова: аким посёлка, аким села, аким сельского округа, местное самоуправление, выборы акимов, инструменты выборов.

Введение

Актуальность темы исследования заключается в следующем. В Республике Казахстан в настоящее время производится реформирование системы местного самоуправления, включая процессы выборов акимов — высших должностных лиц городов районного значения, сел, поселков, сельских округов. Об этом 25 мая 2021 года Президент РК подписал Конституционный закон «О внесении изменений и дополнений в Конституционный закон Республики Казахстан ”О выборах в Республике Казахстан”» [1]. Данный документ вводит прямые выборы акимов, а их выдвижение в качестве кандидатов предусматривается политическими партиями, в порядке самовыдвижения, а также вышестоящими акимами [2]. Надо отметить, что до этого аким любого уровня считался государственным должностным лицом, и поэтому получение такой должности было возможно только в порядке назначения вышестоящим органом. Поручение о проведении прямых выборов сельских акимов с 2021 года было дано К.-Ж. Токаевым в Послании народу «Казахстан в новой реальности: время действий» [3]. Инициатива прямых выборов акимов направлена на последовательную реализацию пакета ключевых политических реформ, касающихся децентрализации государственного управления через введение повсеместной практики институтов местного самоуправления, которое предусмотрено нормами Конституции РК [4] и законодательства о государственном местном управлении и самоуправлении [5].

Следует отметить, что в демократических государствах предусмотрена система местного самоуправления, которая имеет особенности в каждой стране, как в унитарных, так и в федеративных государствах. Здесь особенно следует указать на то, что местное самоуправление — это один «из ключевых демократических принципов организации и осуществления власти, так как предоставляет гражданам различных административно-территориальных единиц реальное право управления значительной частью общественных дел» [6], поскольку местное самоуправление помогает решать вопро-

* Автор-корреспондент. E-mail: nazika.kabylganieva@bk.ru

сы местного значения без вмешательства центральных органов государства в рамках отведенных ему полномочий. Оно также разделяется на ветви — представительные органы (состоящие из избираемых депутатов представительного органа) и исполнительный орган, порядок формирования которого не везде одинаков. При этом нередко исполнительному органу местного самоуправления поручается решение определенных государственных задач, помимо вопросов местного значения. Авторами, исследовавшими данный вопрос, отмечается, что «они рассматриваются как составная часть местного самоуправления, а с другой — как низовое звено исполнительной вертикали, ответственное за выполнение порученных ему сверху дел» [7]. С учетом этого вопрос формирования исполнительного органа актуален, поскольку необходимо занятие должности руководителя такого органа ответственным и компетентным человеком, способным как на принятие решений для решения местных проблем, так и на эффективное взаимодействие в рамках государственной вертикали.

Цель исследования — определить сущность, проблемы и перспективы выборов акимов посёлков, сёл и сельских округов в Казахстане с учетом реформы местного государственного управления и самоуправления в последние годы.

Временными рамками исследования являются 2021–2023 годы, при этом данные за 2023 год предварительные, на момент написания статьи.

Методы и материалы

Исследование носит смешанный, теоретический и эмпирический характер. Используемые данные для проведения:

1. Научные статьи по вопросам выборов органов государственной власти и местного самоуправления.

2. Нормативно-правовая база, регулирующая выборы органов государственной власти и местного самоуправления в Республике Казахстан, включая нормы Конституции РК, а также законов об основах государственного управления, местного самоуправления, законов, регулирующих выборы акимов посёлков, сёл и сельских округов.

Методы исследования можно разделить на теоретический, правовой и статистический анализ. При этом использование правового анализа предполагает применение сравнительно-правового метода — сравнение норм о выборах акимов с другими государствами.

Результаты и их обсуждение

Прежде всего, необходимо остановиться на сущности местного самоуправления и задач, которые решает местное самоуправление в современном обществе. Необходимо делать отличия между терминами «местное государственное управление» и «местное самоуправление», поскольку смысл и модели их организации разные [8]. В рамках местного государственного управления осуществляется управление государственным исполнительным органом на определенной территории вопросами, которые связаны с благоустройством, коммунальным хозяйством, транспортным и бытовым обслуживанием, развитием потребительского рынка и т. д. [9]. Но при этом данные действия осуществляет местный исполнительный орган, сформированный вышестоящим исполнительным органом государства. При осуществлении же местного самоуправления решения принимаются общественностью данной территории (через механизмы местного референдума либо при осуществлении представительной демократии) местным исполнительным органом, который также формируется общественностью данной территории. То есть для организации местного самоуправления недостаточно наличия только исполнительного органа, и формируется представительный орган, принимающий наиболее важные решения по вопросам, важным для развития данной территории и решения тех проблем, удовлетворения тех потребностей, которые актуальны для граждан, проживающих на данной территории [10].

В действующем казахстанском законодательстве рассматриваемые категории отделяются следующим образом. Конституция РК указывает на то, что:

1) местное государственное управление «осуществляется местными представительными и исполнительными органами, которые ответственны за состояние дел на соответствующей территории» (ст. 85 Конституции РК);

2) местное самоуправление «осуществляется населением непосредственно, а также через маслихаты и другие органы местного самоуправления в местных сообществах, охватывающих территории, на которых компактно проживают группы населения» (ст. 89 Конституции РК), в ней же сделана

ссылка на то, что органы местного самоуправления могут наделяться государственными функциями, но гарантируется самостоятельность органов местного самоуправления.

Закон Республики Казахстан «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан» от 23 января 2001 года № 148 разделяет местное государственное управление и местное самоуправления, давая следующие их определения:

1) местное государственное управление — «деятельность, осуществляемая местными представительными и исполнительными органами в целях проведения государственной политики на соответствующей территории, ее развития в пределах компетенции... а также являющимися ответственными за состояние дел на соответствующей территории» (ст. 1 Закона № 148);

2) местное самоуправление — «деятельность, осуществляемая населением непосредственно, а также через маслихаты и другие органы местного самоуправления, направленная на самостоятельное решение вопросов местного значения под свою ответственность» (ст. 1 Закона № 148).

То есть, четкой грани между местным государственным управлением и местным самоуправлением нет, однако можно понять, что маслихат (представительный орган) — прежде всего, орган местного самоуправления, решающий вопросы местного значения (хотя Законом предусматривается и возможность осуществления деятельности иными органами). Аким же данный Закон относит не к органам местного самоуправления, а к государственным органам, он «представитель Президента и Правительства Республики Казахстан, возглавляющий местный исполнительный орган» (ст. 1 Закона № 148). Проходящая в настоящее время реформа местного самоуправления заключена в том, что население выбирает акима и требует с него исполнения целей и задач предвыборной программы, тем самым увеличивая долю вовлечения населения в процедуру государственного управления на местном уровне при сохранении действующей системы государственного управления. При создании аппарата акима, данная структура в соответствии с Законом также — государственное учреждение. В целом, система местного самоуправления в Казахстане — это часть местного управления, которая передана непосредственно местному сообществу для решения вопросов местного значения [11]. Иными словами, созданная модель местного управления в Казахстане предполагает наличие двух составляющих:

1) администратор (местный исполнительный орган), являющийся представителем государства, фактически — государственный орган (в настоящее время аким стал выборной должностью и представителем местного сообщества, чего до реформы местного самоуправления не было);

2) представительный орган (маслихат, в отдельных случаях также собрание или сход местного сообщества, территориальный совет местного самоуправления как совещательный орган при акиме и т. п.) [12].

Также отдельно стоит отметить и то, что в разных странах центральные органы власти по-разному влияют на принятие решений на местном уровне и на формирование органов местного самоуправления в целом (меньше — Великобритании и значительно больше — во Франции) [13].

При изучении зарубежного опыта формирования местных исполнительных органов следует изучить и российский опыт. Российская Федерация еще в 1993 году закрепила в Конституции [14] местное самоуправление как отдельную ветвь власти, не являющуюся государственной властью, но с 2020 года официально включенную в систему «публичной власти». При этом уровень местного самоуправления (муниципального управления) в России имеет обособленный характер, существенно отличающийся от той модели, которая применяется в Казахстане. Модели же местного самоуправления в РФ и порядок выбора главы муниципального образования и главы исполнительного органа местного самоуправления закреплены в Законе [15] не в одной, а в нескольких возможных для выбора моделях.

В целом же, несмотря на декларируемую независимость местного самоуправления в России, многие специалисты отмечают, что всё чаще применяются модели, связанные с выбором главы муниципального образования (он же становится главой местной администрации) по представлению главы субъекта РФ, либо назначение «сити-менеджера», в отборе кандидатур на которые также участвует орган власти субъекта РФ (орган государственной власти) [16]. И это формирует определенную, часто даже достаточно сильную зависимость муниципалитета от вышестоящей региональной государственной власти [17].

Далее необходимо перейти к особенностям и развитию процессов назначения или выборов акимов в Республике Казахстан, современной модели, которая используется в Казахстане в настоящее время.

Прежде всего, если использовать понятийный аппарат Закона РК «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан» от 23 января 2001 года № 148, то требуется указать на следующее:

1) аким (любого уровня) — «представитель Президента и Правительства Республики Казахстан, возглавляющий местный исполнительный орган (в случае его создания) и обеспечивающий проведение государственной политики на соответствующей территории, согласованное функционирование всех территориальных подразделений центральных государственных органов Республики Казахстан, руководство исполнительными органами, финансируемыми из соответствующего бюджета, наделенный полномочиями местного государственного управления и функциями самоуправления» (ст. 1 Закона № 148), то есть имеющий двойственное положение в системе публичного управления (и государственное местное управление, и местное самоуправление);

2) акимы областей, городов республиканского или столицы являются акимами «высшего уровня», которые до проведения реформы назначались исключительно Президентом РК (по при согласии маслихата), хотя сейчас данная схема назначения будет изменяться на выборную, они осуществляют координацию работы районных акимов (в городах республиканского значения, столице), могут делегировать решение определенных задач нижестоящим акимам;

3) акимы районов, городов областного значения — это либо выборная должность (при всенародном избрании сроком на 4 года, с возможностью занимать должность не более 2 раз подряд, такая схема стала возможной при реализации реформы местного самоуправления), либо аким назначается акимом вышестоящего уровня при согласии маслихата;

4) акимы районов городов республиканского значения или столицы, городов районного значения, посёлков, сел и сельских округов — в настоящее время, что стало возможным при реализации реформы местного самоуправления, выборные должности (не могут занимать данную должность более 2 раз подряд), при этом избираются на должность всенародно сроком на 4 года; при этом акиматы при акимах данного уровня не формируются.

То есть вышестоящие акимы сейчас могут повлиять на назначение акимов нижнего уровня, например, назначая их с согласия маслихата в определенных описанных выше случаях. Но также в соответствии с законодательством о выборах они теперь получили возможность влияния на процедуру избрания акимов нижестоящих уровней (города районного значения, посёлка, села, сельского округа). Это реализуется возможностью выдвижения акимом вышестоящего кандидатуры на должность акимы на проводимых местных выборах (ст.113–3 Конституционного закона РК «О выборах в РК» от 24 мая 2021 года № 41–VII ЗРК [2]).

Иными словами, проводимая в настоящее время реформа местного государственного управления и самоуправления сделала акимов нижнего уровня (городов районного значения, сел, поселков и сельских округов) выборными должностями уже с 2021 года, а в 2022 году выборными должностями стали акимы районов и городов областного значения.

Сама по себе идея выборности акимов с учетом потребности Казахстана в децентрализации и развитии местного самоуправления появилась уже достаточно давно. Более того, первые выборы акимов в качестве эксперимента были проведены 29 мая 1999 г. в Чемолганском сельском округе Карасайского района в Алматинской области. В 2021 году 20 октября проведены в экспериментальном порядке выборы в 28 сельских сёлах и сельских округах, расположенных в 14 областях страны. Применялось косвенное избирательное право, а выборов были определены Указом Президента РК от 23 июня 2021 г. [18]. Далее эксперимент был продолжен Указом Президента РК от 6 декабря 2004 г. «О проведении выборов акимов аульных (сельских) округов, аулов (сел), поселков Республики Казахстан» [19] и «О проведении в порядке эксперимента выборов акимов отдельных районов Республики Казахстан» [20]. Указами были утверждены правила проведения выборов акимов соответствующих уровней. Согласно первому Указу Президентом было поручено ЦИК РК назначить, организовать и провести с 2005 г. по 2007 год выборы акимов сельских населенных пунктов. Вторым Указ предполагал проведение выборов акимов некоторых районов областей, а также Астаны и Алматы (в 2005 г., в порядке эксперимента). Однако июле 2005 г. Указ Президента РК от 6 декабря 2004 г. был изменен, и выборы должны были пройти только после введения в действие законов, которые бы регулировали данные вопросы в рамках развития местного самоуправления. В итоге ранее указанные Указы Президента РК так и не были выполнены.

6 июня 2006 г. Указом Президента Республики Казахстан «О проведении выборов акимов районов, городов областного значения Республики Казахстан» [21] была установлена необходимость

выборов акимов среднего уровня. В Указе также дано поручение ЦИК РК по назначению, организации и проведению выборов уже в октябре 2006 г. в 30 % административно-территориальных единиц (тогда это было 49 районах и 10 городов областного значения — в них должны были проводиться выборы). ЦИК РК выделила районы и города областного значения, в которых должны были провести выборы при консультировании с акимами областей, издав при этом Постановление ЦИК РК «О назначении выборов акимов районов, городов областного значения Республики Казахстан» от 22 августа 2006 г. №71/136 [22]. Однако после конституционной реформы 2007 года 4 июня 2007 г. издан Указ Президента РК, в котором порядок назначения акимов на должность стал следующим: акимы районов областей и городов областного значения, акимы районов в городах должны назначаться на должность акимами соответственно областей, городов, с согласия маслихата соответствующего уровня. В результате идея децентрализации и выборности акимов тогда была отклонена, несмотря даже на наличие потребности в ее реализации [23].

Идея выборов акимов была связана с реформой политической системы Республики Казахстан, начавшейся в 2021 году, когда Президент РК К.-Ж. Токаев в Послании народу «Казахстан в новой реальности: время действий» указал на необходимость прямых выборов акимов сёл и сельских округов. Это повлекло за собою принятие ряда нормативных актов, регулирующих выборы акимов низового уровня:

1) Конституционный закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Конституционный закон Республики Казахстан «О выборах в Республике Казахстан» от 24 мая 2021 года № 41–VII З РК [1];

2) Конституционный закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые конституционные законы Республики Казахстан по вопросам реализации Послания Главы государства от 16 марта 2022 года» от 5 ноября 2022 года № 156–VII З РК [24];

3) Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам реализации Послания Главы государства от 16 марта 2022 года» от 5 ноября 2022 года № 157–VII З РК [25].

В результате в настоящее время прямые выборы акимов низового уровня (городов районного значения, посёлков, сёл и сельских округов) стали обязательными, а акимов городов областного значения и районов стали возможными наряду с назначением. Уже в 2023 году в пилотном варианте проводятся выборы акимов районов и городов областного значения. Возможно, далее полностью будет осуществлен переход к выбору акимов этого уровня. По мнению многих авторов, это стимулирует общественную избирательную активность населения, вовлеченность населения в демократические процессы, повышает ответственность акимов как глав местных исполнительных органов непосредственно перед населением [26, 27].

Далее необходимо более подробно остановиться на процедуре выбора акимов, а именно акимов низшего уровня — посёлков, сел и сельских округов, в соответствии с темой исследования. Процедура выборов акимов этого уровня в настоящее время описана в Конституционном законе Республики Казахстан «О выборах в Республике Казахстан» от 28 сентября 1995 года № 2464 в актуальной редакции.

Действующий закон «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан» от 23 января 2001 года № 148 определяет то, что акимы этого уровня должны быть избираемы на всенародных выборах жителями данной административно-территориальной единицы «на основе всеобщего, равного, прямого избирательного права при тайном голосовании из числа граждан Республики Казахстан» (ст. 36–2 Закона № 148). То есть совершеннолетние жители данной территории приходят на избирательные участки и голосуют за устраивающую их кандидатуру акима. Далее производится подсчет голосов, определяется победитель. Победитель должен быть объявлен избирательной комиссией данного уровня, и далее вступает в должность в установленные сроки.

При этом необходимо отметить, что законодательством о выборах не предусматривается формирование избирательного фонда кандидатов в акимы, но за счет государства выделяются средства на проведение избирательной кампании в объеме 220 тысяч тенге на одного кандидата в акимы сел, поселков, сельских округов.

В целом, Закон имеет некоторые спорные моменты, к которым следует отнести:

1) сложность регистрации кандидатов в порядке самовыдвижения, поскольку именно в этом случае кандидаты должны собрать подписи в размере не менее чем 1 % от избирателей, проживаю-

щих на территории, что технически сделать не всегда достаточно просто, в то время как от кандидатов от политических партий этого не требуется;

2) более того, Закон не предусматривает возможность сбора подписей с помощью электронных средств («Электронное правительство», например, что могло бы не только ускорить процесс, но и исключить ошибки при сборе и получение недостоверных данных, снизило бы риски получения недостоверных подписей);

3) также отсутствует механизм избирательного залога как альтернативы сбору подписей кандидатом, хотя в некоторых странах он применяется (в каком-то виде избирательный залог в минимальном размере предусмотрен для всех регистрируемых кандидатов на выборах, поскольку сделанный взнос возвращается только в случае, если кандидат набрал не менее 5 % голосов, хотя, в целом, назвать данный взнос избирательным залогом нельзя, альтернативы сбору подписей он также не даёт);

4) не закреплено в законе формирование избирательного фонда кандидата в акимы, хотя закреплена такая возможность за депутатами маслихата — остается непонятным, почему кандидаты в акимы не могут использовать данный механизм.

Результаты проведенных в 2021 году выборов акимов уровня посёлков, сёл и сельских округов свидетельствуют о том, что июльские выборы 2021 года проходили при достаточно высокой явке избирателей (66,5–90,7 %, в среднем 78,5 % по стране), не было зарегистрировано значительных нарушений (выявленные нарушения в большей мере носили технический характер), а выбрано было 864 новых акима. Большинство победивших кандидатов были выдвинуты политическими партиями: «Нур Отан» — в 77,7 % округов (671 членов этой партии были избраны акимами), «Ауыл» — 3,8 % (33 кандидата), «Адал» — 1,7 % (15 кандидатов), «Ак жол» — 1,4 % (12 кандидатов), НПК 1,3 % (11 кандидатов), ОСДП — 0,1 % (1 кандидат). Однако победил и 121 кандидат самовыдвиженец (14 % от числа избранных акимов), что также достаточно много. 52 % избранных акимов — абсолютно новые люди, ранее никогда не работавшие на государственной службе, ряд самовыдвиженцев смог победить на выборах действующих акимов [28]. Это свидетельствует о развитии демократии на местном уровне и о готовности населения участвовать в выборах глав местных исполнительных органов. Более того, действительно, аким такого уровня — скорее хозяйственная, а не политическая должность, оттого партийная принадлежность здесь не может играть решающей роли.

В 2022 году результаты выбора акимов данного уровня уже отличались. При средней явке в 70 % (выборы проведены в 52 административно-территориальных образованиях) результаты были следующими: 33 победивших кандидата (63,4 %) — от партии «Аманат», 2 кандидата (3,8 %) — от партии ДПК «Ак жол», 17 кандидатов (32,7 %) — самовыдвиженцы. При этом впервые избранные акимы — 35 из 52 (67,3 %) [29]. То есть и эти тенденции свидетельствуют о потребностях значительной части населения в обновлении власти на местном уровне, в развитии демократизации на местном уровне, в приходе «новых людей» в органы местного управления.

В результате автор считает резонным изменение механизма выборов акимов посёлков, сёл и сельских округов. Изменения связаны могут быть с механизмами регистрации, финансирования кандидатов. Они могут быть связаны и не только с процедурами, но и вообще с основами организации выборов акимов данного уровня.

Целесообразно внести изменения в следующие механизмы регистрации и финансирования кандидатов на должность акимов посёлков, сёл и сельских округов, участвующих в выборах:

1) установить альтернативный механизм для самовыдвиженцев: либо сбор подписей, либо внесение избирательного залога, достаточного для того, чтобы сделать фильтр для заведомо «непроходных» кандидатов, при условии возврата залога при набирании кандидатом не менее 10 % голосов избирателей территории;

2) при сборе подписей за выдвижение кандидата в акимы установить возможность использования электронных инструментов («Электронное правительство») как альтернативы сбора подписей на бумажных носителях;

3) дать возможность акиму вышестоящего уровня выдвигать кандидата сразу, вне зависимости от того, сколько именно кандидатов на выборы было зарегистрировано;

4) разрешить формирование кандидатам в акимы избирательного фонда по тем же правилам, которые установлены для кандидатов в депутаты маслихатов соответствующего уровня (ст. 34 Конституционного закона РК № 2464), с возможностью получения негосударственного финансирования.

В этом случае внесение изменений необходимо в Конституционный закон РК «О выборах в Республике Казахстан» от 28 сентября 1995 года РК № 2464 — в законодательство о выборах.

Что же касается предлагаемого изменения основ выборов акимов посёлков, сёл и сельских округов, то предлагается следующее:

1) предусмотреть альтернативный механизм выборов акима данного уровня, если на местном референдуме принимается решение, в соответствии с которым аким должен выбираться депутатами маслихата из кандидатов, которых предлагает аким вышестоящего уровня, а также политические партии или самовыдвиженцев (при условии сбора необходимого числа подписей или внесения избирательного залога) — для небольших населённых пунктов данный механизм позволит сократить расходы на выборы и повысить статус маслихата как органа, формирующего исполнительный орган местного управления (модель «Сильный совет», рассмотренная ранее);

2) предусмотреть альтернативный механизм назначения управляющего по контракту при утверждении маслихатом (при том, что аким выбирается депутатами маслихата из своего состава и только возглавляет маслихат) (модели «Мэр и управляющий от Совета» или «Сити-менеджер», рассмотренные ранее).

Подобные изменения уже предполагают внесение изменений в Закона РК «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан» от 23 января 2001 года № 148, которые связаны будут с формированием основ муниципального управления и большей независимости органов местного самоуправления от государства. В результате должны сформироваться полновестные исполнительные органы местного самоуправления, имеющие больше самостоятельности и ответственности перед населением, по подобию Франции, Германии или России.

В целом, процесс развития модели и инструментов выборов акимов как глав местных исполнительных органов в Казахстане реализуется поэтапно, его запуск после паузы в предыдущие 15 лет отражает потребности развития демократизации и системы местного самоуправления. Развитие данных процессов должно сформировать полноценную систему местного самоуправления в стране, ответственность местных органов власти перед населением, стать фактором децентрализации управления в Республике Казахстан, а потому улучшить общую эффективность публичного управления.

Список литературы

- 1 Конституционный закон Республики Казахстан «О выборах в Республике Казахстан» от 28 сентября 1995 года № 2464 (в ред. от 07.01.2023 г.). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002464>.
- 2 Конституционный закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Конституционный закон Республики Казахстан «О выборах в Республике Казахстан» от 24 мая 2021 года № 41–VII ЗПК. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002464>.
- 3 Послание Главы государства народу Казахстана от 1 сентября 2020 года «Казахстан в новой реальности: время действий» (г. Нур-Султан, 1 сентября 2020 года). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000002020>
- 4 Конституция Республики Казахстан: принята на Республиканском референдуме 30 августа 1995 года (с изм. от 01.01.2023). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>.
- 5 Закон Республики Казахстан «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан» от 23 января 2001 года № 148 (в ред. от 01.07.2023). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000148>.
- 6 Хазиева Э.М. Органы местного самоуправления в зарубежных странах / Э.М. Хазиева, И.Р. Бадретдинов // StudNet. — 2021. — № 10. — С. 1–12.
- 7 Аблаева Д.С. Модели системы органов местного самоуправления в зарубежных странах: сравнительно-правовой аспект / Д.С. Аблаева // Актуальные проблемы сравнительного правоведения: сб. материалов II Всерос. науч.-практ. конф. ППС, аспирант. и студ. — 2017. — С. 327–332.
- 8 Мельников А.В. К вопросу о соотношении понятий «местное управление» и «местное самоуправление» / А.В. Мельников // Весн. БДУ. — 2012. — Сер. 3. №3. — С. 82–86.
- 9 Чертков А.Н. Государство и местное самоуправление в России: принцип единства публичной власти и проблемы разграничения её компетенции / А.Н. Чертков // Вестн. МГОУ. Сер. Юриспруденция. — 2020. — № 2. — С. 39–50.
- 10 Босова Е.Н. Местное самоуправление и публичная власть: единая система и самостоятельность / Е.Н. Босова // Образование и право. — 2022. — №10. — С. 77–81.
- 11 Молдабаев С. Местное самоуправление — фундамент государства. / С. Молдабаев // Казахстанская правда. — 2023. — 15 февр. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kazpravda.kz/n/mestnoe-samoupravlenie-fundament-gosudarstva/>.

- 12 Кемелбеков А. Особенности развития института местного самоуправления в Республике Казахстан / А. Кемелбеков // Образование и право. — 2019. — №12. — С. 263–266.
- 13 Макагонова Н.М. Зарубежный опыт местного самоуправления: возможность применения в России / Н.М. Макагонова // Вестн. Эксперт. сов. — 2019. — № 2 (17). — С. 31–35.
- 14 Конституция Российской Федерации: принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г. (в изм. от 04.10.2022 г.). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://base.garant.ru/10103000/>.
- 15 Федеральный закон РФ «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации» от 6 октября 2003 г. № 131-ФЗ (в ред. от 29.05.2023 г.). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://base.garant.ru/186367/>.
- 16 Федоров А.И. Модели организации местного самоуправления в Российской Федерации / А.И. Федоров // Отечественная юриспруденция. — 2018. — № 3 (28). — С. 21–26.
- 17 Зазулина М.Р. Встроиться в систему: местное самоуправление в условиях новой федеральной реформы / М.Р. Зазулина // Вестн. Кемер. гос. ун-та. Сер. Политические, социологические и экономические науки. — 2022. — № 3 (25). — С. 275–284.
- 18 Закон Республики Казахстан «Об административно-территориальном устройстве Республики Казахстан» от 8 декабря 1993 года № 2572-ХІІ (в ред. от 19.04.2023 г.). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z930004200>.
- 19 Правила проведения выборов акимов аульных (сельских) округов, аулов (сел), поселков. Утв. Указом Президента РК от 23 июня 2001 г. (утратил силу). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z22104044>.
- 20 Указ Президента Республики Казахстан «О проведении выборов акимов аульных (сельских) округов, аулов (сел), поселков Республики Казахстан» от 6 декабря 2004 года № 1484 (утратил силу). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U040001484_.
- 21 Указ Президента Республики Казахстан «О проведении в порядке эксперимента выборов акимов отдельных районов Республики Казахстан» от 6 декабря 2004 года № 1485 (утратил силу). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U040001485_.
- 22 Указ Президента Республики Казахстан «О проведении выборов акимов районов, городов областного значения Республики Казахстан» от 6 июня 2006 года № 130 (утратил силу). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U060000130_.
- 23 Постановление Центральной избирательной комиссии Республики Казахстан «О назначении выборов акимов районов, городов областного значения Республики Казахстан» от 22 августа 2006 года № 71/136 (утратило силу). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30066830.
- 24 Абикенов А.А. Правовые основы выборности акимов в Республике Казахстан / А.А. Абикенов // Вестн. Казах. нац. ун-та. Сер. юрид. — 2009. — № 2(50). — С. 41–46.
- 25 Конституционный закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые конституционные законы Республики Казахстан по вопросам реализации Послания Главы государства от 16 марта 2022 года» от 5 ноября 2022 года № 156-VII З РК. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000156#z9>.
- 26 Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам реализации Послания Главы государства от 16 марта 2022 года» от 5 ноября 2022 года № 157-VII ЗРК. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000156#z7>.
- 27 Болысбек М.А. Выборы сельских акимов: новые реформы избирательной системы / М.А. Болысбек, Б.Б. Бюлегенова // Вестн. Евраз. нац. ун-та им. Л.Н. Гумилева. Сер. Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология. — 2023. — Т. 143. № 2. — С. 21–29.
- 28 Майшекина Э.С. Правовой анализ формирования и развития местного самоуправления в Республике Казахстан / Э.С. Майшекина, М.К. Абдрахманов, Е.В. Душечкина // Науч.-прав. журн. «Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан». — 2023. — Т. 2. № 73. — С. 37–45.
- 29 Итоги выборов сельских акимов в 2021 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа:]. // 62 Economic Research Institute // https://economy.kz/ru/Novosti_instituta/id=3015.

З.С. Гаипов, А.А. Тынышбаева, М.Б. Қабылғаниева, А.М. Идрисова

Кент, ауыл және ауылдық округ әкімдерін сайлау құралдарын жетілдіру

Зерттеу тақырыбының өзектілігі 2021 жылдан бастап Қазақстан Республикасында мемлекеттік жергілікті басқару және өзін-өзі басқару реформаларын іске асырумен байланысты. Мемлекет басшысының 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауында жарияланған жергілікті деңгейдегі әкімдерді сайлауды өткізу осы реформаның міндеттерінің біріне айналды. Ал 2021 жылы әкімдерді сайлау мүмкіндігін айқындайтын «Сайлау туралы» және «Жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Заңнамаға өзгерістер енгізілді. 2021 жылдың 25 шілдесінде алғашқы осындай сайлау өткізілді, дегенмен олардың жеңімпаздары өзін-өзі ұсынушылар емес, қазіргі әкімдер, мемлекеттік қызметкерлер және басқарушы

партия өкілдері болды. Зерттеудің мақсаты соңғы жылдары жергілікті мемлекеттік басқару мен өзін-өзі басқару реформасын ескере отырып, Қазақстандағы кенттер, ауылдар мен ауылдық округтер әкімдерін сайлаудың мәнін, мәселелері мен келешегін айқындау. Зерттеудің жаңалығы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару реформасы шеңберінде Қазақстан Республикасында жергілікті деңгейдегі әкімдерді сайлау жүйесін дамытудың негізгі параметрлері, нәтижелері, мәселелері мен келешегі айқындалғандығымен байланысты. Зерттеу нәтижелері бойынша қазіргі уақытта кенттер, ауылдар, ауылдық округтер әкімдерінің өткізілген сайлауының нәтижелері (2021-2022 жж.) халықтың жергілікті билікті бақылауға, атқарушы билікті жаңартуға және оның тиімділігін арттыруға деген қажеттілігін айғақтайды. Сонымен бірге, заңдар деңгейінде әкімдер сайлауының моделін осы деңгейде жетілдіру қажет (өзін-өзі ұсынған кандидаттарды тіркеу және қол жинау тәртібін оңайлату, сайлау қорын қалыптастыру, бір жерде және жанама сайлау өткізу мүмкіндігі).

Кілт сөздер: кент әкімі, ауыл әкімі, ауылдық округ әкімі, жергілікті өзін-өзі басқару, әкімдерді сайлау, сайлау құралдары.

Z.S. Gaipov, A.A. Tynyshbaeva, M.B. Kabylganieva, A.M. Idrissova

Improving the tools for electing akims of towns, villages and rural districts

The relevance of the research topic is related to the implementation of the reform of state local government and self-government in the Republic of Kazakhstan since 2021. Within the framework of the “Kazakhstan in the new reality: time for action” proclaimed in 2020 in the Address of the Head of State to the people of Kazakhstan dated September 1, 2020, the holding of local-level elections of akims has become one of the objectives of this reform. And in 2021, changes were made to the legislation on elections and on local government and self-government, which determined the possibility of electing akims. On July 25, 2021, the first such elections were held, although their winners were mostly incumbent akims, government officials and representatives of the ruling party, rather than self-nominated candidates. The purpose of the study was to determine the essence, problems and prospects for the election of akims of towns, villages and rural districts in Kazakhstan, taking into account the reform of local government and self-government in recent years. The novelty of the study is due to the fact that the main parameters, results, problems and prospects for the development of the system of elections of local level akims in the Republic of Kazakhstan as part of the reform of local government and self-government have been identified. Conclusions on the study: at present, the results of the elections of akims of settlements, villages, rural districts (2021-2022) indicate the needs of the population in control over local authorities, updating the executive branch and increasing its efficiency. At the same time, at the level of laws, it is required to improve the model for electing akims of this level.

Keywords: akim of a town, akim of a village, akim of a rural district, local self-government, elections of akims, election tools.

References

- 1 Konstitutsionnyi zakon Respubliki Kazakhstan «O vyborakh v Respublike Kazakhstan» ot 28 sentiabria 1995 goda N 2464 [Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan “On elections in the Republic of Kazakhstan” dated September 28, 1995 No. 2464 (as amended on January 7, 2023)]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002464> [in Russian].
- 2 Konstitutsionnyi zakon Respubliki Kazakhstan «O vnesenii izmenenii i dopolnenii v Konstitutsionnyi zakon Respubliki Kazakhstan “O vyborakh v Respublike Kazakhstan”» ot 24 maia 2021 goda N 41–VII ZRK [Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan “On Amendments and Additions to the Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan “On Elections in the Republic of Kazakhstan” dated May 24, 2021 No. 41-VII ZRK]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002464> [in Russian].
- 3 Poslanie Glavy gosudarstva narodu Kazakhstana ot 1 sentiabria 2020 goda «Kazakhstan v novoi realnosti: vremia deistvii» [Message from the Head of State to the people of Kazakhstan dated September 1, 2020 “Kazakhstan in a new reality: time for action”]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000002020> [in Russian].
- 4 Konstitutsiia Respubliki Kazakhstan: priniata na Respublikanskom referendume 30 avgusta 1995 goda (s izm. ot 01.01.2023 g.). [Constitution of the Republic of Kazakhstan: adopted at a republican referendum on August 30, 1995 (as amended on January 1, 2023).]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> [in Russian].
- 5 Zakon Respubliki Kazakhstan «O mestnom gosudarstvennom upravlenii i samoupravlenii v Respublike Kazakhstan» ot 23 ianvaria 2001 goda N 148 (v red. ot 01.07.2023 g.). [Law of the Republic of Kazakhstan “On local government and self-government in the Republic of Kazakhstan” dated January 23, 2001 No. 148 (as amended on July 1, 2023).]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000148> [in Russian].
- 6 Khazieva, E.M., & Badretdinov, I.R. (2021). Organy mestnogo samoupravleniia v zarubezhnykh stranakh [Local governments in foreign countries]. StudNet, 10, 1–12 [in Russian].
- 7 Ablava, D.S. (2017). Modeli sistemy organov mestnogo samoupravleniia v zarubezhnykh stranakh: sravnitelno-pravovoi aspekt [Models of the system of local self-government bodies in foreign countries: comparative legal aspect]. *Aktualnye problemy*

sravnitel'nogo pravovedeniia: sbornik materialov II Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii professorsko-prepodavatel'skogo sostava, aspirantov i studentov — Actual problems of comparative Jurisprudence: Collection of materials of the II All-Russian Scientific and Practical Conference of faculty, graduate students and students, 327–332 [in Russian].

8 Melnikov, A.V. (2012). K voprosu ot sootnoshenii poniatii «mestnoe upravlenie» i «mestnoe samoupravlenie» [On the issue of the relationship between the concepts of “local government” and “local self-government”]. *Vestnik Belorusskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of the Belarusian State University*, 3 (3), 82–86 [in Russian].

9 Chertkov, A.N. (2020). Gosudarstvo i mestnoe samoupravlenie v Rossii: printsip edinstva publichnoi vlasti i problemy razgranicheniia ee kompetentsii [State and local self-government in Russia: the principle of unity of public authority and the problems of delimiting its competence]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya Yurisprudentsiia — Bulletin of the Moscow State Regional University. Series: Jurisprudence*, 2, 39–50 [in Russian].

10 Bosova, E.N. (2022). Mestnoe samoupravlenie i publichnaia vlast: edinaia sistema i samostoiatel'nost' [Local self-government and public authority: a unified system and independence]. *Obrazovanie i pravo — Education and law*, 10, 77-81 [in Russian].

11 Moldabayev, S. Mestnoe samoupravlenie — fundament gosudarstva [Local self-government is the foundation of the state]. (2023, 15 February). *Kazakhstanskaia pravda — Kazakhstan truth*. Retrieved from <https://kazpravda.kz/n/mestnoe-samoupravlenie-fundament-gosudarstva/> [in Russian].

12 Kemelbekov, A. (2019). Osobennosti razvitiia instituta mestnogo samoupravleniia v Respublike Kazakhstan [Features of the development of the institution of local self-government in the Republic of Kazakhstan]. *Obrazovanie i pravo — Education and Law*, 12, 263-266 [in Russian].

13 Makagonova, N.M. (2019). Zarubezhnyi opyt mestnogo samoupravleniia: vozmozhnost' primeneniia v Rossii [Foreign experience of local self-government: the possibility of application in Russia]. *Vestnik ekspertnogo soveta — Bulletin of the Expert Council*, 2 (17), 31-35 [in Russian].

14 Konstitutsiia Rossiiskoi Federatsii: priniata vsenarodnym golosovaniem 12 dekabria 1993 g. (v izmenenie ot 04.10.2022 g.) [Constitution of the Russian Federation: adopted by popular vote on December 12, 1993 (as amended on October 4, 2022)]. Retrieved from <https://base.garant.ru/10103000/> [in Russian].

15 Federalnyi zakon RF «Ob obshchikh printsipakh organizatsii mestnogo samoupravleniia v Rossiiskoi Federatsii» ot 6 oktiabria 2003 g. N 131-FZ (v red. ot 29.05.2023 g.). [Federal Law of the Russian Federation “On the General Principles of the Organization of Local Self-Government in the Russian Federation” dated October 6, 2003 No. 131-FZ (as amended on May 29, 2023)]. Retrieved from <https://base.garant.ru/186367/> [in Russian].

16 Fedorov, A.I. (2018). Modeli organizatsii mestnogo samoupravleniia v Rossiiskoi Federatsii [Models of organizing local self-government in the Russian Federation]. *Otechestvennaia iurisprudentsiia — Domestic jurisprudence*, 3 (28), 21–26 [in Russian].

17 Zazulina, M.R. (2022). Vstroitsia v sistemu: mestnoe samoupravlenie v usloviiakh novoi federalnoi reformy [Integrating into the system: local self-government in the context of the new federal reform]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Politicheskie, sotsiologicheskie i ekonomicheskie nauki — Bulletin of Kemerovo State University. Series: Political, sociological and economic sciences*, 3 (25), 275–284 [in Russian].

18 Zakon Respubliki Kazakhstan «Ob administrativno-territorialnom ustroistve Respubliki Kazakhstan» ot 8 dekabria 1993 goda N 2572-XII (v red. ot 19.04.2023) [Law of the Republic of Kazakhstan “On the administrative-territorial structure of the Republic of Kazakhstan” dated December 8, 1993 No. 2572-XII (as amended on April 19, 2023)]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z930004200> [in Russian].

19 Pravila provedeniia vyborov akimov aulnykh (selskikh) okrugov, aulov (sel), poselkov: utverzhdeny Ukazom Prezidenta RK ot 23 iyunia 2001 g. (utratil silu) [Rules for holding elections of akims of aul (rural) districts, auls (villages), settlements: approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated June 23, 2001 (lost force)]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z22104044> [in Russian].

20 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan «O provedenii vyborov akimov aulnykh (selskikh) okrugov, aulov (sel), poselkov Respubliki Kazakhstan» ot 6 dekabria 2004 goda N 1484 (utratil silu) [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan “On holding elections of akims of aul (rural) districts, auls (villages), settlements of the Republic of Kazakhstan” dated December 6, 2004 No. 1484 (lost force)]. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/U040001484_ [in Russian].

21 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan «O provedenii v poriadke eksperimenta vyborov akimov otdelnykh raionov Respubliki Kazakhstan» ot 6 dekabria 2004 goda N 1485 (utratil silu) [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan “On conducting experimental elections of akims of certain regions of the Republic of Kazakhstan” dated December 6, 2004 No. 1485 (lost force)]. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/U040001485_ [in Russian].

22 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan «O provedenii vyborov akimov raionov, gorodov oblastnogo znacheniiia Respubliki Kazakhstan» ot 6 iyunia 2006 goda N 130 (utratil silu) [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan “On holding elections of akims of districts, cities of regional significance of the Republic of Kazakhstan” dated June 6, 2006 No. 130. (lost force)]. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/U060000130_ [in Russian].

23 Postanovlenie Tsentralnoi izbiratel'noi komissii Respubliki Kazakhstan «O naznachenii vyborov akimov raionov, gorodov oblastnogo znacheniiia Respubliki Kazakhstan» ot 22 avgusta 2006 goda N 71/136 (utratilo silu) [Resolution of the Central Election Commission of the Republic of Kazakhstan “On calling elections of akims of districts, cities of regional significance of the Republic of Kazakhstan” dated August 22, 2006 No. 71/136 (lost force)]. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30066830 [in Russian].

24 Abikenov, A.A. (2009). Pravovye osnovy vybornosti akimov v Respublike Kazakhstan [Legal basis for the election of akims in the Republic of Kazakhstan]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya yuridicheskaiia — Bulletin of the National State University. Legal series*, 2 (50), 41–46 [in Russian].

25 Konstitutsionnyi zakon Respubliki Kazakhstan «O vnesenii izmenenii i dopolnenii v nekotorye konstitutsionnye zakony Respubliki Kazakhstan po voprosam realizatsii Poslaniia Glavy gosudarstva ot 16 marta 2022 goda» ot 5 noiabria 2022 goda N 156–VII ZRK [Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan “On introducing amendments and additions to some constitutional laws of the Republic of Kazakhstan on the implementation of the Message of the Head of State dated March 16, 2022” dated November 5, 2022 No. 156-VII ZRK]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000156#z9> [in Russian].

26 Zakon Respubliki Kazakhstan «O vnesenii izmenenii i dopolnenii v nekotorye zakonodatelnye akty Respubliki Kazakhstan po voprosam realizatsii Poslaniia Glavy gosudarstva ot 16 marta 2022 goda» ot 5 noiabria 2022 goda N 157–VII ZRK [Law of the Republic of Kazakhstan “On introducing amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the implementation of the Address of the Head of State dated March 16, 2022” dated November 5, 2022 No. 157–VII ZRK]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000156#z7> [in Russian].

27 Bolysbek, M.A., & Biulegenova, B.B. (2023). Vyборы selskikh akimov: novye reformy izbiratelnoi sistemy [Elections of rural akims: new reforms of the electoral system]. *Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N.Gumilyova. Seriya Politicheskie nauki. Regionovedenie. Vostokovedenie. Tiurkologiya — Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political science. Regional studies. Oriental studies. Turkology Series*, 143 (2), 21–29 [in Russian].

28 Maishekina, E.S., Abdrakhmanov, M.K., & Dushechkina, E.V. (2023). Pravovoi analiz formirovaniia i razvitiia mestnogo samoupravleniia v Respublike Kazakhstan [Legal analysis of the formation and development of local self-government in the Republic of Kazakhstan]. *Nauchno-pravovoi zhurnal «Vestnik Instituta zakonodatelstva i pravovoi informatsii Respubliki Kazakhstan» — Scientific and legal journal “Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan”*, 2 (73), 37–45 [in Russian].

29 Itogi vyborov selskikh akimov v 2021 g. [Results of the elections of rural akims in 2021]. 62 *Economic Research Institute*. Retrieved from https://economy.kz/ru/Novosti_instituta/id=3015 [in Russian].

К.С. Ермагамбетова*

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: e.kuralai@yandex.kz)*

Приозерсктің қалалық кеңістігін мәдени-философиялық талдау: полигон орталығынан мәдени және тарихи жақты қайта жаңғыртуға дейін

Мақалада посткеңестік қалалардың қайта құрылу үрдісін жүзеге асырудағы ревитализация, реновация және джентрификация тәсілдері зерделенген. Бұл тәсілдер қала кеңістігін қалпына келтіру мен жанарту үрдісін іске асыруда тарихи оқиға мен мәдени жақты жаңғырту құралдарын пайдаланады. Осы тәсілдерді мәдени-философиялық тұрғыда зерделеуге себеп болған «әлемдік жады» мәселесі. Ол «ұмыту», «жойылу», «жарақат» сияқты ұғымдармен байланысты күрделі мәселелерді қамтиды. Соның бірі қазақ жеріндегі жарақатты жадыға айналған полигон орындары. Бір кездері әскери немесе өндірістік хаб ретінде қызмет еткен қалалар жойылғаннан кейін жаңа шындыққа, жаңа сұранысқа бейімделу қажеттілігіне тап болды. Сондай қалалардың бірі — Приозерск қаласы. Бұл жер әртүрлі әскери сынақтардың орталығы болды. Кеңес Одағының ыдырауымен және сынақтардың тоқтатылуымен Приозерск тарих пен мәдениеттегі орнын қайта қарау міндетін алдына қойды. Қаланың кеңістігі «травмалық» жақты алып жүр. Оның дәлелі — қаланың әскери функционалдығы. Қала аумағында жүргізілген полигондық сынақтар тек физикалық кеңістікте ғана емес, тұрғындардың мәдени жадында да із қалдырды. Шаһардың алдында мәдени-тарихи мұра мен мәдени дәстүрлерді, табиғи ландшафты сақтай отырып, өзінің келбеті мен функционалдық мүмкіндігін жаңарту мақсаты тұр. Автор мақалада Приозерск қаласының «полигон орталығы», «құпия және жабық қала», «әскери қала», «туристік орын» ретіндегі функционалды келбетін сипаттай отырып, мәдени-философиялық талдау жасаған. Мемлекеттік мәдени саясат контекстінде мәдени жадыны сақтауға және жандандыруға ерекше назар аударылған.

Кілт сөздер: жады философиясы, ревитализация, реновация, джентрификация, қала тарихи жады, мәдени жады, жады инфрақұрылымы.

Kipicne

Әр қаланың қалалық кеңістігінің архитектуралық көрінісінде өзіндік мәдени жады, естелік бар, қала көшелерінде жүргенде айналамыздағы нәрселерге назар аудару бермейміз. Бірақ адам өзін қоршаған кеңістіктің тарихын білуі тиіс. Бұл қазір біз пайдаланатын заттарды жасаған ата-бабаларымыздың мұраларына құрмет көрсету деп білемін. Мәдени жадыны сақтау және қала тұрғындарын осы мәселеге баулу мемлекеттің мәдени саясатының мақсаттарының бірі. Әлеуметтік-мәдени қызмет саласының басым бағыттарының бірі — мәдени мұраны сақтау болып саналады. Әлеуметтік-мәдени қызмет адам өмірінің әртүрлі аспектілерін қамтиды: бос уақытты ұйымдастыру, мәдениет ескерткіштерін қорғау, ұлтаралық және мәдениетаралық ынтымақтастықты дамыту, мәдениетті басқару, білім беру, тұрғындардың жайлылығын қамтамасыз ету. Оның таралу спектрі көп. Дегенмен, жалпы айтқанда, қалалық кеңістіктің инфрақұрылымын жасау.

Қазіргі уақытта «өңірлердің тұрақты дамуы» [1, 2, 3] мәселесіне ерекше назар аударылуда. Осы бағыт бойынша бірқатар нормативтік құжаттар, мемлекеттік және өңірлік деңгейдегі ұзақ мерзімді даму тұжырымдамалары шығарылды. Өкінішке орай, қазіргі заманғы өнеркәсіптік қалаларда оңалтуды қажет ететін көптеген теңгерімсіз аумақтар бар, бұл теориялық және практикалық мәселе. Бүгінгі кезде қалалық кеңістік пен аумақтардың тұрақты дамуында әкімшілік биліктің қолдауы келесі бағытта жүзеге асырылады: индустриялық парктер мен ерекше экономикалық аймақты құру, қалалық аумақтарды белсенді абаттандыру, моноқалаларды кешенді дамыту, заманауи қалалық ортаны жасау, сондай-ақ аумақтарды оңалтудың әртүрлі тетіктерін пайдалана отырып, тұрғындарға жаппай қолайлы демалатын орындарды жайластыру, кеңістіктің тарихи-мәдени мұрасын сақтау. Бұл үшін экономикалық, экологиялық, әлеуметтік, мәдени және басқарушылық кешенді оңалту тәсілдері қажет.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: e.kuralai@yandex.kz

Қаланың кеңістігін қалпына келтіру, тарихи-мәдени мұраларды сақтауда маңызды тәсілдің бірі — ревитализация және реновация. Бұл термин медицинадан шыққан және латын тілінен аударғанда «өмірге оралу» дегенді білдіреді. Қалалық кеңістікті, ортаны ревитализациялау және реновациялау қала құрылысын және оның құрамдас бөліктерін өзгертуге немесе жаңартуға бағытталған. Бұл құбылыстар мен үрдістердің біртұтас құрылымын құрайтын көп деңгейлі зерттеуді білдіреді. Яғни, қазіргі ғылымда қолданылатын инфрақұрылымдық зерттеу.

Зерттеу жұмысымыздың міндеті — Қазақстанның посткеңестік қалаларының инфрақұрылымының өзгеруі мен тарихи-мәдени мұраларды сақтау үрдістерінің жүзеге асырылуын талдау. Соның ішінде, Приозерск қаласының кеңістігі мен тарихи-мәдени мұраларын ревитализациялау және реновациялау технологияларын саралау. 1956 жылы КСРО-ның Қорғаныс министрлігінің 10-ншы ғылыми-зерттеу полигоны болып саналған жабық орын 2000 жылдың басында үлкен өзгеріске ұшырады. Жаңа қала жасау, оның тарихи-мәдени мұрасын сақтап қалу, «визиттік картасын» жасау мәселесі жергілікті әкімшілік, мемлекет үшін аса маңызды істердің бірі болып саналды. Өкінішке орай, бүгінгі таңда қала кеңістігіндегі нысандар сапалы қалпына келтіруді қажет етеді. Қалалық кеңістікті жаңарту мен мәдени мұраларды сақтау тетіктерін инфрақұрылымдық зерттеу және оның тәсілдерін талдау мақаланың негізгі мақсаты болып саналады. Аталған мәселенің жүзеге асырылуын талдау үшін зерттеу кейсі ретінде Қарағанды облысының Приозерск қаласы алынды.

Приозерск — Қарағанды облысының оңтүстік бөлігінде орналасқан шағын қала. Ол Балқаш көліне батысынан су құятын шағын Қоржынтүбек түбегінде орналасқан. Приозерск сөзінің қазақша аудармасының өзі «көл маңындағы қала» [4; 218] деген мағынаны білдіреді. Қазақстанның екі бас қаласын (Астана және Алматы) байланыстырады және М36 мемлекеттік автотрассасының жанында орналасқан [5; 210]. Мақалада инфрақұрылымдық көзқарасқа негізделі отырып Приозерск қаласының қалыптасу тарихынан бүгінгі күнгі трансформациялану үрдістері талданған.

Зерттеу әдістері

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарды ұзақ жылдар бойы посткеңестік қалалардың дамуы, қалалық кеңістіктің, мәдени ландшафтың қалыптасуы қызықтыруда. Өртүрлі әдістер мен тәсілдер, жаңа көзқарастар немесе ескі көзқарастардың қайта оралуын байқаймыз. Пәнаралық сабақтастық зерттеудің жаңа бағыттарын қалыптастырды. Қалалық кеңістікті зерттеудегі инфрақұрылымдық көзқарастың қалыптасуына көп уақыт болған жоқ. Дегенмен сәулет саласында, экономика, география ғылымдарында жиі қолданылады.

Мақаланың зерттеу әдістемесі инфрақұрылымдық зерттеу («Infrastructure studies») көзқарастарына негізделеді. Бруно Латурдың «акторлық-желілік теориясы» [6], Сьюзан Ли Старының «дуалды инфрақұрылым», «шекаралық нысан» теориясы [7], Джеффи Брукердің «шекаралық инфрақұрылым» [8], Брайан Ларкиннің «инфрақұрылым поэтикасы» тұжырымы [9], Лоретта Лис пен Рут Гласстың «джентрификация» тұжырымы [10], антропология мен архитектураның пәнаралық «реновация», «ревитализация», «реконструкция» теориялары мақаланың әдістемелік базасын құрайды.

Латурдың акторлық-желілік көзқарасының өзектілігі қазіргі кезеңінің шынайылығымен жанасады. Шынайы әлем барабар адамдармен немесе заттармен ғана емес, абстрактілі болып көрінетін конфигурациялармен толы, яғни «өнімдік» күш (идеология, дін, генетика, дәстүр және басқа) күй тәрізді актанттармен толы. Актанттарға көп саналы және тұрақсыздық тәрізді адами қасиеттер беріледі, олар тарихқа, мәдениетке, жауапкершілікке, темпераментке, жадыға ие [11; 3].

Инфрақұрылымдық зерттеу соңғы 20-30 жылда әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда танымал трендке айналып келеді. К. Медеуованың пікірінше, инфрақұрылымдық зерттеу қалалық кеңістікті түсіну үшін жаңа сұрақтар қоюға мүмкіндік береді: билік формалары мен бәсекелестік, жаһандану мен локалдық, функционалдық пен тұрақтылық ара қатынасын зерттеу [12; 6]. «Infrastructure studies — бұл нысан емес, әдіс. Бұл қоршаған шындыққа қарау тәсілі, ол «бұл неге/немен байланысты?» деген сұраққа жауап іздейді» [13].

Инфрақұрылымдық зерттеу бірнеше интеллектуалды бағыттың әсерінен жасалды: біріншіден, үлкен техникалық және ақпараттық жүйелер тарихы (Large technical systems), технологияларды күнделікті нысан ретінде феноменологиялық түсіндіру, үлкен деректерді талдау (Big Data), қала кеңістігіндегі сәулет құрылысын түсіндіру, ғылым мен техниканы зерттеу, сонымен қатар, әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени байланысты зерттеу. Инфрақұрылымдық зерттеудің

негізінде тарихи-мәдени мұраны сақтай отырып, қалалық ортаны қайта құруға бағытталған ревитализация, реновация, джентрификация тәсілдері жатыр.

Қалалық ортаны ревитализациялау қолданыстағы қала құрылысын және оның құрамдас бөліктерін өзгертуге бағытталған. Бұл құбылыстар мен процестердің біртұтас құрылымын құрайтын көп деңгейлі зерттеуді білдіреді. Ревитализацияның мақсаты қала құрылысы, сәулет, көркемдік, әлеуметтік және мәдени мәселелерді ескілерін жаңарту және қолданыстағы қалалық ортаға жаңа элементтер қосу арқылы шешу.

Реновация — бұл көне сәулет ғимараттарын, тарихи-мәдени және табиғи мұраларды жаңарту, қайта қалпына келтіру үрдісі. Тәжірибелік іс-қимылды көздейтін инвестициялық жоба түрі болып саналады. Мақсаты — тарихи, сәулеттік, мәдени келбетін сақтай отырып, қалпына келтіру. Реновация үрдісі мәдени жадты, тарихи жадты, мұраны сақтауда маңызды орын алатын тәсіл болып табылады.

«Джентрификация» ұғымын 1964 жылы британдық әлеуметтанушы Рут Гласс өзінің «Лондан: аспекты изменения» атты еңбегінде алғаш рет қолданысқа енгізді [14]. Ол бұл терминді қаланың ішкі өзгерістерін сипаттау үшін қолданды. XX ғасырдың аяғында қала зерттеушісі Лоретта Лис «джентрификация — ол қала ішіндегі жұмысшылар аймағын, тарихи немесе мәдени бөліктерді, өнеркәсіп аймақтарын өзгерту немесе жаңарту» [7] деп түсіндірді. Өнертанушы В. Глазычев джентрификацияны қаланың ішіндегі арнайы алаңдарды, қала ішіндегі аудандарды тұтынушылық және коммерциялық бағытта әлеуметтік деңгейге байланысты абаттандыру, түрлендіру деп сипаттайды [15; 124]. Джентрификацияның мақсаты — қоршаған ортамен, тарихпен, мәдениетпен әрекеттесе отырып жаңарту, жаңа аумақтар, жаңа алаңдар жасау. Бұл ХХІ ғасырдағы бәсекеге қабілетті қалаларға қойылатын талаптардың бірі деп санаймын.

Зерттеу барысында инфрақұрылымдық көзқарасқа негізделі отырып, қалалық кеңістік пен тарихи-мәдени мұраларды зерттеу үшін ревитализация, реновация және джентрификация әдістері талданады. Далалық зерттеу, сипаттау, салыстыру әдістері қолданылады. Приозерск қаласы мысалында посткеңестік қаланың құлдырауы мен қайта құрылуындағы мәдени жадтың рөлі, ревитализация, реновация және джентрификация тәсілдері сараланады.

Зерттеу кезіндегі тағы бір маңызды әдістемелік негіз — «жарақатты (травмалық) жад» мәселесі. Жарақат туралы психологиялық, әлеуметтік, антропологиялық зерттеулер өте көп. Дегенмен, американдық тарихшы және мәдениеттанушы Кэти Карут жарақатты өткен шақпен, бүгінгі күнмен байланыстырмайды. Оның ойынша, жарақат өткен шақтың бүгінгі күні өмір сүруін жалғастыратын байланыс тәсілі ретінде қарастырады. Жарақатты қайта қарастыру тәсілі ретінде — нарративті алады [16; 3]. Карут жарақаттық сезімді айтуды, жарақаттық жадыны қайта ашуды абсолюттендіреді. Оның ойынша, ол естелікті жаңғыртуға және түсінуге мүмкіндік береді деп санайды.

Зерттеу барысында далалық зерттеу нәтижелері пайдаланылды. Атап айтқанда, бақылау, қаланың инфрақұрылымын сипаттау, мұрағаттық материалдардағы қала кеңістігі мен қазіргі кездегі қала бейнесін салыстыру және нарратив әдіс.

Нәтижелері

Приозерск қаласын ревитализациялау және реновациялау үрдістерінің жүзеге асырылуы. Қазіргі заманғы қала — бұл кеңістіктің кеңістігі емес, ол кеңістіктегі адами, ақпараттық, логистикалық, мәдени және басқа ағындардың кеңістігі. Қалалық кеңістік тұрақтылық пен өзгерісті, ашықтық пен орталықтандыру сипаттамаларын біріктіреді [17]. Қала адамдарының ғылыми және шығармашылық қызметтерінің нәтижесінде құрылған, әлеуметтік-мәдени аумақтық, кеңістіктік орында және ағындардың динамикалық ашық жүйесі болып табылатын жасанды тіршілік ету ортасы. Зерттеуші Е. Перциктің гипотезасына сүйене отырып, қаланы табиғи (экологиялық), әлеуметтік (материалдық және ақпараттық), мәдени (білім мен ғылым) кеңістік ретінде қабылдауға болады. Дегенмен, әр қаланың өзіндік тарихы бар.

ХХІ ғасырда посткеңестік қалалар жартылай немесе толық өзгеріске ұшырады. Мемлекеттік стратегиялық даму идеологиясына сәйкес тарихи, мәдени барабарлықты сақтай отырып бәсекеге қабілетті аумақтарды жасау маңызды шаралардың бірі болды десем қателеспеймін. Қаланың тарихи бөлігіндегі кез келген өзгерістер көбінесе біз қалағандай дұрыс және оңай жүрмейді. Ол бірнеше кезеңді басынан өткізеді. Дегенмен, аумақтарды сипаттау үшін табиғи және мәдени ландшафт немесе қалалық кеңістік ұғымдары қолданылады. Әдетте қалалық кеңістік келесі түрлерге бөлінеді: өнеркәсіп, өндіріс, сауда, бизнес, мәдениет, рекреация, тарихи-мәдени мұра, сәулет құрылысы және

тағы басқалары. Қалалық кеңістіктің жаңаруы және сапасын арттыру тозығы жеткен ғимараттар мен құрылыстарды, көшелерді, жолдарды қалпына келтіруді, технологиялық қамтамасыз етуді, жалпы аббаттандыруды білдіреді. Бұл ревитализациялау және реновация деп аталады.

Осы ревитализация және реновация үрдісінің көріністерін Приозерск қаласы тұрғысынан зерделеп көрелік. Ревитализация және реновация үрдісі тек қалалық кеңістікті жаңартумен ғана байланысты емес, бұл үрдістер халықтың, елдің тарихындағы жасырылған жарақатты естеліктерді қайта жаңғырту үшін қолданылады. Жарақат жадыны аша, ақиқатын көрсете отырып, аумақтық кеңістіктің тарихи-мәдени мұрасы ретінде қабылдап, аумақтың жаңа келбетін жасау үрдісі үшін қолданылатын тәсіл деп айтуға болады. Қазақстан кеңістігі кеңестік өкіметтің орнауымен байланысты жарақатты жады (қуғын-сүргін орындары, полигон, жазалау орындары, соғыс және басқалары) көп орын алады. Халықтың туған жерінен қуылған және денсаулығына, табиғатына зақым әкелген ең үлкен жарақатты жады — полигон. Сарышаған әскери полигонының әкімшілік-басқару орталығы болған Приозерск қаласы туралы мәліметтер көп емес. Оның себебі, Кеңес Одағы кезеңінде Приозерск әскери құпиясы мол жабық қалалардың бірі болды.

Пікірталас

Полигонның және қаланың пайда болуы. Приозерск қаласының пайда болу тарихы өте тереңде жатыр. Қала өмірін екі кезеңге бөлуге болады: 1990 жылға дейін және 1990 жылдан кейін. Барлық ресми деректерде Приозерск Қоржынтүбек түбегінің маңында орналасқан деп айтылады. Көнені көрген жергілікті тұрғынның пікірі бойынша «Приозерск қаласы Қоржынтүбек орнына тұрғызылған». Аталған мекен 1956 жылы толығымен тегістеліп, орнына жаңа қала тұрғызылған. Қоржынтүбек ауыл мекені ашаршылық кезеңдерінде елді аман алып қалған құтты мекен деп айтылады. Адамдар балық аулаумен айналысу арқылы ашаршылықпен күрескен [18]. Қоржынтүбек елді мекенінің негізгі кәсібі — балық аулау, бау бақша, мал шаруашылығы болған.

1956 жылдың жазында кеңес өкіметінің әскери жергілікті мекенге «Полигон №10» деген зымыранға қарсы қаруды сынауға арналған сынақ орны тұрғызылады. Мұрағаттық материалдар бойынша, Приозерск қаласын тұрғызу үшін Одессадан Сарышаған кентіне 13 адам келген: әскери инженерлер және құрылысшылар. Бұл топты Екінші дүниежүзілік соғыстың қатысушысы, полковник Александр Гуденко басқарған. Александр Гуденконың пікірінше, Приозерск бұл Бетпақдала шөлінде салынған алғашқы Мемлекеттік ғылыми-зерттеу полигоны. Приозерск әскери адамдар, ғалымдар мен зерттеушілерге, құрылысшыларға және олардың отбасына өмір сүру үшін салынған қала болып саналады. Ал полигонның нақты қай жерде орналасқанын қазірдің өзінде нақты мәлім емес. Дегенмен, мұрағат деректері бойынша полигонның орналасу картасына жауаптылар геодезист Григорий Кастылев, құрылысшы инженер Григорий Лебединский, инженер подполковник Диодор Яблонский және жетекші Александр Гуденко болған. Карта еш жерде сақталмаған. Алайда Ж.К. Кеңесовтің жеке мұрағаттық деректеріне сүйенсек, «полигон Балқаш көлінің Қоржынтүбегінен бастау алып бір шеті Мойынқұм, Бетпақдала, Нарын құмға, Ақзырға дейін созылған» [19; 12].

Кастылевтің естеліктерінде Қоржынтүбек, Бетпақдала құрғақ, желі қатты, қысы суық шөл дала ретінде сипатталған, ал Кеңесовтің жазбаларында «Қоржынтүбек жерінде — қалың қамыс, жыңғыл, дүзген және тағы басқа өсімдіктер өссе; ал Бетпақдалаға қарай шөптің неше алуан түрі: балыш, изен, боз жусан, мортық, ақселеу, ебелек, күйреуік, ақтеріскен, қурай, қараған, сұңғыла, ақ ши, жантақ және тағы басқа дала өсімдіктері өскен. Тораңғы деген ағаш және қызуы тас көмірдей мықты сексеуіл өседі. Кезінде бұл мандалада мыңдаған ақбөкендер өрген, мүйізі қарағайдай арқар жүрген, қоян, қарсақ, түлкі, қасқыр мекен еткен. Балқаш көлінде балықтың бекіре, жайын, сазан, ақ балық, көксерке, беріш, табан, тыран, торта, маринка және басқа түрлері болған. Көктемде құстардың келуі және күзде қайтуы Балқаш көлінің Қоржынтүбек аумағын құс базарына айналдырған. Бетпақтың шөлейтінде дуадақ құс ұя салған. Балабан, сұңқар, ителгі және үкі бұл өңірді ертеден мекен еткен» [19; 13]. Алайда, «СОКП Орталық Комитетінің 1956 жылдың 30 шілдедегі № 170 шешімімен және КСРО Министрлер кеңесінің 1956 жылдың 30 шілдедегі № 171 қаулысының негізінде әуе шабуылына қарсы қорғаныс сынақ «Сарышаған полигоны» және № 10 Мемлекеттік ғылыми зерттеу орталығы құрылды. Полковник А. Гуденко бастаған № 19313 әскери бөлім Балқаш көлінің маңындағы Ақмамық және Қоржынтүбек елді мекендеріне әскери техникалары мен құрылыс материалдарын әкелді. Осы жерлердің қазақи атаулары ешқандай құжатпен бекітілмегендіктен және еш жерде тіркелмегендіктен алғашқы келген әскерилер тілге жеңіл әрі әскери құпияны ашпау мақсатында полигонға «А» және әскери бөлімше нөмірі берілді. Полигонның әкімшілік орталығы салынып

болысымен Қоржынтүбек атауын Көктас бекетіне ұқсатып Көктас кенті деп атады. Полигондар қатаң бақылауға алынғандықтан қала сырт адамдарға жабық болды. Қала кіреберісіне бақылау бекіністері орнатылды» [20].

Кенесовтің Қоржынтүбек мекені туралы жазбалары полигонның қазақ үшін жарақатты жады екенін көрсетеді. Себебі, полигон табиғи, мәдени ландшафты құртты, халықтың күнделікті тұрмысына зиян келтірді. Кенесовтің жазбаларында Қоржынтүбек пен Балқаш маңындағы мәдени ландшафт туралы тұжырымдары өте көп, әсіресе, осы даладағы зерттеліп үлгермеген балбал тастар мен петроглифтердің жойылғандығы қазақ мәдениеті мен тарихының бір бөлігінің жойылғанын білдіреді.

Приозерск қаласының алғашқы бейнесін төменде көрсетілген суреттен көруге болады (1-сурет).

1-сурет. Приозерск қаласының алғашқы бейнесі (Сурет 1972 жылы беймәлім суретшімен салынған. Суретті жергілікті тұрғын Б.М. Геворгизов сақтап қалған, қазіргі кезде музейде сақталған)

Полигон құрылысы мен ғылыми-зерттеу жұмыстарын генерал-лейтенант Г.В. Кисунько, академиктер П.Д. Грушин, А.Л. Минц, В.В. Бункин, авиақұрылысшы С.А. Лавочкин және генерал-лейтенант М.И. Трофимчук атқарды (2-сурет).

2-сурет. Сарышаған полигоны мен Приозерск қаласы құрылысының жетекшілері (сурет Сарышаған полигоны тарихы мұражайының дерекқорынан)

Полигон және қала құрылысы аяқталысымен зымырандарды ұшыру сынақтары жүргізіле бастады. Полигонда 1961 жылы әлемде алғашқы рет баллистикалық оқтұмсық атып түсірілді және бес ядролық жарылыс жасалды. Бұл әдісті АҚШ тек 23 жыл өткеннен кейін ғана қайталай алды деген тұжырым бар. 1963 жылы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі төралқасының Жарлығымен Көктас кенті облыстық маңызы бар қала ретінде қайта құрылып С. Дороховтың ұсынысы бойынша Приозерск аты берілді [20]. Полигон және ғылыми зерттеу орталығы әлемдік маңызы бар үлкен жобаларды жүзеге

асырды. Өндірістік, экономикалық тұрғыдан аумаққа үлкен табыс әкелсе де, экологиялық тұрғыдан үлкен зиян келтіргені анық.

Приозерск қаласының инфрақұрылымы және оның туристік нысанға айналуы. Туризм әлеуметтік-экономикалық құбылыс ретінде екі негізгі компонентті қамтиды: рекреациялық ресурстар және оларды пайдалану үшін қажетті инфрақұрылым. Қалалық кеңістікте рекреациялық ресурстардың негізгі түрлерінің бірі сәулет нысандары және олармен байланысты тарихи-мәдени жады. Олардың сақталуына мемлекеттік және аймақтық заңнама, қоғамдық ұйымдар, жергілікті әкімшілік деңгейінде көп көңіл бөлінеді. Тарихи сәулет ескерткіштерін сақтау және қалпына келтіру туристік ағымдарды көбейту жолы ғана емес, бұл кейінгі ұрпаққа мұра ретінде қалатын мәдени, тарихи мұраны көру мүмкіндігі. Бұл адамзаттың өткенге деген саналы ризашылығы мен мәдениет деңгейінің көрсеткіші. Ғимараттар сәулет өнерінің туындысы ретінде ғана емес, мәдени, ұжымдық, тарихи жады. Приозерск қаласының құрылысы ұжымдық тарихи жарақатты жады болып табылады.

Приозерск қаласы үлкен өзгеріске ұшырады, қала толық жаңашаланды деп айта алмаймыз. Дегенмен, әскери қала біртіндеп туристік нысанға айналып келе жатқаны анық. Бұл қаланың сақтаған өзіндік сәулет ескерткіштері, тарихи нысандары және ең бастысы Балқаш көлі. Тарихи сәулет ескерткіштеріне жеке-жеке тоқталып кетейік.

Кенес өкіметі құлағанға дейін Приозерск қаласы толығымен Ресейдің қарамағындағы әскери құрам мен оның отбасына арналған қала болды. Бірнеше әскер бөлімшелері қаланың негізгі нысанына айналды. Полигонда сәтті сынақтар өткен сайын қала өркендей берді. Қала тұрғындарына арналған әртүрлі маңызды нысандар салынды. Қала 2000 жылдың басына дейін жабық қала болды. ұзақ жылдар бойы Приозерск қаласы ешқандай картада көрсетілмеді. Қалаға кіру үшін арнайы рұқсат керек болды. Адамдардың жеке құжаттары мен көліктері арнайы тексерістен өткізіліп, тіркеуге алынғаннан кейін ғана қалаға кіруге рұқсат алған. Жабық қала бола тұра қала тіршілігі қарқынды дамыды.

Приозерск қаласына ұшақтар қонатын, бірақ, аэропорттың аты шифрланғандықтан, халық арасында әуе айлағы «Камбала» деп аталған. Қалаға 6 км жетпей бүгінгі күнге дейін белсенді жұмыс атқаратын полигон орны көрінеді (3-сурет). Бұл полигонды Ресей жартылай жалға алып отыр, жартылай қазақстандық қызметкерлер жұмыс жасайды.

3-сурет. Қазіргі кездегі полигон (бұрынғы полигоннан қалған бөлігі)

Қаланың инфрақұрылымы қала кеңістігінің стандарттарына сәйкес дамыды. Приозерск қаласында келесі азаматтық және әскери нысандар салынған: 45 әскери қалашық, оның тоғызы қала тұрғындарына арналса, ал қалғандары ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін салынған. 374 тұрғын үй, 8200 пәтер, 18000 солдатқа арналған 77 жатақхана, 86 қонақ үйі, 4 орта мектеп және үлкен пионерлер үйі, 2500 орынды балабақша, 26 клуб және арнайы офицерлер үйі, 60 асхана және тұрмыстық қажетті дүкендер мен басқа нысандар салынған [20]. Бүгінгі күнге дейін Приозерск қаласының көрікті жерлерінің бірі ретінде пионерлер және офицерлер үйі сақталған.

Кенес Одағы тарағаннан кейін ресейлік әскери қызметкерлер өз елдеріне оралды. Полигон қаңырап бос қалды. Жергілікті тұрғындардың пікірі бойынша, Ресейдің негізгі әскері көшкенде әскери техникаларды алып кете алмағандықтан, полигонның құпиясын ашпау үшін әдейі өртеп,

киратып кетті деген тұжырым бар. Қала қаңырап бос қалған соң тонаушылар оны тонап кетті деген де пікірлер бар.

Қазақстан Тәуелсіздік алғаннан бастап Сарышаған полигоны қайта іске қосыла бастады, Приозерск қаласы Қазақстан территориясына берілді. Екі елдің келісімімен Приозерск қаласы Ресей әскеріне 50 жылға жалға берілді. Полигон құпия түрінде өз ісін әрі қарай жалғастыра берді. Әртүрлі жерлерден полигонға жұмыс істеуге қазақ азаматтарын жұмылдыра бастады.

1992 жылдың қысында Приозерск қаласында ауқымды төтенше жағдай орын алды. Полигондағы сәтсіз жарылыстың салдарынан қала толығымен сусыз, жарықсыз және жылусыз қалды. Қалаға жан-жақтан келген тұрғындар мен ресейлік әскери азаматтар үшін бұл үлкен қайғылы жағдай болды, бос қалған үйлердің су, жылу, жарық құбырлары жөнделмеді, сол себепті қираған үйлерді бүгінде көруге болады.

Қаланы қайтадан қалпына келтіру мақсатында 1993 жылы қала әкімшілігіне қазақ азаматы отырғызылды. Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н. Назарбаевтың шет елдерде жүрген қандастарымызды отанына қайтару жобасы аясында Приозерск қаласына Өзбекстанның Бұхара, Науаи облыстарындағы қазақтарды арнайы КАМАЗ көлігін жіберіп көшіріп әкелген. Ең алғашқы қандастар 1995 жылы осы мекенге келіп қоныстанған. Мемлекет тарапынан қандастарға барлық жағдай жасалды, алайда, қираған қала одан әрі қирай түсті. Жұмыссыздықтың салдарынан бос қалған үйлерді бұзып, құрылыс материалы ретінде, полигоннан қалған металдар қазылып, күн көріс көзі ретінде сатылды. Алғаш салынған көптеген үйлер мен ғылыми зерттеу институттары толық қиратылды. Орындары бос қалды. 2005 жылға дейін қала шартты түрде жабық болды. Қалаға кіреберістегі бақылау бекінісі 2009 жылға дейін жұмыс атқарды. Қала толық ашылғаннан кейін қала кіреберісіне арқардың (4-сурет) және шағала құсының ескерткіштері қойылды (5-сурет).

4-сурет. Қала кіреберісіндегі арқар ескерткіші

5-сурет. Қала кіреберісіндегі шағала құсының ескерткіші

Бұл ескерткіштер қала үшін символдық мағынаға ие. Мұрағаттық дерекөздер бойынша осы Бетпақдаланы арқарлар мекендеген және шағала құстары Балқаш көлінің сәні болған. Сондықтан екі жануарды қаланың нышаны ретінде көрсеткен.

Қаланың тарихи болмысын сақталғанын айқындайтын тағы бір ескерткіштер — спутниктер ескерткіші және ракеталар.

Ескерткіштер полигоннан қалған қалдықтардан тұрғызылған. Осы спутниктер арқылы аспандағы зымырандарды, ұшақтарды анықтаған. Мысалы, алтыншы сурет жер қойнауынан ұшқан ракеталардың бейнесін көрсетеді. Жер қызғалдақ гүліндей ашылып бірінің соңынан бірі ұшқан ракеталарды бейнелейді. Ескерткіштердің авторлары белгісіз. Ескерткіштер полигон қалдықтарынан жасалған. Үш ескерткішті реновация үрдісі деп санаймын, себебі, тарихи мұраны сақтай отырып, полигонның қалдықтарын қолдана отырып, қаланың естелік орындарын жасаған.

Қазіргі кезде қала толығымен ашық қала қатарына жатады. Алайда, әлі күнге дейін полигон өз қызметін жалғастыруда. Қала тұрғындарының арасында әлі күнге дейін әскери қалашық деп аталады. Себебі екі елдің, яғни ресейлік және қазақстандық бөлімшелер жұмыс жасайды. Тұрғындардың пікірі бойынша қала бүгінгі күнге дейін екіге бөлінеді: ресейлік және қазақстандық. Бұл әскери

бөлімшелерге байланысты. Әсіресе, қала кеңістігінде сақталған ескерткіштерге және ашық аспан астында орналасқан әскери техника музейімен де байланысты.

Алтыншы суретте көрсетілген ескерткіш Балқаш көлінің маңында орналасқан. 1968 жылы құлаған ұшақ пен оның экипажына арналған монумент. Монументтің астындағы постаментке ұшақта болған ұшқыштардың аттары жазылған. Ашық аспан астындағы әскери техника музейі қала мұнарасы алдындағы саябақта орналасқан. Ол жерден әртүрлі ракеталарды, ұшақтарды, ауыр техникаларды көруге болады. Жыл сайынғы сынақтан өткен ракеталар мен ұшақ түрлері қойылған (6-сурет).

6-сурет. Ұшқыштарға арналған монумент

Приозерск қаласының кеңістігін ревитализациялау және реновациялау үрдісі жоғарғы деңгейде дамуда деп айту қиын. Қаланы жаңарту жұмыстары аз мөлшерде жүргізілуде. Қираған ғимараттардың орнына көп қабатты жаңа тұрғын үйлер салынды. Алайда ескі үйлер толық жаңартылған жоқ. Әкімшіліктің пікірі бойынша, оған үлкен қаржы керек, сондықтан, жаңа тұрғын үйлер тұрғызған жеңіл деп саналады. Бір жағынан бұл тарихи-мәдени мұраны сақтап қалу үрдісі деп те түсінуге болатын шығар. Шын мәнінде, қаланың тарихи келбетін сақтап қалу қиын. Өйткені, қазіргі кезде ескі қаланы көрген тұрғын жоқ деп айтуымызға болады. Барлығы көшіп келгендер. Қаланың басым бөлігін шет елдерден келген қандастар құрайды. Олар қала тарихын білмейді. Қала тарихы туралы мәліметтер де көп сақталмаған, құпиялы болғандықтан барлығы жойылған. Дегенмен, бүгінгі күнге дейін сақталған ғимараттарда аз емес. Қаланың тарихи-мәдени мұраларына келесі ғимараттар жатады: «Россия» қонақ үйі (7-сурет), Пионерлер үйі (8-сурет), Офицерлер үйі (9, 9.1-суреттер).

7-сурет. «Россия» қонақ үйі

Суреттегі ғимарат бас алаңда орналасқан. Сырттан келген әскери меймандарға арналған ең алғашқы қымбат қонақ үйлердің бірі болды. Қала қиратылған уақытта бұл ғимараттың да жылу, жарық жүйелері үзіліп, ұзақ уақыт жабық тұрды. 1996 жылдары қайта қалпына келтіріліп, қазіргі

кезде жарты бөлігі тұрғын үй ретінде қандастарға берілсе, жарты бөлігі қонақ үй функциясын атқарады. Ғимараттың сырт келбеті сол күйінде сақталған, тек «Россия» деген жазу жоқ.

Келесі маңызды ғимарат — Пионерлер үйі. 1981 жылы тұрғызылған типтік ғимарат. Жалпы көлемі — 6908, 4 шаршы метрді құрайды. Балаларға арналған шығармашылық үйірмелер мен білім орталықтары, концерт залы бар үлкен ғимарат. 2014 жылы ғимаратқа реконструкция жасалды. Ғимараттың функционалдық қызметі ауысқан жоқ. Қазіргі кезде Приозерск қаласының «Достық» Балалар және жасөспірімдер шығармашылық орталығы» ҚМҚМ (8-сурет).

8-сурет. Пионерлер үйі (Сурет мұрағаттан алынды)

Тағы бір маңызды көрікті жер және тарихи-мәдени мұра болып саналатын орын — горнизонды офицерлер үйі (9, 9.1-суреттер).

9-сурет. Горнизонды офицерлер үйі

9.1-сурет. Горнизонды офицерлер үйі (мұрағаттық үйі, қазіргі кездегі фото)

Горнизонды офицерлер үйі қаланың бас алаңында орналасқан. Бұл полигон орталығы Приозерск қала тұрғызылғанда салынған ғимарат. Мемлекеттік, халықаралық жиындар мен маңызды шешімдер қарастыратын орын ретінде салынған. Қазіргі күні де ғимарат өзінің функционалды қызметін жоғалтқан жоқ. Әскери ашық және жабық іс-шаралар ұйымдастырылады. Ресейлік және қазақстандық әскер басшылары тең қызмет атқарады. Бұл ғимарат полигон туралы құпия маңызды ақпаратты сақтайтын мекеме болып табылады. Аталған ғимаратта «Сарышаған полигонының тарихы музейі» орналасқан. Бұл музейге арнайы рұқсат қағазбен ғана кіруге болады.

Ғимараттың түр пішіні бүгінгі күнге дейін өзгерген жоқ. Алайда, алдында тұрған Ленин ескерткіші Кеңестік Армия бульварының бас жағына ауыстырылды (*Ленин ескерткіші қиратылған жоқ, сол күйінде сақтаулы*). Ленин ескерткішінің орнына қала бизнесмендері фонтан орнатып, «Мимино» кинофильмі кейіпкерлерінің мүсінін қойған. Қоғамдық үлкен іс-шаралар осы алаңда өткізіледі.

Приозерск қаласы бүгінгі күннің өзінде екіге бөлінген, ресейлік және қазақстандық Приозерск. Осыған байланысты ресейлік орта мектеп, ресейлік балабақша, ресейлік банк қызмет етеді.

Жоғарыда айтылған мәліметтерге сәйкес байқағанымыздай қала кеңістігін ревитализациялау мен гимараттарды реновациялау және джентрификация үрдісі Приозерск қаласының жаңадан қалпына келтіруінде үлкен көрініс тауып отыр.

Әскери қаладан туристік нысанға айналу үрдісінде джентрификация әдісі орын алған. Қаланың жекелеген аймақтарын толық өзгерту, жаңа бағытта дамыту Приозерск қаласы үшін үлкен жаңалық. Бұл экономикалық, әлеуметтік және мәдени тұрғыдан қаланың дамуына септігін тигізеді. Приозерск қаласының үлкен мақтаншы Балқаш көлінің екі түрлі жағалауында орналасуы: бір жағасы тұщы су, екінші жағасы тұзды; бір жағасы құмды, екінші жағасы тасты. Бұл да көлдің бір ерекшелігі болып саналады. Туристердің келуіне себепші болып отырған, ол — «Балқаш» емдеу-сауықтандыру шипажайы. Қазақстанның әрбір өңірінен келген емделушілер міндетті түрде Приозерск қаласының күнделікті өмірімен танысады. Сондықтан туристік нысан ретінде қаланы дамытуға мемлекеттік және жеке меншік бизнес өкілдері тарапынан да инвесторлар табылатыны анық. Қаланың территориясында орналасқан шипажай мен алтын шығаратын жер қойнауы фабрикасы «Ер-Тай» ЖШС Жамбыл облысының әкімшілігіне бағынышты. Екі әкімшілік тарапындағы шиеленістер қаланың туристік нысан ретінде және инфрақұрылымының дамуына кедергі келтіруде. Бұл мәселе мемлекеттік тұрғыда шешілуі керек мәселе деп түсінеміз.

Жоғарыда айтылған мәліметтерге сәйкес Приозерск қаласының ХХІ ғасырдағы қала талаптарына сай даму мүмкіндігі жоғары. Тарихи-мәдени мұраны сақтаған туристік нысан бола алатыны анық. Сонымен қатар, Приозерск қаласын ғылым ордасы ретінде де тануға болады. Себебі, мұрағаттық деректерге сәйкес 1990 жылға дейін одақтық маңызы бар әскери ғылыми-зерттеу кеңесі жұмыс жасады. 250 ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізіліп, шамамен 800 адам кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғаған. Ғылыми зерттеу жұмысын жүргізу бойынша Сарышаған полигоны алдыңғы қатарда болған деп есептеледі.

Приозерск қаласы бойынша келтірілген мысалдар тарихи-мәдени жадты қайта жаңғыртуда қаншалықты маңызды? Шын мәніне келсек, қазіргі кездегі тұрғындар Приозерск қаласының өткен өмірі туралы жақсы ақпараттанған деп айта алмаймын. Сондықтан мұраны болашақ ұрпаққа қалдыру үшін ұжымдық, тарихи жады мәселесін мемлекеттік деңгейде зерттеу және ашық кеңістікте талқылауды қажет етеді.

Қорытынды

Ревитализация, реновация және джентрификация қала және жады инфрақұрылымын қайта қалпына келтіру немесе жандандыру үрдісі үшін тиімді құрал болып табылады. Бұл әлеуметтік-гуманитарлық ғылым саласы үшін де маңызды. Өйткені, қалалық кеңістік — қоғамдық өмірдің орталығы. Ол тарихты, мәдениетті сақтайды және тасымалдайды. Оны уақыт талабына сай үнемі жаңартып, түрлендіру қажет. К. Линч айтқандай: «қала құрылысы, тарихи жады сәулет өнеріне ұқсас ұзақ уақыт ішінде ғана қабылданатын нысан» [21, 15].

Зерттеу барысында қолданылған мұрағаттық материалдар мен далалық зерттеулер қаншалықты ақиқат? Бұл жерде маңыздысы өткенді есте сақтау үшін және оны қайта таныстыру үшін нарративті қалай пайдаланатынымызды дұрыс түсіну. Зерттеу барысында жадты сақтаушы немесе тасымалдаушы, оны зерттеуші акторлар кім, соны пайымдау.

Әрине, Приозерск қаласы жады орны, ұжымдық жад ретінде бірінші рет зерттеліп отыр. Мақалада қала кеңістігінің инфрақұрылымын жасауда тарихи жадтың сақталу үрдісінің жүргізілуіне зейін қойылды. Далалық зерттеу нәтижесі бойынша Сарышаған полигонының орталығы болған Приозерск қаласының посткеңестік жағдайына инфрақұрылымдық талдау жасалды. Нәтижесінде Приозерск қаласы бойынша келесі тұжырымдар жасалды: 1) полигон орталығы, 2) әскери қала, 3) құпиялы жабық қала, 4) туристік қала. Тарихи, ұжымдық жадты сақтай отырып посткеңестік қаланың қайта құрылу үрдісін іске асырудағы ревитализация, реновация, джентрификация әдіс, құрал ретінде сараланды.

Қазақстан үшін жад инфрақұрылымын зерттеуде колониалдық ретінде қабылданатын кеңестік дәуірден қалған естеліктер постколониалдық зерттеуді қажет етеді. Приозерск қаласы постколониалды қала ретінде осы мақаланың зерттеу нысанына айналды. Сарышаған полигоны мен Приозерск айналасындағы табиғи ландшафт пен мәдени мұралар антропологиялық және археологиялық зерттеуді қажет етеді. Туған жер бағдарламасы аясында өз жалғасын табады деп сенемін.

Алғыс білдіру

Приозерск қаласы мен Сарышаған полигонының тарихы туралы материалдарды жинақтауға көмектескен Приозерск қаласының мұрағат ұжымына, Приозерск қаласының қазақ орта мектебіндегі «Приозерск тарихы музейінің» директорына алғыс білдіремін.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің № AP14870269 «Жады инфрақұрылымы: Қазақстанның мәдени ландшафтарын ревитализациялау» атты жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Өңірлерді дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік режимі: <https://primeminister.kz/assets/media/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-regionov-na-2020-2025-gody.pdf>.
- 2 Қазақстан Республикасының 2007-2024 жылдарға арналған орнықты дамуға көшу тұжырымдамасы туралы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік режимі: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U060000216_/compare.
- 3 «Қуатты өңірлер — ел дамуының драйвері» Ұлттық жобасы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000729>.
- 4 Қазақстан географиялық атауларының сөздігі (Жезқазған облысы) / Қазақ ССР Ғылым акад.; Тіл білімі ин-ты; жауапты ред. Т. Жанұзақов. — Алматы: Ғылым, 1990. — 294 б.
- 5 Қарағанды облысы: кітап-альбом / ред. А. Абдулин. — Алматы: ТАиС, 2006. — 284 б.
- 6 Латур Б. Нового Времени не было. Эссе по симметричной антропологии / Б. Латур; пер. с фр. Д.Я. Калугина; под науч. ред. О.В. Хархордина. — СПб.: Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2006. — 240 с.
- 7 Star L. Steps Toward an Ecology of Infrastructure: Design and Access for Large Information Spaces / L. Star, K. Ruhleder // Information Systems Research, 1996. — 7. — 1. — 111–134.
- 8 Bowker G.C. Science on the run: Information management and industrial geophysics at Schlumberger, 1920–1940 / G.C. Bowker. — MIT Press, 1994. — 200 s.
- 9 Larkin B. The Politics and Poetics of Infrastructure / B. Larkin // Annual Review of Anthropology, 2013. — 42. — 327–343.
- 10 Lees L. Gentrification. Routledge / L. Lees, T. Slater, E. Wyly. — 2008.
- 11 Latour B. Pandora's hope: essays on the reality of science studies / B. Latour // Harvard University Press, 1999.
- 12 Медеуова К. Инфраструктурный подход в исследовании культурных ландшафтов / К. Медеуова // Немонифа. — 2023. — № 5. — С. 6–12.
- 13 Сергеева О.В. Становление социальных исследований инфраструктур (Л. Стар, Дж. Боукер, Б. Ларкин) / О.В. Сергеева // Петербургская социология сегодня. — 2021. — № 15. — С. 54–70.
- 14 No Gentry? Джентрификация: за и против. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://pragmatika.media/no-gentry-dzhentrikacija-za-i-protiv>.
- 15 Глазычев В.Л. Город без границ / В.Л. Глазычев. — М.: Изд. дом «Территория будущего», 2011. — 400 с.
- 16 Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History / C. Caruth, 1996. — Baltimore.
- 17 Перцик Е.Н. Города мира: география мировой урбанизации / Е.Н. Перцик. — М., 1999. — 210 с.
- 18 Қарабектегі Н. Қоржынтүбек — құт мекен / Н. Қарабектегі. — Балқаш, 2007. — 122 б.
- 19 Кенесов Ж.К. Отан қалқаны: Сарышаған полигонының 50-жылдығына арналады / Ж.К. Кенесов. — Приозерск, 2006. — 208 б.
- 20 Сарышаған полигоны тарихы мұражайының қорынан материалдар. — Іс. 12. — П. 8-13.
- 21 Линч К. Образ города / К. Линч; пер. с англ. В.Л. Глазычева; сост. А.В. Иконников; под ред. А.В. Иконникова. — М.: Стройиздат, 2002. — 328 с.

К.С. Ермагамбетова

Культурфилософский анализ городского пространства города Приозерска: от полигонного центра к возрождению культурной и исторической памяти

Города, которые когда-то служили военными или промышленными узлами, часто сталкиваются с потребностью адаптироваться к новым реалиям после ухода или сокращения этих деятельностей. Приозерск прошел через подобные изменения. Это место стало свидетельством силы и страха

полигонного века, но с распадом Советского Союза и прекращением полигонных испытаний Приозерск стоит перед задачей переосмысления своего места в истории и культуре. Пространство города Приозерска так же, как и многие другие постсоветские города, несет в себе следы тяжелого прошлого, то есть травматическую память. Полигонные испытания, проводимые на территории города, оставили отпечаток не только на физическом уровне пространства, но и на культурной памяти жителей. В настоящее время город стоит перед задачей обновления своего облика, сохраняя при этом культурно-историческое наследие и культурные традиции. В связи с этим в настоящей статье автор предприняла попытку описать «социальное чувство» города как центра полигона, как секретного и закрытого города, как военного города, как туристического объекта. Для создания и описания инфраструктуры города и памяти автор рассмотрела ревитализацию, реновацию и джентрификацию как подход, инструмент и метод. Результаты полевых исследований позволяют получить представление о текущем состоянии инфраструктуры города и сохранении исторической и культурной памяти местными жителями. Процесс реконструкции города Приозерска требует комплексного подхода, учитывающего как историко-культурное наследие, так и потребности жителей. Особое внимание уделено сохранению и возрождению культурной памяти в контексте государственной культурной политики.

Ключевые слова: инфраструктура города, ревитализация, реновация, джентрификация, историческая память, культурная память, инфраструктура памяти.

K.S. Yermagambetova

Cultural and philosophical analysis of the urban space of the city of Priozersk: from the polygon center to the revival of cultural and historical memory

Cities that once served as military or industrial hubs often face the need to adapt to new realities after the withdrawal or reduction of these activities. Priozersk has gone through similar changes. This place has become a testament to the strength and fear of the landfill age, but with the collapse of the Soviet Union and the cessation of landfill testing, Priozersk faces the task of rethinking its place in history and culture. The space of the city of Priozersk, as well as many other post-Soviet cities, bears traces of a difficult past, that is, traumatic memory. The landfill tests conducted on the territory of the city left an imprint not only on the physical space, but also on the cultural memory of the residents. Currently, the city is facing the task of updating its appearance, while preserving its cultural and historical heritage and cultural traditions. In this regard, in this article, the author tries to describe the “social feeling” of the city as the center of the landfill, as a secret and closed city, as a military city, as a tourist object. To create and describe the infrastructure of the city and memory, the author considers revitalization, renovation and gentrification as an approach, tool and method. The results of field research allow us to get a picture of the current state of the city's infrastructure and the preservation of historical and cultural memory by local residents. The process of reconstruction of the city of Priozersk requires an integrated approach that takes into account both the historical and cultural heritage and the needs of residents. Special attention is paid to the preservation and revival of cultural memory in the context of state cultural policy.

Keywords: city infrastructure, revitalization, renovation, gentrification, historical memory, cultural memory, memory infrastructure.

References

- 1 Onirlerdі damytudyn 2020–2025 zhyldarga arnalgan memlekettik bagdarlamasy [State program of regional development for 2020-2025]. (n.d.). Retrieved from <https://primeminister.kz/assets/media/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-regionov-na-2020-2025-gody.pdf> [in Kazakh].
- 2 Qazaqstan Respublikasynyn 2007-2024 zhyldarga arnalgan ornıqty damuga koshu tuzhyrymdamasy turaly [On the concept of transition to sustainable development of the Republic of Kazakhstan for 2007-2024]. (n.d.). Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/U060000216_/compare [in Kazakh].
- 3 ”Quatty onirler — el damuynyn draiveri” Ulıtyq zhabasy [National project “Strong regions — the driver of the country's development”]. (n.d.). Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000729> [in Kazakh].
- 4 Zhanuzaqov, T. (Ed.). (1990). Qazaqstan geografıialyq ataularynyn sozdigi (Zhezqazgan oblysy) [Dictionary of geographic names of Kazakhstan (Zhezkazgan region)]. Almaty: Gylım [in Kazakh].
- 5 Abdulin, A. (Ed.). (2006). Qaragandy oblysy: kitap-albom [Karaganda region: book-album]. Almaty: TAiS [in Kazakh].
- 6 Latur, B. (2006). Novogo Vremeni ne bylo. Esse po simmetrichnoi antropologii [There was no new time. Essay on symmetrical anthropology]. (D.Ya. Kalugin, Transl.). O.V. Kharkhordin (Ed.). Saint-Petersburg: Izdatelstvo Evropeiskogo unistituta v Sankt-Peterburge [in Russian].

- 7 Star, L., & Ruhleder, K. (1996). Steps Toward an Ecology of Infrastructure: Design and Access for Large Information Spaces. *Information Systems Research*, 7(1), 111–134.
- 8 Bowker, G.C. (1994). *Science on the run: Information management and industrial geophysics at Schlumberger, 1920–1940*. MIT Press.
- 9 Larkin, B. (2013). The Politics and Poetics of Infrastructure. *Annual Review of Anthropology*, 42, 327–343.
- 10 Lees, L., Slater T., & Wyly, E. (2008). *Gentrification*. Routledge.
- 11 Latour, B. (1999). *Pandora's hope: essays on the reality of science studies*. Harvard University Press.
- 12 Medeuova, K. (2023). Infrastrukturnyi podkhod v issledovanii kulturnykh landshaftov [Infrastructural approach in the study of cultural landscapes]. *Nemonomifa*, 5, 6–12 [in Russian].
- 13 Sergeeva, O.V. (2021). Stanovlenie sotsialnykh issledovaniy infrastruktur (L. Star, Dzh. Bouker, B. Larkin) [Formation of social research of infrastructures (L. Star, J. Bowker, B. Larkin)]. *Peterburgskaia sotsiologiya segodnia — St. Petersburg sociology today*, 15, 54–70 [in Russian].
- 14 No Gentry. Dzhentifikatsiia: za i protiv [Gentrification: pros and cons]. Retrieved from <https://pragmatika.media/no-gentry-dzhentifikaciya-za-iprotiv> [in Russian].
- 15 Glazychev, V.L. (2011). *Gorod bez granits* [City without borders]. Moscow: Izdatelskii dom «Territoriia budushchego» [in Russian].
- 16 Caruth, C. (1996). *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. Baltimore.
- 17 Pertsik, E.N. (1999). *Goroda mira: geografiia mirovoi urbanizatsii* [Cities of the world: geography of world urbanization]. Moscow [in Russian].
- 18 Qarabektegi, N. (2007). Qorzhyntubek — qut meken [Korzhyntubek is a blessed place]. Balkhash [in Kazakh].
- 19 Kenesov, Zh.K. (2006). Otan Qalqany: Saryshagan poligonynyn 50-zhyldygyna arnalady [Shield of the Fatherland: dedicated to the 50th anniversary of the Saryshagan landfill]. Priozersk [in Kazakh].
- 20 Saryshagan poligony tarikhy murazhaiynyn qorynan materialdar [Materials from the collection of the museum of the history of the Saryshagan training ground]. — С. 12. — P. 8-13 [in Kazakh].
- 21 Linch, K. (2002). *Obraz goroda* [The image of the city]. (V.L. Glazychev, Transl.). A.V. Ikonnikov (Ed.). Moscow: Stroizdat [in Russian].

S.M. Zhakin*

*Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: samatsky7@gmail.com)*

Social Networks and the concept of Self: Identity and self-expression in the online world

This article attempts to investigate the influence of social networks on the concept of personality and self-expression in the modern online world. The article is an in-depth analysis of important aspects of this issue, starting with the creation of a virtual personality and control over its image in the digital environment. The authors also analyze the phenomenon of online self-expression and social accentuation, identifying philosophical and psychological aspects of the interaction between personality and digital reality. An important focus of the article is the question of how social networks and the digital environment in general affect the formation and modification of personal identity. The authors discuss changes in the perception of personality in the online space and consider which aspects of digital life contribute to strengthening or changing our concept of self. In addition, the article raises important ethical dilemmas related to privacy and social life in social networks. She highlights questions about the boundaries between the personal and the public in the digital age and offers a philosophical view on solving these dilemmas. Through the philosophical analysis presented in the article, a deep understanding of how the digital world shapes and changes our ideas about our own personality and social interactions in modern society is provided.

Keywords: social networks, self-expression, image, digital identity, concept of personality, online world, virtual personality, ethics, cultural identity, virtual reality.

Introduction

Social networks have transformed into an electronic mirror in which we see ourselves and a platform where our second, virtual life is created in the age of the digital revolution, which is continuously changing our environment. The online world is constantly keeping an eye on our hobbies, beliefs, friendships, and even our sense of self. The word “I” in this situation takes on new connotations and inevitably changes as a result of social networks.

The intricate relationship between social media and the idea of self is explored in-depth in this essay. It covers a wide range of topics, including how a virtual identity develops in the online world and how that identity affects our real lives and psychological well-being.

We will investigate how social networks impact how we see and present ourselves, how they uphold or undermine the veracity of our online persona, and how this may impact our interpersonal interactions and mental health. All of this emphasizes the need to evaluate our online personas and perhaps reconsider how we go about presenting ourselves and interacting with others.

Methods

In the course of the study, a general scientific method was used, including comparative analysis, historical and system-structural method. Also, in the course of the study, texts, images, videos and other content created by users in online environments were analyzed. Includes analysis of text posts on social networks, comments, blogs, forums, and so on.

In addition, the study includes an analysis of ethical and ontological issues related to the creation and maintenance of digital identity.

Results and discussions

Social networks provide users with a unique opportunity to create and maintain virtual identities that exist in the online world and may differ from real life. This process of creating and managing an online identity raises several important questions about how we present ourselves and interact with others in digital spaces.

* Corresponding author. E-mail address: samatsky7@gmail.com

Users have control over their appearance and the avatar they use to represent themselves on social media. This may include the choice of profile pictures, nicknames, biographical data, and other components that could project a certain image of the person.

By choosing which facets of their personalities to emphasize and which to conceal, users of social networks can actively shape their virtual personas. This could involve picking subjects and interests to talk about as well as highlighting specific traits or accomplishments.

The question of authenticity is crucial when developing a virtual identity. Users may depict themselves online as they would like to be, which might cause a disconnect between their online persona and actual life. It is crucial to investigate how one's online persona is genuine and real, and how this influences interactions and connections with other users. Popular social media users create an image of popular personalities that might not accurately represent real people, a problem that is already apparent today.

According to the idea put forth by sociologist Erwin Goffman, everyone has a place in society, much like an actor on a stage. Goffman examines how people control their public image and modify it based on the situation and target audience. He defines "front stage" as the location of public performance and "backstage" as the setting where actors are free to be themselves and engage in more intimate activity [1].

Computers are altering how we see ourselves and the world around us, according to Sherry Turkle. She makes the observation that computers provide us the ability to develop a digital second self that may be distinct from our authentic identities. This second self can be expressive and creative, but it also has the potential to cast doubt on one's sense of self and ability to express oneself [2].

Social network users are bound by the accepted norms and standards established by the community. They might make an effort to live up to beauty, success, and popularity stereotypes, which can result in the development of an identity based on social expectations.

"Online presence" also refers to actively managing one's image. By hiding or highlighting specific personality traits or hobbies, users can control how others see them.

It's crucial to be aware of the ways in which filters and picture editors can create illusions about your life and yourself on social media platforms and distort reality.

The idea of "Image control" in the context of social networks is a crucial element of research centered on the analysis of users' capacities to control and affect how others perceive their personalities and images in cyberspace. Examining this feature in more detail.

Users actively try to manage how they are regarded by other users and the general public as part of social media interaction, which includes creating and maintaining an image. We will look at several components of this process separately.

The choice of styles and themes should be taken into consideration first. Users have the option to select specific styles and themes for their content and profiles, which may reflect their interests, hobbies, jobs, or other facets of their personalities. Photos of nature and travel, for instance, can give the impression that the individual is a traveler and a nature lover.

The process of developing and maintaining an image sometimes involves editing and filtering content. Users are able to actively edit their images and videos by applying filters and effects to achieve the desired visual aesthetic and emphasize particular aspects. Changes to the lighting, color scheme, and even exterior characteristics may be made in this regard.

Users can also decide what information to post and what narratives to provide. They can accentuate their achievements and interesting experiences while downplaying or omitting the negative aspects of their lives building your perfect persona.

Privacy management is a key component of image control. Users can control who can access their posts and personal data. They now have more control over who sees their information and content thanks to this. Users have the ability to reply to feedback and comments made by other users in order to affect how they are seen in an online setting. Positive comments can be replied to, and negative ones can be hidden or deleted, which can change how people see them in general.

The phrase "online self-expression" describes how users of social media platforms use these channels to share their identities, passions, and original ideas with the world online.

Using social networks to display one's personality and creativity online is the act of online self-expression. Users of social media platforms have the ability to submit a wide range of content, including images, videos, articles, status updates, and more. Their interests, pastimes, accomplishments in their personal and professional lives, and other facets of their lives may be reflected in this content.

On social networks, many users also start and join communities and groups that bring people together with similar interests. This enables people to communicate and share knowledge, concepts, and originality in their immediate environment. Social networks offer a forum for sharing viewpoints, taking part in conversations, and engaging in debates on a range of subjects, which encourages the free exchange of ideas.

As a result, people are able to use social media to express their creativity by producing and sharing music, writing, painting, and other types of creativity. This adds to the variety of cultural information available in the online space. This motivates some users to create their own social media brand and personal aesthetic. They can actively promote their work and themselves by becoming “influencers” or “brands”. The opinions of the majority can be influenced, and some social accentuation among users might be observed.

Users of social networks might subject themselves to specific norms, ideals, and expectations set by the community, a phenomena known as social accentuation. As we previously stated, social networks are frequently used to build ideal lifestyles that emphasize success, riches, beauty, and adventure. Users may attempt to replicate this vision, which could cause them to perceive reality differently and push themselves to meet predetermined criteria.

On social networks, users frequently compare themselves to other users, particularly those who display idealized pictures or accomplishments. In the event that users feel they fall short of these standards, this may result in tension and unhappiness. Users may experience pressure and develop idealized views of their lives and personalities as a result of the selectiveness and artificial shaping of the content displayed on social networks. They can make an effort to make their lives and way of life resemble that of other users' profiles. This feature of social media brings up ethical concerns regarding authenticity and self-worth. How does the development of personality get impacted by frequent comparison to others? What principles and criteria provide the benchmarks for comparison on social media, and how do they impact our perception of ourselves?

Many social media users aim for a high number of followers, likes, and comments since these metrics can serve as indicators of success and popularity in the online world. This might encourage rivalry and the drive to live up to audience expectations.

The “Fear of Missing Out” (FOMO) phenomena could be a direct result of this. If users don't participate in particular trends, events, or discussions on social media, they could feel as if they are missing out. This may result in a dependency on social media platforms and ongoing online presence.

Users are susceptible to being strongly influenced by influencers and celebrities who promote idealized images and lives, which in turn piques their desire to copy. The analysis of how social norms and expectations affect user behavior, their motivations for using social networks, and their goals, as well as an evaluation of psychological impacts like stress, anxiety, and dissatisfaction, are all included in the research of social accentuation. This feature enables us to comprehend how social networks can create specific norms and standards as well as how users respond to this influence.

Social networks offer users a singular opportunity to construct and maintain virtual personas that may be extremely dissimilar from their true selves. This brings up intriguing philosophical issues regarding the similarity between our true selves and our virtual ones. A user could, for instance, create an alter ego or a video game persona to introduce themselves to him online. It might just be a means to express oneself creatively or it might be a cover for one's real identity.

Social networks are important in the development and upkeep of virtual personas and identities. Philosophers and sociologists have studied this feature of identity in the online world in great detail. The idea of the “second self” was first proposed by Erwin Hoffman in his book “Behavior in Society”, which highlighted the distinction between our true selves and the personas we exhibit to others. This mask can be considerably more expressive and even anonymous in an online setting [1, 57].

Additionally, virtual pictures might be produced to conform to particular assumptions or prejudices that the user encounters online. This poses a significant philosophical query concerning the authenticity of an identity based on digital personas made for social media platforms.

Sherry Turkle examined this topic in her book *Life on Screen: Identity in the Internet Age*. The study looked at how social media and the Internet can alter how people express their identities and construct virtual selves [3].

The distinction between private and public life is blurred by social networks. Users are able to publicly share private experiences, occasions, and even emotions. This raises intriguing philosophical issues regarding personal space and privacy in the digital age. A user might elect to share personal issues or emotional experiences on social media, for instance. This may be a brave and transparent move, but it also makes us

wonder where the line between the private and public spheres should be drawn. What limits should be imposed online to protect a sense of privacy and individual freedom?

This term has a connection to Jürgen Habermas's writings, particularly his idea of the “public sphere”. In his analysis of how a democratic society is created and how ideas are circulated in society, Habermas examines the public sphere. The public sphere has started to partially transfer into the online environment as a result of the growth of social networks, which raises concerns about how to uphold the values of debate, conversation, and freedom of speech in a digital setting [4].

Jonathan Haidt explores the effects of social comparison on people's happiness and self-esteem in his book *Much More than Happiness: Psychology of Happiness Ethics*. He says that people using social networks could experience pressure to exhibit an idealized version of themselves online, which can result in emotions of failure and envy of others [5].

Eli Pariser's study highlights the part that algorithms play in the development of information filtering and the establishment of ideological “bubbles”. As a result, there may be less access to information and perspectives with a range of viewpoints, which raises concerns regarding information freedom and viewpoint diversity [6].

Algorithms are used by social networks to customize the material that users see. This may result in the creation of a “bubble filter” that restricts the user's access to a range of opinions and data. The user only sees content that computer algorithms believe is appropriate for their needs and interests.

The background of the digital age and social media is examined by Lee Rainier and Drew Karpinsky as they examine contemporary culture. They contend that digital and social media have evolved into a sort of “operating system” for contemporary society [7].

The impact of networks and digital platforms on human social, economic, and cultural connections is studied by researchers. They make note of the modifications to social interaction, communication, and organization brought forth by network technology. It is clear that network culture and digital communication tools have firmly established themselves in our contemporary society.

It appears that digital technologies have an impact on how easily people can communicate with one another. Sherry Turkle calls attention to the impact of technology on our relationships and communication in her book, as well as the role that social media and cellphones play in our daily lives. She expresses worry that in the digital age, when many people prefer to connect quickly through text messages and social networks, rather than a more in-depth and emotionally intense face-to-face chat, deep and meaningful talks are being lost [8]. Turkle discusses how our ability to pay attention, be empathetic, listen to and comprehend one another can be impacted by digital technology.

Social network use in conjunction with digital transformation has a significant impact on the processes of personal development. Users can now express their interests and hobbies through online platforms, create thorough digital diaries of their lives, and monitor their career and personal development.

The idea of “digital identity” focuses on how individuals create and maintain their online personas and how these personas relate to their true selves. Online identity creation and maintenance are examined by Luciano Floridi. He points out that everyone who uses social networks and the Internet creates a digital identity in most cases.

In his investigation of the ontological dimensions of digital identity, Luciano Floridi holds that the digital “I” is an essential component of contemporary reality. He investigates how the digital environment affects how we perceive ourselves and the outside world in his book “*Philosophy of Information*” [9].

Additionally, when more and more areas of our lives transition to digital, this is known as digital transformation. As a result, new ethical and philosophical concerns regarding who owns and uses our personal data are raised.

Let's not forget that social media also brings up significant ethical questions around the sharing and uploading of content. In-depth philosophical research has been conducted on issues related to fake news, misinformation, cyberbullying, and online hate. Free expression, moral principles, and the accountability of platforms and users are all impacted by these problems.

Ethics discussions have also turned to the algorithms that social media platforms use to tailor content and suggestions. These algorithms can make the “bubble filter” stronger and expose the user to particular perspectives and content. This raises concerns about the openness, discrimination, and fairness of algorithms.

Social networks have developed into effective tools for mobilizing civil society and coordinating social movements. They facilitate the emergence of new groups and protests by making it simple to bring individu-

als together who share similar interests and objectives. For instance, social media has provided a venue for the Arab Spring and groups like Black Lives Matter to organize and mobilize.

The development of new cultural trends and their influence on popular culture are now made possible via social networks. Due to the proliferation of content on social networks, ideas like “Internet memes” and “viral videos” have been created. Due to the increased use of social media, cultural phenomena including “influencers” and “selfie culture” have gained prominence.

Social media platforms give people a place to express their individuality and sense of self. Users are able to share photographs, music, texts, and videos that reflect their hobbies and way of life on their own profiles. This enables you to demonstrate your distinctiveness in the digital realm and to show distinctive personality features. Social networks, however, also aid in the development of online communities and collective groupings with shared objectives. Users can participate in communities, forums, and groups to meet people who share their interests and talk about those interests. This accentuates the collective elements of identity and fosters a sense of belonging to something greater. Philosophical issues on how we define ourselves and interact with others are raised by the link between individuality and collective identity in the online world. Which facets of our identities are kept online, and which are modified by social norms and values? How can I express my unique personality while yet being a part of a team?

Future technologies are questioned by the preservation of their online identity and the evolution of social media platforms into platforms with a new design, like Zuckerberg's Metaverse. Artificial intelligence (AI) advancements have the potential to make social networks even more customized and flexible. Based on the study of user data, AI can forecast and suggest content. Social networks may develop into more immersive and multidimensional spaces as virtual reality (VR) and metaverses advance. Online environments with physical and conceptual parallels to the real world allow users to engage and meet.

Conclusion

Social networks have influenced the way we understand and conceptualize “I” in the modern world and have become an essential component of our daily lives. These platforms give users an unmatched amount of freedom to express themselves, interact with others, and establish a digital identity. They also present a number of philosophical issues and problems that continue to intrigue and engage the scientific community.

On social media sites, using virtual personas, masks, and role-playing raises concerns about authenticity. How authentic is a virtual identity made by the user? This makes us pause to consider how we conduct ourselves online and what principles guide our personas.

The urge to establish an idealized way of life and comparison to other users might have a negative effect on one's emotional state and sense of self-worth. Researchers in philosophy and psychology are still exploring the principles underlying this phenomena and how it impacts how we perceive ourselves.

The distinction between private and public life has blurred thanks to social media. Fundamental concerns regarding personal freedom and privacy are raised by this. Which information should remain outside the virtual world and which do we want to share with the public?

Concerns regarding information freedom and diversity of view are raised by the algorithmic screening of content on social media sites. How do algorithms impact how we interpret the world? What information and viewpoints are still evading our notice?

This issue still demands additional research and analysis from academics and philosophers. Due to their dual use as tools, social networks present special opportunities and difficulties for the development of identity and self-expression in the online environment. Understanding these facets is crucial for fostering more thoughtful and responsible social media use as well as for advancing the philosophical discussion on what constitutes the essence of human identity in the age of digital communication.

References

- 1 Goffman, E. (1956). *The Presentation of Self in Everyday Life*. University of Edinburgh Social Sciences Research Centre.
- 2 Turkle, S. (2005). *The Second Self: Computers and the Human Spirit*. The MIT Press.
- 3 Turkle, S. (1997). *Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet*. Simon & Schuster.
- 4 Habermas, J. (1991). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. The MIT Press.
- 5 Haidt, J. (2006). *The Happiness Hypothesis: Finding Modern Truth in Ancient Wisdom*. Basic Books.
- 6 Pariser, E. (2011). *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding from You*. Penguin Press.

- 7 Rainie, L., & Wellman, B. (2012). *Networked: The New Social Operating System*. The MIT Press.
- 8 Turkle, S. (2016). *Reclaiming Conversation: The Power of Talk in a Digital Age*. Penguin Books.
- 9 Floridi, L. (2011). *The Philosophy of Information*. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199232383.001.0001>.

С.М. Жакин

Әлеуметтік медиа және «Мен» тұжырымдамасы: Интернеттегі әлемде сәйкестік және өзін-өзі көрсету

Мақалада әлеуметтік медианың тұлға тұжырымдамасына және қазіргі онлайн-әлемдегі өзін-өзі көрсетуге әсерін зерттеуге тырысқан. Сонымен қатар виртуалды тұлғаны құрудан және оның цифрлық ортадағы имиджін бақылаудан бастап осы мәселенің маңызды аспектілері терең талданған. Жеке тұлға мен цифрлық шындық арасындағы өзара әрекеттесудің философиялық және психологиялық аспектілерін анықтай отырып, онлайн көрініс пен әлеуметтік акцентуация құбылысына талдау жасалған. Мақаланың маңызды бағыты — әлеуметтік медиа мен жалпы цифрлық орта жеке тұлғаның қалыптасуы мен модификациясына қалай әсер ететіндігі туралы мәселеге тоқталу. Автор Интернеттегі кеңістіктегі тұлғаны қабылдаудағы өзгерістерді талқылаған және цифрлық өмірдің қандай аспектілері біздің жеке тұлға туралы тұжырымдамамызды нығайтуға немесе өзгертуге ықпал ететінін қарастырған. Сондай-ақ әлеуметтік желілердегі құпиялылық пен әлеуметтік өмірге қатысты маңызды этикалық дилеммаларды айтып өтеді. Цифрлық дәуірдегі жеке және қоғамдық шекаралар туралы сұрақтарды бөліп көрсеткен және осы дилеммаларды шешуге философиялық көзқарасты ұсынған. Жұмыста келтірілген философиялық талдау арқылы цифрлық әлемнің қазіргі қоғамдағы өзінің жеке басы мен әлеуметтік өзара әрекеттесуі туралы идеяларымызды қалай қалыптастырамыз және қалай өзгертетініміз туралы терең түсінік берілген.

Кілт сөздер: әлеуметтік медиа, өзін-өзі көрсету, имидж, цифрлық сәйкестілік, тұлға тұжырымдамасы, онлайн-әлем, виртуалды тұлға, этика, мәдени сәйкестілік, виртуалды шындық.

С.М. Жакин

Социальные сети и концепция «Я»: идентичность и самовыражение в онлайн мире

В статье предпринята попытка исследовать влияние социальных сетей на концепцию личности и самовыражение в современном онлайн мире. Работа представляет собой глубокий анализ важных аспектов этой проблематики, начиная с создания виртуальной личности и контроля над ее имиджем в цифровой среде. Автор проводит анализ явления онлайн самовыражения и социальной акцентуации, выявляя философские и психологические аспекты взаимодействия между личностью и цифровой реальностью. Важным фокусом статьи является вопрос о том, как социальные сети и цифровая среда в целом влияют на формирование и модификацию личной идентичности. Автор обсуждает изменения в восприятии личности в онлайн пространстве и рассматривает, какие аспекты цифровой жизни способствуют усилению или изменению нашей концепции о собственной личности. Кроме того, статья поднимает важные этические дилеммы, связанные с приватностью и общественной жизнью в социальных сетях. Разграничивает вопросы о границах между личным и общественным в цифровой эпохе и предлагает философский взгляд на решение этих дилемм. Через философский анализ, представленный в статье, предоставляется глубокое понимание того, как цифровой мир формирует и изменяет наши представления о собственной личности и социальных взаимодействиях в современном обществе.

Ключевые слова: социальные сети, самовыражение, имидж, цифровая идентичность, концепция личности, онлайн мир, виртуальная личность, этика, культурная идентичность, виртуальная реальность.

Б.И. Карипбаев*

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: karipbaev@mail.ru)*

Определение стратегических приоритетов цивилизационного развития в новых образовательных форматах независимого Казахстана

В статье автор предпринимает попытку проанализировать логику развития образовательной системы Казахстана в соответствии с основными приоритетами цивилизационного развития. Очевидно, что система образования во многом определяет успех реализации позитивных задач трансформации общественного бытия. Система образования во многом позволяет интенсифицировать процессы позитивного развития этого бытия. Это понимание приводит к тому, что система образования в современном Казахстане находится в режиме перманентного реформирования. Постоянное реформирование — это отчаянная попытка успеть за всеми новыми образовательными трендами, войти в общее мировое образовательное пространство. Эти попытки, к сожалению, не всегда были успешными, адекватными. Однако поиск новых образовательных модулей и технологий продолжается и по сегодняшний день. Обращаясь к ряду философских учений, автор неравнодушно пишет о культурной направленности образования, призывает отказаться от оценки образования просто как способа передачи знания. Чрезмерная функционализация знания иногда приводит к отказу от просвещенческих, социогуманитарных, воспитательных модулей образовательной системы. Автор призывает к возврату изначальных, исконных смыслов и значений образования, как важнейшего фактора общественного, цивилизационного, культурного развития. В этом случае реформаторская деятельность, осуществляемая сегодня в Казахстане в рамках Концепции «Новый Казахстан», приобретет значение мировоззренческого вектора, позволяющего реализовать эту идею в координатах важнейших общечеловеческих гуманитарных смыслов и значений.

Ключевые слова: образование, знание, гуманитаристика, реформа, трансформация, молодежь, общество, личность, индивид, национализм, толерантность.

Введение

Начавшиеся в 90-е годы XX века стремительные преобразования на постсоветском пространстве, сделавшие Казахстан самостоятельным, независимым государством, одновременно поставили перед казахстанским обществом непростые задачи, от успешного решения которых зависело дальнейшее развитие нового государства. Важнейшая роль в решении этих задач, безусловно, принадлежала сфере образования. Именно образование, выступая в качестве социального института, обеспечивающего подготовку человека к качественному осуществлению своих общественных функций, признается в современном мире необходимым фактором цивилизационного развития общества, укрепления интеллектуального потенциала нации, гарантом сохранения самостоятельности и международной конкурентоспособности страны в условиях глобализации.

Методы исследования

Начиная с эпохи Просвещения, передовая философско-педагогическая мысль стремилась заложить в основу образования синтез двух начал — лично-единичного и всеобщего. Благодаря образованию человек получает возможность воспринимать себя в качестве разумного существа, то есть существа, способного преодолевать случайность своего индивидуального бытия путем освоения необходимых общих норм поведения. Соответственно, чем более человек образован, тем меньше в его поведении проявляется эго-центризм, эго-доминантность и эго-мерие. Но эго-центризм, эго-доминантность и эго-мерие могут проявляться не только на индивидуальном, но и социальном уровне. Г.С. Батищев по этому поводу писал: «Мы утверждаем на первом месте (или приоритетно) самих себя, свою группу, свой класс, свою общность, свой континент, свою планету и тем самым противопоставляем себя остальному Универсуму и его диалектике. Губительное начало в нас — это наша эго-доминантность, или коллективно-групповая, общечеловеческая, наше индивидуальное и коллек-

* Автор-корреспондент. E-mail: karipbaev@mail.ru

тивное свое-мерие. В непосредственно индивидуальном проявлении этого губительного начала все гораздо яснее, при коллективной же форме может обманчиво выступать как якобы бескорыстие, альтруизм, даже самопожертвование, но на самом деле эта форма лишь прикрывает и маскирует соучастие в общей корысти, общей исключительности и совместном самоутверждении. Во всех своих формах проявления свое-доминантность воинственна, мятежна, разрушительна» [1].

Наиболее агрессивной формой коллективного самоопределения традиционно признается крайняя степень этноцентризма — национализм. Известный представитель философии евразийства Н.С. Трубецкой посвятил этому вопросу специальную статью «Об истинном и ложном национализме». В ней он отмечал, что «истинным, морально и логически оправданным может быть признан только такой национализм, который исходит из самобытной национальной культуры или направлен к такой культуре. Мысль об этой культуре должна руководить действиями истинного националиста». По мнению Н.С. Трубецкого, в случае анализа наиболее активных концептов национализма с позиций этого критерия, мы получим понимание того, что практически все они (концепты) окажутся неистинными. В этой ситуации те, кто придерживается этих концептов, направляют весь свой пыл и гнев не на развитие самобытности своих культур, а на агрессивное отношение внешних по отношению к ней других культур за их непохожесть и несоответствие национальным формам. Дело доходит даже до того, чтобы «распространить язык и культуру своего народа на возможно большее число иноплеменников, искоренение в этих последних всякой национальной самобытности» [2]. Но само по себе осуждения и критики ложного национализма явно недостаточно. Необходимы постоянные творческие усилия каждого человека по активному внедрению в социальную практику реального процесса взаимодействия, соприкосновения культурных полей. В результате такой взаимообогащающей коммуникации будет конструироваться система общечеловеческих смыслов и значений, ценностей и установок. В этом отношении образование неразрывно связано с проявлением сущности человеческой культуры, которая представляет собой специфически человеческий способ преобразования данных нам от природы условий и обстоятельств нашей жизнедеятельности. Образование, выполняя свою культуру-транслирующую функцию, формирует у отдельного человека чувство причастности к всеобщему и универсальному, помогает созданию ситуаций, в которых с необходимостью будут проявляться установка на понимание другого как важнейшего элемента социальной солидарности.

Обсуждение

Традиционная система образования основное внимание уделяла процессу передачи и закрепления уже сложившихся знаний как основного ресурса хозяйственной деятельности человека. В то время как основная тенденция современного цивилизационного развития связана с необходимостью воспитания и обучения человека, осознающего и понимающего свою ответственность за другого в универсально-философском значении: природу, общество, многообразие культур, разнообразие идей.

Принятый в 1999 году Закон Республики Казахстан «Об образовании» позволил не только закрепить эти актуальные характеристики цивилизационного статуса образования в качестве стратегических приоритетов, но и определил новые практические шаги в формировании образовательных форматов суверенного государства. Среди основных элементов обновленной образовательной системы необходимо отметить следующие:

- демократизацию процесса управления образованием, повышение уровня самостоятельности учреждений образования в решении необходимых задач;
- формирование условий для внедрения в образовательное пространство принципов непрерывного образования и развития навыков самообразования;
- сохранение ведущей роли государства в предоставлении гарантированной возможности получения всеми гражданами бесплатного общего среднего и начального профессионального образования;
- создание условий для развития полиязычного образования при соблюдении прав всех этнических групп на свободное изучение родного языка и создание учебных заведений для этих целей;
- расширение возможностей получения образования за счет развития образовательных услуг негосударственными структурами как одним из элементов единой системы образования;
- появление образовательных учреждений полифункционального характера, объединяющих в единое образовательное пространство различные возрастные уровни образования и специализированные профессиональные направления обучения;

- разработка типовых правил приема в организации образования, учитывающие интересы и потребности граждан;
- внедрение ориентированных на практику образовательных стандартов, позволяющих обучающимся получить необходимую квалифицированную помощь в овладении профессиональными умениями и навыками;
- сохранение государственного контроля за качеством образования, реализацией требований государственных образовательных стандартов, что позволяет управлять процессом повышения качества образования и повышает уровень ответственности работников системы образования за выполнение своих профессиональных обязанностей;
- создание законодательной базы для более гибкого финансирования деятельности образовательных учреждений и доступа граждан к получению образовательных услуг на коммерческой основе;
- расширение прав и обязанностей родителей и иных законных представителей, обучающихся в сфере образовательной деятельности для более активного участия в деятельности образовательных учреждений, контроля за качеством их работы;
- создание правовых оснований для активного участия образовательных учреждений Казахстана в международном сотрудничестве, а также для функционирования в Казахстане международных образовательных программ и контроля над их реализацией.

Обновленная система образования не просто выдержала проверку временем, но и позволила запустить еще более масштабные проекты социально-экономической модернизации. Ясно понимая, что система образования должна в своем развитии опережать запросы дня сегодняшнего и работать на будущее, казахстанское общество вступило на путь постепенного перехода от устоявшейся концепции «образования на всю жизнь» к отвечающей современным реалиям концепции «образование на протяжении всей жизни».

Образование обозначено важнейшим направлением в системе приоритетов, сформулированных в программе цивилизационного строительства в нашем государстве. Данная программа получила утверждение в Послании первого Президента РК Н.А. Назарбаева, которое было посвящено политическому курсу нашего амбициозного государства.

В этом основополагающем документе было отмечено, что с момента обретения независимости непрерывно растут расходы на образование, проводится кардинальная модернизация всех уровней образования в качестве важнейшего условия развития человеческого потенциала. Дальнейшие же перспективы развития казахстанской системы образования должны определяться следующими тенденциями: развитие функциональной грамотности, внедрение инновационных методов и программ, интенсивное обучение практическим навыкам и квалификационным компетенциям, ориентация на тесную связь образования с производством, наукой и предпринимательством.

Международный опыт подтверждает, что инвестиции в образование, как основную сферу повышения качества человеческого капитала, дают наиболее существенную отдачу в долгосрочной перспективе общественного развития. Важно понимать, что сегодня образование значительно расширяет свои функции, превращаясь из обучающей и просветительской системы в синергетически развивающийся комплекс когнитивного развития человека, позволяющий ему не только эффективно готовить себя к трудовой деятельности, но и постоянно расширять пространство своего духовно-интеллектуального бытия. Прежние механизмы цивилизационного развития человечества, ориентированные, в первую очередь, на рост экономических показателей в отрыве от всего многообразия человеческой культуры, что провоцирует все новые и новые виды конфликтов, исчерпали себя. Выход из создавшегося положения должен заключаться в критической переоценке ценностей, лежащих в основании культуры техногенной цивилизации и создании новых мировоззренческих концептов, объединяющих самоактуализацию человека с признанием его ответственности за результаты своей деятельности.

Казахстан, вступив на путь демократических преобразований и широкомасштабной модернизации всех сфер общественного производства, переживает процесс коренных изменений в межчеловеческих, субъект-субъектных отношениях. Инерция сохраняющихся способов административного регулирования социальных процессов и соответствующих ему способов управленческого мышления приводит к тому, что по-прежнему во многих образовательных учреждениях сохраняется подход, рассматривающий обучающегося только как будущую рабочую силу, ценность которой ограничивается набором необходимых профессиональных знаний. В то время, как в современном

мире приобретает особое значение глубокая взаимозависимость между процессом получения знаний и формированием убеждений человека в своей способности улучшать свою жизнь и бытие социума с помощью этих знаний. И здесь важно понимать, что мировоззренческое отношение содержит не только объективный, но и субъективный момент, и поэтому не всякое знание способно оказать влияние на формирование аксиологической составляющей мировоззрения.

К сожалению, система образования может выступать и в качестве социального института, сдерживающего процессы социальной модернизации, беря на себя ответственность только за качественную передачу знаний в качестве своей основной, а в каком-то отношении и единственной, функции. Вопросу же о том, какие педагогические условия должны направлять деятельность обучающихся на преобразование этих знаний в убеждения и идеалы, способные влиять на позитивную эффективность наших действий, внимания уделяется крайне мало. Субъектно-ориентированное мировоззрение обязательно включает в свое содержание эмоционально окрашенное, ценностное отношение и к полученным знаниям, и к нравственным нормам, и к социальной ответственности, и к необходимости сознательного отношения к своим гражданским обязанностям. И пока такой мировоззренческий фундамент не сформирован, не стал необходимым условием личностного развития, нельзя говорить о полноценном воспитании, готовности человека к формированию своего бытия на основе культуры мышления и друго-доминантности, хотя бы у человека были в наличии соответствующие профессиональные знания.

Ведущей функцией образовательной деятельности, с нашей точки зрения, является освоение молодым поколением всего многообразия человеческой культуры в ее основных проявлениях для дальнейшего воспроизводства достижений человечества на новом этапе цивилизационного развития. Можно утверждать, что человек становится личностью именно в меру овладения богатством культуры и содержанием социального опыта, сохраняющегося благодаря культуре. Все это и обуславливает необходимость переосмысления содержания образования, в которое должны включаться как объективно-информационный элемент, формирующий рационально-теоретический фундамент мировоззрения, так и эмоционально-субъективный элемент, отвечающий за действенно-практическую позицию человека. Это позволит осуществлять в процессе образования мировоззренческий синтез основных составляющих социального опыта, а именно: знаний о естественнонаучных способах объяснения устройства мира и деятельности в нем человека; навыков обращения с уже имеющимися цивилизационными формами преобразования окружающего мира; способностей к осуществлению творческой, инновационной деятельности; готовности к появлению эмоционально-ценностного отношения к миру, другим людям, своей деятельности.

Поэтому столь большие усилия были направлены нашим молодым государством на кардинальное совершенствование системы образования, в которой вопросам воспитания не только уделяется повышенное внимание, но приоритет в целом отдается созданию нового единого казахстанского воспитательно-образовательного комплекса. Только такая система будет способствовать успешному движению Казахстана по пути современного цивилизационного развития, поскольку действительными субъектами исторического развития и социокультурных преобразований всегда являются только сами люди. Понимание каждым из участников образовательной деятельности того обстоятельства, что индивидуальное развитие каждого является основным условием общественного развития — вот фундамент, на котором могут быть достигнуты новые успехи казахстанской модели цивилизационного развития. Отмечая то громадное влияние, которое единая образовательно-воспитательная система имеет для развития государственности и самобытной культуры, А.А. Хамидов писал: «Образовательно-воспитательная система является приоритетом потому, что, в отличие от всех иных сфер — экономики, права, политики, науки, искусства и т.д. — каждая из которых своим влиянием захватывает все же не всего человека и на иные сферы влияет тоже не тотально... сфера образования и воспитания оказывает близкое к тотальному влияние как на человека, так и на все эти сферы Социума. Ведь она формирует всех членов общества, независимо от их статуса и положения в социумной стратификации. Сквозь нее проходит каждый... индивидуум, прежде чем занять то или иное место в материальном производстве, в науке, политике и т.д., включая и саму систему образования. Система образования-воспитания должна пробуждать у обучающихся-воспитуемых желание и волю к выработке правильного мировоззрения и универсально-человеческих ценностей» [3].

Внимательный анализ государственной политики Республики Казахстан в сфере образования показывает, что идеологической основой ее реализации стала задача по вовлечению всех граждан страны в социально значимую деятельность по достижению опережающего уровня интеллектуально-

го и духовного развития общества в результате подготовки рационально-критически и инновационно-творчески мыслящих людей, понимающих всю значимость непрерывного образования для устойчивого цивилизационного развития.

Так, в Государственной программе «Образование», утвержденной Указом Президента Республики Казахстан в 2000 году, отмечалась необходимость осуществления «инновационных преобразований в разработке и внедрении новых технологий обучения, развитие системы непрерывного образования, которая включает в себя повышение квалификации и переподготовку кадров для оперативного изменения сферы деятельности каждого члена общества». При этом было указано, что проведение качественных реформ в сфере образования, учитывающих динамику социально-экономических изменений в обществе, возможно только на основе всесторонне продуманной стратегии. Данная стратегия должна учитывать, как реальную ситуацию, сложившуюся в сфере образования, так и новые тенденции развития образования, учитывающие мировой опыт и перспективы будущего развития казахстанского общества. Разработанная стратегия должна предусматривать существование актуальной практической программы действий, способной не только адаптироваться к быстроменяющимся условиям, но и действовать на опережение. Также в программе было заявлено, что основной целью совершенствования системы воспитания становится «формирование личностных качеств воспитанника на основе идей казахстанского патриотизма, гражданственности, гуманизма и общечеловеческих ценностей». А одной из главных задач, проводимой воспитательной работы, должна стать «разработка и внедрение эффективной системы воспитания обучающихся в организациях образования с учетом их этнокультурных особенностей» [4].

Следующим этапом модернизации национальной системы образования стала Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2005–2010 годы, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан в 2004 году. Программа была нацелена на создание эффективной системы управления образованием, которая позволила бы направлять соответствующие усилия государства и общества на подготовку конкурентоспособных специалистов. Важными составляющими подготовки профессионально-компетентной личности признавалась способность самостоятельно и творчески решать профессиональные задачи, осознавая личную и общественную значимость своей деятельности. Окончательно закрепляя в общественном сознании принцип «образование для всех в течение всей жизни», Программа предусматривала необходимость решения таких задач, как обеспечение для всех слоев населения доступа к качественному образованию, дальнейшую демократизацию управления образованием, инновационный подход к содержанию образования, учитывающий отечественные традиции и мировой опыт. В ней вновь подтверждалось, что развитие национальной системы образования невозможно без воспитания казахстанского патриотизма, толерантности, высокой культуры, уважения к правам и свободам человека. Констатируя в качестве основного недостатка существующего казахстанского образования сохранение по отношению к деятельности обучающихся и учащихся принципа «знаницентризма», Программа ориентировала субъектов образовательной деятельности на необходимость перехода к компетентностно-ориентированному обучению. Поскольку в условиях нарастания интенсивности изменений и усиливающейся неопределенности мирового развития «гораздо важнее и сложнее привить обучающимся умение самостоятельно добывать, анализировать, структурировать и эффективно использовать информацию для максимальной самореализации и полезного участия в жизни общества».

Переход Казахстана к очередному этапу своего суверенного развития, обозначенный в «Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года», потребовал разработки и принятия новой Государственной программы развития образования в Республике Казахстан на 2011–2020 годы, утвержденной Указом Президента Республики Казахстан в 2010 году. Важное место в этой Программе занимало понятие человеческого капитала, всестороннее развитие которого становилось ведущей целью образовательной деятельности. В ней были четко обозначены соответствующие задачи для каждого уровня системы образования, свидетельствующие о возросших возможностях государства по обеспечению доступа населения страны к качественному образованию. Так, например, говорилось о внедрении новых принципов мониторинга качества образования с учетом международных стандартов, о совершенствовании инклюзивного образования, об интеграции высшего образования Казахстана с европейской системой. В Программе признавалось, что образование — это важная сфера обеспечения устойчивого развития во всех сферах общественного производства, поскольку именно оно уже с самых ранних этапов социализации человека активно влияет на формирование всех жизненно важных навыков. «Поэтому предлагается новое национальное видение: к 2020 году Казах-

стан — образованная страна, умная экономика и высококвалифицированная рабочая сила. Развитие образования должно стать платформой, на которую будет опираться будущее экономическое, политическое и социально-культурное процветание страны» [4].

О том, что казахстанское образование призвано активно влиять на подготовку молодого поколения страны к социальной деятельности в условиях ускорения исторического времени и масштабных изменений, происходящих в цивилизационном развитии с нарастающей интенсивностью, свидетельствует принятие Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2016–2019 годы. В Программе отмечалось, что перед человечеством возникают новые глобальные вызовы, ответы на которые зависят от качества образования и науки. Все в большей степени требуются новые, ранее не предполагавшиеся, навыки профессиональной деятельности, исследовательские и творческие компетенции. Поэтому в Программе предусматривалось внедрение в систему образования инновационных технологий и методик, способных подготовить человека к гибкому реагированию на перемены и успешной смене социально востребованных видов деятельности.

Выводы

В настоящее время наша система образования ориентирована на решение задач, обозначенных в Государственной программе развития образования и науки Республики Казахстан на 2020–2025 годы. Приоритетом данной программы стала необходимость повышения уровня казахстанского образования до уровня ведущих стран мира.

Реформаторская политика, осуществляемая нынешним министром науки и высшего образования С. Нурбеком, направлена на то, что бы сохранить все имеющиеся достижения образовательной системы Казахстана и дополнить ее новым контентом, связанным с развитием политики академической мобильности, транспарентности. Сегодня активно идет речь о необходимости подготовки в системе высшего образования не специалиста, а личности, имеющей широкий мировоззренческий горизонт, готовой взять на себя ответственность за свою судьбу и судьбы всей страны.

Таким образом, мы можем констатировать, что система образования независимого Казахстана не только подтвердила свою конкурентоспособность в современном цивилизационном развитии, но и имеет огромный потенциал для дальнейшего совершенствования.

Список литературы

- 1 Батищев Г.С. Особенности культуры глубинного общения / Г.С. Батищев // Диалектика общения. Гносеологические и мировоззренческие проблемы. — М., 1987. — С. 14–47.
- 2 Трубецкой Н.С. Об истинном и ложном национализме / Н.С. Трубецкой // сб. «Исход к Востоку». — София, 1921. — С. 71–85.
- 3 Хамидов А.А. Отчуждение в сфере образования / А.А. Хамидов // Человек в мире отчуждения. — Алматы, 1996; Восток и Запад: специфика соотношения мировоззрения и методологии; Методология науки в контексте взаимодействия восточной и западной культур. — Алматы, 1998.
- 4 Выступление министра образования и науки Ж.А. Кулекеева на заседании Правительства РК по проекту Государственной программы развития образования в Республике Казахстан до 2010 года (г. Астана, 25 августа 2004 года). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://edu.gov.kz/kz/>.

Б.И. Карипбаев

Тәуелсіз Қазақстанның жаңа білім беру форматтарында өркениеттік дамудың стратегиялық басымдықтарын анықтау

Мақалада автор Қазақстанның білім беру жүйесінің өркениеттік дамудың негізгі басымдықтарына сәйкес даму логикасын талдауға тырысқан. Қоғамдық өмірді өзгертудің оң міндеттерін жүзеге асырудың табыстылығын білім беру жүйесі айқындайтыны анық. Білім беру жүйесі көп жағынан осы болмыстың оң даму процестерін белсендіруге мүмкіндік береді. Бұл түсінік қазіргі Қазақстандағы білім беру жүйесінің тұрақты реформалау режимінде екендігіне әкеледі. Үздіксіз реформа — білім берудің барлық жаңа тенденцияларына ілесу, жалпы әлемдік білім кеңістігіне ену үшін жасалған талпыныс. Бұл әрекеттер, өкінішке орай, әрқашан сәтті немесе барабар болмады. Дегенмен, жаңа білім беру модульдері мен технологияларын іздеу күні бүгінге дейін жалғасуда. Бірқатар

философиялық ілімдерге жүгіне отырып, автор білім берудің мәдени бағытына алаңдаушылық білдіреді және білім беруді жай ғана білім беру тәсілі ретінде бағалаудан бас тартуға шақырады. Білімнің шектен тыс функционалдануы кейде білім беру жүйесінің тәрбиелік, әлеуметтік-гуманитарлық, тәрбиелік режимдерін жоққа шығаруға әкеледі. Автор әлеуметтік, өркениеттік, мәдени дамудың ең маңызды факторы ретінде тәрбиенің бастапқы, алғашқы мән-мағыналарын қайтаруға үндейді. Бұл жағдайда Қазақстандағы «Жаңа Қазақстан» тұжырымдамасы шеңберінде жүзеге асырылатын реформалық қызмет осы идеяны маңызды жалпыадамзаттық гуманитарлық мән-мағыналардың координаттарында іске асыруға мүмкіндік беретін дүниетанымдық вектордың мәніне ие болады.

Кілт сөздер: білім беру, білім, гуманитарлық, реформа, трансформация, жастар, қоғам, тұлға, жеке тұлға, ұлтшылдық, толеранттылық.

B.I. Karipbaev

Determination of strategic priorities of civilizational development in new educational formats of independent Kazakhstan

In this article, the author attempts to analyze the logic of development of the educational system of Kazakhstan in accordance with the main priorities of civilizational development. It is obvious that the education system largely determines the success of implementing the positive tasks of transforming social life. The education system in many ways allows us to intensify the processes of positive development of this existence. This understanding leads to the fact that the education system in modern Kazakhstan is in a mode of permanent reform. Constant reform is a desperate attempt to keep up with all the new educational trends, to enter the common global educational space. These attempts, unfortunately, were not always successful or adequate. However, the search for new educational modules and technologies continues to this day. Addressing a number of philosophical teachings, the author writes passionately about the cultural orientation of education and calls for abandoning the assessment of education simply as a way of transmitting knowledge. Excessive functionalization of knowledge sometimes leads to the rejection of the educational, socio-humanitarian, educational modes of the educational system. The author calls for the return of the original, primordial meanings and meanings of education, as the most important factor in social, civilizational, and cultural development. In this case, the reform activities carried out today in Kazakhstan within the framework of the concept of “Zhana Kazakhstan” will acquire the significance of an ideological vector that makes it possible to realize this idea in the coordinates of the most important universal humanitarian meanings and meanings.

Keywords: education, knowledge, humanitarianism, reform, transformation, youth, society, personality, individual, nationalism, tolerance.

References

- 1 Batishchev, G.S. (1987). Osobnosti kultury glubinnogo obshcheniia [Features of the culture of deep communication]. *Dialektika obshcheniia. Gnoseologicheskie i mirovozzrencheskie problemy — Dialectics of communication. Epistemological and ideological problems.* Moscow [in Russian].
- 2 Trubetskoi, N.S. (1921). Ob istinnom i lozhnom natsionalizme [On true and false nationalism]. *Sbornik «Iskhod k Vostoku» — Collection “Exodus to the East”, 71-85.* Sofiia [in Russian].
- 3 Khamidov, A.A. (1998). Otchuzhdenie v sfere obrazovaniia [Alienation in the field of education]. *Chelovek v mire otchuzhdeniia. Almaty; Vostok i Zapad: spetsifika sootnosheniia mirovozzreniia i metodologii; Metodologiya nauki v kontekste vzaimodeistviia vostochnoi i zapadnoi kultur — Man in the world of alienation. Almaty, 1996; East and West: the specifics of the relationship between worldview and methodology; Methodology of science in the context of interaction between Eastern and Western cultures.* Almaty [in Russian].
- 4 Vystuplenie ministra obrazovaniia i nauki Zh.A. Kulekeeva na zasedanii Pravitelstva RK po proektu Gosudarstvennoi programmy razvitiia obrazovaniia v Respublike Kazakhstan do 2010 goda [Speech by the Minister of Education and Science Zh.A. Kulekeev at a meeting of the Government of the Republic of Kazakhstan on the draft State Program for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan until 2010]. (2004, 25 August). Retrieved from <http://edu.gov.kz/kz/> [in Russian].

Б.И. Карипбаев^{1*}, М.А. Домбайчы²

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

²Университет Гази, Анкара, Турция

(E-mail: karipbaev@mail.ru, dombayci@gazi.edu.tr)

Научно-методологические координаты осмысления феномена толерантности и этноконфессиональной идентичности

В статье исследованы вопросы, связанные с разработкой научно-методологических основ изучения феномена толерантности и этноконфессиональной идентичности. Такой исследовательский ракурс определяется необходимостью обновления этих основ с целью их соответствия современным конфигурациям феномена толерантности и этноконфессиональной идентичности. Авторы систематизируют имеющийся научно-методологический аппарат, критически его оценивают и предлагают достаточно оригинальный симбиоз научно-методологических подходов и эпистемологических технологий. Осуществляют аналитическую оценку современного состояния толерантности как важнейшего принципа коммуникационного пространства, говорят о важности внедрения этого принципа. Понимают, что именно в этих коммуникационных аксиологических координатах возможно формирование гражданского общества, правового государства и цивилизационного пространства. В своем исследовании авторы анализируют наиболее интересные и плодотворные, с их точки зрения, научно-методологические находки. Анализ, предложенный авторами, позволяет, по их мнению, несколько с иных позиций взглянуть на реализацию Концепции «Нового Казахстана», в ценностных приоритетах которого как раз и обозначена толерантность как основа казахстанского общества. В этом же контексте они изучают феномен этноконфессиональной идентичности. Вопрос «Кто Я?» является определяющим в самореализации человека, в его самоопределении. Именно с этих позиций и исследован этот феномен.

Ключевые слова: толерантность, идентичность, этнос, конфессия, наука, методология, коммуникация, самоопределение, самореализация, общество, будущее.

Введение

Сегодня в Казахстане активно реализуется концепция Нового Казахстана, которая предполагает устойчивое развитие казахстанского общества в соответствии с основными трендами гуманистического порядка. Одной из задач, которая ставит эта концепция, является формирование целостности нашего общества. А эта задача может быть решена только при обязательном учете конфессионального и этнического факторов. Важно, чтобы эти сферы человеческой идентичности не стали пространством агрессии и противостояния. Очевидно, что необходимо искоренить условия, которые создают в обществе напряженность, агрессию и социальное противостояние. В этом деле большая ответственность накладывается на научную сферу — необходима разработка таких научно-методологических оснований, которые бы позволили получить панорамное видение проблемы этноконфессиональных отношений в Казахстане и соответственно определить пути решения проблем, возникающих в этой сфере. Особое значение в этом смысле приобретает реформирование образовательной среды, которая может и должна быть пространством формирования у молодых людей навыков толерантного отношения к многообразию мира, аутентичной этноконфессиональной идентичности. Наука и образование становятся важнейшими факторами гуманизации межчеловеческих отношений независимо от конфессиональных или этнических маркеров. Толерантность, в этом смысле, позволяет посмотреть на множественность этноконфессиональных идентификационных кодов более лояльно, с чувством понимания, притягивания.

Методы и материалы

Для достижения главной исследовательской цели — выявления сложной картины межэтнических межконфессиональных отношений, определения основных маркеров этноконфессиональной идентичности мы взяли на вооружение в части методологического обеспечения ряд технологий и

* Автор-корреспондент. E-mail: karipbaev@mail.ru

процедур сбора, систематизации и интерпретации основной массива информации, которую мы получили. Такой методологический ракурс привел нас к использованию качественно-количественной методологии в изучении основных контуров этноконфессиональной палитры общества. Данный подход позволяет нам исследовать окружающий мир как некую устойчивую систему, построенную строго логико-рациональным способом, тем более что он еще и обеспечивает техническое сопровождение в получении информации.

Высокая научная эффективность качественно-количественной методологии определяется возможностью панорамного исследования феномена этнической и конфессиональной консолидации и идентичности.

Результаты и обсуждения

Одним из эффективных способов исследования уровня межэтнической консолидации и веротерпимости может стать инициированная в начале XX века Э. Богардусом шкала социальной дистанции. Данная шкала сегодня активно используется в социогуманитарных исследованиях, связанных с исследованием природы межчеловеческой коммуникации. Пользуясь данной шкалой, мы можем выяснить, насколько четко сформировано желание коммуницировать у представителей одного этноса или религии и с представителями другого этнического сообщества или религиозной конфессии. Также данная шкала позволяет определить оценку негативных и позитивных модусах сосуществования между членами этого (этнического или религиозного) сообщества, между одним членом и всем сообществом. В общем, эта шкала рисует коммуникационную картину в рамках этих сообществ. И важно то, какова степень готовности у участников этих сообществ коммуницировать с членами иного этноса или конфессии мы можем определить социальную дистанцию, которую участник этой коммуникации выбрал для отношений такого рода. Эта методика позволяет нам вычислить эту дистанцию через определенные акты коммуникации, в которых может принять участие наш индивид в отношениях со сторонниками других наций и религий. Определив совокупность негативных и позитивных ответов, мы имеем возможность сформулировать индекс этой социальной дистанции. В случае острой необходимости мы можем включить в концепт социальной дистанции методики, которые дадут возможность определить еще и индекс этноконфессиональной идентичности и толерантности.

Не менее эффективными для подобного рода исследований являются, с нашей точки зрения, следующие методы и методики:

1. Степень валентности этнического идентификационного кода, то есть мы определяем уровень позитивной конфессиональной и национальной идентичности.
2. Размытость идентичности национального и конфессионального формата.
3. Конструирование идентичности через тестовую форматизацию Марпартленда и Куна «Кто Я?».
4. Методика распознавания конфессиональных и этнических стереотипов, штампов (Д. Катц, К. Брели).

Данные методы и методики дают нам оперативную возможность выявить степень зависимости ориентаций этнической, конфессиональной идентичности с психологически ориентированными ценностями, реализующимися в пространстве внутригрупповой, межгрупповой коммуникации.

Для усиления нашей методологической конструкции мы использовали оригинальные методы работы с полученной информацией российских исследователей социологического направления Ю. Щегольковой, А.М. Анохина, И.М. Дьяченко, которые оценивают межэтнические, межконфессиональные отношения через анализ и осмысление количественных данных. Данные методики не ограничиваются лишь техническими способами оценки этих отношений. Полученные количественные характеристики, представленные в формате коэффициентов, шкал, вопросников, дополняются и аналитическим материалом с детальной аргументацией. Все это позволит нам получить достаточно подробную характеристику межэтнических, межконфессиональных отношений в социально-психологическом ракурсе.

Полученные статистические данные дадут возможность оценить ту дистанцию, которая возникает при определении принадлежности к другой нации или конфессии, а сведения дескриптивного свойства позволят подвергнуть интерпретации замеченные изменения в пространстве этноконфессиональной консолидации и идентичности.

Понимая важность количественных методов исследования, мы осознаем их недостаточность, они не могут нам дать панорамное видение этой проблемы. В связи с этим мы в нашем исследовании

используем и качественные методы. Данные методы дополняют количественные методы освоением более глубокой научной рефлексии, что, в свою очередь, в результате отражается в детальном анализе искомого объекта

Такая комбинация позволяет использовать потенциал этих стратегий, причем одна используется как вспомогательная, дублирующая. Такие методы, как аналитическая оценка текстов, интервью, могут и должны применяться на начальном этапе научной работы или, иначе говоря, в рамках пилотной стадии. Это, во-первых. На втором этапе последовательность меняется. На первый план выходит потенциал количественного исследования. После этого обнаруженные варианты межэтнических коммуникаций, различного рода зафиксированные закономерности подтверждаются единичными самобытными фактами, событиями, которые, в свою очередь, дают возможность повысить степень информативности. И третье, когда приоритетной становится стратегия «соединяем и властвуем», которую сформулировали Я.Г. Николаев и В.С. Аbruков [1].

Суть симбиоза этих исследовательских подходов в осмыслении природы межэтнической консолидации определяется тем, что через количественные показатели мы уточняем отношение большинства респондентов к очень специфическому кругу постановочных вопросов. В этом смысле мы облегчаем трудоемкий процесс сравнения и систематизации полученных результатов, а благодаря качественной методологии мы приобретаем большой объем более подробного представления относительно сокращенного количества тех или иных ситуаций.

В итоге, разрешая обозначенную проблемную интригу в координатах двух этих методологических подходов (количественном и качественном), мы фиксируем индекс конфессиональной толерантности и этнической консолидации для определения градуса напряженности в этих коммуникациях на территории современного Казахстана, в целом, и студенческой среде, в частности.

Мы определили положительные стороны каждого из этих методов и пришли к пониманию того неоспоримого факта, что успех исследования будет определяться активным использованием качественно-количественной методологии. А это значит, что необходимо строгое следование процедурам фиксации по шкалам и тестам психологического свойства на степень конфессиональной и этнической терпимости. И что немаловажно, использование этих методов будет осуществляться на фоне осмысления практик повседневности разных этнических групп и религиозных общностей. И все это, в совокупности, даст нам картину того, по какому принципу казахстанцы делят людей на чужих и своих.

Погружение в пространство повседневности должно происходить в формате доверительного общения, ненавязчивых, деликатных интервью. А в основе этого погружения должна находиться конструктивистская теория, в соответствии с которой реальность социального свойства создается всеми и каждым в отдельности, а, значит, она не может быть тождественной для всех. Социологические и психологические исследования уже давно пришли к выводу о том, что одна и та же социальная общность оценивается каждым членом этого сообщества, группы совершенно по-иному. Эта социальная общность может формировать у каждого человека свой, индивидуальный комплекс чувств и эмоций.

На этом основании можно сделать вывод о том, что социальное пространство несет в себе символы идеологического, мифологического содержания. И это пространство оказывает влияние на жизненные позиции молодого казахстанца через вступление в коммуникацию с человеком иных этнических принадлежностей и религиозных симпатий. Молодой человек в своем сознании конструирует определенное отношение, которое иногда бывает как позитивным, так и негативным.

В этом исследовательском ракурсе интересно использовать когнитивный потенциал концепции, разработанной П. Бергером и Т. Лукманом [2]. Это концепция социального конструирования. В самом общем виде суть этой концепции заключается в том, что идентичность рассматривается как важнейший атрибут субъективной реальности. Данный атрибут осуществляется через формат социального конструирования, через усиление технологии трансляции и передачи знания, информации, в целом, эпистемы. Данный подход свидетельствует о том, что национальная, конфессиональная идентичность выражается через полученные в рамках социального пространства концепты, правила, законы, императивы, нормы. И все это осуществляется в процессе социализации молодого человека.

Другую научную позицию в оценке природы идентичности мы обнаруживаем в учении Эриксона. Он считает, что любая идентичность очень подвижна, изменчива, она вписывается в общий культурный фон и реализуется в соответствии с идеологическими, духовными, культурными ценностями [3].

Исходя из конструктивистской концепции действительности, мы отказываемся от закрытых тестов, так как при использовании этой формы респондентам навязываются чуждые им конструкции, они самостоятельно должны определять, к каким группам и общностям себя относят и как взаимодействуют с «другими».

Усиливая методологическую базу нашего исследования этноконфессиональной идентичности, мы берем на вооружение эпистемологический потенциал деятельностно-активистского подхода. Чем может быть интересен и полезен этот подход? Дело в том, что большой интерес в нем вызывает установка на социальный организм — общество как неустойчивую, нестабильную организацию, и это рассматривается не как отклонение или негативная оценка, а как нормативная основа социального бытия. Такой концептуальный взгляд вступает в противоречие с научной позицией Э. Дюркгейма, который считает, что для современного общества характерна высокая степень устойчивости, а изменчивость социальности есть социальная ошибка.

Принимая во внимание научные исследования П. Бурдьё, М. Арчер, Э. Гидденса, Д. Александра, А. Турена и П. Штомпки, мы в рамках нашего социологического осмысления изучаем не столько структуры, а происходящий событийный ряд, и поэтому главным в этом нашем исследовательском поле является социальный субъект, который и есть непосредственный участник сложных межконфессиональных и межэтнических коммуникаций, осуществляемых в социальной жизни по своим законам.

Погружение в событийность позволяет проследить механизм восприятия массовым сознанием определенных групп и общностей в качестве «своих» или «чужих». Эти образы так же конструируются по-разному, поскольку образы социальной реальности представляют собой «культурные модели», которые иногда поддерживаются определенными властными группами, стремящимися активно контролировать общественную жизнь. Инструментально это означает, что необходимо установить четкие признаки, параметры социального у групп и индивидов, обладающих большими ресурсами, и на базе полученной информации составить целевую выборку разноресурсных групп — от менее влиятельных до более влиятельных.

В методологическую базу исследования сложных хитросплетений межэтнических и межконфессиональных отношений мы включаем и интересную теорию «респонсивности» в прочтении А. Этциони. Эта теория демонстрирует нам как этнические, так и религиозные группы, имеющие маркер «свои», собираются и готовятся к привлечению представителей других этнических и конфессиональных сообществ. В связи с этим разрабатываются различного рода технологии влияния, практики [4].

Что касается методической новизны, то респонсивность маркируется различными формами поведенческих практик в коммуникационной системе «они и мы» и приятием ответных оценок, практик, реакций. Для прояснения ситуации можно обратиться к подходу, предложенному исследователем П. Штомпка. Он предлагает концептуализировать социальное поле, в котором выделяет 4 смыслообразующих параметра, измерения, которые, в свою очередь, фиксируют основные виды коммуникаций в обществе, а именно параметры:

- I — идеологические установки, идеи;
- N — нормативные основания коммуникации;
- I — такие интеракции, которые осуществляются через разные виды коммуникаций;
- O — «Opportunity». Данный параметр оценивает способность и необходимость обращения к своему личностному ресурсу или социальному ресурсу [5].

Кроме того, параметры дают нам представление о социальном статусе, атрибутивных характеристиках, участвующих в исследовании (например, властьпридержащие, богатые или бедные и зависимые). Такая дифференциация осуществляется за счет анализа разности воспроизводимых идеологем.

В нашем исследовании мы использовали эпистемологический потенциал диспозиционной концепции. Сущность этой концепции определяется положением о том, что поведение человека, включенного в социальные отношения, саморегулируется различными диспозициями, то есть предрасположенностями. К ним можно отнести жизненные установки, ценностные позиции, социальные правила и стимулы поведения («вот эти люди близки мне этнически и религиозно, следовательно, не опасны, а те — «отличаются» верой и национальностью, поэтому конкретно опасны, надо избегать общения с ними»).

Как мы уже отмечали, такое сложное явление, как этноконфессиональная идентичность, требует столь же сложного методологического обеспечения. В этом смысле необходимо обратить внимание

на ряд подходов, использование которых повысит эффективность исследовательской работы в этом тематическом пространстве.

Высокую эффективность в изучении данного вопроса имеет подход, связанный с социологическим интервью. Он дает нам возможность:

1. Определять и систематизировать объективные факторы, связанные с культурой, которые дифференцируют людей на основании их этнической и религиозной принадлежности. В исследовании, осуществленном И. Бибикером, был обозначен так называемый индекс культурных несовпадений на базе самобытности различных культурных ценностей. В основу этих различий были взяты следующие атрибуты: традиции, обычаи, еда, климатические особенности и язык. Что касается нашего исследовательского интереса, то мы обозначим такие атрибуты, которые позволят определить поликультурную среду современного Казахстана и выявить основные различия и несовпадения. К этим атрибутам мы относим:

- а) язык, которым мы пользуемся в нашей повседневной жизни;
- б) язык, который применяется в нашей профессиональной сфере или в сфере обучения;
- в) соблюдение религиозных норм, участие в религиозных обрядах;
- г) следование сформулированным и принятым ценностям жизни;
- д) значение коммуникации, воспроизводимой в родственной, семейной среде.

Все эти атрибуты в системном виде обозначают главное причинное основание в становлении национальной, религиозной идентичности.

2. Выявить субъективный портрет народа, народности, близкого по основным ценностям установкам, и определить зоны сближения и отторжения через культурную самобытность. В этом же проблемном поле осуществляется анализ группового межнационального, межконфессионального осмысления, которое выражается:

- а) в определении взаимных профессиональных и этнических штампов;
- б) формировании ощущения общности разных этносов друг с другом в разнообразных жизненных коллизиях;
- в) в способности оценить человека другого вероисповедания, культуры, национальности как возможного коллегу, начальника, друга и т.д.

3. Определить субъективную составляющую этноконфессиональной идентичности.

Для более глубокого осмысления искомой проблемы важно использовать эпистемологический потенциал этносоциологических исследований, которые предлагают нам метод сравнительного анализа. Использование данного метода позволяет фиксировать различия и совпадения в ценностных ориентациях поведенческих установках представителей разных этнических групп и профессиональных симпатий. Данный подход эффективен, поскольку дает нам панорамное видение социокультурных маркеров и кодов профессиональной и этнической идентификации, обнаруживает содержательные маркеры межэтнической коммуникации.

Для полноты исследовательской картины важно использовать эпистемологический инструментарий, сформулированный группой ученых под руководством профессора В.А. Ядова. Этот инструментарий дает возможность зафиксировать различные форматы групповой идентичности в части религиозной, этнической и гражданской самоидентификации, позволяет оценить уровень ее актуализации («ощущаю единство», «чувствую близость», «ощущаю комфорт общения» [6]. Большую помощь в этом исследовательском поиске может оказать метод авто- и гетеростереотипов (этнических) и интегрированная шкала социального разрыва или единения (социальной дистанции) Богардуса [7].

Большим подспорьем в этих предметных поисках может стать психологический дискурс-анализ, предлагаемый Мишелем Фуко [8]. Здесь важно использовать аналитическую концепцию полифоничности, которая связана с адаптивными характеристиками национального самосознания в координатах «толерантность–интолерантность» Такой исследовательский ракурс важен в оценке современного религиозного дискурса.

Большим методологическим достижением для исследования этноконфессиональной идентичности могут послужить научные разработки Тэжфела и Тернера. В предлагаемой ими концепции идентичность этнического содержания анализируется как следствие социокультурной категоризации и последующей идентификации с определенной этнической общностью. Здесь же возникает оценка своей причастности к той или иной группе, общности или категории.

В методологическом комплексе, способствующем реализации цели исследования этноконфессиональной идентичности, особое место занимает этнометодология. Объектом этнометодологии яв-

ляются технологии интерпретации, разъяснения, понимания, а также неявные, нерационализируемые способы коммуникаций между индивидами. Особое внимание на эту методологическую конструкцию обратил Гарфинкель. Он акцентирует свое и наше внимание на «категорию «ближайшее», которую еще можно обозначить как практические действия. Эти практические действия являются и объектом и методологическим основанием социологического исследования: правила практического свойства могут быть получены в рамках данной практической реальности, а не извне» [9; 53].

А для того чтобы получить аутентичную оценку сути коммуникационных процессов с участием этносов и конфессий, необходимо оценивание всего этого только терминологическим аппаратом людей, принадлежащих к тому или иному этносу, к той или иной религиозной конфессии. Гарфинкель определяет этнометодологию посредством понятия «повседневные практики» по созданию атмосферы стабильности и партитетности, приводящим к формированию общественного согласия. «Этно имеет отношение, так или иначе, к понятности для члена сообщества здравого смысла его сообщества как здравого смысла „самого по себе“... Это направленное изучение представлений члена сообщества о его обычных, повседневных делах, о его собственных инициативах, где эти представления рассматриваются как часть среды, окружающей человека, которую они также делают упорядоченным» [9; 78].

Оценивать практику повседневности необходимо не в масштабе ежедневного быта или отдыха, а в формате того, что стоит за этими явлениями. То есть осмысливается фонодекоративная часть жизни-повседневности. Следуя за ходом мысли Гарфинкеля, мы можем разглядеть как в нормативной структуре существуют и функционируют социальные структуры, но для этого надо «произвести и поддерживать путаницу, испуг и сумятицу, произвести социально структурированные эффекты нервозности, стыда, вины и негодования и дезорганизовать взаимодействие» [9; 82]. И в координатах такой деструктивности мы можем обозначить главные основания межкультурной коммуникации. Такая методология дает нам возможность воспользоваться эпистемологическим потенциалом этнометодологии — постоянный и конструктивный обман ожиданий. Деструкция, вызванная этими фоновыми правилами, показывает их важность и даже необходимость. Проводимые социологические исследования в формате поля явно демонстрируют, что изучать явления этнического и конфессионального содержания необходимо на уровне анализа повседневных практик. Именно эта рутинная жизнь больше дает нам представлений относительно характера межэтнических и межрелигиозных взаимоотношений. Основная цель в этом пространстве — это конструирование таких внештатных ситуаций, которые бы заставляли человека по-новому оценить существующие социальные структуры, системы. Причем понимание человеком в условиях нестабильной ситуации является наиболее аутентичным.

Выводы

Таким образом, мы особое внимание обращаем на значение этносоциологической научной методологии в исследовании феномена толерантности и этноконфессиональной идентичности.

Логика общественного становления, реализации этнических и конфессиональных обществ, в целом, и конкретной личности, в частности, должна исследоваться и с помощью этносоциологических методов:

1. Культурологический метод. Своеобразие такого методологического подхода обозначается тем, что поведение членов группы, общности осмысливается через освоение аксиологической системы и стратегических, тактических приоритетов, которые главенствуют в этом культурном поле.

2. Большое значение и высокую эффективность анализа приобретает изучение индивидов через их включенность в социальные группы, коллективы. Этот уровень предполагает возникновение особого рода коммуникативных взаимодействий. Такой угол зрения Смелзер определил, как «коллективистский». При таком анализе мы в качестве объекта исследуем группу, которая создается для отстаивания своих групповых интересов, а также определяется смысл консолидации, идентичности, толерантности.

3. Подход, позволяющий выявить весь спектр взаимоотношений, возникающий в этнической и конфессиональной коммуникационной среде, определить роли, которые исполняют люди в этих отношениях, обозначить возможные статусы. Но все эти роли и статусы нас интересуют лишь в пространствах, которые касаются этнической и конфессиональной сторон их существования.

4. Метод психологический позволяет нам понять причины поведения людей, их реакции, эмоциональный настрой. Но не в целом, а только в том случае, когда человек включен в какую-то религиозную или этническую общность.

Список литературы

- 1 Аbruков В.С. Количественные и качественные методы: соединяем и властвуем! / В.С. Аbruков, Я.Г. Николаев // Социол. исслед. — 2018. — № 1. — С. 142–145.
- 2 Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. — М., 1995. — С. 279.
- 3 Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. — М., 1996.
- 4 Etzioni A. The Monochrome Society. Princeton University Press / A. Etzioni. — 2001.
- 5 Штомпка П. Социальное изменение как травма / П. Штомпка // Социол. исслед. — 2018. — № 1. — С. 6–16.
- 6 Ядов В.А. Социальные и социально-психологические механизмы социальной идентификации личности / В.А. Ядов // Мир России. — 1995. — № 3, 4.
- 7 Bogardus E.S. Measuring Social Distance / E.S. Bogardus // Journal of Applied Sociology, 1924. — 9. — P. 299–308.
- 8 Фуко М. Археология знания / М. Фуко. — Киев, 2019.
- 9 Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии / Г. Гарфинкель. — СПб.: Питер, 2017.

Б.И. Карипбаев, М.А. Домбайчы

Толеранттылық пен этноконфессиялық бірегейлік құбылысын түсінудің ғылыми-әдіснамалық координаттары

Мақалада толеранттылық пен этноконфессиялық бірегейлік феноменін зерттеудің ғылыми-әдістемелік негіздерін әзірлеуге байланысты мәселелер зерттелген. Мұндай зерттеу курсы толеранттылық құбылысы мен этноконфессиялық сәйкестіктің заманауи конфигурацияларына сәйкес келу үшін осы негіздерді жаңарту қажеттілігімен анықталады. Авторлар қолданыстағы ғылыми-әдістемелік аппаратты жүйелеген, оны сыни тұрғыдан бағалайды және ғылыми-әдістемелік тәсілдер мен гносеологиялық технологиялардың ерекше симбиозын ұсынған. Сонымен қатар коммуникациялық кеңістіктің маңызды қағидаты ретінде толеранттылықтың қазіргі жағдайына аналитикалық баға берілген, осы қағиданы енгізудің маңыздылығы туралы атап өткен. Дәл осы коммуникациялық аксиологиялық координаттарда азаматтық қоғамды, құқықтық мемлекет пен өркениеттік кеңістікті қалыптастыруға болатындығы айтылған. Сондай-ақ өз талдауларында ең қызықты және жемісті ғылыми-әдістемелік ашуларды зерттейді. Мақала авторлары ұсынған талдау, олардың пікірінше, құндылық басымдықтарында қазақстандық қоғамның негізі ретінде толеранттылық көрсетілген «Жаңа Қазақстан» тұжырымдамасын іске асыруға мүмкіндік береді. Дәл осы тұрғыда этноконфессиялық сәйкестілік құбылысы зерттелген. «Мен Кіммін?» деген сұрақ бұл адамның өзін-өзі тануында, оның өзін-өзі анықтауында шешуші болып табылады. Яғни осы ұстаным, құбылыс зерттелген.

Кілт сөздер: толеранттылық, бірегейлік, этнос, конфессия, ғылым, әдістеме, коммуникация, өзін-өзі анықтау, өзін-өзі жүзеге асыру, қоғам, болашақ.

B.I. Karipbaev, M.A. Dombayci

Scientific and methodological coordinates of understanding the phenomenon of tolerance and ethno-confessional identity

This article examines issues related to the development of scientific and methodological foundations for the study of the phenomenon of tolerance and ethno-confessional identity. Such a research course is determined by the need to update these foundations in order to meet the modern configurations of the phenomenon of tolerance and ethno-confessional identity. The author systematizes the existing scientific and methodological apparatus, critically evaluates it and offers a rather original symbiosis of scientific and methodological approaches and epistemological technologies. The author carries out an analytical assessment of the current state of tolerance as the most important principle of the communication space, speaks about the importance of implementing this principle. The author understands that it is in these communication axiological coordinates that the formation of civil society, the rule of law and civilizational space is possible. In his analysis, the author explores the most interesting and fruitful, from his point of view, scientific and methodological findings.

The analysis proposed by the author allows, in his opinion, from a slightly different perspective to implement the Concept of “Zhana Kazakhstan”, in the value priorities of which tolerance is precisely designated as the basis of Kazakh society. In the same context, the author explores the phenomenon of ethno-confessional identity. The question “Who am I?” is decisive in a person's self-realization, in his self-determination. It is from these positions that the author explores this phenomenon.

Keywords: tolerance, identity, ethnicity, denomination, science, methodology, communication, self-determination, self-realization, society, future.

References

- 1 Abrukov, V.S., & Nikolaev, Ya.G. (2018). Kolichestvennye i kachestvennye metody: soediniaem i vlastvuem! [Quantitative and qualitative methods: connect and conquer!]. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological research*, 1, 142–145 [in Russian].
- 2 Berger, P., & Lukman, T. (1995). *Sotsialnoe konstruirovaniie realnosti* [Social construction of reality]. Moscow [in Russian].
- 3 Erikson, E. (1996). *Identichnost: yunost i krizis* [Identity: youth and crisis]. Moscow [in Russian].
- 4 Etzioni, A. (2001). *The Monochrome Society*. Princeton University Press.
- 5 Shtompka, P. (2018). Sotsialnoe izmenenie kak travma [Social changes as trauma]. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological research*, 1, 6–16 [in Russian].
- 6 Yadov, V.A. (1995). Sotsialnye i sotsialno-psikhologicheskie mekhanizmy sotsialnoi identifikatsii lichnosti [Social and socio-psychological mechanisms of social identification of personality]. *Mir Rossii — World of Russia*, 3, 4 [in Russian].
- 7 Bogardus, E.S. (1924). Measuring Social Distance. *Journal of Applied Sociology*, 9, 299–308.
- 8 Fuko, M. (2019). *Arkheologiia znaniia* [Archeology of knowledge]. Kiev [in Russian].
- 9 Garfinkel, G. (2017). *Issledovaniia po etnometodologii* [Research in ethnomethodology]. Saint Petersburg: Piter [in Russian].

А. Сагикызы¹, А.Т. Жиренова^{2*}, Ш.К. Абеуова³

¹Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан;

²Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан;

³Университет международного бизнеса имени К. Сагадиева, Алматы, Казахстан

(E-mail: ayazhan@list.ru, aigul201073@mail.ru, shu.tan@mail.ru)

Культурная идентичность общества как теоретическая проблема

Статья посвящена анализу феномена культурной идентичности. Но прежде чем приступить к её анализу, рассмотрен феномен идентичности как таковой. Выявлено, что в казахстанской философии столкнулись две позиции по вопросу о логическом основании понятия идентичности и концепции идентичности, применяемые в социальной философии, социологии, психологии и т. д. Согласно одной позиции, таким основанием является формальная логика, согласно другой, им вполне может быть и диалектическая логика. Однако нынешнее состояние социальной философии и т. д. таково, что в решении своих проблем они ещё не поднялись до диалектической логики. Анализ концепций культурной идентичности показал, что их авторы толкуют эту идентичность как всего лишь феномен сознания. Обосновано положение о том, что данный вид идентичности (как и всякая другая идентичность) — феномен объективно-субъективный. По мнению авторов, существуют и объективные идентичности, которые являются *первичными* относительно субъективных идентичностей, так как они формируются в реальной жизнедеятельности людей в культуре. А субъективные идентичности являются продуктом идентификации и самоидентификации. Культурные идентичности неразрывно связаны с другими идентичностями, такими как политические, правовые и религиозные. Они образуют целостность, где между ними существуют отношения координации и субординации. В культурных идентичностях можно выделить как ценностно нейтральные, так и ценностно нагруженные.

Ключевые слова: идентичность, культурная идентичность, формальная логика, диалектическая логика, объективная идентичность, субъективная идентичность, идентификация, культурный код.

Введение

Тот концептуальный смысл, который закрепился за термином «идентичность» с середины 1950-х—начала 1960-х годов XX столетия, ему придал американский психоаналитик Э. Эриксон. Со временем этот термин вышел за рамки психоанализа и вообще психологии и обрёл «гражданство» почти во всех социогуманитарных науках почти всего мира, превратившись достаточно валидное понятие. После распада Советского Союза он проник в социальную философию, социологию, психологию, политологию и другие дисциплины. Но хотя общий смысл данного понятия ясен и по этому поводу дискуссии не ведутся, тем не менее, по различным аспектам самой проблемы идентичности дискуссии не затихают. Предметом настоящей статьи является культурная идентичность, по которой, к сожалению, работ не очень много.

Методология исследования

В статье применены некоторые общенаучные методы: анализ и синтез, сравнительный метод, принцип конкретности, категории тождества и различия и др. Они помогли разобраться в многочисленных трактовках идентичности как таковой, культурной идентичности в особенности.

Общая характеристика феномена идентичности

Сначала коснёмся вопроса сущности феномена идентичности. Французский философ русского происхождения А. Кожев (настоящая фамилия — Кожевников) так определил идентичность: «*Идентичность... есть фундаментальная онтологическая категория, которая применяется для обозначения самого Бытия, как всего того, что есть. Любая вещь в действительности идентична самой себе и отлична от всех остальных, что позволяет (научному или "наивному") мышлению со всей однозначностью "определить" или раскрыть её "специфичность", признать её как остающуюся "той же самой" и как существующую в качестве "другого" по отношению к тому, чем она не является*» [1; 42, 43].

* Автор-корреспондент. E-mail: aigul201073@mail.ru

В данной цитате слово «идентичность» является транскрипцией французского слова «*identité*»). Современный российский философ В.С. Малахов обратил внимание на то, что слово «идентичность» (английское *identity*, немецкое *Identität*, французское *identité*) на русский язык переводится словом «тождество», образованным от словосочетаний «то же (самое)». В свою очередь указанные иноязычные слова берут своё происхождение от латинского «*īdem*», означающего «то же (самое)». Было у латинян также и слово «*identitās*» — «тождественность» [2; 486]. У Гегеля, Шеллинга, Хайдеггера, Адорно на месте слов «тождество», «тождественный» и т. д. в оригиналах стоят как раз слова «*Identität*», «*identity*», «*identité*». Массовое распространение в постсоветской философской, социологической и т. п. литературе понятия «идентичность» В.С. Малахов объясняет «эффектом добавленной валидности». «Эффект этот, — разъясняет он, — состоит в завышенных ожиданиях от чужого слова. В приписывании термину, пришедшему из иностранных языков, особой значимости, что, в свою очередь, сопряжено с некорректным употреблением такого термина» [3; 43, 44]. Но понятие идентичности прижилось, хотя оно, как отмечает Л. А. Фадеева, испытало на себе «все вызовы и трудности, с которыми сталкивается научное понятие, введённое в широкий публичный оборот» [4; 164]. Но, как говорится, эти испытания не прошли бесполезно. И.С. Семененко пишет: «Дискурс идентичности стал рассматриваться как действенный механизм конструирования социальной реальности, а динамика идентичности как один из значимых маркеров происходящих трансформаций, описывающих включённость человека в социальные процессы» [5; 20].

В казахстанскую социальную философию также внедрилось понятие «идентичность». Некоторые философы принимали его как само собой разумеющееся, другие же пытались понять его смысл и его необходимость. Среди последних оказались, с одной стороны, А.А. Хамидов, а с другой — С.Ю. Дунаев и В.Д. Курганская. Они пришли к противоположным выводам. Рассмотрим их.

Согласно А.А. Хамидову, «в истории западноевропейской философии в решении проблемы категории тождества и её соотношения с категорией различия можно выделить *три* основных позиции. *Первая* позиция — это позиция абсолютизации тождества и отграничения его от различия. Тождество и различие, согласно ей, несовместимы и взаимоисключающи: *или* тождество, *или* различие; третьего не дано. Данная позиция — позиция формальной логики. *Вторая* позиция — прямо противоположная: она столь же противопоставляет друг другу тождество и различие, но при этом абсолютизирует *различие*. Она представлена, например, в философии Г.В. Лейбница. В современных условиях она нашла выражение в негативной диалектике Т.В. Адорно и в философии постструктурализма (особенно в работах Ж. Деррида). *Третья* позиция — это позиция диалектики, диалектической логики, согласно которой тождество и различие суть взаимопроникающие противоположности» [6; 12, 13].

А.А. Хамидов пришёл к выводу о том, «что в основании концепции и понятия идентичности лежит формальная логика с её абстрактной трактовкой категории тождества. Понятие идентичности, которым оперирует постсоветская социальная философия психологии и т. д., противостоит понятию различия. Это не значит, что понятие различия всецело изгоняется из концепции идентичности. Но оно как бы выносится за скобки данной концепции. Идентичность — это своеобразное анти-различие. Установление различия лишь подчёркивает идентичность» [6; 13]. Так понимаемая идентичность, согласно ему, уместна для решения тех задач, которые ставятся социальной философией, социологией, психологией, политологией и т. д. Диалектическая логика, признающая, по выражению Гегеля, «понятие тождества тождества и нетождества» [7; 131], то есть тождество противоположностей не пригодно для решения задач того качества и уровня, которые решает понятие «идентичность» в его смысловом содержании, восходящем к Э. Эриксону.

В.Ю. Дунаев и В.Д. Курганская с такой трактовкой не согласны. Они пишут, что «полисемантика понятия «идентичность» допускает и даже предполагает применение в его теоретическом дискурсе различных типов логики, а редукция логики идентичности к формально-логической категории тождества закрывает путь к экспликации личностных и социокультурных смыслов этого понятия» [8; 47]. В своём обиходе люди, конечно, редко руководствуются строгим понятием идентичности; чаще всего это смутное, расплывчатое установление идентичности. Учитывая то, что у человека не одна идентичность, а несколько, то не все они и всегда могут быть точно установлены. Следовательно, результаты процесса индивидуальной или коллективной идентификации не выражаются в формулах теории тождества...» [8; 48]. Поэтому В.Ю. Дунаев и В.Д. Курганская пишут: «...Вызывает обоснованные, на наш взгляд, возражения положение о том, что теория идентичности базируется на формальной логике с её принципом абстрактного тождества: $A=A$. Здесь идентичность противостоит различию, как несовместимому с ней. Отметим, что постмодернизм следует той же формальной ло-

гике, принимая это положение в его зеркально обращённой форме в свою стратегию деконструкции логико-онтологических структур идентичности» [8; 49], в качестве аргумента приводят слова Ж. Делёза: «Каждая вещь, каждое существо должно видеть поглощение собственной идентичности различием, быть лишь различием среди различий» [9; 79].

Но Делёз здесь, как и другие постмодернисты, утверждает релятивизм. Вот ещё его слова: «Различием, в котором угасает тождество объекта, увиденного как видящий субъект. Необходимо, чтобы различие превратилось в стихию, высшее единство, чтобы оно отсылало к другим различиям, которые вовсе не отождествляют, но дифференцируют его. Необходимо, чтобы каждый член ряда, уже будучи различием, находился в изменчивом соотношении с другими членами, учреждая тем самым другие ряды, лишённые центра и сходимости. В самом ряде нужно утвердить расхождение и смещение центра» [9; 79]. Но релятивизм, отстаивавшийся ещё Протагором, Горгием и Кратилом, отвергался подавляющим большинством философов. В своей статье В.Ю. Дунаев и В.Д. Курганская делают следующий вывод: «Формула идентичности выглядит так: $A=A$ при условии, что существует возможность $A+a$ » [8; 49, 50] и что «как раз формальная логика не может быть логикой дискурса идентичности» [8; 50]. Вот таково разногласие между двумя позициями казахстанских философов. Можно согласиться с позицией В.Ю. Дунаева и В.Д. Курганской в том, что в концепции идентичности может работать и диалектическая логика с её принципом тождества противоположностей, но эта концепция ещё не поднялась на тот уровень, на котором это было бы возможно. Об этом уровне также говорится в статье Дунаева и Курганской: «...Созданные в последние десятилетия концепции идентичности, претендуя на всеохватность и парадигматический статус в области социогуманитарного знания, по сути дела, оказываются пригодными к решению лишь узкого круга задач, по преимуществу политико-идеологического характера» [8; 51]. А для этого диалектическая логика не нужна. Поэтому мы будем иметь дело с понятием идентичности в том виде, в каком она сегодня фигурирует в социогуманитарных науках, включая культурологию и даже философию культуры. Следует добавить, что данные авторы не полностью отрицают трактовки идентичности, представленные друг другом, а лишь то в них, что отмечено выше. Рассмотрим и другие трактовки данного феномена.

О.Д. Павлова пишет: «Под идентичностью понимается осознание человеком своей принадлежности к какой-либо социальной группе, позволяющее ему определить своё место в социокультурном пространстве и свободно ориентироваться в окружающем мире. Поскольку каждый индивид может являться одновременно членом нескольких социальных и культурных общностей, в зависимости от типа групповой принадлежности принято выделять различные виды идентичности: гражданскую, национальную, этническую, культурную, профессиональную, политическую, религиозную» [10; 81]. Аналогичной позиции придерживается и А.В. Садохин. Он пишет: «Понятие "идентичность" сегодня широко используется также в этнологии, культурной и социальной антропологии. В самом общем понимании оно означает осознание человеком своей принадлежности к какой-либо социокультурной группе, позволяющее ему определить своё место в социокультурном пространстве и свободно ориентироваться в окружающем мире. Необходимость в идентичности вызвана тем, что каждый человек нуждается в известной упорядоченности своей жизнедеятельности, которую ему может обеспечить только сообщество других людей. Для этого он должен добровольно принять господствующие в данном сообществе элементы сознания, вкусы, привычки, нормы, ценности и иные средства взаимосвязи, принятые среди окружающих. Усвоение этих элементов социальной жизни группы придаёт жизни человека упорядоченный и предсказуемый характер, а также делает его причастным к соответствующей культуре» [11; 57].

Некоторые авторы размышляют о структуре идентичности. Так, согласно А.А. Хамидову, «можно говорить о том, что структура идентичности включает в себя *три* основных момента: 1) идентичность как отношение феномена к самому себе; 2) идентичность как отношение феномена к другому феномену (идентичность, устанавливаемая через отношение к другому); 3) идентичность как принадлежность феномена некоему целому. Будучи обособленными друг от друга, данные моменты выступают тремя *типами* идентичности и идентификации» [6; 14]. Л. Гудков подчёркивает следующий момент: «Формирование идентичности предполагает такую степень субъективной интернализации традиций, обычаев и норм, когда действующий индивид уже не отделяет себя в определенном плане от группы, воспринимая нечто происходящее как имеющее отношение не к нему отдельному, а к определенному «мы»» [12; 265].

Х.Г. Тагатпсоев выделяет в существующей литературе три концепции идентичности. В первой ключевая роль отводится субъективному началу, то есть в ней идентичность соотносится лишь с мен-

тально-психическими процессами самоотождествления индивида с некими образцами (эталоны, нормами, группами) социального и культурного бытия. Ко второй группе он относит трактовки, в которых идентичность предстаёт как нечто сущностное, объективно существующее, онтологическое. Третья концепция, согласно ему, отличается тем, что за идентичностью видится нечто универсальное — признаки, свойства, отношения и связи, а точнее — их целостности, выражающие самоотождественность объекта или вещи любой природы. «При этом, что важно отметить, — пишет он, — признаки и свойства, о которых идёт речь, таковы, что могут быть объективированы и означены как некие маркеры (паттерны), системно-целостная совокупность которых создаёт и выражает идентичность объекта» [13; 13]. Х.Г. Тагатпоев отмечает также, что смысловое содержание понятия идентичности «включает три пласта (аспекта): когнитивный, коннотативный и эмотивный. И отмечает, что когнитивный аспект выражает форму и тип идентичности, её внутреннюю смысловую структуру; коннотативный — влияние контекста (ситуации, среды) идентификации на идентичность, а эмотивный выражает эмоциональную позицию (симпатии, антипатии) субъекта-идентификатора. Это неизбежно накладывает свой отпечаток на смыслы, стоящие за категорией идентичность и неустранимо сопряжённые с ней процессы идентификации» [13; 16].

Идентичности могут изменяться или заменяться другими. К.В. Сергеева отмечает: «В настоящее время в научном дискурсе существуют три точки зрения на изменение сложившихся идентичностей:

- *первая* — акцентирует внимание на том, что соотношение прежних и вновь обретаемых идентичностей там, где они возникают, не становится умножением их количества, а представляет собой некий новый интеграл личности, общности, корпорации или страны. В этом смысле трудно говорить о мультиидентичности, тогда как мультикультурализм вполне реален. Такая позиция характерна для психологической и феноменологической школы;

- *второй* точки зрения придерживается С. Хантингтон. Он исходит из положения, что возможна мультиидентичность, которая как раз и составляет основную суть проблемы идентичности;

- *третья* — акцентирует основное внимание на проблеме диффузии идентичностей и их исчезновении в условиях глобализации, когда постепенно складывается мультиидентичность, в связи с чем проблема идентичности просто снимается. Иногда эта позиция доводится до утверждения, что идентичность сегодня просто не имеет значения, а использование данного понятия в научном анализе происходящих сегодня социальных процессов просто некорректно» [14].

Сколькими идентичностями может обладать человек? Е.О. Труфанова отвечает на него так: «Существует множество идентификаций, идентичность же — одна» [15; 13]. Большинство же исследователей настаивают на том, что у него их может быть много, что человек по своей сущности *полиидентичен*. Поэтому А.Б. Гофман и отмечает: «Главной проблемой становится то, как соотносятся различные идентичности, насколько гармонично они взаимодействуют, встраиваются друг в друга, включают друг друга. Важнейшее значение приобретает то, как более частные идентичности включаются в более широкие и как более широкие интегрируют в себе более частные. В сегодняшнем мире наблюдается соперничество, конкуренция, борьба идентичностей» [16; 250]. «Поскольку каждый индивид является одновременно членом нескольких социальных и культурных общностей, то, в зависимости от типа групповой принадлежности, принято выделять различные виды идентичности: профессиональную, гражданскую, этническую, политическую, религиозную и культурную. Из всех видов идентичности для нас представляет интерес, прежде всего, *культурная идентичность — принадлежность индивида к какой-либо культуре или культурной группе, формирующей ценностное отношение человека к самому себе, другим людям, обществу и миру, в целом*» [11; 57]. Именно данный тип идентичности и является предметом рассмотрения следующего подраздела.

Феномен культурной идентичности

«Культурную идентичность, — пишет К.В. Сергеева, — принято рассматривать как одно из фундаментальных проявлений идентичности личности, группы, сообщества, нации» [14]. А.С. Бенхабиб утверждает: «*Культура* стала общеупотребительным синонимом *идентичности*, её характерным и определяющим признаком» [17; 1; см. также с. XXXIV]. Но «что же такое ”культурная идентичность” и какова её связь с понятием ”идентичность” вообще и видами / разновидностями идентичности в частности?» — спрашивает Е.П. Матузакова. И констатирует: «Обзор разнообразных точек зрения исследователей на сущность культурной идентичности показывает, что до сих пор общего мнения не выработано» [18; 64, 65]. Обратимся к некоторым точкам зрения.

Согласно «Википедии», культурная идентичность — это «осознание принадлежности человека к той или иной культурной общности путём самоотождествления с её культурными образцами» [19]. Определение, надо отметить, никакое. Возникает вопрос: «А если осознания нет, то нет и идентичности?» Такое субъективистское определение не может быть принято ни при каких условиях. Идентичность формируется объективно, независимо от осознания, в противном случае нечего было бы и осознать. Следует отметить, что следующие два предложения, непосредственно следующие за процитированным, противоречат ему. В них сказано: «Культурная идентичность формируется в результате наложения разнообразных культурных влияний, которым подвержен отдельный человек. Если культурные влияния не вступают в противоречия, то происходит полная идентификация личности со сложившейся вокруг него культурой» [19]. Культурные влияния — объективные процессы, в которых и формируется культурная идентичность, прежде чем быть осознанной. Приведём ещё ряд определений.

А.В. Садохин пишет, что «сущность культурной идентичности заключается в осознанном принятии индивидом соответствующих культурных норм и образцов поведения, ценностных ориентаций и языка, понимании своего Я с позиций тех культурных характеристик, которые приняты в данном обществе, в самоотождествлении себя с культурными образцами именно этого общества» [11; 57]. Из его рассуждения можно сделать вывод, что у индивида нет идентичности, и он её *сознательно* выбирает. Это заблуждение: даже у новорожденного младенца имеется какая-то идентичность, образованная тем социокультурным контекстом, в который он родился. Будучи уже взрослым, он может *менять* свою идентичность или какие-то её аспекты на другую идентичность или её аспекты. Создавать же *заново* себе идентичность человек не может. А вот суждение К.Л. Япринцевой: «Культурная идентичность — это рефлексивные представления личности (либо общности), определяющие её сопричастность конкретной культуре, характеризующиеся относительной устойчивостью, в большей или меньшей степени осознанностью, выступающие средством объединения и одновременно дистанцирования по отношению к иным культурным группам и на данной основе формирующие модель социокультурного взаимодействия» [20; 20]. И здесь идентичность трактуется как чисто *субъективный* феномен. А. Маршак пишет о культурной идентификации. Он трактует её как объективный процесс, однако истолковывает как всего лишь возможность. Он пишет: «Культурную идентификацию следует рассматривать как возможность налаживания социокультурных связей между поколениями, разными социальными группами в обществе, территориями провинции и мегаполисов, разными людьми» [21; 6]. Но идентификация есть *процесс* формирования или же установление существующей идентичности. В этом процессе возможность превращается в действительность. Следовательно, процесс идентификации не следует рассматривать как всего лишь возможность.

Е.А. Авходеева пишет не просто о культурной идентичности, а о национально-культурной идентичности. Это, конечно, правильно. Ибо нейтральной в отношении нации или этносу культуры не бывает. Определяет она эту форму идентичности, опираясь на понятие культурного кода. Она пишет: «Опираясь на представления о культурном коде, автор формулирует тезис о *двухчастной модели* национально-культурной идентичности, выделяя в ней идеологический (уровень идеологем) и феноменологический уровни. *Идеологический уровень* — это уровень *образно-символических структур*, которые отражают понятийно-образное и понятийно-логическое начало. В нём, в свою очередь, можно выделить два слоя — менталитет и ментальность, где менталитет более устойчив, а ментальность изменчива и позволяет культуре приспособляться к цивилизационным изменениям. *Феноменологический уровень* в структуре национально-культурной идентичности представлен экзистенциальными и легко наблюдаемыми маркерами этнической принадлежности. Это предметно-практические и исторически конкретные воплощения, которые восходят к процессу этногенеза и связаны с повседневным бытованием этноса» [22; 15].

О культурном коде пишут Н.Н. Изотова [23] и Е.Е. Бразовская [24]. Культурному коду уделял внимание и М. Фуко. Он писал: «Основополагающие коды любой культуры, управляющие её языком, её схемами восприятия, её обменами, её формами выражения и воспроизведения, её ценностями, иерархией её практик сразу же определяет для каждого человека эмпирические порядки, с которыми он будет иметь дело и в которых будет ориентироваться» [25; 37]. Но что такое код культуры? Понятие кода культурологи заимствовали из информатики. Представитель данного направления В.П. Цымбал пишет: «*Код* — универсальный способ отображения информации при её хранении, передаче и обработке в виде системы однозначных соответствий между элементами сообщений и сигналами, при помощи которых эти элементы можно зафиксировать... При этом код есть правило, закон, алгоритм, по

которому осуществляется это преобразование» [26; 10]. И ещё: «Код представляет собой полный набор всех возможных комбинаций символов вторичного алфавита, построенных по данному закону» [26; 11]. Понятно, что прямо перенести то значение термина из информатики в теорию культуры невозможно, так как будет утрачена *differentia specifica* (видовая специфика). И культурологи пытаются выработать подходящее, но пока не пришли к общему согласию.

Заключение

Вывод, к которому можно прийти после рассмотрения трактовок феномена культурной идентичности, может быть один: исследователи ещё очень далеки от сколько-нибудь хотя бы приближительного единства. Наша позиция такова. Культурную идентичность не следует истолковывать как только субъективный феномен. Существуют и объективные идентичности, которые, к тому же, являются *первичными* относительно субъективных идентичностей, ибо они формируются в реальной жизнедеятельности людей в культуре. Субъективные идентичности являются продуктом идентификации и самоидентификации, а потому могут быть в *гносеологическом* плане как объективными (достоверными), так и субъективными (недостоверными). Культурные идентичности не существуют изолированно от других идентичностей (политических, правовых, религиозных и т. д.). Кроме того, их можно выделить в некую целостность, в комплекс, в котором между отдельными культурными идентичностями существуют отношения координации и субординации. Кроме того, существуют как ценностно нейтральные, так и ценностно нагруженные культурные идентичности.

Проведённый в статье анализ позволил выделить как позитивное, так и негативное содержание рассматриваемых трактовок идентичности вообще, культурной идентичности, в особенности. Выяснено, что большинство трактовок культурной идентичности страдают мировоззренческой и методологической недостаточностью, в частности, трактуют культурную идентичность как исключительно субъективный феномен. Прделанная в статье работа станет предпосылкой дальнейшего исследования культурной идентичности как сложного объективно-субъективного феномена.

Данное исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № BR21882302 «Казахстанский социум в условиях цифровой трансформации: перспективы и риски»).

Список литературы

- 1 Кожев А. Идея смерти в философии Гегеля / А. Кожев. — М.: Логос; Прогресс-Традиция, 1998. — 207 с.
- 2 Дворецкий И.Х. Русско-латинский словарь / И.Х. Дворецкий. — изд. 2-е, перераб. и доп. — М.: Русский язык, 1976. — 1096 с.
- 3 Малахов В. Неудобства с идентичностью / В. Малахов // Вопросы философии. — 1998. — № 2. — С. 43–53.
- 4 Фадеева Л.А. Идентичность как категория политической науки: исследовательское поле и когнитивный потенциал / Л.А. Фадеева // Политическая наука. — 2016. — № 2. — С. 164–180.
- 5 Семенов И.С. Категория идентичности в социальных науках: понятие, когнитивный потенциал, приоритеты исследований / И.С. Семенов // Идентичность: Личность, общество, политика: Энцикл. изд. — М.: Весь мир, 2017. — С. 18–32.
- 6 Хамидов А. Категория тождества и понятие идентичности / А. Хамидов // Аль-Фараби. — 2019. — № 1. — С. 3–18.
- 7 Наука логики: [В 3-х т]. — Т. 1 / Г.В.Ф. Гегель. — М.: Мысль, 1970. — 501 с.
- 8 Дунаев В. Идентичность: семантика понятия и логика дискурса / В. Дунаев, В. Курганская // Аль-Фараби. — 2020. — № 2. — С. 46–62.
- 9 Делёз Ж. Различие и повторение / Ж. Делёз. — СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1998. — 384 с.
- 10 Павлова О. Д. Идентичность в системе межкультурного взаимодействия / О.Д. Павлова // Вестн. Челяб. гос. ун-та. Философия. Социология. Культурология. — 2011. — № 30. Вып. 22. — С. 81–84.
- 11 Садохин А.В. Межкультурная коммуникация: учеб. пос. / А.В. Садохин. — М.: Альфа-М; ИНФРА-М, 2004. — 287 с.
- 12 Гудков Л. Негативная идентичность. Статьи 1997–2002. / Л. Гудков. — М.: Новое литературное обозрение; «ВЦИОМ-А», 2004. — 811 с.
- 13 Тагатпсоев Х.Г. Идентичность как философская категория и мера социального бытия / Х.Г. Тагатпсоев // Философские науки. — 2011. — № 2. — С. 10–25.

- 14 Сергеева К.В. Культурная идентичность: концептуально-социологический аспект проблемы / К.В. Сергеева. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnaya-identichnost-kontseptualno-sotsiologicheskii-aspekt-problemy>.
- 15 Труфанова Е.О. Человек в лабиринте идентичностей / Е.О. Труфанова // Вопросы философии. — 2010. — № 2. — С. 13–22.
- 16 Гофман А.Б. В поисках утраченной идентичности: традиции, традиционализм и национальная идентичность / А.Б. Гофман // Вопросы социальной теории. — 2010. — Т. IV. — С. 241–254.
- 17 Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие / С. Бенхабиб. — М.: Логос, 2003. — 289 с.
- 18 Матузкова Е.П. Культурная идентичность: к определению понятия / Е.П. Матузкова // Вестн. Балтий. ун-та им. И. Канта. — 2014. — Вып. 2. — С. 62–68.
- 19 Культурная идентичность. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Культурная_идентичность
- 20 Япринцева К.Л. Феномен культурной идентичности в пространстве культуры: автореф. дис. ... канд. культурологии. Спец. 24.00.01 — «Теория и история культуры» / К.Л. Япринцева. — Челябинск, 2006. — 26 с.
- 21 Маршак А. Культурная идентичность: поиски и пути решения проблемы / А. Маршак // Власть. — 2012. — № 2. — С. 4–7.
- 22 Авходеева Е.А. Сохранение национально-культурной идентичности в условиях открытого культурного пространства: автореф. дис. ... канд. культурологии. Спец. 24.00.01 — «Теория и история культуры» / Е.А. Авходеева. — Волгоград, 2016. — 24 с.
- 23 Изотова Н.Н. Культурный код как объект исследования социально-гуманитарных наук / Н.Н. Изотова // Культура и цивилизация. — 2020. — Т. 10. № 3А. — С. 185–191.
- 24 Бразовская Е.Е. Семиотика. Языки и коды культуры: учеб. и практ. для акад. бакалавр. / Е.Е. Бразовская. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Орайт, 2010. — 187 с.
- 25 Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко. — М.: Прогресс, 1977. — 488 с.
- 26 Цымбал В.П. Теория информации и кодирование: учеб. / В.П. Цымбал. — 4-е изд., перераб. и доп. — Киев: Вища школа, 1992. — 263 с.

А. Сағикызы, А.Т. Жиренова, Ш.К. Абеуова

Қоғамның мәдени бірегейлілігі теориялық мәселе ретінде

Мақала мәдени бірегейлілік феноменін талдауға арналған. Авторлар алдымен сәйкестік феноменін талдайды. Қазақстандық философияда бірегейлілік ұғымы мен бірегейлілік тұжырымдамасының логикалық негізі туралы мәселе бойынша екі ұстаным қалыптасқаны анықталған. Бір ұстаным бойынша мұндай негіз формальды логика болса, екінші ұстаным бойынша бұл диалектикалық логика болуы мүмкін. Алайда әлеуметтік философия және т.б. философиялық салалар қазіргі жағдайда бұл мәселелерді шешуде әлі диалектикалық логика дәрежесіне көтерілген жоқ. Көптеген авторлар мәдени бірегейлілік концепциясын талдау кезінде бұл сәйкестікті жай ғана сана құбылысы ретінде түсіндіретіні белгілі. Бірегейліліктің бұл түрі (кез келген басқа бірегейлілік сияқты) объективті-субъективті құбылыс деп негізделеді. Авторлардың пікірінше, объективті бірегейлілік те бар, ол субъективті бірегейлікке қарағанда алғашқырақ, өйткені ол мәдениетте адамдардың нақты өмірінде қалыптасады. Ал субъективті бірегейлік бірегейлік пен өзін-өзі бірегейлендіру өнімі болып саналады. Мәдени сәйкестілік саяси, құқықтық және діни сияқты басқа бірегейліктермен тығыз байланысты. Олар үйлесімділік пен бағыныштылық қатынастары бар тұтастықты құрайды. Мәдени бірегейлілік тұрғысынан атап айтсақ, құндылық бейтарапты да, құндылық маңызды болып саналады.

Кілт сөздер: бірегейлілік, мәдени бірегейлілік, формальды логика, диалектикалық логика, объективті бірегейлілік, субъективті бірегейлілік, идентификация, мәдени код.

A. Sagikyzy, A.T. Zhirenova, Sh.K. Abeuova

Cultural identity of society as a theoretical problem

The article is devoted to the analysis of the phenomenon of cultural identity. The article analyzes the phenomenon of identity as such. It is revealed that two positions have collided in Kazakh philosophy on the logical basis of the concept of identity and the concept of identity used in social philosophy, sociology, psychology, etc. According to one position, formal logic is such a basis, according to the other, dialectical logic may well be it. However, the current state of social philosophy, etc., is such that they have not yet risen to dialectical logic in solving their problems. The analysis of the concepts of cultural identity has shown that their authors interpret this identity as just a phenomenon of consciousness. The article substantiates the position that

this type of identity (like any other identity) is an objective–subjective phenomenon. According to the authors, there are also objective identities that are primary relative to subjective identities, since they are formed in the real life of people in culture. And subjective identities are the product of identification and self-identification. Cultural identities are inextricably linked with other identities, such as political, legal and religious. They form a whole, where there are relations of coordination and subordination between them. In cultural identities, one can distinguish both value-neutral and value-loaded.

Keywords: identity, cultural identity, formal logic, dialectical logic, objective identity, subjective identity, identification, cultural code.

Referenses

- 1 Kozhev, A. (1998). *Ideia smerti v filosofii Gegelia* [The idea of death in Hegel's philosophy]. Moscow: Logos, Progress-Traditsiia [in Russian].
- 2 Dvoretiskii, I.Kh. (1976). *Russko-latinskii slovar* [Russian-Latin dictionary]. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 3 Malakhov, V. (1998). Neudobstva s identichnostiu [Inconveniences with identity]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 2, 43–53 [in Russian].
- 4 Fadeeva, L. (2016). Identichnost kak kategoriia politicheskoi nauki: issledovatelskoe pole i kognitivnyi potentsial [Identity as a category of Political Science: research field and cognitive potential]. *Politicheskaiia nauka — Political Science*, 2, 164–180 [in Russian].
- 5 Semenenko, I.S. (2017). Kategoriia identichnosti v sotsialnykh naukakh: poniatie, kognitivnyi potentsial, priority issledovaniia [The category of identity in social sciences: concept, cognitive potential, research priorities.]. *Identichnost: Lichnost, obshchestvo, politika. Entsiklopedicheskoe izdanie — Identity: Personality, society, politics. Encyclopedic edition*. Moscow: Ves mir [in Russian].
- 6 Khamidov, A. (2019). Kategoriia tozhdestva i poniatie identichnosti [The category of identity and the concept of identity]. *Al-Farabi*, 1, 3–18 [in Russian].
- 7 Hegel, G.V.F. (1970). *Nauka logiki* [The Science of Logic]. Vol. 1. (Vols. 1–3). Moscow [in Russian].
- 8 Dunaev, V., & Kurganskaia, V. (2020). Identichnost: semantika poniatii i logika diskursa [Identity: semantics of the concept and logic of discourse]. *Al-Farabi*, 2, 46–62 [in Russian].
- 9 Deleuze, J. (1998). *Razlichie i povtorenie* [Distinction and repetition]. Saint-Petersburg: TOO TK «Petropolis» [in Russian].
- 10 Pavlova, O.D. (2011). Identichnost v sisteme mezhkulturnogo vzaimodeistviia [Identity in the system of intercultural interaction]. *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo unistituta. Filosofii. Sotsiologiya. Kulturologiya — Bulletin of the Chelyabinsk State unistituta. Philosophy. Sociology. Culturology*, 30 (22), 81–84 [in Russian].
- 11 Sadokhin, A.V. (2004). *Mezhkulturnaia kommunikatsiia* [Intercultural communication]. Moscow: Alfa–M; INFRA–M [in Russian].
- 12 Gudkov, L. (2004). *Negativnaia identichnost. Stati 1997–2002* [Negative identity. Articles 1997–2002]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie; «VTSIOM–A» [in Russian].
- 13 Tagatpsoev, Kh.G. (2011). Identichnost kak filosofskaiia kategoriia i mera sotsialnogo bytiia [Identity as a philosophical category and measure of social existence]. *Filosofskie nauki — Philosophical sciences*, 2, 10–25 [in Russian].
- 14 Sergeeva, K.V. *Kulturnaia identichnost: kontseptualno-sotsiologicheskii aspekt problemy* [Cultural identity: the conceptual and sociological aspect of the problem] Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnaya-identichnost-kontseptualno-sotsiologicheskii-aspekt-problemy> [in Russian].
- 15 Trufanova, E.O. (2010). *Chelovek v labirinte identichnostei* [A man in a maze of identities]. *Voprosy filosofii — Questions of philosophy*, 2, 13–22 [in Russian].
- 16 Goffman, A.B. (2010). *V poiskakh utrachennoi identichnosti: traditsii, traditsionalizm i natsionalnaia identichnost* [In Search of a Lost Identity: Traditions, Traditionalism and national identity]. *Voprosy sotsialnoi teorii — Issues of social theory*, IV, 241–254 [in Russian].
- 17 Benhabib, S. (2003). *Pritiazaniia kultury. Ravenstvo i raznoobrazie* [The claims of culture. Equality and diversity]. Moscow: Logos [in Russian].
- 18 Matuzkova, E.P. (2014). *Kulturnaia identichnost: k opredeleniiu poniatii* [Cultural identity: to the definition of the concept]. *Vestnik Baltiiskogo unistituta imeni I. Kanta — Bulletin of the Baltic University named after I. Kant*, 2, 62–68 [in Russian].
- 19 *Kulturnaia identichnost* [Cultural identity]. Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/Kulturnaya_identichnost [in Russian].
- 20 Yaprinceva, K.L. (2006). *Fenomen kulturnoi identichnosti v prostranstve kultury* [The phenomenon of cultural identity in the cultural space]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Chelyabinsk [in Russian].
- 21 Marshak, A. (2012). *Kulturnaia identichnost: poiski i puti resheniia problemy* [Cultural identity: the search for and ways to solve the problem]. *Vlast — Power*, 2, 4–7 [in Russian].

22 Avkhodeeva, E.A. (2016). Sokhranenie natsionalno-kulturnoi identichnosti v usloviakh otkrytogo kulturnogo prostranstva [Preservation of national and cultural identity in an open cultural space]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Volgograd [in Russian].

23 Izotova, N.N. (2020). Kulturnyi kod kak obekt issledovaniia sotsialno-gumanitarnykh nauk [Cultural code as an object of social and humanitarian sciences research]. *Kultura i tsivilizatsiia — Culture and civilization*, 10 (3A), 185–191 [in Russian].

24 Brazovskaia, E.E. (2010). Semiotika. Yazyki i kody kultury: Uchebnik i praktikum dlia akademicheskogo bakalavriata [Semiotics. Languages and cultural codes. Textbook and workshop for academic Bachelor's degree]. (2d ed.). Moscow: Orait [in Russian].

25 Foucault, M. (1977). Slova i veshchi. Arkheologiiia gumanitarnykh nauk [Words and things. Archaeology of the Humanities]. Moscow: Progress [in Russian].

26 Tsymbal, V.P. (1992). Teoriia informatsii i kodirovanie [Information theory and coding]. (4-d Ed.). Kiev: Vishcha shkola [in Russian].

М.Ж. Спанов*

*М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: meir_filosof27@mail.ru)*

Блум таксономия әдісі философияны оқытуда жетістікке жету құралы ретінде

Мақалада философияны оқытуда Блум таксономиясын қолданудың тиімді шарттары мен жолдары жан-жақты қарастырылған. Философия сабағында Блум таксономиясын қолданудың мақсаты — төменгі деңгейдегі когнитивті қабілеттерді қалыптастыру арқылы студенттердің жоғары деңгейлі ойлауын ынталандыру. Философияны оқытуда Блум таксономиясының негізгі деңгейлерінде оқу мақсаттары түсіну, түсіндіру, қайталау, түпнұсқа мысалдар келтіру, жалпылау, қарама-қайшы, түсініктеме беру, талқылау, тану үшін қолданылады. Автор Блум таксономиясы когнитивтік дағдылардың деңгейлерін ажыратады және когнитивтік дағдылардың жоғары деңгейін талап ететін, сондықтан әртүрлі тапсырмалар мен контекстер үшін білім мен дағдыларды тереңірек оқытуға және жеткізуге әкелетін оқу мақсаттарына назар аударады. Блум таксономиясы философияны оқытуда білім беру стратегияларын жасауға көмектеседі. Философияны оқытуда Блум таксономиясын қолдану барысында оқу мақсаттарын оңай жасауға болатын берік негізді қамтамасыз етеді. Сондай-ақ, ол түсінудің әр деңгейіне баға қою мүмкіндігін береді. Блум таксономиясының 1956 жылғы қайта қаралған нұсқасынан айырмашылығы, қайта қаралған таксономия проблемаларды шешуде қолданылатын «не білу керек», ой мазмұны және «қалай білу керек» процедураларын ажыратады. Білімнің өлшемі — «білу керек нәрсе». Блум таксономиясы оқу деңгейлерінің белгілі бір иерархиясына негізделгендіктен, әрбір деңгей тереңірек және жетілдірілген когнитивті дағдыларға қол жеткізу үшін оқытудың маңызды бөлігі болып табылады. Осыған байланысты біз студенттердің философияны оқытудағы теориялық білімдерін практикалық дағдылармен қатар дамытудағы «Блум таксономиясының» маңыздылығы мен рөлін тікелей атап өтер едік.

Кілт сөздер: философия, Блум таксономиясы, оқыту үдерісі, инновация, технология, әдістер, деңгей, дағды, білім, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау.

Kipicne

Оқыту — дағдыларды немесе мінез-құлықты дамытатын үздіксіз процесс. Ол қарапайым деңгейден басталып, күрделене түседі. Оқытудың күрт басталуы немесе аяқталуы жоқ. Блум таксономиясы да қарапайым дағдылардан күрделі дағдыларға дейін иерархиялық тәртіпте үздіксіз оқыту арқылы алынған білім мен дағдыларды ретке келтіру әрекеті.

Блум таксономиясын 1956 жылы педагог-психолог Бенджамин Блум әртүрлі когнитивті деңгейлерде оқытуды бағалау үшін ұсынған жіктеу жүйесі [1; 238]. 1940 жылдардың өзінде Блум және оның әріптестері өздерінің таксономиясын дамытып, бірқатар білім беру мақсаттарын жіктеп, оларды иерархияға айналдырды. Блум мақсаттарды осылай жіктеу арқылы мұғалімдерге оқушылардың үлгерімін дәлірек бағалау оңайырақ болады деп сенді. Бұл жұмыс 1956 жылы «білім беру мақсаттарының таксономиясы» деп аталатын соңғы нұсқасы шыққанға дейін сансыз түзетулер мен шолулардан өтті. Құжатта оқытудың 6 сатысы сипатталған. 2001 жылы Блумның шәкірттерінің бірі Лорин Андерсон бастапқыдағы құрылымды қайта қарады және ол бүкіл әлем бойынша оқу үдерісінде оқу мақсаттарын тұжырымдау үшін пайдаланылды [2; 44]. Оқытушылар таксономияны қолдануда көбірек тәжірибе жинақтаған сайын, олар оны икемділікпен қолданды. Сонымен, 2001 жылы мүдделі тараптар тобы түпнұсқаны заманауи талаптарға сай ету үшін бірлесіп қайта жасады. Блум таксономиясын білім беру мақсаттарының 3 саласына бөлуге болады: когнитивті, психомоторлы және тиімді. Біздің 6 деңгейіміз когнитивті салада шоғырланған. Таксономия пирамида түрінде жақсы ұсынылған, төменнен жоғары қарай оқу деңгейі жоғарылайды. Таксономияның бастапқы дизайны бағалау құралы ретінде қызмет еткенімен, оны қолдану оқытудың басқа салаларына тез таралды. Бұл оқытушыларға оқытудың нақты мақсаттарын анықтауға, оқу жоспарларын құруға, сондай-ақ аудиторияда мақсатты оқу іс-шараларын құруға көмектесетін өте тиімді құралға айналды. Оқыту тек пассивті ассимиляция емес, белсенді қатысу деген идеяны

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: meir_filosof27@mail.ru

көрсету. Мысалы, бастапқы нұсқада білім туралы айтылған жерде Блумның қайта қаралған таксономиясы әлдеқайда белсенді есте сақтаудың қажеттілігі туралы айтты.

Философия сабағында Блум таксономиясын қолдану — оқытушыларға студенттердің сыни ойлау дағдысын дамытуға көмектесетін тамаша құрал. Тапсырмаларды жасау кезінде таксономияға сілтеме жасай отырып, студенттердің қабілеттеріне сәйкес қарапайымнан күрделіге, нақтыдан абстрактіліге ауысуға мүмкіндік туады. Блум таксономиясының үлкен құндылығы оның әртүрлі оқу салаларындағы құрал ретіндегі икемділігінде. Блум таксономиясы философия сабақтарын оқытудағы ең танымал оқыту теорияларының бірі. Ойлаудың әртүрлі деңгейлерінің иерархиялық классификациясын оқытушылар өз студенттерінде жоғары деңгейлі ойлауды ынталандыру үшін кеңінен қолданады. Осы таксономия ұсынатын танымның әртүрлі деңгейлерін түсінуден басқа, оны оқытуда тиімдірек қолдану маңызды.

Зерттеу әдістері

Қайта қаралған таксономия мұғалімдерге ойлау және оқу процестерінің мағыналы жүйелі жіктелуін қамтамасыз еткенімен, осы құрылымдық жиынтық және иерархиялық жүйедегі алты деңгей нақты өмірлік жағдайларда байқалатын шынайы интеграция емес, дәйектілік болып табылады. Сонымен қатар, оқыту және білімді игеру барысында оқытушылар студенттердің дағдыларын жан-жақты бағалауы керек. Жүргізілген зерттеу әдістері: интерпретация, дискурсивті талдау, жіктеу, мәтінді ғылыми-әдістемелік сәйкестендіру, сараптамалық бағалау. Зерттеу барысында мақала авторлары теориялық, жалпы философиялық талдауды, диалектика, жүйелік әдіс, талдау, синтез, бақылау, модельдеу сияқты әдістерді сәтті қолданды. Авторлар қорытынды жасауға формальды логикалық, сондай-ақ сараптамалық бағалау әдістеріне негізделі жұмыс жасаған. Бұл зерттеу әдістері жиналған фактілерді логикалық зерттеуге, герменевтикалық пайымдаулар жасауға, тұжырымдар мен теориялық жалпылау жасауға мүмкіндік береді.

Нәтижелері

Зерттеудің теориялық маңыздылығы жалпы білім беру жүйесін реформалау тенденцияларын ескере отырып, студенттердің білім беру нәтижелеріне қол жеткізу мәселесі бойынша педагогикалық білімді кеңейту және студенттердің білім беру нәтижелерінің мәнін, оқытудың инновациялық әдістерін түсінуді нақтылайтын теориялық ережелерді анықтау. Зерттеудің практикалық маңыздылығы мынада: философия сабақтарында студенттердің білім беру нәтижелерінің қалыптасу деңгейлерін анықтауға мүмкіндік беретін критериалды-диагностикалық құралдар әзірленді, студенттердің білім беру нәтижелеріне қол жеткізуге бағытталған. Үлгілі білім беру бағдарламасында білім алушылардың білім беру саласын меңгеруінің негізгі нәтижелері технология болып табылатындығы атап өтіледі. Қазіргі әлем, ғылым, техника, білім дамып келеді, сондықтан оқытудың жаңа әдістерін енгізу қажет. Қазіргі уақытта инновациялық педагогикалық қызмет кез келген білім беру қызметінің маңызды компоненттерінің бірі болып табылады. Ол білім беру қызметтері нарығында белгілі бір мекеменің бәсекеге қабілеттілігін құруға негіз жасайды, оқытушының кәсіби өсу бағыттарын анықтайды, студенттердің жеке және кәсіби өсуіне ықпал етеді.

Мәселені талқылау

Таксономия ойлаудың алты негізгі категориясынан тұрады: білім, түсіну, қолдану, талдау, синтез және бағалау. Бұл иерархиялық құрылымда оқытудың әрбір деңгейі келесі деңгей үшін қажетті шарт болып табылады. Осылайша, бір деңгейде жұмыс істейтін студенттер одан төмен деңгейді немесе деңгейлерді де игерді. Әр деңгей үшін Блум осы деңгейді сипаттайтын іс-әрекеттерді анықтады.

Мұнда 6 деңгей бар:

1. Білім — зерттелген материалды есте сақтауды, материалдардың кең ауқымына жүгінуді білдіреді, яғни бұл деңгейде ретке келтіру, еске түсіру, эскиздеу, иллюстрациялау, анықтау, таңдау, түсіндіру, салыстыру, тану, табу, дәйексөз келтіру, санау, сипаттау, қайталау, саралау, түсіну, айту, көшіру, анықтау, белгілеу, ретке келтіру, атау, корреляция, шақыру, көбейту, көрсету, оқу, айту, есте сақтау, қайталау, атау, таңдау, көрсету, белгілеу, салыстыру маңызды болмақ. Бұл зерттелген ақпаратты есте сақтау қабілетін қамтитын Блум таксономиясының иерархиялық моделінің ең төменгі деңгейі. Бірінші деңгей алынған ақпаратты есте сақтаудан және ойнатудан басталады. Студент негізгі терминдерді, нақты фактілерді, ережелерді біледі және оларды қайталай алады. Бірінші деңгейде

тақырып туралы жалпы түсінік қалыптасады. Студент тұжырымдаманы түсінбес бұрын, олар ақпаратты еске түсіре алуы керек. Осы білім деңгейінде қолданылатын білімді оқытудың немесе игерудің кең таралған әдістері — дәрістер, кітап оқу, онлайн ресурстар, есте сақтау және бейнелерді көру. Білімнің базалық деңгейінде оқушылар фактілерді, терминдерді және негізгі ұғымдарды есте сақтай алады [3; 150]. Білімді есте сақтау және қайталау қабілеті мазмұнды мағыналы түсінуді білдірмейді.

2. Түсіну: бұрын зерттелген материалдың мағынасын түсіну қабілеті. Бұл деңгейде түсіну, жалпылау, қайта тұжырымдау, түсіндіру, шолу, иллюстрация, қайта жазу, сәйкестендіру, бағалау, кемсіту, зерттеу, сұрау, мысал келтіру, талқылау, тұжырымдау, қайталау, дәйексөз, ассоциация, таңдау, кеңейту, жіктеу, түрлендіру, өрнек, көрсету, қорытынды, қарама-қарсы, қорғау, локализация, парафразалау, болжау, аудару, сипаттау, салыстыру қатар жүрмек. Бұл кезеңде студенттер «білім» кезеңінде үйренген ұғымдарды өз сөздерімен түсінуге, түсіндіруге және жалпылауға қабілетті. Екінші кезеңде түсіну мен хабардарлық пайда болады. Бұл кезеңді игерудің негізгі көрсеткіші — материалды өз сөзіңізбен жеткізе білу. Студент ережелер мен принциптерді біледі және түсінеді, фактілер мен құбылыстарды меңгерген, графиктер мен диаграммаларды түсіндіре алады. Осы кезеңде білімді оқыту мен игерудің ең кең таралған әдістері диаграммалар, графиктер, талқылау, оқу және презентация материалдары. Түсіну — бұл деңгейде студенттер білімнен шығып, ақпараттың негізгі мағынасын көрсетуге көшеді деп күтіледі [4; 130]. Сондықтан студенттерден алынған ақпаратты түсіндіру қажет болуы мүмкін.

3. Қолдану: зерттелген материалды жаңа және нақты жағдайларда пайдалану мүмкіндігі. Бұл ережелерді, әдістерді, тұжырымдамаларды және т.б. қолдануды қамтуы мүмкін. Сондықтан да, қолдану, әзірлеу, біріктіру, шешу, пайдалану, жоспарлау, көрсету, ұйымдастыру, өзгерту, орындау, манипуляциялау, құру, есеп беру, басқару, сурет салу, драматизациялау, іске қосу, пайдалану, есептеу, шешу, корреляция, толықтыру, өзгерту, есептеу, сызу, тұжырымдау, ұсыну, беру, тарту, модельдеу, дайындау, үйрету, ашу, тәжірибе жасау, әрекет ету, анықтау, өндіруге назар аударылады. Бұл кезеңде студенттер фактілерді, идеяларды және тұжырымдамаларды басқа контексте қолдана алады. Үшінші кезеңнің мақсаты — алған білімдерін нақты жағдайларда пайдалануды үйрену. Студент практикалық мәселелерді жаңа ережелер, формулалар мен заңдар арқылы шешеді. Қолдану — проблемаларды шешу үшін алған білімдерін пайдалану мүмкіндігін қамтиды [5; 134]. Ең дұрысы, қолдану жаңа жағдайларда және контексте болады, студенттердің аудиториядан тыс білім алу әлеуетін көрсетеді.

4. Талдау деңгейінде оның ұйымдастырылуын түсіну үшін материалды құрамдас бөліктерге бөлу мүмкіндігі. Бұл бөліктерді анықтауды, бөліктер арасындағы байланысты талдауды және қатысатын ұйымдық принциптерді тануды қамтуы мүмкін. Талдау, сын, зерттеу, иллюстрация, корреляция, жіктеу, саралау, қорытындылау, бөлу, тексеру, ажырату, сараптау, салыстыру, байланыстыру, корреляциялау, сынау, әзірлеу, корреляциялау, иллюстрациялау, бөлектеу, мәселелерді шешу, бөлу, диаграмма жасау, мұқият зерттеу, жіктеу, ажырату, бөлшектеу, есептеу, жеңілдету, шығару, реттеу, бейімдеу, түсіндіру, қорытынды жасау және т.б. дағдыларды іс жүзінде қолдана алуы қажет. Бұл кезеңде студенттер ұғымдарды жеке бөліктерге бөле алады, шашыраңқы бөліктер арасында байланыс орнату үшін сыни тұрғыдан ойлана алады, талдай алады, қорытынды жасай алады және оларды түсіндіре алады. Төртінші деңгейде студенттің мақсаты — материалдың құрылымын түсіну және оны байланысты бөліктерге бөлу [6; 494]. Студент деректерді құру принципін көреді және логикалық қателерді таба алады. Талдау деңгейі идеялардың құрылымын, байланыстарын және негізгі принциптерін салыстыру, жіктеу және жақсырақ түсіну үшін күрделі ақпаратты құрамдас бөліктерге бөлуге бағытталған.

5. Жинақтау: жаңа бүтін қалыптастыру үшін бөліктерді біріктіру мүмкіндігі. Мысалы, зерттеу ұсынысын, диссертацияны және т.б. жазу, құрастыру, жобалау, қайта қарау, қолдау, бағалау, дауласу, шешу, нақтылау, қайта құру, жинақтау, қорғау, кестеге келтіру, таңдау, сендіру, өлшеу, басымдық беру, рейтинг, жоспарлау, сұрыптау, түсіндіру, сынау, тестілеу, тағайындау, таңдау, дамыту, талдау. Бұл кезеңде студенттер белгілі бір критерийлер мен стандарттар негізінде тұжырымдамалар туралы пайымдаулар жасайды, қорғайды немесе сынайды. Бұл деңгейде студенттер тұжырым шығаруы керек. Бесінші деңгейге жеткеннен кейін студент өз білімін жалпылауға және біріктіруге шебер болуы керек [7; 536]. Ол білімді жіктеу әдісі немесе мәселені шешу жоспары сияқты жаңа құрылымды құру үшін пайдаланады. Пайымдаулар идеялардың, материалдар мен әдістердің

құндылығы мен сапасына қатысты болуы мүмкін. Студенттер өздерінің бағалау критерийлерін әзірлей алады және оларды идеяларды бағалау үшін қолдана алады.

6. Бағалау: белгілі бір критерийлерге сәйкес бағалау мүмкіндігі: бағалау, негіздеу, өлшеу, қорғау, сендіру, қолдау, ойлап табу, жасау, дамыту, жобалау, қайта жазу, қайта құру, жалпылау, жақтау, пішіндеу, өзгерту, елестету, жасау, құрастыру, ойлап табу, жинау, шығару, түсіну, құру, азайту, өзгерту, ынтымақтастық, жазу, тұжырымдау. Бұл Блум таксономиясын зерттеудің соңғы деңгейі. Бұл кезеңде студенттер өз білімдерін іс жүзінде қолдану арқылы көрсете алады. Ең жоғары деңгейде студент мәлімдемелерді өзі немесе оқытушының көмегімен тұжырымдай алатын критерийлер арқылы бағалайды [8; 262]. Негізгі мақсат — материалды құру логикасын бағалау, тұжырымдардың дұрыстығын тексеру және өз көзқарасыңызды дәлелдеу. Бағалау когнитивті күрделіліктің ең жоғары деңгейі болып табылады, бұл деңгей бар білімнен тыс және білімді құруды қамтиды. Бұған жаңа идеяларды, өнімдерді немесе перспективаларды жасау үшін алдыңғы білім мен дағдыларды инновациялық тәсілдермен біріктіру арқылы қол жеткізуге болады.

Философия сабақтарында Блум таксономиясын қолданудың тиімді шарттары:

* тиісті оқытуды жоспарлау және жүргізу, өйткені бұл оқытушыларға оқу мақсаттарын қоюға көмектеседі;

* студенттерге пәнді оқытудан күтілетінін түсіндіру;

* курсты әзірлеу, өйткені әртүрлі деңгейлер студенттерді оқу процесінде алға жылжытуға көмектеседі: ең іргелі есте сақтау мен түсінуден бастап күрделі синтез бен бағалауға дейін;

* студенттердің қабілеттерін түсіну;

* оқытудың болжамды нәтижелерімен оқытуды және бағалауды тиісті түрде үйлестіру.

Неліктен Блум таксономиясын қолдану керек?

Блум таксономиясы оқытушыларға, курс әзірлеушілеріне және оқытушылар құрамына пайдалы болуы мүмкін, өйткені ол оқу процесін түсіндіреді: оқушылар төменгі ретті ойлаудан жоғары деңгейлі ойлауға қалай ауысады.

Блум таксономиясы білімді меңгерудің әртүрлі деңгейлерін түсінуге көмектеседі және сабақты жақсы жоспарлау үшін, студенттердің құзыреттілігін бағалау үшін пайдаланған жөн. Білім беру зерттеушісі Бенджамин Блум әзірлеген Блум таксономиясы студенттердің курс материалымен жұмыс істеу кезінде қол жеткізген когнитивті оқытудың әртүрлі деңгейлерін бағалау үшін пайдалануға болатын құрылым екенін ескерсек, бағалаудың бұл түрі оқытушыларға философия сабақтарын студенттерге ең тиімді тәсілдермен үйренуге мүмкіндік беретін етіп құруға көмектеседі. Сонымен қатар оқытушыларға студенттердің білімін бағалаудың оңай әдісін ұсынады. Оқытудың бұл тәсілі студенттерді жай ғана ақпаратты есте сақтау шеңберінен шығуға және оның орнына оқығандарына сыни көзқараспен қарауға итермелейді. Бұл тәсіл икемді болғандықтан, оны дәрістік, тәжірибелік, студенттердің өзіндік жұмыстарын сыңайлы, әртүрлі пәндік салаларға және студенттің әртүрлі деңгейлеріне бейімдеуге болады. Студенттер олардың бағаланғанын білмеген кезде ұпайлар жақсы жұмыс істейді. Осылайша оқу жоспары студенттерге сәйкес бейімделуі мүмкін.

Блум таксономиясының артықшылығын пайдалану үшін оқытушылар бір сабақта барлық деңгейлерді қамтуға тырыспауы керек. Оның орнына оқытушылар өз аудиториясына сәйкес келетін белгілі бір деңгейді (білім, түсінік және т.б.) ескере отырып, сабақтарды жоспарлауы керек. Бұл деңгейге жеткеннен кейін келесі деңгейге өтуге болады. Мысалы, Блум таксономия әдісін философия сабақтарында тиімді қолдану үшін білім, түсінік деңгейін лекция сабағында пысықтаса, келесі деңгейлерін практикалық сабақтарда және студенттердің өзіндік жұмыстарында қолдануға болады. Блум таксономиясын философия сабағында қолдана отырып, әр студент философия сабақтарында сапалы білім алады. Ендеше философия сабағын оқытуда Блум таксономия әдісін қолданудың тиімді жолдарын қарастыратын болсақ, жоғарыда атап өткендегідей Блум таксономия әдісін дәріс сабақтарында, практикалық сабақтарында, студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыруға болады.

Философия сабағын оқытуда Блум таксономия әдісін дәріс сабақтарында қолдану үшін 6 деңгейді де толығымен қолдануға болады (1, 2-кестелер).

Блум таксономиясы деңгейлері

Философияны оқытуда Блум таксономиясын қолданудың ерекшеліктері

6. БАҒАЛАУ	«PADLET» виртуалды тақтасында қорытынды ойларын білдіреді, рефлексия әдісі бойынша бағалайды.
5. ЖИНАҚТАУ	Дәріс тақырыбында постер дайындайды.
4. ТАЛДАУ	Kahoot бағдарламасында тесттік, викториналық тапсырманың немесе Power Point бағдарламасында дайындалған интерактивті ойындардың сұрақтарына жауап береді.
3. ҚОЛДАНУ	Canva, Prezi, Power Point бағдарламаларында дайындалған презентациядағы ақпараттармен таныстырады, ал студенттер презентациядағы ақпараттарға негізделе отырып, Insert әдісі бойынша жұмыс жасайды.
2. ТҮСІНУ	Google платформасында дайындалған сауалнама сұрақтарына жауап береді.
1. БІЛІМ	Бейне сабақпен танысады.

1. Білу деңгейінде арнайы дайындалған бейне сабақтарды ұсынуға болады. Бұл деңгейде студенттер ақпаратпен танысады, еске түсіреді, есте сақтайды. Мысалы, «Онтология және метафизика» тақырыбындағы бейнесабаққа негізделе отырып, дәріс тақырыбын кең сарында түсіндіреді. Бейне сабақты көріп болғаннан кейін студенттер бейне сабақтағы жаңа терминдерді анықтап, тізімін жасайды. Жаңа тақырыпқа қысқаша сипаттама береді.

«Есте сақтау» деңгейінде дескрипторларды зерттеуде қолданылатын жалпы етістіктерге мыналар жатады: тапсырыс беру, анықтама, сипаттама, анықтау, тізім, сәйкестік, есте сақтау, қысқаша сипаттама, дәйексөз, есте сақтау, тану, қайталау, ойнату, шығару.

Осы етістіктерге сүйене отырып, білімді есте сақтау қабілетін көрсететін кейбір тапсырмаларды ұсынуға болады:

1. Бейне сабақтағы мәліметтерді, ақпараттарды еске түсіріңіз.
2. Жаңа тақырыпқа қысқаша сипаттама беріңіз.
3. Онтологияның негізгі терминологиясы мен тұжырымдамаларын есте сақтаңыз.
4. Онтологияның зерттеу саласын анықтаңыз.
5. Жаңа терминдердің анықтап, тізімін жасаңыз.

2. Екінші түсіну деңгейінде студенттер Google платформасында дайындалған сауалнама сұрақтарына жауап береді. Сауалнамаға жауап бере отырып, студенттер мәліметтерді түсіндіреді, ойланады, сипаттайды, тұжырымдайды, жауаптарын іздейді. Егер сіз студенттерден деректер жинағыңыз келсе, Google Forms-те сауалнаманы оңай жасай аласыз. Сауалнамалар — басқа адамдардан ақпарат жинаудың тамаша құралы. Бейне сабақтан кейін, кішігірім тақырып жөніндегі шолудан кейін студенттердің тақырыпты түсіну деңгейін анықтау үшін сауалнаманы қолдансаңыз болады. Сауалнама жібергіңіз келсе, Google Forms — керемет бағдарлама. Сауалнама үшін Google Forms қолданудың артықшылығы сауалнаманы студенттерге оңай жібересіз. Екінші жағынан, Google Forms кез келген адам ақпарат жинау үшін пайдалана алатын құрал. Пайдалану оңай интерфейсмен және Google өнімдері мен қызметтер пакетіне қосылуымен Google Forms көптеген адамдар үшін практикалық таңдау болып табылады. Сауалнаманы жасауға дайын болғанда, Google пішіндеріне өтіп, пайдаланғыңыз келетін Google есептік жазбасын таңдайсыз. Бос пішіннен бастаңыз. Қаласаңыз, шаблондар галереясын көре аласыз. Сауалнамаңызға тақырыпты және қосымша сипаттаманы енгізіңіз. Google Forms сіздің форманыңды автоматты түрде іске қосуды қолдайды. Сұраныс бойынша сұрақтарыңызды қосыңыз. Пішінде бұрыннан бар бірінші сұрақты таңдап, жоғарғы оң жақ бұрыштағы ашылмалы тізімнен түрді таңдаңыз. Кез келген сәйкес сұрақ түрін таңдай аласыз және Google Forms-те негізгі форманы құру жөніндегі нұсқаулықта әр түрі егжей-тегжейлі көрсетілген. Сауалнама қатысушыларыңыз үшін оңай болғанын қалайтыныңызды есте сақтаңыз. Егер сұрақтарға бір жауап таңдалса және сіздің кеңістігіңіз шектеулі болса, ашылатын сұрақтың түрі жақсы таңдау болады. Бұл негізінен бірнеше таңдау сұрағының қысқартылған нұсқасы. Респонденттер жауаптарға негізделген бөлімдерге жіберіледі. Сұраулар үшін пайдалы болуы мүмкін Google Forms мүмкіндіктерінің бірі — сұраққа жауап беретін адамды сұраудың белгілі бір бөліміне қайта бағыттау мүмкіндігі. Сонымен қатар, сіз оларға жауапқа негізделген сауалнаманы толтыру мүмкіндігін бере аласыз. Бұл мүмкіндік тек бірнеше таңдау, ұяшық және ашылмалы сұрақтар үшін қол жетімді. Бұл үшін сізге сауалнаманы бөлімдермен пішімдеу қажет екені түсінікті. Жауаптарды қарап шығуға болады. Жауаптар диаграммаларда, графиктерде және тізімдерде көрсетіледі, бұл сізге қысқаша түйіндемені бірден алуға мүмкіндік береді.

«Түсіну» деңгейінде дескрипторларды зерттеуде қолданылатын жалпы етістіктерге мыналар жатады: түсіндіру, қорытындылау, саралау, аудару, салыстыру, жіктеу, байланыстыру, ажырату, көрсету, болжау, нақтылау, талқылау, шолу.

Оқытушы бейне сабақтан кейін қысқаша лекция тезисімен таныстырады. Осы лекция тезистеріне сүйене отырып, сауалнамада келесі сұрақтарды қарастыруға болады:

1. Болмыс пен ойлаудың арақатынасын ажыратыңыз.
2. Болмыс пен бейболмыс арасындағы айырмашылықты түсіндіріңіз.
3. Болмыстың түрлерін жіктеңіз.
4. Болмыс пен материяны салыстырыңыз.
5. Философия тарихындағы болмыс мәселесінің маңыздылығын сипаттаңыз.
6. Онтология мен метафизиканың себеп-салдарлық байланыстарын талқылаңыз.
7. Онтологияның негізгі категорияларын талдаңыз.
8. Материяның өмір сүру тәсілдері

3. Қолдану деңгейінде студенттер қолдана алуы, түсіндіре алуы, құрастыра алуы және т.б. пайдалана алуы керек. Оқытушы лекция барысында Canva, prezi, Power Point бағдарламаларында дайындалған «Онтология және метафизика» тақырыбындағы презентациядағы ақпараттармен таныстырады, ал студенттер презентациядағы ақпараттарға негізделе отырып, Insert әдісі бойынша жұмыс жасайды. Insert әдісі тиімді оқуға және түсінуге арналған интерактивті мәтінді белгілеу жүйесі. Insert әдісі алдыңғы білімді белсендіруге және оларды мәтінде белгілеуге мүмкіндік беретін сұрақтарды орналастыру тәсілі. Осыдан кейін презентация мәтінінде кездесетін әр түрдегі ақпаратқа белгі беріледі. Insert әдісі — студент мәтінмен жұмыс жасау барысында өзінің жеке білімін алуы үшін белсенді бақылауды қамтамасыз ететін қуатты құрал. Сонымен қатар Insert әдісі материалды игеру мен оқытудың күрделі мәселелерін шешуге көмек береді. Insert әдісі түсінуді бақылау құралы. Insert әдісі студенттерге оқу процесінде өздерінің қабылдауын белсенді түрде байқауға мүмкіндік беретін қуатты құрал, өйткені адам мәтінді соңына дейін оқып, онда не жазылғанын есте сақтай алмайтын кездер болады. Бұл адам не оқып жатқанын түсінбейтін, оқу процесіне белсенді қатыспайтын және өзінің қабылдауын бақыламайтын жағдайлардың мысалы. Insert-мәтінмен жұмыс істеу кезінде

белсенділікті қолдауға арналған қуатты құрал. Осылайша, студенттер презентациямен танысу кезеңінде тек қана оқытушыны тыңдап қана қоймай, презентацияны мұқият зерделеп, презентациядағы мәтінді талдап отырады. Ол үшін арнайы кестені қолдануға болады. Студенттер презентациямен таныса отырып, келесі кестені толтырып отырады:

(V) - мен мұны білемін;	Болмыс ұғымын білемін.
(+) - мен үшін жаңа ақпарат	Онтология мен метафизика мен үшін жаңа ақпарат
(-) - мен басқаша ойладым, бұл менің білгеніме қайшы келеді	Болмыстың негізгі формалары және олардың өзара байланысы
(?) -бұл маған түсініксіз, түсініктеме, нақтылау қажет	Метафизика

Осылайша, Блум таксономиясының білім, түсіну, қолдану деңгейін лекция сабағында; ал талдау, жинақтау және бағалау деңгейлерін семинар сабақтарында пайдалануға болады. Ендеше, семинар сабақтарында аталған деңгейлерді қолданудың тиімді жолдарына назар аударайық. Семинар сабақтарында, Kahoot бағдарламасында тесттік, викториналық тапсырмаларын, постер технологиясын, «PADLET» виртуалды тақтасын қолданған тиімді.

4. Талдау деңгейінде Kahoot бағдарламасында тесттік, викториналық тапсырманың немесе Power Point бағдарламасында дайындалған интерактивті ойындардың сұрақтарына жауап береді. Kahoot-викториналар өткізуге, тесттер жасауға және білім беру ойындарына арналған танымал оқыту платформасы. Платформаның веб-нұсқасы бар, бірақ біздің ойымызша, мобильді қосымшаны пайдалану ыңғайлы, өйткені, студенттер өз мобильдік телефондарын қолдана отырып, тапсырманы орындай алады. Негізгі Kahoot викторина жасау режимі. Kahoot-ты сабақта тиімді пайдалана отырып, оның көмегімен студенттерді өзін-өзі оқытуға мүмкіндік береді. Kahoot — онлайн викториналар, тесттер мен сауалнамалар жасауға арналған салыстырмалы түрде жаңа қызмет. Студенттер оқытушы жасаған тесттерге планшеттен, ноутбуктен, смартфоннан, яғни интернетке қол жеткізе алатын кез келген құрылғыдан жауап бере алады. Kahoot-та жасалған тапсырмалар оларға фотосуреттер мен тіпті бейнелерді қосуға мүмкіндік береді. Викториналардың, тесттердің орындалу қарқыны әр сұрақтың уақыт шегін енгізу арқылы реттеледі. Жұлделі орынға ие болу үшін студент сұрақтар мен жауаптарды мұқият оқып, дұрыс жауапқа сәйкес келетін дұрыс геометриялық фигураны таңдауы керек. Kahoot қызметін оқу қызметінде пайдалану үшін сізге: Kahoot қызметіне тіркелу қажет. Kahoot қызметін философия сабағында қолдану өте тиімді болып табылады. Kahoot-ты тікелей сабақта пайдалану ыңғайлы — офлайн, ал қашықтықтан оқыту кезінде бұл қызмет экранның жанында статикалық отырудан және жаңа тақырыпты қиып алудан үзіліс жасау үшін нағыз олжа болып табылады. Сабақтарды әдеттегі (қашықтықтан болса да) форматта өткізудің орнына, жаңа тақырып түсіндірілгеннен кейін Kahoot-ты қолданған жөн. Осы тұста Kahoot-ты қолдану тиімді болып табылады. Сондай-ақ, ол барлық тыңдалған материалды сыни тұрғыдан түсінуге мәжбүр етеді. Квиз кезінде студенттер бес минут бұрын оқытушының айтқанының бәрін толық түсінбегенін түсінеді, ал қате нұсқаны таңдағаннан кейін дұрыс жауаптар студенттерге әдеттегіден көбірек есте сақтауға көмектеседі. Әр сұрақтың жауабына 5 секунд берілсе, уақыт өткеннен кейін жылдам және дұрыс жауап берген студенттерге рейтингі шығып тұрады. Әр студент келесі жолы жеңіске жету үшін мүмкіндігінше көп нәрсені есте сақтағысы келеді. Сабақты бастау және соңғы материал туралы білімдерін қорытындылау үшін Kahoot-ты пайдаланған жөн. Студенттердің қандай да бір маңызды мәселе бойынша пікірін жинау, тақырыпты түсінуін тексеру үшін, бағалау үшін тиімді. Осылайша студенттердің көпшілігінің білімі тереңдей түседі, ал пассивті студенттер пәнге қызығушылық танытады.

5. Бесінші жинақтау деңгейінде студенттер сабақ тақырыбын жоспарлайды, құрастырады, талдайды, дизайн жасайды және т.б. Мысалы, дәріс тақырыбына 4-5 студенттен топтасып, шағын топтар постер дайындау тапсырылады. Постер технологиясы — әр қатысушының өзін-өзі немесе ұжымдық түрде ашу арқылы жаңа білім мен жаңа тәжірибеге көтерілуіне жағдай жасайтын оқыту түрі. Постерлер теориялық, схемалық, графикалық, біріктірілген болуы мүмкін. Постердің мазмұны (орналасуы өзгеруі мүмкін): Тақырып, гипотезалар, тапсырмалар, фактілер, қорытындылар және т.б. Осы технологияны сабақта қолдану арқылы студенттердің пәнге деген қосымша қызығушылығын дамытуға болады. Студенттер постер дайындай отырып, өзін-өзі бағалау мен өзін-өзі түзетумен ауыстырылады. Диалог өзара іс-қимылдың, ынтымақтастықтың, бірлесіп құрудың басты қағидаты

ретінде бой көрсетеді. Постер жұмысының форматы: топтық, жұптық, жеке болуы мүмкін. Постер технологиясы студенттерде дәріс тақырыбын жинақтауға, қалыптастыруға мүмкіндік береді: Қажетті ақпаратты таба білу және оны іс жүзінде қолдануға итермелейді, студенттердің коммуникативтік дағдыларын дамытады. Логикалық әмбебап әрекеттерді дамытады (себеп-салдарлық байланыстарды орнату, пайымдаудың логикалық тізбегін құру, гипотезаларды ұсыну және олардың негіздемесі). Студенттің жеке және азаматтық-патриоттық пікірін қалыптастыруға көмектеседі. Өз қызметінің нәтижесін бағалай біледі. Осы технология қолданылған топтың студенттерінің үлгерімінің орташа балы өсетіні байқалынды, студенттер зерттелетін тақырыптарға қызығушылық танытады. Жоғарыда айтылғандардың негізінде сабақтарда постер технологиясын қолдану студенттердің сыни ойлау дағдысын сәтті дамытуға мүмкіндік береді, олардың пәнге деген қызығушылығын арттырады деген қорытынды жасауға болады. Сондай-ақ, осы технологияны қолдана отырып, сіз педагогикалық процесті едәуір дәрежеде түрлендіруге және сабақтағы білім беру қызметіне көзқарастарды қайта қарауға мүмкіндік береді. Мысалы, 1 шағын топ «Онтология — болмыс туралы ілім», «Онтологияның негізгі формалары», «Болмыс пен материя», «Онтологияның негізгі категориялары» тақырыптарында постер дайындайды.

6. Соңғы саты бағалау сатысында студенттер бағалайды, салыстырады, сәйкестендіреді, кеңес береді, таңдайды. Бұл кезеңде «PADLET» виртуалды тақтасында қорытынды ойларын білдіреді және рефлексия әдісін қолдануға болады. «PADLET» виртуалды тақтасы кез келген жерде және кез келген уақытта қол жетімді. Студенттер дәрісті, дәріс тақырыбын қорытындылай келе, өз ойларын виртуалды тақтаға жазады және жалпы сабақ барысына өз пікірін білдіре отырып, бағалайды, тікелей виртуалды қабырғаға жауап береді. Оқытушы да, студенттер де басқа студенттердің жауаптарын көре алады, ойлаудың жаңа бағыттарын ынталандырады және бағалау процесін жеңілдетеді. Оқытушы да, студенттер де суреттер, сілтемелер, бейнелер және басқаларын қоса алады. Оқытушы әр қабырға үшін өзінің URL мекенжайын жасай алады, өзінің фонын қоса алады, жаңа жазбалар туралы хабардар ететін хабарландыру жүйесін орната алады және өзінің виртуалды тақтасын әлеуметтік медианың барлық түрлерімен бөлісе алады, оны басып шығара алады, электрондық пошта арқылы жібере алады және PDF, Excel немесе CSV форматтарына экспорттай алады, тіпті қабырғаға тән QR кодын ала алады. PADLET кросс-платформа болып табылады және мобильді құрылғыларда жұмыс істеуге арналған. Сонымен қатар, бұл тегін. Шағын топтардағы миға шабуыл үшін, қорытындылау үшін, аудиториядағы талқылаулар, жазуға арналған кеңестер, сөздік қабырғалары, глоссарийлер және ол ата-аналармен және студенттермен байланысу үшін қарапайым веб-сайт ретінде қызмет ете алады.

Осылайша, философия сабағында лекция, практикалық, студенттердің өзіндік жұмыс сабақтарын тиімді, сапалы ұйымдастыруда Блум таксономиясының маңызы зор. Әр деңгейге белгілі бір уақыт белгілеу керек. Әр деңгейге әр түрлі тапсырмалар қолданған жөн. Сонымен қатар, Блум таксономия әдісін барлық деңгейлерін толығымен бір сабақта қолдануға немесе 2-3 деңгейін лекция сабағында, 2-3 деңгейін практикалық сабақтарында пайдалануға болады.

Сонымен қатар, студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруда Блум таксономиясын қолдануға тоқталатын болсақ, оқу семестрі 15 аптаны қамтиды. Алғашқы аптада әр студентке жеке өзіндік жұмыс тақырыптары беріледі. Мысалы, студент «Онтология және метафизика» тақырыбын таңдаған болса, 15 апта бойы, семестр барысында осы тақырып аясында жұмыс атқарады. 1 аптада 1-білу деңгейінде тақырып таңдалынады. Онтология мен метафизика тақырыбына конспект арнайды, материалдар жинақтай бастайды.

Одан кейін 2-3-4 апталарда түсіну деңгейіне тақырып бойынша ақпарат іздейді. Болмыстың негізгі формалары, болмыстың категориялары, болмыс пен материя арақатынасы туралы материалдар жинақтайды, танысады, түсінеді. 5-6-7 апталарда 3-деңгей — қолдану деңгейі бойынша жинақталған материалдар бойынша конспект, «Онтология мен метафизика» тақырыбы аясында глоссарий жасайды. 7-8-9 апталарда талдау деңгейіне өзіндік жұмыс тақырыбы бойынша жинақталған материалдар аясында тесттік тапсырмалар дайындайды немесе болмыстың негізгі формалары, категориялары, философия тарихындағы болмыс мәселесі және т.б. мәселелерге әдістемелік кестелер құрастырады. 10-11-12 апталарда жинақтау деңгейіне өзіндік жұмыс тақырыбына презентация дайындайды. 13-14 апталарда «Онтология және метафизика» тақырыбы бойынша жиналған конспект, глоссарий, кесте мен тесттер жинағы бойынша әдебиеттер тізімін жасайды, талдайды. Соңғы бағалау деңгейінде 15 апта бойы дайындаған жоба бойынша презентация қорғайды. Блум таксономиясы бойынша философия сабағында өзіндік жұмыс сабақтарын ұйымдастыру, студенттерге өзіндік жұмыс жасауға жүйелілікті қамтамасыз етеді. Өз кезегінде студенттің ізденісін жоғары сапаға көтереді.

Қорытынды

Блум таксономиясы бастапқыда студенттерге білімді оңай игеруге көмектесетін нақты мақсаттарды әзірлеу мақсаты ретінде құрылды. Оқыту процесінің қалай жұмыс істейтінін түсіну арқылы оқытушылар студенттердің қарқынына сәйкес мақсаттар қоя алады. Оқу мақсаттарын анықтау үшін оқытушылар Блум таксономиясында төменнен жоғарыға қарай жүруі керек. Блум таксономиясын сипаттайтын пирамиданың төменгі жағындағы дағдылар төмен деңгейлі ойлау дағдылары болып саналады. Бұл игерудің ең оңай дағдылары. Пирамидаға көтерілу кезінде эксперименттер күрделене түседі, бұл жоғары деңгейде ойлау қабілетті деп саналады. Көптеген студенттер әлдеқайда жоғары деңгейге көтерілмес бұрын уақыттарын шеберліктің төменгі деңгейіне жұмсауға мәжбүр. Мысалы, студенттер философия сабақтарындағы шындықты бірінші рет есте сақтауы керек. Содан кейін олар көп уақыт бойы үйренген ұғымдарды түсінуі керек. Олар ұғымдарды зерттеп, түсінген кезде, олар жаңа жағдайларға жүгіне алады. Мұның бәрі шеберліктің төмен деңгейі. Студенттер жоғары деңгейлі дағдыларды игермейінше, олар жоғары деңгейлі дағдыларға ауыса алмайды. Дарынды студенттер үшін пирамиданы керісінше аудару керек. Олар философиялық тұрғыдан бейімделген және олардың интеллектіне сәйкес құрдастарына қарағанда бөлшектерді тезірек есте сақтай алады және ұғымдарды түсінуде қиындықтар аз болады. Олар жоғары деңгейдегі дағдыларына көшуге тезірек дайындалады. Аудиторияда Блум таксономиясын қолдану туралы сөз болғанда, қатаң ережелер жоқ. Блум таксономиясын қолдана отырып, қандай да бір бағалау жүргізбес бұрын немесе курсты дамытпас бұрын, алдымен оқушының қабілеттерін бағалап, соған сәйкес тиісті оқу мақсаттарын қою керек.

Оқытушылар Блум таксономия құралдарын жыл бойына оқу бағдарламаларын шеңбердің белгілі бір бөліктеріне дәл бағыттау үшін қолдана алады, бұл студенттердің келесі тапсырмаға өтпес бұрын әр тапсырма мен емтиханда тиісті танымдық қабілеттерін көрсетуін қамтамасыз етеді. Осылайша, студенттердің әр деңгейге сай байланысты тапсырмаларды орындайды. Мысалы, студенттерді салыстыруға, талқылауға және болжауға шақыратын сұрақтар жобаны жақсырақ түсінуге көмектеседі, ал «зерттеу» және «корреляция» сияқты етістіктерді қолдану олардың талдау кезеңіне өткенін көрсетеді. Студенттер курстық материалдар, тақырыптар, лекциялар, тапсырмалар және сыныптағы сабақтар арқылы төменгі деңгейлерден жоғары түсті оқытуға ауыса алады, олар табысқа жетуге көмектесу үшін дәл бапталған. Блум таксономиясының құрылымына сүйене отырып, аудиториядағы тапсырмалар мен тренингтер әр деңгейге сәйкес келетіндей етіп қайта құрылымдалуы мүмкін, осылайша студенттер осы өте маңызды тереңірек оқу деңгейіне жету үшін маңызды құралдарға ие болады. Оқытушылар Блум таксономиясына сәйкес сабақ жоспарлары мен оқу бағдарламаларын әзірлеуді қарастыруы керек. Осылайша, студенттер өз білімдерін дамыта алады және семестр бойы деңгейлер бойынша алға жылжи алады. Қазіргі аудиторияларда студенттер әрдайым лектордың алдында пассивті отыра бермейді. Мобильді құрылғылар мен онлайн курс материалдары қалыпты жағдай. Бұл белсенді оқыту үшін сабақты жоспарлауға өте жақсы сәйкес келетін Блум таксономиясының әмбебаптығының дәлелі. Блумның таксономиясын есте сақтау кезеңінде, отырудың және ақпаратты сіңірудің орнына, сіз студенттерден фактілерді есте сақтау үшін бір-біріне қарсы тұруды немесе сабақтың соңында олар бір күнде үйренген ең маңызды фактілердің тізімін жасауды сұрай аласыз. Блум таксономиясын талдау кезеңінде сіз проблемаларды зерттеу, салыстыру жүргізу және философия пәнінің студенттердің күнделікті өмірімен қалай сәйкес келетінін зерттеу арқылы аудиториядағы пікірталастарды қалыптастыра аласыз. Философия сабақтарындағы студенттерді дұрыс бағытқа бағыттауға көмектесуде Блум таксономиясында метатануды тамаша қолдану. Осылайша сіз студенттерге оқу үшін жауапкершілікті алуға көмектесе аласыз. Философияны оқытуда Блум таксономия деңгейлерінің әрқайсысы белсенді оқытуды ескере отырып жасалған. Осылайша, студенттер өздерінің оқуы үшін жауапкершілік сезімін сезінеді.

Ағымдағы немесе қалыптастырушы бағалау студенттің ұпайына тікелей әсер етпейді, бірақ бұл оқытушыларға студенттердің қаншалықты жақсы оқитынын бағалау және Блум таксономиясының иерархиясын жоғарылату тәсілі болып табылады. Қалыптастырушы бағалау студенттің жетістігін немесе сәтсіздігін анықтайтын шкала емес; оның орнына ол оқу құралы ретінде қолданылады.

Блум таксономиясын нұсқаулық ретінде пайдалану арқылы әр кезең үшін нақты оқу мақсаттарын жасаңыз және студенттерге нақты бағыт-бағдар беріңіз. Студент сіздің тапсырмаңызға байланысты қандай әрекеттер жасауы керек екенін және оның қандай деңгейге жататынын анықтаңыз. Содан кейін ұсынылған бағалау әдістері мен сұрақтарын дәріспен сәйкестендіріп,

нәтижеге қол жеткізуге көмектесетін іс-шараларды таңдаңыз. Мысалы, бастапқы деңгейдегі сыныптағы Блум таксономиясын есте сақтау және түсіну кезеңінде бірнеше таңдау сұрақтары немесе «шындық» немесе «өтірік» сұрақтары мағынасы бар. Жетілдірілген сабақта немесе курстың соңына қарай Блум таксономиясының деңгейлерін талдаудың, бағалаудың және құрудың шыңына жеткенде, ауызша емтихан немесе жазбаша эссе өткізуді қарастырыңыз. Олар бағалауға байланысты болмаса да, тапсырмалар оқытушылар курс материалдарын немесе олардың тәсілдерін реттей алуы үшін бүгінгі күнге дейін оқушылардың қаншалықты білгені туралы түсінік бере алады. Блум таксономиясын термин зерттелген кезде білімді тексеру және бекіту үшін пайдалануға болады. Оқытушылар курсты реттей алады және студенттер қиындықтарға тап болатын оқу салаларына қайта назар аударуға болады.

Блум таксономиясы оқытушыларға объективті оқу нәтижелерін бағалау үшін оқу жоспарын құруға мүмкіндік береді. Блум таксономиясы бойынша сұрақтардың алдын ала жасалған негіздері студенттердің осы деңгейлердің әрқайсысына қатысуын жеңілдетеді. Осылайша, оқытушылар студенттерге семестр бойы мотивациялық және шығармашылық тәсілдермен білім алу, ойлау және бағалау мүмкіндіктерін жоспарлай алады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Гафурова А.Д. Бенджамин Блум: таксономия образовательных целей / А.Д. Гафурова // Молодой ученый. — 2022. — № 1 (396). — С. 237–239.
- 2 Глотова М. Цифровая таксономия Блума и модель цифровой трансформации образования в учебном процессе / М. Глотова, Е. Самохвалова // Информатика и образование. — 2019. — № (6). — С. 42–48.
- 3 Бактыбаев Ж. Использование технологии таксономии Блума в учебном процессе вуза / Ж. Бактыбаев // Ярославский пед. вестн. — 2017. — № 1. — С. 150–153.
- 4 Саудабекова Э. Профессиональная компетентность преподавателя и таксономия Блума в процессе внедрения инновационных технологий в систему образования / Э. Саудабекова, Н. Такижбаева // Вестн. Казах нац. пед. ун-та им. Абая. Сер. Исторические и социально-политические науки. — 2017. — № 1. — С. 128–134.
- 5 Мартынец М. Использование таксономии Блума для определения максимального уровня образовательного результата учащихся с ограниченными возможностями здоровья и интеллектуальными нарушениями / М. Мартынец // Школьные технологии. — 2016. — № 4. — С. 131–135.
- 6 Багновская П. Применение таксономии Блума при планировании занятий английским языком в спортивном вузе / П. Багновская // Пед. журн. — 2022. — № 4А. — С. 492–497.
- 7 Athanassiou N. Critical thinking in the management classroom: Bloom's taxonomy as a learning tool / N. Athanassiou. — Management Education. — 2003. — N 1 (27). — P. 533–555.
- 8 Starr C. Bloom's taxonomy revisited: specifying assessable learning objectives in computer science / C. Starr. ACM SIGCSE Bulletin. — 2008. — N 40 (1). — P. 261–265.

М.Ж. Спанов

Метод таксономии Блума как средство достижения успеха в преподавании философии

В статье подробно рассмотрены эффективные условия и способы использования таксономии Блума в преподавании философии. Цель использования таксономии Блума на уроках философии — стимулировать мышление учащихся более высокого уровня путем формирования когнитивных способностей более низкого уровня. В преподавании философии на основных уровнях таксономии Блума цели обучения использованы для понимания, интерпретации, повторения, приведения оригинальных примеров, обобщения, противопоставления, комментирования, обсуждения, признания. Таксономия Блума различает уровни когнитивных навыков и фокусируется на целях обучения, которые требуют более высокого уровня когнитивных навыков и, следовательно, приводят к более глубокому обучению и передаче знаний и навыков для различных задач и контекстов. Таксономия Блума помогает разрабатывать образовательные стратегии в преподавании философии. Использование таксономии Блума в преподавании философии обеспечивает прочную основу, на которой можно легко создавать цели обучения. Это также дает возможность оценить каждый уровень понимания. В отличие от пересмотренной версии таксономии Блума 1956 года, данная таксономия различает процедуры «что нужно знать», содержание мысли и «как знать», используемые для решения проблем. Мера знания — это «то, что нужно знать». Поскольку таксономия Блума основана

на определенной иерархии уровней обучения, каждый уровень является важной частью обучения для достижения более глубоких и продвинутых когнитивных навыков. В этой связи мы бы прямо подчеркнули важность и роль «таксономии Блума» в развитии теоретических знаний студентов в преподавании философии наряду с практическими навыками.

Ключевые слова: философия, таксономия Блума, процесс обучения, инновации, технологии, методы, уровень, навыки, знания, понимание, применение, анализ, накопление, оценка.

M.Zh. Spanov

Bloom's taxonomy method as a means of achieving success in teaching philosophy

The article examines in detail the effective conditions and ways of using Bloom's taxonomy in teaching philosophy. The purpose of using Bloom's taxonomy in philosophy classes is to encourage higher-level thinking in students through the formation of lower-level cognitive abilities. In teaching philosophy, at the basic levels of Bloom's taxonomy, learning goals are used to understand, explain, repeat, give original examples, generalize, contradict, comment, discuss, and recognize. Bloom's taxonomy distinguishes levels of cognitive skills and focuses on learning goals that require a high level of cognitive skills and therefore lead to deeper learning and delivery of knowledge and skills for different tasks and contexts. Bloom's taxonomy helps develop educational strategies in teaching philosophy. Using Bloom's taxonomy in teaching philosophy provides a solid foundation on which learning goals can be easily developed. It also provides the ability to rate each level of understanding. In contrast to the revised 1956 version of Bloom's taxonomy, revised taxonomy distinguishes between “what to know”, thought content, and “how to know” procedures used in problem solving. The measure of knowledge is “what you need to know”. Since Bloom's taxonomy is based on a specific hierarchy of learning levels, each level is an important part of learning to achieve deeper and more advanced cognitive skills. In this regard, we would directly emphasize the importance and role of “Bloom's taxonomy” in the development of students' theoretical knowledge in teaching philosophy along with practical skills.

Keywords: philosophy, Bloom's taxonomy, learning process, innovation, technology, methods, level, skill, knowledge, understanding, application, analysis, accumulation, evaluation.

References

- 1 Gafurova, A. (2022). Bendzhamin Blum: taksonomiia obrazovatelnykh tselei [Benjamin Bloom's taxonomy of educational goals]. *Molodoi uchenyi — Young scientist*, 1(396), 237-239 [in Russian].
- 2 Glotova, M. & Samokhvalova, Ye. (2019). Tsifrovaia taksonomiia Bluma i model tsifrovoi transformatsii obrazovaniia v uchebnom protsesse [Bloom's digital taxonomy and educational digital transformation model]. *Informatika i obrazovanie — Informatics and Education*, (6), 42–48 [in Russian].
- 3 Baktybayev, Zh. (2017). Ispolzovanie tekhnologii taksonomii Bluma v uchebnom protsesse vuza [The use of Bloom's taxonomy technology in the educational process of the university]. *Yaroslavskii pedagogicheskii vestnik — Yaroslavl Pedagogical Bulletin*, 1, 150–153 [in Russian].
- 4 Saudabekova, E., & Takizhbaeva, N. (2017). Professionalnaia kompetentnost prepodavatelii i taksonomiia Bluma v protsesse vnedreniia innovatsionnykh tekhnologii v sistemu obrazovaniia [Professional competence of the teacher and Bloom's taxonomy in the process of introducing innovative technologies into the education system]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta imeni Abai. Seriya Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki — Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai. Historical and socio-political sciences series*, 1, 128–134 [in Russian].
- 5 Martynets, M. (2016). Ispolzovanie taksonomii Bluma dlia opredeleniia maksimalnogo urovnia obrazovatel'nogo rezultata uchashchikhsia s ogranichenymi vozmozhnostiami zdorovia i intellektualnymi narusheniiami [Using Bloom's taxonomy to determine the maximum level of educational outcome of students with disabilities and intellectual disabilities]. *Shkolnye tekhnologii — School technologies*, 4, 131–135 [in Russian].
- 6 Bagnovskaia, P. Primenenie taksonomii Bluma pri planirovanii zaniatii angliiskim yazykom v sportivnom vuze [The application of Bloom's taxonomy in planning English classes at a sports university]. *Pedagogicheskii zhurnal — Pedagogical Journal*, 4A, 492–497 [in Russian].
- 7 Athanassiou, N. (2003). Critical thinking in the management classroom: Bloom's taxonomy as a learning tool. *Management Education*, 1 (27), 533–555.
- 8 Starr, C. (2008). Bloom's taxonomy revisited: specifying assessable learning objectives in computer science. *ACM SIGCSE Bulletin*, 40 (1), 261–265.

S.Ye. Shakirov^{*}, A.A. Amangeldiyev, T.V. Mustafina

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: simba_004@mail.ru; a.azimkhanuly@gmail.com; mustafina_tv@bk.ru)*

The role of the conflictogenity in the process of cultural integration

Integration processes, often seen as a way to cooperation and common prosperity, turn out to be complex studies that hide many subtle aspects within them that can either promote unity or lead to divisions. In this article, the authors consider the role of the conflict factor in integration processes. Conflictogenity means the tendency of certain factors to cause social conflicts and plays a significant role in determining the success or failure of integration efforts. Our article focuses on one of the important aspects of conflict, namely the process of cultural integration, which can hinder the smooth process of integration. The importance of cultural integration as the main strategy of cultural policy in Kazakhstan is emphasized in our article. This requires a scientific and methodological approach based on cultural principles. The research on cultural integration in Kazakhstan, its efforts to promote cooperation, preserve cultural heritage and support intercultural communication, should be a fundamental component of the integration process. Despite the fact that conflictogenity can cause problems, special attention is paid to strategies for their prevention and cooperation in our article. We analyze mechanisms that can overcome and prevent conflicts, ways to develop dialogue and mutual understanding. We also emphasize the importance of inclusive decision-making mechanisms and participatory measures that help defuse conflictogenity. Our considerations include the study of cultural dialogue, exchange of experiences and the protection of human rights as ways to strengthen intercultural harmony.

Keywords: integration, conflictogenicity, cultural integration, social conflicts, conflict prevention, mediation.

Introduction

The attempt to reveal the multifaceted nature of conflictogenity, to identify its deep aspects and consequences, and also propose possible solutions in the context of the process of cultural integration was made by us in the given article. The study of factors that cause conflictogenity allows us to better understand exactly how they can affect integration processes and how to manage them.

The key point to realize is that while integration holds the promise of collective progress and shared achievement of goals, it is not immune to the complex interplay of forces that can lead to disagreement and even conflict. Therefore, it is important to analyze and take into account conflict-generating factors in the integration process and develop strategies and measures to overcome them. This makes integration more sustainable and successful, reflecting the interests and expectations of all parties involved in this complex process.

The role of conflictogenity in the process of cultural integration is essential for the dynamics of development of various societies. This complex phenomenon, highlighting its multifaceted aspects, consequences and possible solutions is considered in the article. In general, integration processes aimed at uniting various subjects for mutual growth and cooperation can be frustrated due to deep sources of cultural differences that impede the implementation of collective goals, as shown by G. Schlee in the example of studies of conflicts in a number of African countries [1; 11-12]. G. Schlee has studied conflicts in a number of African countries where different ethnic and cultural groups clash in situations where resources are limited and economic competition is tough. These conflicts, being conflictogenity in nature, could lead to disintegration and increased separation of cultures.

However, G. Schlee's research also shows that in these situations, conflicts can become catalysts for integration. When different cultures collide, it can stimulate discussion, dialogue and the search for agreements. The parties can begin to better understand each other, seek common interests and cooperate to achieve common goals in the process of conflict resolution. These processes, although very complex and time-consuming, can lead to the formation of inclusive societies where cultural diversity is seen as a value and resource for development.

^{*}Corresponding author. E-mail address: simba_004@mail.ru

G. Schlee's research emphasizes that in fact conflicts can bring cultures closer together if they are seen as an opportunity for dialogue and understanding. These studies highlight the importance of understanding conflict-generating factors and their role in the processes of cultural integration and rapprochement.

The cultural aspect of conflictogenity is a significant catalyst in integration processes. It is a key factor influencing the success or failure of these processes. Differences in language, customs and traditions can pose a significant barrier to effective communication and mutual understanding, which in turn can fuel conflicts and create difficulties in the integration process. Prejudices and stereotypes, while deeply rooted in society, increase tension and can hinder harmonious interaction. Cultural shocks caused by unfamiliar norms and practices can stimulate feelings of alienation and represent an additional obstacle to integration.

The economic factor of conflictogenity also has a significant impact on integration processes. Disparities in economic development and uneven distribution of resources can generate tensions, accidentally spreading the seeds of discord. Uneven distribution of benefits from integration, beneficial for some subjects but disadvantageous for others, can contribute to further escalation of conflicts [2]. Economic competition, while stimulating growth, can also create imbalances by stirring up discontent and fueling discord.

The political aspect of conflictogenity is another important aspect in the integration process. Differences in the political systems and ideologies of the integrating entities can cause ideological differences, which, in turn, creates barriers to cooperation [3]. Struggles for power and control over decision-making within integrating structures can generate hostility and undermine the cohesion necessary for successful integration. The defense of national interests and sovereignty can also exacerbate conflict-generating aspects, since individual aspirations may conflict with collective goals.

These conflict generating factors, being carefully studied and taken into account in the integration process, can identify ways to overcome them. Effective conflict prevention and cooperation strategies, such as promoting dialogue, strengthening mutual understanding, inclusive decision-making mechanisms and protecting human rights, can help enhance intercultural harmony in the context of integration.

Thus, the complex relationship between conflictogenity and cultural integration processes is an important area for further research and practical efforts. Understanding these aspects, as well as developing strategies to take them into account, will allow integration efforts to more successfully eliminate conflict-generating factors and turn them into opportunities for deepening cooperation and sustainable development [4].

The efforts to prevent and overcome the conflictogenity require thoughtful strategies. M. Shaikemelev notes: "In Kazakhstan, it would seem, there is no basis for this kind of conflict, since the state is pursuing a consistent policy of depoliticizing ethnicity, but unexplored cultural differences do not disappear anywhere, and we cannot say with complete confidence, what role they play in certain conflicts between representatives of Kazakhstani ethnic groups" [5; 29].

An important question about the hidden influence of cultural differences on conflicts, even in the context of the policy of depoliticization of ethnicity is formulated in M. Shaikemelev's statement. Below are arguments confirming that cultural differences, despite apparent depoliticization, remain relevant and can influence conflicts in Kazakhstan:

1. *Cultural differences as a basis for misunderstanding*: even under the conditions of a policy of depoliticization of ethnicity, subcultural differences in language, customs and traditions may continue to remain significant. This can lead to misunderstandings and dissonance between ethnic groups.

2. *Past and History*: cultural differences may be rooted in past conflicts and historical events. In the history of Kazakhstan, there are moments when different ethnic groups intersected, which could create complex relations between them.

3. *Stereotypes and prejudices*: even with depoliticization, stereotypes and prejudices can continue to exist and influence interactions between cultures. These factors may remain hidden but influence the emergence of conflicts.

4. *Economic and resource differences*: differences in economic development and resource distribution may persist regardless of policy interventions. These inequalities can become sources of tension and conflict between ethnic groups.

5. *Symbolic politics*: even in conditions of depoliticization, symbolic politics (for example, the recognition of cultural holidays) can cause controversy and conflict, especially if they do not take into account the interests of all ethnic groups.

1. *Intercultural communication*: insufficient interaction and intercultural communication can be factors contributing to misunderstandings between ethnic groups, even if policies are aimed at bringing them closer together.

2. *Historical Examples*: the history of Kazakhstan contains examples where cultural differences and conflicts were relevant. For example, the migration of the Kazakh nation at the beginning of the 20th century and the events associated with it can provide historical arguments in support of the fact that cultural differences continue to matter.

Thus, even in conditions of apparent depoliticization of ethnicity, cultural differences can have a hidden impact on conflicts. Their analysis requires careful study and in-depth analysis to understand their role in the dynamics of conflicts in Kazakhstan.

The development of cohesion policy and negotiation of differences is an important aspect in integration efforts. These efforts help strengthen mutual understanding and cooperation between participants in integration processes. The establishment of participatory and decision-making mechanisms ensures inclusive governance, which helps mitigate power struggles and promote collective decision-making. Cultural dialogue and exchange of experiences contribute to the development of empathy, recognition of diversity and the reduction of cultural tensions in the integration process. The protection of the rights and interests of all participants in integration ensures that they are treated fairly and respectfully, which in turn strengthens the foundations of integration.

The efforts to reform cultural traditions indicate the complexities of integration processes. The active role of civil society institutions and public organizations, as well as government initiatives, testify to the republic's desire for harmonious coexistence.

It must be emphasized that awareness and elimination of conflict-generating factors is of paramount importance for successful integration efforts. Recognizing and understanding the cultural, economic, and political sources of conflict allows interested parties to develop more sustainable and harmonious integrated entities. With strategic approaches, integration efforts can navigate complex landscapes of conflict and transform them into opportunities to move toward a shared and prosperous future.

Methodology and theorization

An interdisciplinary approach, drawing on various theoretical frameworks and concepts to comprehensively analyze the impact of conflict on integration is used in the article. The methodological basis of the study is a systematic approach to the analysis of cultural integration. This study involves a combination of qualitative analysis, comparative research and case studies focused on the specific context of Kazakhstan.

Methodology.

1. *Qualitative analysis*. The qualitative analysis methods to study the nuances of conflict and the process of cultural integration is used in the article. It involves an in-depth study of the cultural factor that contributes to the emergence of conflictogenity in the process of cultural integration.

2. *Comparative analysis*. The comparative analysis to identify differences and similarities in different integration contexts is used in the article. The comparison of different integration processes reveals common patterns, problems and potential solutions. This approach increases the reliability of the results obtained and allows for broader generalizations.

3. *Analysis of specific examples*. A specific example – Kazakhstan is considered in the article to illustrate and contextualize the discussed theoretical concepts. By analyzing the experience of integration, conflicts and strategies in this region, the article allows us to get a real idea of the role of conflictogenity in integration processes.

The cultural factor of conflictogenity has a significant impact on the dynamics of integration processes. Recognizing and appreciating cultural differences is essential to promoting cooperation, harmony and sustainable integration. By promoting cultural dialogue, respecting diversity and preserving cultural heritage, “integration processes can transform conflicts into opportunities for mutual understanding and cultural enrichment” [6].

Social justice, the creation of a “society for all”, is the overarching goal of integration. Justice refers to the societal principles and values that enable each person to receive a fair share of benefits for a fair share of responsibilities in living together in society. Concepts of social justice define civil society as most desirable and achievable provided that rights and responsibilities are distributed in accordance with agreed upon principles of equality; it is an integrated, conflict-free society in which all people can participate in social, economic and political life on the basis of equality of rights and opportunities, justice and dignity.

Thus, cultural integration reduces ethnic tensions, which is associated with high levels of solidarity and security, weakening ethnic mobilization and a reduction in negative stereotyping of “others” as “ethnic enemies”. However, cultural differences, including language, customs and traditions, play a significant role in the formation of the dynamics of integration processes. Further, we consider the influence of these cultural factors on integration processes, emphasizing their potential to generate conflicts.

Thus, language differences can create problems and potential conflict generators within the framework of integration processes. On this occasion, the Kazakh identity researcher M. Shaikemelev writes: “The language problem is acute for millions of Kazakhs who do not speak or have a weak command of the language of their ancestors. It is also relevant for millions of Kazakh ethnic repatriates who, knowing only the Kazakh language, cannot fully integrate into Kazakh society, in which multilingualism is in demand” [5; 125].

The situation with language integration in Kazakhstan has serious consequences, which is confirmed by the following arguments:

1. *Integration through education*: knowledge of the Kazakh language plays an important role in access to education and the possibility of obtaining qualifications. Those who do not speak Kazakh may face limitations in educational opportunities.

2. *Professional integration*: in today's society, speaking multiple languages is often an advantage when searching for a job. Thus, Kazakh and Russian languages are widely used in the professional sphere, and lack of proficiency in them can limit opportunities for career growth.

3. *Sociocultural integration*: knowledge of language also promotes sociocultural integration. Language is the key to understanding culture and society. Without speaking the language, people may feel alienated in their own country.

4. *Family relations*: Kazakh repatriates who speak only Kazakh may find it difficult to maintain connections with their families and communities, which may use Russian.

5. *Language policy*: the language policy of the state can influence integration. For example, if the Kazakh language predominates in official documents, this may create barriers for those who do not speak it.

6. *Language programs*: strategies and programs aimed at teaching the Kazakh language can be key factors in mitigating language barriers and increasing the integration of repatriates and all citizens in Kazakhstan.

These arguments illustrate how the language problem remains relevant and how it can affect integration in Kazakh society, even with the current policy of depoliticizing ethnicity. In addition, differences in customs and traditions also play an important role in integration processes and can contribute to the emergence of conflicts.

1. *Customs and cultural norms*: different ethnic groups in Kazakhstan may adhere to different customs and cultural norms. For example, holidays, religious practices, and traditions may differ significantly between groups. This can lead to misunderstandings and even conflicts.

2. *Religious differences*: differences in religious beliefs and practices can also be a source of conflict. Religion has an important place in culture, and differences in religious views can cause tension.

3. *Family traditions*: customs and traditions in the family play an important role in cultural identity. Differences in family traditions can lead to conflicts in interpersonal relationships.

4. *Time understanding*: the understanding and value of time can vary between cultures. For example, punctuality and tardiness may be perceived differently. It can also cause disagreement and conflict.

5. *Differences in social customs*: social customs, such as interacting with members of society and showing respect, can vary greatly. Conflicts can arise if these differences are not taken into account.

Thus, differences in customs and traditions have their force in the context of integration and can contribute to the emergence of conflicts, even in the absence of political depoliticization of ethnicity. These differences can lead to misunderstandings and conflicts between different ethnic groups.

There are many examples in history confirming the integrative role of conflictogenity in culture. These historical aspects and modern approaches within intercultural communication turn out to be very important for our understanding of the role of conflictogenity.

One of the historical examples of integration through conflictogenity is the emergence of the Greek Catholic Church. In the 16th century, the Reformation caused serious religious conflicts in Western and Central Europe. In this environment, the Greek Catholic Church (or Union) became an attempt to combine the Orthodox and Catholic faiths. It was a complex process, accompanied by religious conflicts, but ultimately, the Greek Catholic Church was able to combine various religious traditions and became an example of successful integration through taking into account conflictogenity.

Cultural differences in language, customs and traditions create both challenges and opportunities in integration processes.

In the middle of XVI century, conflict between Catholics and Huguenots occurred in France, known as the Wars of the Religious Parties. Despite violence and disagreement, this conflict led to the Peace of Paris in 1598 and Henry IV of Navarre's embrace of Catholicism. This action, known as "Paris is worth a Mass!", became a symbol of integration and rapprochement between different religious groups in France.

The creation of the Anglican Church during the time of Henry VIII Tudor is another example of conflictogenity that led to disintegration. Disagreement with Rome and separation from the Catholic Church led to serious religious conflicts and even bloodshed, highlighting the importance of understanding and managing conflict-producing factors in integration.

The modern interdisciplinary direction "Intercultural Communication" also draws attention to the role of conflictogenity in modern culture and politics. One aspect of this direction is the study of the influence of cultural differences and conflicts on international relations and intercultural interaction. Consequently, taking into account and managing conflict-generating factors are becoming key aspects of the development of successful international relations and cultural integration.

Historical examples and modern approaches in intercultural communication confirm the importance of understanding and taking into account conflictogenity in integration processes, their role in causing conflicts and, at the same time, as catalysts for integration. These examples and approaches provide a basis for developing strategies for managing conflict and promoting harmonious interactions in diverse cultural contexts.

Culture shock and misunderstanding significantly influence the dynamics of integration processes. The recognition and removal of these problems is critical to fostering collaboration, empathy, and sustainable inclusion. Increasing cultural sensitivity, organizing cultural orientation programs and promoting intercultural dialogue can turn conflicts into opportunities for mutual understanding, respect and successful integration. However, it must be emphasized that integration problems belong to the class of national policy problems, which the British researcher J. Chapman described as "the politics of disorder", characterized by the lack of a clear and clear agreement on the methods and forms of consolidation, uncertainty and ambiguity regarding what methods sociocultural integration can be effectively implemented without restrictions in time and resources [7; 27].

Conflicts are inevitable in integration processes, but active measures can be taken to prevent and overcome them. Next, we will consider strategies for preventing conflicts and developing cooperation within the framework of integration processes. Strategies for preventing conflicts in the process of cultural integration include the following:

a) *Cultural Exchange Programs*: the promotion of cultural exchange programs that promote interaction, knowledge exchange and mutual understanding between people. For example, the experience of exchange programs for students, artists and cultural delegations from different cultures can significantly contribute to conflict resolution. This will help bridge the cultural gap, combat stereotypes and increase cultural sensitivity. For example, such programs could include student exchanges between universities of different cultures, art projects, or cultural festivals that promote dialogue and understanding.

b) *Intercultural Training and Education*: the provision of intercultural training and educational programs aimed at increasing the level of cultural understanding and sensitivity of participating organizations. This may include training, courses and educational materials to enhance knowledge and skills in intercultural communication. This will help to avoid misunderstandings and create a more inclusive and respectful integration environment. For example, training project leaders and participants in intercultural communication and respect for diversity can reduce the likelihood of conflict.

The prevention and overcoming conflicts are crucial for the success of integration processes. The implementation of strategies such as overcoming economic inequality, promoting dialogue and mediation in resolving political differences, encouraging cultural exchange and sensitivity, and creating inclusive decision-making mechanisms can turn conflicts into opportunities for cooperation, mutual understanding and shared progress.

The development of policies for bringing together and overcoming differences is of utmost importance for overcoming social conflicts and the successful development of integration processes. The significance of such policies and their potential for strengthening mutual understanding, cooperation and reconciliation between actors with different interests and views is considered in this part of the article.

Before developing a cohesion policy, it is necessary to obtain a complete understanding of the differences and underlying causes that contribute to the emergence of conflicts within the framework of integration processes. To achieve this goal, you can resort to the following methods:

a) *Conducting assessments*: conducting a comprehensive assessment of the factors contributing to social conflict is an important first step. This includes analysis of economic inequality, political divisions, cultural clashes and power struggles. For example, a study of economic disparities may identify regions or groups at greater risk of conflict due to economic disparities. This analysis helps to identify the root causes of social conflicts and create targeted strategies to resolve them.

b) *Coordination with interested parties*: an important element in understanding conflicts and developing cohesion policies is active engagement with all interested parties. This includes the participation of organizations, communities, and experts who provide diverse perspectives and perspectives on the issue. For example, discussions with representatives of different groups can reveal hidden aspects of conflicts and allow a better understanding of the interests and needs of all parties involved. This approach ensures that policy is inclusive and helps to create strategies that take into account multiple voices and interests.

The development of cohesion policy in integration processes highlights the need to build trust and support open dialogue between different parties. In this context, strategies aimed at building trust and ensuring constructive dialogue are essential elements. Let's consider the following approaches to achieving this goal:

a) *The establishment of communication channels*: development of structured and reliable communication channels plays an important role in ensuring effective interaction between the parties involved. These channels ensure regular and transparent exchange of information, which promotes mutual understanding and builds trust. For example, in the context of intercultural integration, many cities create special committees or offices for intercultural exchange where different ethnic groups can communicate, propose ideas and express their needs.

b) *The encouragement of mediation and facilitation*: the use of neutral mediators or facilitators is becoming a key element in ensuring successful dialogue and conflict resolution. Mediators, as neutral parties, help to build trust and create a safe space for constructive discussions. For example, in situations of ethnic conflict, parties may engage mediators, such as international organizations or religious leaders, to participate in negotiations and assist in resolving disputes.

Such strategies contribute to the sustainability of integration processes and can mitigate conflicts, providing participants with greater understanding and cooperation.

Cultural dialogue and exchange of experience are significant factors for preventing conflicts and promoting cooperation between different cultures in the context of integration processes. This dialogue means open and respectful interaction between people from different cultures. Let's consider specific strategies that contribute to the development of cultural dialogue and exchange of experience:

a) *Promotion of intercultural communication*: promoting open and effective communication channels that promote dialogue and interaction among diverse participants. For example, many cities create intercultural forums where residents can discuss important issues and exchange views. This contributes to a deeper understanding of different cultures and the creation of fruitful dialogue.

b) *Acceptance of cultural diversity*: recognition and active promotion of the diversity of cultural traditions within the framework of integration processes. For example, many organizations organize cultural events where different cultures can showcase their unique traditions and arts. This creates an environment conducive to cultural dialogue and encourages organizations to share their unique experiences and knowledge.

Such strategies promote greater understanding between cultures and can mitigate conflict by promoting more open and respectful dialogue between different cultural groups.

Exchange of experience is an important component of integration processes, based on the exchange of knowledge, practice and lessons learned. Let's look at this strategy in more detail and provide examples illustrating its application:

a) *Exchange of best practices*: this strategy is to encourage exchange between successful practices, strategies and methods that have proven effective in specific contexts. An example is cooperation between states within the European Union, where one state successfully implemented a program to reduce unemployment. Other states can study this experience and apply it taking into account their own characteristics.

Peer learning: this strategy promotes the creation of opportunities for peer learning, where organizations and communities can learn from each other's experiences and share knowledge and practices. An ex-

ample is a network of small entrepreneurs who mutually consult and share experiences in managing their businesses. This exchange of experience helps them avoid mistakes and develop more successfully.

These strategies promote enrichment and mutual learning within integration processes and can significantly contribute to the successful implementation of integration initiatives.

Developing cultural sensitivity is a key aspect of successful cultural dialogue and exchange of experience within integration processes. Let me look at this strategy in detail, supplementing it with examples:

a) *Developing Intercultural Awareness*: this strategy involves conducting trainings and workshops aimed at deepening participants' understanding of different cultures, customs and points of view. For example, in a multinational area of the city, trainings can be organized where residents can learn the characteristics and traditions of neighboring cultures. This promotes empathy, respect and effective communication between participants, and helps to resolve conflicts that might arise due to misunderstandings.

b) *Creating a safe space for dialogue*: this strategy includes creating safe and inclusive spaces for cultural dialogue. For example, community centers or youth clubs can organize meetings where people from different cultures can freely discuss their ideas and views. Such spaces promote trust, openness and constructive interaction between cultures, facilitating the process of integration and the creation of a more harmonious socio-cultural environment.

The development of cultural sensitivity is an important aspect of successful cultural dialogue and exchange of experience within integration processes. However, there may be language barriers that can hinder this process on the way to harmonious interaction. Let's look at strategies to overcome language barriers with examples:

a) *Translation and interpretation services*: one effective way to overcome language barriers is to provide translation and interpretation services. For example, in healthcare settings where doctors and patients come from different cultural backgrounds, having professional interpreters can help ensure that medical advice and symptoms are clearly understood. This reduces the risk of misunderstandings and improves the quality of care.

b) *Language learning initiatives*: it is important to encourage language learning initiatives for a more long-term and systemic solution to the problem of language barriers. For example, school programs or cultural exchanges can introduce courses and activities that focus on learning the language of the local culture. This will help residents and immigrants acquire basic language skills, which in turn promotes better understanding and communication through cultural dialogue and exchange of experiences.

Cultural dialogue and experience exchange are valuable tools for preventing conflicts, developing mutual understanding and cooperation within the framework of integration processes. By encouraging intercultural communication, sharing best practices, nurturing cultural sensitivity and eliminating language barriers, integration processes can create an inclusive and enriching environment that harnesses the power of cultural diversity. According to M. Shaikemelev, "the starting point for searching and finding integrating principles that can unite the Kazakh population into a political nation may be a compromise regarding a certain "ultimate" truth as a regulatory idea necessary for the implementation of the consolidating tasks of nation-building. For the majority of Kazakh people, such an "indisputable" truth was the domestic model of inter-ethnic harmony, which would have been impossible without the individual and group efforts of all Kazakh people" [5; 31].

Discussion

The presented analytical review provides a deep understanding of the political reforms and transformations taking place in Kazakhstan, as well as the country's role in regional and international diplomacy. Based on the experience of studying political processes, especially in the post-Soviet context, we present the nuances of the current situation and prospects for Kazakhstan:

1. *Political transformation and internal conflicts*. We propose that political changes in Kazakhstan be viewed in the broader context of post-Soviet transitions, emphasizing that internal conflicts such as the January protests have historically caused significant change in many post-Soviet countries. It should be noted that the country is currently undergoing a process of decentralization, and here it is necessary to establish trust between government institutions and citizens.

2. *Future direction and challenges*. It is necessary to raise the question of what will happen next after ongoing transformations. We would venture to guess that the country's further development will depend on trends in education, training, job creation and wealth distribution. We also consider the changing role of the new parliament as a factor determining the trajectory of Kazakhstan's development.

1. *Regional diplomacy.* The historically important role of Kazakhstan in strengthening peace and stability in Central Asia is generally recognized. Kazakhstan therefore has the potential to play a greater role in resolving regional conflicts and issues such as the Kyrgyz-Tajik issue, border control, water management and customs issues. All that remains is to expand cooperation in solving these problems.

2. *Balancing geopolitical relations.* The unique geopolitical position of Kazakhstan, bordering Russia and China, is highlighted by many researchers as a key factor in its foreign relations. We dare to emphasize that successful development and democratic progress are possible despite difficulties. For example, Mongolia has maintained democracy between two powerful neighbors.

3. *Capacity and political will.* We believe that the current situation in Kazakhstan is more focused on opportunities than on challenges. Let's note that the country's history, including the decision to move the capital, reflects a strong sense of self-confidence and determination. We note that the key point is the presence of political will to use these opportunities.

4. *Shift towards political opportunity.* Overall, in our opinion, the political landscape of Kazakhstan is characterized by significant opportunities for development and positive change. It is important to believe in the country's capabilities and act decisively in accordance with them.

The experience of integration and conflicts, as well as strategies for resolving them, are of great importance for ensuring peaceful coexistence and sustainable development in Kazakhstan, as in many other multinational countries. Let's look at this experience in more detail using examples and facts.

Historical context: Kazakhstan, as one of the former republics of the Soviet Union, faced the challenge of integrating the many ethnic groups and cultures that remained on its territory after the destruction of the USSR. For example, Russians, Kazakhs, Uzbeks, Uyghurs and many other groups coexist in this country.

Cultural and linguistic differences: Differences in language, customs and traditions could become sources of tension and conflict in Kazakhstan. For example, language barriers between Kazakhs and Russian-speaking populations can create communication difficulties and cause misunderstandings.

Successful integration of strategies: Kazakhstan is taking active measures to facilitate the integration of different ethnic groups. One successful strategy was the creation of cultural exchange programs and celebrations aimed at uniting different cultural groups. For example, "Independence Day" in Kazakhstan has become a holiday that is celebrated by all residents regardless of nationality, which promotes unity and understanding.

An example of the fight against interethnic conflicts: In 1986, interethnic riots occurred in Kazakhstan. These events showed the importance of developing policies to resolve interethnic conflicts. Kazakhstan has taken steps towards more inclusive policies, including respect for the cultural characteristics and linguistic rights of minorities.

We have included examples from the practice of Kazakhstan, illustrating cases of the impact of conflict on integration processes. We consider practical measures taken by the government of Kazakhstan and civil society organizations to reduce conflict potential, such as the development of interethnic dialogue, economic incentives for underdeveloped regions, and the implementation of cultural exchange programs by analyzing conflict prevention efforts and highlighting successful initiatives that have improved integration. According to V.A. Achkasova, "if state institutions do not make efforts aimed at ensuring communication between ethnic groups and curbing their claims, or do not have the capabilities and resources to do this; If the intermediary institutions of civil society are weak or absent, the risk increases that conflicting ethnic groups will face an acute security dilemma. Each will (reasonably or not) expect the other group to take advantage of the state's weakness and push its "political agenda". In order to protect itself, the group will take proactive precautions that may be interpreted by the opposing party as an act of aggression" [8; 54].

Thus, it is necessary to emphasize the complex interaction of economic, political and cultural factors in the formation of integration processes in the Republic of Kazakhstan. By identifying conflict-generating factors and proposing strategies for conflict prevention and effective integration, modern Kazakhstani conflict resolution studies requires new theoretical and methodological approaches that will take into account inclusive models of socio-economic development and reassessment of the institutional structure, taking into account the multidimensional nature of social conflicts and integration, contributing to overall stability, development and unity of Kazakhstan. At the same time, I would like to draw attention to the thought of D. Satpayev, a Kazakh political scientist, "if there are two types of separatism within the state: separatism of the authorities from the people and "ideological separatism", when society is so split and fragmented that it resembles a detonator that is easy to explode, then such a state becomes a toy in the hands of other geopolitical players" [9; 459].

Conclusion

Integration processes are complex activities that require careful consideration of various factors that could potentially lead to conflicts. I would also like to note that if a large number of poor people prevail in the country, then there will be no integration process in Kazakhstan.

In fact, integration processes, while providing numerous benefits, may also be vulnerable to various conflict-generating factors caused by economic, political and cultural differences. However, the presented comprehensive system of strategies can be used to prevent conflicts, promote harmonious integration and a successful outcome for all parties involved.

These conflict-generating factors can create problems and hinder the advancement of integration processes. However, it is very important to effectively address these factors in order to develop cooperation, mutual understanding and interaction between participants in the process.

Further, strategies such as developing policies to overcome economic differences, promoting dialogue and mediation in resolving political differences, encouraging cultural dialogue and exchange of experiences, creating mechanisms for participation and decision-making, and protecting the rights and interests of all participants need to be actively discussed. Thus, by implementing these strategies, integration processes can turn social conflicts into opportunities for growth and progress. They can promote inclusion, overcome differences, and create an enabling environment for collaboration and shared success. It is important to recognize diversity of viewpoints, engage in open and respectful communication, and prioritize the protection of human rights and equal opportunity for all participants.

Integration processes require constant commitment, adaptability, readiness to resolve social conflicts and search for mutually beneficial solutions. Taking into account conflictogenity and adopting strategies of prevention and cooperation allow integration processes to overcome difficulties, strengthen trust and achieve sustainable results.

In conclusion, it should be noted that the role of conflictogenity in integration processes cannot be ignored. However, with effective measures and strategies in place, social conflicts can be prevented and integration can be a transformative way towards shared prosperity, mutual understanding and unity among participating subjects.

The article was prepared within the framework of the implementation of the grant funding scientific project AP19679307 "Development strategy of the Kazakhstan: the problem of mediation in the settlement of modern social conflicts" of the Scientific Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

References

- 1 Шлее Г. Управление конфликтами: теория и практика / Г. Шлее; пер. с англ. и нем. С.В. Соколовского. — М., 2004. — 200 с.
- 2 Козер Л. Функции социального конфликта / Л. Козер; пер. с англ. О.А. Назарова. — М.: Идея-Пресс; Дом интеллектуальной книги, 2000. — 208 с.
- 3 Дарендорф Р. Современный социальный конфликт / Р. Дарендорф; пер. с нем. — М.: РОССПЭН, 2002. — 284 с.
- 4 Боулдинг К. Общая теория систем — скелет науки / К. Боулдинг. — М.: Прогресс, 1969. — 520 с.
- 5 Шайкемелев М.С. Казахская идентичность в контексте модернизации общества: моногр. / М.С. Шайкемелев. — Алматы: Ин-т филос., полит. и религиовед. КН МОН РК, 2020. — 232 с.
- 6 Триандис Г. Культура и социальное поведение / Г. Триандис; пер. с англ. В.А. Соснина. — М.: Форум, 2007. — 382 с.
- 7 Chapman J. System Failure: Why governments must learn to think differently / J. Chapman. — Demos, 2002.
- 8 Ачкасов В.А. Этнополитический конфликт как следствие этнизации социальных проблем / В.А. Ачкасов // Политэкс. — 2013. — Т. 9. №2. — С. 41–61.
- 9 Сатпаев Д. Деформация вертикали. От «анонимных империй» до антиллоби. «Черная папка» коммуникационного и политического апгрейда в Казахстане в условиях транзита власти / Д. Сатпаев. — Алматы, 2019. — 556 с.

С.Е. Шакиров, А.А. Амангельдиев, Т.В. Мустафина

Мәдени интеграция үдерісіндегі конфликтогендік фактордың рөлі

Көп жағдайда интеграциялық процестер ынтымақтастық пен жалпы өркендеудің жолы ретінде қарастырылып, бірлікке, келіспеушіліктерге себеп болатын аспектілер күрделі және терең зерттеулерді қажет етеді. Авторлар интеграциялық процестердегі конфликтогендік фактордың рөлін қарастырған. Конфликтогендік белгілі бір факторлардың әлеуметтік конфликттерді тудыруға бейімділігін білдіреді, интеграцияның сәттілігін немесе сәтсіздігін анықтауда маңызды рөл атқарады. Мақалада интеграция процесінің оңтайлы жүруіне бірден-бір тосқауыл бола алатын мәдени интеграция конфликтогендіктің маңызды аспектісі ретінде зерделенген. Мәдени интеграцияның маңыздылығы Қазақстанның мәдени саясатының негізгі стратегиясы ретінде қарастырылған. Өз кезегінде мәдени принциптерге негізделген ғылыми және әдістемелік әдістерге жүгіну қажет. Қазақстандағы мәдени интеграцияны, еліміздің ынтымақтастықты күшейту, мәдени мұраны сақтау және мәдениетаралық коммуникацияны қолдау жөніндегі белсенділігін зерттеу интеграция процесінің іргелі құрамдас бағыты ретінде қарастырылуы тиіс. Конфликтогендік факторлар белгілі мағынада мәселе болып табылуына карамастан, бұл мақалада олардың алдын алу және ынтымақтастық стратегияларына ерекше назар аударылған. Авторлар конфликттерді жеңуге және алдын алуға қабілетті механизмдерді, диалог пен өзара түсіністікті дамыту жолдарын талдаған. Сондай-ақ, конфликтогендікті жеңілдетуге мүмкіндік беретін инклюзивті шешім қабылдау механизмдері мен партисипативті шаралардың маңыздылығы сараланған. Мәдени диалогты, тәжірибе алмасуды және адам құқықтарын қорғауды мәдениетаралық үйлесімділікті нығайту тәсілдері ретінде зерттеген.

Кілт сөздер: интеграция, конфликтогендік, мәдени интеграция, әлеуметтік конфликттер, конфликттердің алдын алу, бітімгершілік.

С.Е. Шакиров, А.А. Амангельдиев, Т.В. Мустафина

Роль фактора конфликтности в процессе культурной интеграции

Интеграционные процессы, часто рассматриваемые как путь к сотрудничеству и общему процветанию, оказываются сложными исследованиями, скрывающими внутри себя множество тонких аспектов, которые могут способствовать единству, так и привести к разногласиям. Авторы статьи рассмотрели роль фактора конфликтности в интеграционных процессах. Конфликтность означает склонность определенных факторов вызывать социальные конфликты, играет заметную роль в определении успеха или неудачи интеграционных усилий. Настоящая работа сфокусирована на одном из важных аспектов конфликтности, а именно процессе культурной интеграции, которая может препятствовать плавному процессу интеграции. В статье подчеркнута важность культурной интеграции как основной стратегии культурной политики Казахстана. Это требует научного и методологического подхода, основанного на культурологических принципах. Исследование культурной интеграции в Казахстане, его усилий по содействию сотрудничеству, сохранению культурного наследия и поддержке межкультурной коммуникации, должно стать фундаментальной составляющей процесса интеграции. Несмотря на то, что факторы конфликтности могут вызывать проблемы, в статье особое внимание уделено стратегиям их предупреждения и сотрудничества. Авторами проанализированы механизмы, способные преодолеть и предотвратить конфликты, способы развития диалога и взаимопонимания. Также подчеркнута важность инклюзивных механизмов принятия решений и партисипативных мер, которые позволяют смягчить конфликтность. Кроме того, авторами изучены культурный диалог, обмен опытом и защита прав человека как способы укрепления межкультурной гармонии.

Ключевые слова: интеграция, конфликтность, культурная интеграция, социальные конфликты, предупреждение конфликта, посредничество.

References

- 1 Schlee, G. (2004). Upravlenie konfliktami: teoriia i praktika [Conflict management: theory and practice] (S.V. Sokolovsky, Transl.). Moscow [in Russian].
- 2 Kozler, L. (2000). Funktsii sotsialnogo konflikt [Functions of social conflict]. (O.A. Nazarov, Transl.). Moscow: Ideia-Press; Dom intellektualnoi knigi [in Russian].
- 3 Darendorf, R. (2002). Sovremennyyi sotsialnyi konflikt [Modern social conflict]. (R. Darendorf, Transl.). Moscow: ROSSPEN [in Russian].

4 Boulding, K. (1969). *Obshchaia teoriia sistem — skelet nauki* [General theory of systems — the skeleton of science]. Moscow: Progress [in Russian].

5 Shaikemelev, M.S. (2020). *Kazakhskaia identichnost v kontekste modernizatsii obshchestva: monografiia* [Kazakh identity in the context of modernization of society. Monograph]. Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniia KN MON RK [in Russian].

6 Triandis, G. (2007). *Kultura i sotsialnoe povedenie* [Culture and social behavior]. (V.A. Sosnin, Transl.). Moscow: Forum [in Russian].

7 Chapman J. (2002). *System Failure: Why governments must learn to think differently*. Demos.

8 Achkasov, V.A. (2013). *Etnopoliticheskiy konflikt kak sledstvie etnizatsii sotsialnykh problem* [Ethnopolitical conflict as a consequence of the ethnicization of social problems]. *Politeks — Politeks*, 2, 41–61 [in Russian].

9 Satpaev, D. (2019). *Deformatsiia vertikali. Ot «anonimnykh imperii» do antillobi. «Chernaia papka» kommunikatsionnogo i politicheskogo apgreida v Kazakhstane v usloviakh tranzita vlasti* [Vertical deformation. From “anonymous empires” to antilobbies. “Black folder” of communication and political upgrade in Kazakhstan in the conditions of transit of power]. Almaty [in Russian].

Hacı Akhmet Shimshek*

*Kastamonu University, Kastamonu, Turkey
(E-mail: simsekahmet@hotmail.com)*

Philosophy as the basis for the civilization development of society

The work deals with the relationship between civilization and philosophy, defining the relationship and features of culture and philosophy, culture and civilization. The concepts of a civilized person, personality, and social identity are comparatively analyzed, and the place of philosophy in the formation of a civilized society is defined. Man is the creator of the world. Through its actions over the centuries, it has shaped, changed and transformed the world. The material and spiritual wealth he discovered became a heritage that was collected under the name of “civilization” and passed down from generation to generation. The guardian of this heritage is philosophy. Philosophy took the leading role in the understanding of the human world, under its guidance civilizations developed and continued from generation to generation. In the same way, civilizations contributed to the development of philosophical thought through their accumulation. Great civilizations are based on the fundamental principles of their philosophy. The influence of these three elements, human, social and environmental factors, is very important in the emergence of philosophy as a science. In the concept of civilization lies the material and spiritual accumulation of society; culture, art and literature are mainly products of philosophy. There is a distinct structure between these two concepts in this context. Any civilization is based on these values.

Keywords: existence, humanity, man, society, culture, civilization, philosophy, personality, morality, social identity.

Introduction

Man is a creature that seeks meaning in everything. The most important of these aspirations is philosophy. Philosophy is essentially an attempt to respond to humanity's desire for meaning. Because philosophy is a discipline based on facts. People who try to understand and explain the world with the help of philosophy achieve great success. The full name of these results is civilization. Since philosophy is the basis of the emergence of civilization, it contributes to the development and growth of philosophical thought in civilization. Philosophy is implemented, developed and preserved only in a civilized environment. The basis of both spheres of human activity is his desire to satisfy his curiosity and to learn. But it takes a lot to build a civilization. A virtuous person is a favorable basis for the development of civilization and philosophy, which is formed through knowledge, actions and living.

Research methods and methodology

In the article, the thoughts of the thinkers who are at the beginning of Turkish spirituality, such as Ahmet Yasawi, Mevlana Rumi, Yunus Emre, about the human soul, the meaning of life, and the way of living together, the statements of modern western philosophers such as J-J. Sartre, M. Weber about the balance of freedom and responsibility in civilized society were analyzed and studied. At the same time, a content analysis was made of the works of modern Turkish scientists who are writing on the topic of the formation of a civilized society, a civilized person, and a moral personality. In the course of the research, comparative analysis, analogy, systematization, historical-comparative, logical, hermeneutic analysis methods were used within the framework of the civilizational approach to human history.

Discussion

Man and Civilization If we consider the meaning of the term “civilization” in the modern world, we will see that it itself is defined differently. The concept of family, which we use in everyday language, can be defined as a set of values and rules that enable a person to govern himself in order to achieve the competence to act appropriately in relation to others. However, the term “civilization” distinguishes a society considered to be developed from an underdeveloped society. At the same time, this concept refers to the level of accu-

* Corresponding author. E-mail address: simsekahmet@hotmail.com

mulation and development achieved by mankind. Another expression is social groups or whole groups that show common features of civilization [1; 298]. A common feature expressed in the concepts of civilization is the level of accumulation and development of society. Undoubtedly, this accumulation includes progress in the social, political, philosophical, cultural, intellectual, institutional and economic spheres. The creator of this progress is man. When it comes to defining the concept of human, the first general meaning that comes to mind is the meaning of thinking and speaking. Of course, this definition is a correct, but incomplete meaning [2; 11]. It is a whole consisting of human thought and speech, as well as matter and meaning; this is the unity of soul and body. A healthy person perceives himself neither as a body nor as a soul. In the process of human existence, it has a structure that goes beyond its body and physical reality. Due to its physiological structure, it is here and now, that is, it is outside of its psychological life — here and now. Thanks to this structure, it can move from the physico-physiological plane to the ethical and aesthetic plane [3; 23]. Such a climax is possible only due to the unique structure of a person. This person lives by shaping himself, makes free choices and takes responsibility for their consequences. The existence of life distinguishes man from all other living beings. Thus, a person realizes life not only as a being of consciousness, memory and personality, but also in the context of his life [4; 3]. Thus, a person living in constant dynamism has the opportunity to develop his personality through conscious and voluntary living. In his way of life, this person created knowledge, which is the subject of civilization, and made it alive and suitable for life. As an educated being, a person knows what to do with knowledge, can answer the questions they ask themselves and the environment, and can accept bills. In fact, He, as an intelligent being, is able to predict what can be done. In this sense, he is a being who is not satisfied with human existence and cares about who he should be. Knowledge is a necessity, but it should be noted here that the act of doing or not doing everything you know or can do is a personal process of acceptance and recognition. There is an important difference between creating and being able to create. The choice between these two states either civilizes or decriminalizes a person. A civilized person who is on the path of self-realization, realizes his independence, understands his place in the universe and establishes a canonical and legal order. He can live his life in a moral order and overcome himself to establish the order of human life by human hands. Thus, in addition to the existing order in nature, man himself determines the second order. This sequence is primarily based on values. Some values reach a person through family and language. Over time, this field of values expands. It has a size that is fed almost all the time and across cultures. In this way, humanity transcends the age and circumstances in which it lives and attains universal significance. The legacy he discovered becomes a structure that feeds other beings beyond time and space [5; 109]. Within this structure, a person goes on the path of self-awareness, finding his individuality and determining his independence. Person, personality and personality The terms “Individual”, “I” and “man” are different words that are used in the same sense, but “I” is the appearance of an individual who is more important than others for society, for himself and for a person [6; 191]. From these perspectives, in particular, the concept of “I” has a metaphysical structure, although it is not what we see, but what we carry. Although the “I” is often an invisible side, a person controls the visible side [7; 29]. It is the primary source of our thinking and emotions. The personality is formed thanks to these feelings, thoughts and behavior. Thoughts themselves are not the product of consciousness. They also originate from many other areas such as emotions, beliefs, relationships. “I” is the person who controls this space [8; 29]. “I” shapes others and society by its position, and is also shaped by their influence. The other is a person who has won the “I” for himself and carries the “I” with him [9; 121]. In this sense, the perception of others and the perception of one's own “I” are closely related to each other, and also completely different. Similarly, the concept of “other” differs from society to society. A mentality or society that considers itself the center of the universe calls other societies ignorant and barbaric. The concept of “I” based on the exclusion of others leads to conflict and war [10; 86]. In this environment, civilization is experiencing a global crisis. The basis of this crisis is not epistemological, but ethical and aesthetic [3; 6]. Man may have reached the advanced level of science and technology, but if we do not have such importance in the ethical and aesthetic field, we cannot speak of civilization. Such a society is not civilized, even if it is described as modern. Because there is a difference between being innovative and being civilized. A person with modern equipment is not civilized. Civilization is the kindness of people to glory. A civilized environment is an environment where every talent can be discovered and developed. Because of this, it is civilized at the rate of development of human abilities. Then civilization will not be seen. When civilization is seen as a visible object, it is confused with modernization. In this sense, the material condition of people, life in production and consumption, apartments and appearance are like traces of civilization. But civilization is a spiritual condition, spiritual and intellectual glory. Civilization can be understood by the concept of “I” of a person, that is, by way of thinking, opinion, feeling

and understanding [11; 37]. It can be said that only technical and technological development does not lead to spiritual, ethical and aesthetic development. However, we can talk about civilization in an environment where knowledge becomes a value. In this case, social identity can be formed in the right way. Personality is a set of qualities assigned to an individual, a qualification, a concept that includes the topic of describing directions and aspects that distinguish it from other people, a set of personal and social characteristics of a person [12; 103]. Personality is the answer to who we are. This is not what man originally did. Many people are born with this uniqueness and become a part of it. It is closely related to who we are, where we were born, what language we speak, especially the culture we were born into [5; 17]. A person's personality is shaped by his culture. Culture is the values of all members who respond to events and implement the entire history of society [13; 10]. Culture has a tradition of collective memory. This cultural memory and collective consciousness allows people to live safely in this society. Such a society provides its life with the convenience of meeting on a common basis [3; 18]. But here comes a cultural barrier when it comes to monochromatic and single routines. Individuals must appear to open the lock. Personality is a concept based on the concept of "I", as mentioned earlier, but at the same time, it is formed due to the contribution of an individual to society. In this sense, personality is a synthesis of the concepts of "self" and "uniqueness". Regarding uniqueness and individuality, it allows you to be individual and shape your inner world together with the social outer world. A person who has a personality, but lives in a society where he cannot reveal his personality, is a Bukharian person. In such a situation, a person becomes alienated from his existence. He leaves humanity. It excludes other societies and people from its social identity. A person who only discovers his "self" and does not accept social identity is alienated from the society in which he lives, feels unworthy and alone. The main thing here is to find the meaning between the points of view, to find the one behind the many and this through the deconstructed others [14; 44]. In such an environment, a person's life experiences a process that depends on the individual, through which a person does not take into account his "I" in this way, and he forms a person who is defined by his spiritual world. The process of forming a moral personality with spiritual values develops in a healthy manner and creates a civilized environment in which unity and uniqueness are ensured. A person with a personality is a person who can be a subject. This is a departure from the boundaries of individuality. Personality formation is a transcendental situation that includes the formation of a personality, as well as the desire to overcome it, freedom and choice. In this sense, personality can be called an existential duty. The existence of a person is possible only in freedom [15; 258]. A subject who accepts situations in which their free choice becomes a conscious choice becomes a moral person. A moral person who forms a civilized environment and is formed in this environment is a person who takes measures that go beyond generalized, established models of behavior and establish universality. Consciously free and responsible, this subject has a moral consciousness that is not concerned with actions [16; 40]. The concept of morality here has two meanings. They are called indivisible and transcendental. Immanence is being "one's self" and being at the center of morality. It is impossible to talk about morality when a person cannot be himself and establish self-esteem. The element of love is the sphere of norms and duties, rules that stand on the way of a person to become a moral person. Morality in this field is related to society. Here, a person allows society to form, remain, maintain its continuity and act as an element aimed at transcendence [17; 20]. Being typical of him doesn't mean he's selfish. On the contrary, there is a being with conscious freedom, capable of speaking about morality and virtue, making choices and taking responsibility for them. In short, we are talking about a moral person who acts with a moral conscience. Morality here is not how to follow all the rules, norms and traditions of society. Because such a person does not need his "I" and removes his feelings. Rather than transcendental intentions, one must understand the truth behind values, norms and traditions. But with the sincerity of his love, he becomes a moral person. Man is not only a creature made of matter. It has an inner world and depth [17; 22]. This depth allows him to appreciate and understand the nature of these values. Although this is not a valuable phenomenon, it can be formed in an active and voluntary process [16; 132]. A person who expresses himself through value with a free consciousness of responsibility has a moral identity. A Model of Personality in Philosophical Quest: Moral Personality Philosophy is a way of seeking more than what it is. There is no single philosophy, there are philosophies. Philosophy offers us many worlds of thought and models of personality in various fields. Although all philosophies do not have a single model of a philosophical person, it is possible to talk about a number of philosophical personal qualities that can be agreed on the way to create a moral person. Consistency is the first of the sought-after qualities in a philosophical personality formed on the way to the formation of a moral personality. This statement must also be agreed upon in terms of propositions of reason, as well as being a required sequence on a practical moral level. This is especially true of ethics [18; 71]. Ethics itself represents universality. When a person takes any

action within the framework of ethics both from his point of view and from his point of view, at that moment he looks at it with the whole world view of humanity. Thus, a person expresses his value for himself, and also shows it to others and appeals to them [16; 132]. Thus he merges with himself and others, the self and the other disappear. There is unity and uniqueness. This union is the result of harmony. Ethics gives man a sense of value and universality. One must be consistent and patient in the path to this victory. Indeed, another philosophical personality trait is tolerance. Although the philosophical personality does not join another, it does not create another. He accepts it as it is. Resilience also lays the foundation for authenticity. The spirit of philosophy requires distinction. Repetition can be avoided. It should also be said that there will be no absolute certainty here. Since the personality is exposed to many external factors, it is formed with it [18; 72]. Authenticity here is not to ignore oneself for the sake of deliberate uniqueness. One of the philosophical personality traits is justice. Justice is a balancing virtue in both Platonic and aristocratic terms. A moral person is just, whether he is a seeker of truth, a lover of truth, or a supporter of truth. Moral consistency is the basis for its fairness. Justice brings honesty, fairness and accountability. The owner of the philosophical personality is also responsible. Responsibility is a philosophical personality trait that deserves attention and careful consideration. It makes one think that there is no life in this world. With this victory, selfishness disappears [18; 29]. The demand for responsibility is freedom. Freedom is the ability of a person to live independently despite all oppression and slavery. As Sartre said, the feeling of freedom “is not forced to be free” [19; 687]. Rather, it is an ethical situation of responsibility and love. Having freedom, he establishes a connection between himself and the society in which he lives, which gives him a sense of responsibility. Thus, a person creates a space of values and forms responsibility with his freedom. A person who knows his actions and is consistent in those actions must be fair, take responsibility for his actions, be patient with others who do not think like him, and be a lover of wisdom who always seeks the truth. If these exceptions are granted, then a civilized environment can be created where conflicts and wars do not occur. The continuity of this established environment must be ensured by a philosophical spirit. In philosophy, there are basically two concepts that try to find balance and harmony. It is, firstly, the members, and secondly, the society. Evaluating a person as a self-sufficient being poses a great threat to society. In such a situation, there is a departure from social life and values in the field of morality. On the contrary, in an excessively socialized concept, a person cannot express his presence in society, becomes a passive element and loses his free existence [20; 187]. In any case, it is impossible to talk about the correct understanding of society. Philosophy seeks to restore the balance between society and the individual, allowing man to realize that he is not a single member, but a universal member, emphasizing the individual idea. It does not melt him as an individual, but melts him in the eyes of society. Therefore, there is a sphere of values, morals and state philosophy in the social system where systematic philosophy is formed. Every society has a number of moral, economic and political institutions and organizations. Philosophy restores integrity between these institutions by reflecting the values of man and society in these institutions. Values are the foundation of society. Civilization is also based on these values. The role of philosophy in preserving values and passing them on to the next generation is very important. To do this, it creates a method that covers everything. What drives a society to success is to act in a systematic way according to a certain ideal. In this sense, it is very important to define method and ideal through philosophy. So, what is the basis of this method and ideal that allows philosophy to play such an important role in social life? The answer to this question is the basic principles that bring life to society, the cultural achievements put forward during the historical process, a worldview that unites the values of people and the universe. Worldview is always the most important step in national life, it includes the past, future and present and provides integrity. The work of philosophy here is discovery, enlightenment, collection of all the values of our culture, reorganization of our worldview, which forms our national identity. In the formative period, national elements are and should be the basis through philosophy. Because each philosophy, together with the philosopher who spoke it, reflects the characteristics of the society and culture in which it arose. However, from the point of view of philosophy, it has universal merit. In relation to philosophy, the subject is not only in one aspect, but also in its entirety. The history of philosophy gave man a critical view of this process and opened the way to civilization. Whether or not a person voluntarily chooses to follow that path by adopting the mentality he envisions. Philosophy shows man a mental model on the way to civilization. The dominant mental model in the geography in which we live is the desire to be whole and integrated, to understand and respect all that is, and accordingly to be minor. In this case, a person is not a landowner, but an architect. In this sense, in the thinking model that philosophy offers to humanity, attention is paid to more things than the person himself. In this sense, a person who defines the boundaries of being has the opportunity to look at the world in which he lives in a comprehensive way and to get the idea of reaching not only oth-

er people, but the whole universe. Indeed, in the geography in which we are located, our architects have had many ideas that have allowed us to create a civilization that is worthy of this opinion and deeply rooted. A moral personality is not a separation of oneself from the society in which one lives and the people who share that world, but a sense of responsibility and one's free choice. This thought is at the heart of the immortal writings of Yunus Emre, one of the architects of our civilization and ideas of humanity. Indeed, he strongly adheres to this opinion in his poems. For example, "If there is a person who does not see eye to eye with seventy-two people, people will actually riot". His poems summarize this opinion. A person who looks at people from a point of view that makes them different is definitely a rebel who does not deserve praise, even if he is respected in society. Yunus Emre advises us to see seventy-two people individually and together, we should appreciate people because they can only be people without discrimination of language, religion and race. However, it is not easy to provide such a view, that is, to see someone in many forms. Yunus Emre says that the crowd is misleading and the appearance hides the truth [4; 14]. From totality to unity, from appearance to reality — these are difficult stages of life. On this path, a person must first know and understand himself. Knowing and understanding a person comes from the world of emotions, thoughts, beliefs and values that live in his soul. Ahmet Yasawi [4; 138] is another creator of ideas that sheds light on us in this world. Ahmet Yasawi, one of the leading figures in the history of Islamic thought, formed the Sufi perspective in the Islamic world. From the Sufi point of view, a person can see and learn the unity behind the multitude, and can form and choose a worthy person in any situation and time [4; 181]. With this understanding, he created the Islamic civilization — a great spirit of thought. Understanding this soul allows a person to respect himself and the society in which he lives and to form the identity of civilization. Ahmed Yasawi's main goal was to teach humanity the flow of unity. He sometimes turned to man, sometimes to the spiritual side of humanity, and called them to think, listen, and especially to know themselves. His wisdom contains this basic idea and many words of wisdom. For example: In reality, those who spend their lives in pleasure, Who in the morning boil life with love, Who reject your opinion with empty jokes, He is a true lover, he never lies. As can be seen from these statements, Ahmet Yasawi offered us his advice to give up self-sacrifice, to ensure unity and uniqueness, and to carry true love with us. A person who follows the guidance of true love will enter the path of civilization without despair, and at the same time will be able to experience the unity in the multiplicity and the multiplicity in the unity. Indeed, it is the seeds that Ahmet Yasawi left behind, to become a single heart in large numbers, even in the modern world, which will lead to the arrival of spring. Mevlana is another creator of ideas who achieved great success in the way of revelation to humanity. According to Mevlana, the kingdom we live in is a kingdom of differences, divisions, dreams and games. But the real orgy is the kingdom of unity. According to him, many forms and their inconsistencies melt into a powerful harmony [21; 286]. Mevlana clearly explains this in his *Mesnevi*: "If they bring ten lamps to a place, each one is different from the other in appearance, shape and image. If you turn your face to the place where the candles are lit, then it is impossible to distinguish the light of each of these ten candles from the other. If you collect a hundred apples in one place, count a hundred, then squeeze them all and squeeze out the juice, they will not be different, they will all be the same. Share the meaning, no numbers. Something different in meaning cannot be considered separate. Despite the fact that Mevlana's mental state was clearly divided, he suggested that unity was essential in life. To achieve this vision, a person must think about himself and his environment. By nature, humanity is a creature that thinks, is interested, tries to satisfy this feeling, wants to know, wants to know that it exists [22; 815]. If you look at the universe through the lens of meditation, you will see unity and wholeness in it. But it will not be easy to reach this understanding. He must have an assistant to help him along the way, as it is impossible without some exercises. This assistant is definitely philosophy. The great civilization that Ahmed Yasawi bequeathed to us, Mevlana Yunus Emre, can be restored by following the path of truth and philosophy. Results A person who wanted to keep the secret of the universe, with his words and actions, searched for the end of this secret, the more he moved away, the more severe and cruel he became. In the historical process, he sometimes achieved this secret, when he achieved great achievements and created civilizations. But this secret was hidden in living. Man comes into the world with the potential to be human. It must actualize this potential. Being yourself, staying yourself and making money from your life are important stages that a person must go through. Thinking about one's own existence, learning about it, and taking action based on that knowledge is the greatest challenge for humanity. Along with the birth of a person, participating in the sphere of life of society, he tries to overcome the stages of cognition, action and formation in the process of supporting social prejudices, and sometimes coercion. Being human is not easy. In this way, he must become a moral person by dissolving his identity in the social identity, regardless of his personal "I". A moral person should be consistent, patient, responsible, love wisdom and show intellectual

qualities and philosophical efforts in his life. Philosophy is the main assistant of man in this complex process and always guides him. Philosophy is the brightest mirror of our life. This mirror allows you to see the whole picture by moving from the private to the public. The entire image is called civilization. Conclusion Civilization is an account of humanity as a whole. Progress in science and technology alone does not make society civilized. Civilizations are built on values.

A devalued society represents a structure that places too much emphasis on self or social identity, and personality is lost. The imbalance between self and identity leads humanity to dearchism or nihilism. Then he has to restore the balance between his identity and uniqueness that should exist for a civilized society. The current project of social balance should not be imported into this society. In any case, if each society has its own structure, then there must be a corresponding project for the creation of civilization. This project should be realized through a philosophical thought that includes national elements. National philosophical thought makes a person the moral personality of this nation, so that this society grows again from its roots. Otherwise, as today shows, the methods taken from other civilizations will not help except to dry and weaken the roots.

References

- 1 Gyrgyn, T. (2003). Medeniyet, DİA, XXVII. İstanbul, 301 s.
- 2 Bayraktar, L. (2014). Felsefe ile. Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, 194 s.
- 3 Bayraktar, L. (2016). Medeniyet ve Felsefe. Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, 198 s.
- 4 Bayraktar, L. (2016). Felsefe ve Tasavvuf. Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, 204 s.
- 5 Bayraktar, L. (2017). Birlikte Yaşamak ve Birlikte Var olmak Üzerine, Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi içinde. Ankara: Ziraat Grup Matbaacılık, S.107-114.
- 6 Oner, N. (1995). Felsefe Yolunda Düşünceler. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 267 s.
- 7 Gynench, M. (2016). Metafizik Bir Kavram Olarak Ben'liğin Tarihi. Kişi, Kişilik Ve Kimlik Ilgaz Felsefe Günleri; Editör S. Yazıcı- S. Coşkun. Ankara: Divan Kitap, 353 s.
- 8 Ozgen, M.K. (2016). Metafiziksel Ben. Kişi Kişilik Ve Kimlik Ilgaz Felsefe Günleri; Editör S. Yazıcı- S. Coşkun. Ankara: Divan Kitap, 301 s.
- 9 Gyrsoy, K. (2006). Bir Felsefe Geleneğimiz Var mı? İstanbul: Etkileşim Yayınları, 203 s.
- 10 Arican, M.K. (2015). Birlikte Yaşamamanın Felsefi Temelleri. Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi içinde; Editör C. Türer. Ankara: Ziraat Grup Matbaacılık, S. 107-114.
- 11 Sheriati, A. (1985). Medeniyet Ve Modernizm, (Çev; Ahmet Yükseköğlü). İstanbul: Bir Yayıncılık, 270 s.
- 12 Chinar, Sh. (2016). Varoluşçu Felsefede Bireysellik Ve Kimlik. Kişi Kişilik Ve Kimlik Ilgaz Felsefe Günleri; Editör S. Yazıcı- S. Coşkun. Ankara: Divan Kitap, 353 s.
- 13 Topchu, N. (1970). Kültür Ve Medeniyet. İstanbul: Hareket Yayınları, 296 s.
- 14 Gyrsoy, K. (2013). Birleyerek Oluşmak Felsefe ve Tasavvuf Üzerine Konuşmalar. Editörler F. Bayraktar & L. Bayraktar. Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, 197 s.
- 15 Gyrsoy, K. (1995). Şahsiyet Eğitimi / Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi: Türkiye 1. Eğitim Kongresi Bildiri Metinleri'nde; H.R. Açar (Editör), S. 255-263.
- 16 Gyrsoy, K. (2007). Bir Evrensel Projemiz Var mı? M. Tuncel (Hazırlayan). İstanbul: Etkileşim Yayınları, 175 s.
- 17 Gyrsoy, K. (2008). Etik ve Tasavvuf. Felsefi Diyaloglar; S. Yücel (Hazırlayan). İstanbul: Sufi Kitap, 215 s.
- 18 Bozkurt, O. (2016). Felsefi Bir Kişi/lik Modeli Oluşturulabilir mi? Kişi Kişilik Ve Kimlik Ilgaz Felsefe Günleri; Editör S. Yazıcı- S. Coşkun. Ankara: Divan Kitap, 353 s.
- 19 Sartre, J. P. (2013). Varlık ve Hiçlik, (Çev; T. Ilgaz & G. Çankaya). İstanbul: Esen İthaki Yayınları, 156 s.
- 20 Gyrsoy, K. (2014). Varoluş ve Felsefe. Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, 216 s.
- 21 Kychyk, S., & Mevlana, Ö. (2018). Türk İslam Düşüncesi Tarihi. Bozkurt (Editör). Ankara: Divan Yayınları, 249 s.
- 22 Oner, N. (2018). Felsefi Tutum. Hikmetin İzinde Kenan Gürsoy'a Armağan; F. Bayraktar (Editör). Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, 285 s.

Хаджи Ахмет Шимшек

Философия қоғамның өркениеттік дамуының негізі ретінде

Мақалада өркениет пен философияның арақатынасы, мәдениет пен философияның, мәдениет пен өркениеттің өзара байланысы мен ерекшеліктерін анықтайтын мәселелер қарастырылған. Өркениетті адам, тұлға және әлеуметтік сәйкестілік ұғымдары салыстырмалы түрде талданған, өркениетті қоғамның қалыптасуындағы философияның орны анықталған. Ғасырлар бойы адам өзінің іс-әрекетімен әлемді қалыптастырды, өзгертті және қайтадан құрды. Олар тапқан материалдық және рухани байлық «өркениет» деген атпен жиналған және ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан мұраға айналды. Бұл мұраның сақтаушысы — философия. Философия адам әлемін түсінуде жетекші рөл атқарды, оның басшылығымен өркениеттер ұрпақтан-ұрпаққа дамып, өмір сүруді жалғастырды. Өркениеттер өздерінің жинақталуы арқылы философиялық ойдың дамуына ықпал етті. Ұлы өркениеттер өз философиясының негізгі қағидаттарына негізделген. Философияның ғылым ретінде қалыптасуында үш элементтің — адамның, қоғамның және қоршаған шындық факторларының әсері өте маңызды. Өркениет тұжырымдамасында қоғамның материалдық және рухани жинақталуы жатыр; мәдениет, өнер және әдебиет негізінен философияның өнімі болып саналады.

Кілт сөздер: болмыс, адамзат, адам, қоғам, мәдениет, өркениет, философия, тұлға, адамгершілік, әлеуметтік бірегейлік.

Хаджи Ахмет Шимшек

Философия как основа цивилизационного развития общества

В статье рассмотрены соотношение цивилизации и философии; проблемы, определяющие взаимосвязь и особенности культуры и философии, культуры и цивилизации. Сравнительно проанализированы понятия цивилизованного человека, личности и социальной идентичности; определено место философии в формировании цивилизованного общества. Своими действиями на протяжении веков человек формировал, менял и преобразовывал мир. Обнаруженные им материальные и духовные богатства стали наследием, которое было собрано под названием «цивилизация» и передавалось из поколения в поколение. Хранителем этого наследия является философия. Философия взяла на себя ведущую роль в понимании человеческого мира, под ее руководством цивилизации развивались и продолжали существовать из поколения в поколение. Цивилизации способствовали развитию философской мысли посредством своего накопления. Великие цивилизации основаны на фундаментальных принципах собственной философии. Влияние трёх элементов — человека, общества и факторов окружающей действительности — очень важно в становлении философии как науки. В концепции цивилизации заключены материальные и духовные накопления общества; культура, искусство и литература являются главным образом продуктами философии.

Ключевые слова: бытие, человечество, человек, общество, культура, цивилизация, философия, личность, мораль, социальная идентичность.

М.П. Попандопуло*, С.С. Аубакирова, З.С. Искакова, Д.Р. Мукатова

Торайгыров Университет, Павлодар, Казахстан

(E-mail: mihkostas@mail.ru; aubakur@mail.ru; zauresh_iskakova@mail.ru; diana.kalelova@inbox.ru)

Искусство как важная составляющая духовного воспитания личности

В статье рассмотрены вопросы о роли искусства. Объектом исследования авторы определили художественную мировую культуру, художественную культуру Республики Казахстан и культуру Павлодарского Прииртышья. Исходя из объекта исследования, нами был определен предмет научного труда — искусство как важная составляющая духовного воспитания личности. Цель исследования состоит в том, чтобы показать, как средствами искусства можно научить человека правильно, эстетически воспринимать как явления действительности, так и само художественное творчество. Человеческая жизнь проходит среди огромного количества разнообразных произведений искусства, и они в той или иной степени воздействуют на человека. Искусство и прекрасное неотделимы друг от друга, ибо прекрасное в искусстве есть отражение красоты самой действительности. Человек, воспитанный на передовых достижениях искусства и культуры, воспринимает прошлое вернее и глубже, умеет лучше использовать его для своего дальнейшего развития. Лучшие произведения искусства учат людей правильно понимать и совершенствовать жизнь, помогают усваивать передовые идеи, формируют их характер. Период, охватывающий вторую половину XX столетия, является для региона Павлодарского Прииртышья расцветом всех основных видов и жанров искусства, высоким профессиональным мастерством художников, музыкантов, актеров, литераторов, архитекторов. Руководствуясь культурной политикой, они определяли задачи и направления в области культурного строительства, заботились о выращивании кадров, формировали мировоззрение художественной интеллигенции.

Ключевые слова: искусство, художественно-эстетическая среда, художественная культура, художественные произведения, изобразительное искусство, музыкальное искусство, личность, воспитание личности, творчество.

Введение

Какой бы богатой и разносторонней ни была реальная жизненная практика человека, сама по себе она не может автоматически воспитывать духовную, эстетическую культуру личности. И действительно, сколько бы ни насыщался художественным началом быт, какое бы наслаждение ни получал человек от своего труда, от созерцания природы, общения с другими людьми, его развитие в отрыве от искусства неизбежно окажется неполноценным.

Теория и практика художественно-эстетического воспитания в нашей стране основаны на кардинальных преобразованиях в социально-экономической сфере. Благодаря общественно-исторической практике развивались субъективные качества и способности личности, в том числе и эстетические. Эстетические способности личности выражались в отношении его к природе, к продуктам своего труда, в стремлении придать им красоту, а это стремление постепенно приобретало новые качества, переходя к своей высшей форме — к художественному творчеству, к искусству.

Вне практики у личности не смогла бы сформироваться потребность эстетически относиться к действительности, выявлять ее эстетические свойства. Только благодаря трудовой деятельности человек научился создавать продукты своего труда по законам красоты и гармонии, находить прекрасное и в самой действительности и сознательно переносить ее эстетические свойства в свое художественное творчество. Практика, таким образом, является основной эстетического отношения человека к действительности и к художественному творчеству.

Методы и материалы

Цель исследования состоит в том, чтобы показать, как средствами искусства можно научить человека правильно, эстетически воспринимать как явления действительности, так и само художественное творчество.

* Автор-корреспондент. E-mail: mihkostas@mail.ru.

Методология исследования предполагает системный подход, использование таких методов исследования, как описательный, сравнительно-сопоставительный анализ научных трудов и литературы по обозначенной теме.

Поскольку искусство, как категория научного познания, является объектом искусствоведения, культурологии, литературоведения, философии необходима систематизация и краткий обзор, а также нахождение взаимосвязей в имеющихся исследованиях мировых и казахстанских искусствоведов, культурологов, философов по данной проблеме, особенно сейчас, когда научный интерес к данной теме получил наиболее активное развитие. Остановимся на основных положениях и наиболее значимых научных работах.

Результаты и их обсуждение

Идейно-эстетическое воздействие искусства на человека сложно и многогранно.

Все виды искусства, ярко отражая своими средствами жизнь и давая ей правильную оценку, с огромной силой воздействуют на сознание, чувства, воображение человека, побуждая его к активному участию в созидании нового, передового во всех областях жизни; искусство способствует формированию мировоззрения в целом. Основное средство, через которое искусство воздействует на человека — это эстетическая и духовная составляющая, то есть, глядя на произведения искусства или слушая их, мы погружаемся в особенный мир — мир искусства, где можем сполна им насладиться, подумать о вечном. Созданные художниками, музыкантами, скульпторами, архитекторами, актерами театров и т.д. образы затрагивают самые различные стороны человеческой жизни. Иначе и не может быть при том художественном и эстетическом богатстве, которым располагает искусство. Отражая объективную действительность, искусство рассказывает о красоте и духовном богатстве человека, о его поступках, о мыслях, страстях и переживаниях. Искусство изображает самые различные обстоятельства жизни людей и раскрывает нам их характеры.

Произведения искусства сообщают те или иные идеи, вызывают определенные эстетические чувства. Каждое подлинно художественное произведение обогащает понимание жизни, вносит в сознание человека новые мысли о мире, дает ему возможность пережить новые, быть может, не испытанные до того чувства. Н. Г. Чернышевский писал, что «наслаждение произведениями искусства, как и всякое (не преступное) удовольствие, производит в человеке светлое, радостное расположение духа; а радостный и довольный человек, конечно, добрее и лучше, нежели недовольный и мрачный. И мы согласны, что, выходя из картинной галереи или из театра, человек чувствует себя и добрее и лучше» [1].

Подлинное искусство ценно не только тем, что оно обогащает человека новыми идеями, позволяет понимать чувства, выраженные творцом, ценность искусства состоит и в том, что воспринимающий его человек сам как бы становится в этот момент творцом. Человек открывает в себе свои собственные творческие возможности, прежде незамеченные им, и испытывает всесторонний подъем своих умственных, эмоциональных и волевых сил. Поэтому совершенно естественно, что эти свойства искусства обуславливают его необходимость и колоссальное значение для развития эстетической культуры как общества в целом, так и каждого народа в отдельности.

О влиянии художественного произведения на читателя А.М. Горький говорил, что книга сильно действует на читателя только в том случае, если писатель вызывает в нем активную работу мысли, памяти и воображения, дает ему возможность дополнить, добавить картины, образы, фигуры, характеры из своего личного запаса впечатлений и знаний, то есть если происходит слияние, совпадение опыта литературы и читателя [2].

Выдающиеся произведения искусства оставляют в человеческих чувствах и сознании неизгладимый след. Разумеется, не всякое произведение искусства может производить глубокое впечатление, оказывать положительное эстетическое воздействие. Эту роль выполняют только высокохудожественные произведения искусства. Например, в творчестве Л.Н. Толстого наблюдаются противоречивые условия существования и настроения крестьянства. Правдивое отражение жизни, картин быта и нравов казахского аула мы находим и в творческом наследии Абая Кунанбаева. Именно тем и ценны его произведения, что они дают современному поколению яркое представление о различных сторонах жизни казахского народа.

Искусство составляет неотъемлемую часть духовного мира общества. Человеческая жизнь проходит среди огромного количества разнообразных произведений искусства, и они в той или иной степени воздействуют на человека. В чем же сила искусства? Почему так велика его роль в формиро-

вании духовного облика личности, в эстетическом воспитании? Она, эта сила, заключается в особом методе познания явлений жизни, присущем искусству. Этот метод носит образный, конкретно-чувственный характер и в его основе лежит принцип красоты. Искусство и прекрасное неотделимы друг от друга, ибо прекрасное в искусстве есть отражение красоты самой действительности.

Являясь одним из главных средств эстетического воспитания личности, искусство осуществляет это воспитание по следующим основным направлениям. Высокохудожественное произведение подлинного искусства раскрывает перед человеком красоту действительности, помогает увидеть, понять и прочувствовать эту красоту. Дело в том, что действительность сама по себе сложна и многообразна, и красота ее не сразу понимается людьми, непосредственно ее наблюдающими. Это относится отчасти и к природе, но особенно отчетливо проявляется в области общественных отношений, поскольку в центре внимания искусства во все времена был человек, его жизнь, труд, любовь, страдания. Изображая природу, передавая свои впечатления от ее восприятия, художник, композитор, поэт подчеркивает ее эстетическую ценность, учит людей понимать ее красоту и наслаждаться ею, изображая человеческие отношения, он же выявляет эстетическую ценность, богатство внутреннего мира человека, красоту его духовного и физического облика. Дидро писал: «Прекрасный пейзаж помогает нам познать природу, подобно тому, как искусный портрет помогает нам познать лицо нашего друга» [3].

При использовании художественного наследия происходит дальнейший критический отбор всего прогрессивного и гуманистического в нем, поскольку все подлинно человеческое в культуре прошлого не может быть чуждым.

Человек, воспитанный на передовых достижениях науки и искусства, воспримет прошлое вернее и глубже и лучше сумеет использовать его для своего дальнейшего развития. Так и лучшие произведения искусства учат людей правильно понимать и совершенствовать жизнь, помогают им усваивать передовые идеи, формируют их характер.

В прогрессивном реалистическом искусстве прекрасное и нравственное всегда выступают если не в единстве, то, по крайней мере, в какой-то части совпадают. Поэтому эстетическое воспитание средствами искусства активно содействует также и формированию человеческой морали. Ведь воспитательное значение реалистического искусства в том и состоит, что положительные образы, созданные им, являются образцами для подражания. И в том, что человек восхищается всем прекрасным, гуманистическим, героическим и ненавидит все реакционное, отжившее, безобразное, немалая заслуга принадлежит именно искусству. Еще Г.Э. Лессинг писал, что в основе всех драматических произведений должна быть такая эстетическая категория, как форма и содержание художественного творчества: «Научить нас, что мы должны делать; ознакомить нас с истинною сущностью добра и зла, приличного и смешного; показать нам красоту первого во всех его сочетаниях и следствиях, и как оно дает счастье даже в несчастьи, и выяснить, наоборот, безобразие последнего, которое бедственно даже и в счастье» [4].

Произведения великих писателей, художников, композиторов, скульпторов являются образцами высокого служения человечеству, борьбы за правду, свободу человеческой личности. Прекрасное в произведениях искусства создается не для того, чтобы быть прекрасным само для себя, но чтобы быть прекрасным для человека. Поэтому художественные произведения, созданные великими мастерами, представляют не только исторический интерес, но и способствуют эмоциональному, познавательному и воспитательному развитию новых поколений, так как в этих произведениях отражена не только жизнь того или иного народа в какой-то период его истории; в них запечатлены в определенной мере и общечеловеческое содержание, и, конечно, нетленная красота. Прекрасные образы таких произведений живут в сознании и сердцах.

Значение художественного наследия в эстетическом воспитании определяется именно идейно-эстетическим содержанием, глубиной выражения и силой обобщения человеческих чувств, мыслей, идей, настроений. В классических произведениях сконцентрированы высокие идеалы человечества, его мечты о счастливой, прекрасной жизни, немеркнущая с веками красота. Вместе с тем великие произведения искусства посредством художественного отражения современной им действительности выражали общечеловеческое, вечное, как бы обгоняя свое время, проникали в будущее. В этом причина столь широкого и долговременного влияния произведений подлинного искусства.

Возьмем, к примеру, А.С. Пушкина. Поэт и прозаик, он оказывал и ныне оказывает сильное влияние не только на литературу, но и на все виды искусства. Глинка, Чайковский, Даргомыжский и многие другие композиторы вдохновлялись в своем творчестве произведениями Пушкина. Создан-

ные Пушкиным поэтические образы вызывали и будут вызывать к жизни произведения и в изобразительном искусстве.

Выдающемуся классику казахской литературы Абая принадлежат слова: «Мир — океан. Время, как ветер, гонит волны поколений, сменяющих друг друга. Они исчезают, а океан кажется все тем же» [5].

С тех пор, как Абай ушел из жизни, время прокатило по ней уже множество таких волн. И эти волны-поколения с каждым разом вздымали имя Абая все выше и выше по той причине, что Абай в своих творениях выражал стремления к лучшему будущему не только своего народа, но и чаяния всего страждущего человечества. Большое воспитательное значение имели стихи, песни, мелодии Абая, его переводы с других языков. Абай был всегда с народом. Его песни, стихи живут и передаются из поколения в поколение в том виде, как они сложены поэтом. Нет уголка в нашей обширной республике, где не знали бы его песни: «Айттым сәлем, Қаламқас», «Көзімнің қарасы», «Өзгеге көңілім тоярсың», «Сегіз аяқ» и многие другие. О большом воспитательном значении образа Абая М.О. Ауэзов писал: «Воссоздавая его образ, я думал не только о месте Абая в истории нашего народа, не только о его прогрессивной роли в прошлом, но и о том, какие мысли и мечты связывают его с нашей современностью, с будущим поколением».

Воспитательное воздействие искусства в жизни и деятельности людей сказывается незаметно, исподволь, не всегда сразу же по прочтении той или иной книги или просмотра того или иного спектакля, кинофильма, посещения концерта, картинной галереи и т.д., и не всегда предложенные искусством образцы берутся для подражания читателями, зрителями, слушателями в той форме, как дано в произведении. Это сложный процесс, требующий учета как влияния на отдельного человека всех произведений искусства, с которыми он в течение жизни знакомится, так и того эстетического, нравственного эмоционально-психологического воздействия на аудиторию какого-либо коллективно воспринимаемого произведения. Иными словами, воспитательная сила искусства есть результат взаимодействия художественного образа, обладающего определенным содержанием, и духовного мира человека, воспринимающего искусство. Восприятием будет такое усвоение произведения, когда читатель, зритель, слушатель осуществляет связь воспринимаемого содержания с содержанием своего внутреннего мира, соотносит его с запросами, возникшими на почве собственного жизненного опыта [6].

Многие создания древнегреческого искусства, произведения эпохи Возрождения, творения Бетховена, Глинки, Чайковского, Пушкина, Толстого, Репина, Рембрандта, Горького, Ауэзова, Айтматова и многих других своими могучими, полными жизни образами волновали и волнуют все передовое человечество, воспитывают в людях высокие чувства, мысли и волю.

Возьмем, к примеру, кюи казахского народного композитора Курмангазы. Они доставляют огромное наслаждение современному слушателю благодаря тому, что их творец был выразителем свободолюбивых «чаяний и ожиданий народных». Он с большой художественной силой рисовал картины восстания в героическом кюе «Кішкентай», образы народного бедствия, вызванного наводнением, в кюе «Көбік шашқан», народные празднества – в кюе «Балбраун», бескрайние степные просторы – в кюе «Сары-Арқа» [7].

Художественные произведения мирового прогрессивного искусства возбуждают в человеке чувство радости и наслаждения прекрасным, пробуждают в нем творческие силы и помогают формированию нравственных идеалов. Они оставляют по себе неизгладимые, яркие впечатления. Когда человек получает истинное наслаждение от прекрасного в искусстве, он испытывает подъем душевных и творческих сил. Великие произведения искусства как прошлого, так и настоящего являются, несомненно, вечным источником познания и эстетического наслаждения, органически вплетаются в нашу повседневную жизнь, воспитывают на примере положительных и отрицательных образов [8].

В созидании эстетической культуры народов важное значение имеют все виды искусства. Высокохудожественные произведения приносят современному поколению такое богатство мысли, такую красоту образов, что роль искусства в формировании духовного облика личности трудно переоценить. Эстетическая культура личности не сводится только к тому, чтобы познакомиться с каким-то минимумом произведений искусства и уметь более или менее хорошо разбираться в литературе, живописи, музыке. В жизни немало примеров, когда человек читает романы и стихи, ходит театры, посещает выставки и концерты, осведомлен о событиях художественной жизни в стране, но все же очень далек от подлинной эстетической культуры [9].

Искусство — наиболее действенное средство эстетического воспитания личности. Искусство — носитель определенных политических, социальных, нравственных идеалов. Благодаря своей специфике искусство является мощнейшим фактором эмоционального воздействия на человека. Нарождающееся искусство в соответствии с лучшими традициями живо откликается на все сложные явления современности, своими средствами пропагандирует новое в жизни.

Свои задачи искусство может выполнить, привлекая внимание масс к необходимости выработки высоких вкусов, прежде всего, показывая образцы хорошего вкуса в самих художественных произведениях. Для эстетического воспитания личности должны отбираться лучшие произведения искусства, способные своими идейными и художественными качествами поднять эстетические взгляды и вкусы на более высокий уровень. В развитии эстетической культуры личности большую пользу оказывают работники радио и телевидения организацией трансляции драматических и оперных спектаклей, музыкальных произведений и песен, а также очерками о жизни и деятельности великих мастеров искусства прошлого и настоящего.

В период с 1960-го года по 2000-й искусство Павлодара представлено всеми жанрами, начиная от театральных и музыкальных миниатюр и кончая произведениями самого крупного плана [10].

Стремясь выполнить задачу духовного воспитания личности, воссоздания художественно-эстетической среды, передовые деятели искусства Павлодарской области перестраивают свою работу с учетом все возрастающих потребностей населения области. Это видно из репертуара театров, концертных организаций, радио и телевидения. Немаловажная роль в создании культурного центра в Павлодарской области принадлежит выдающимся деятелям культуры и искусства, которые обращались к народному творчеству. В нем они видели неиссякаемый источник вдохновения, из него черпали идеи и сюжеты своих произведений. Творчески осваивая и развивая народные традиции, мастера искусств поднимали на новую, более высокую ступень идейно-эстетическое развитие своего народа. Ярким примером именно такого обращения к народному искусству было творчество Токбая Сыздыковича Жумагулова (певец и виртуозный исполнитель на восьмиструнной балалайке), Иван Васильевич Лагутин (краевед, его называют «патриархом музейного дела» в Павлодаре), Агния Владимировна Егорова-Лопатина (великолепная певица, организовала в Павлодаре народную оперетту) и многие другие.

В рассматриваемый нами период отмечается улучшение экспозиций, организация выставок в клубах, домах и дворцах культуры, на предприятиях. Культурно-просветительные учреждения проводили большую работу по духовному и эстетическому воспитанию населения. Применение новых форм работы, пропаганда экспозиций через печать, радио и телевидение способствует посещаемости музеев. Большую роль в формировании и развитии художественно-эстетической среды принадлежит Павлодарскому краеведческому музею имени Потанина, музею имени Бухар Жырау, художественному музею. Повышению роли музеев в эстетическом воспитании личности способствовало широкое применение дней специального обслуживания, проведение встреч со знаменитыми деятелями области.

Художественно-эстетическая среда Павлодарской области во второй половине XX века характеризуется расцветом всех основных видов и жанров искусства, высоким профессиональным мастерством художников, музыкантов, актеров, литераторов, архитекторов. Для того, чтобы это могло быть осуществлено потребовалась повседневная работа, усилия десятков людей и организаций, выделение значительных материальных средств. Вдохновителями и организаторами титанической работы на всех этапах строительства культурной среды Павлодарского региона были и остаются выдающиеся деятели искусства области. Руководствуясь культурной политикой, они определяли задачи и направления в области культурного строительства, заботились о выращивании кадров, формировали мировоззрение художественной интеллигенции. В настоящее время Павлодарская область имеет передовое искусство, пронизанное идеями художественно-эстетического воспитания. Большое количество человек посещают ежедневно дома и дворцы культуры. Работники домов культуры проявляют немало инициативы, изобретательности, чтобы заинтересовать каждого, всем предоставить занятие по душе. Например, в городском дворце культуры функционируют следующие кружки художественной самодеятельности: хоровой, танцевальный, оркестр народных инструментов, самодеятельных коллектив народного театра. Таким образом, задача всестороннего развития художественно-эстетической культуры личности решается не только путем распространения среди масс произведений искусства, но и путем приобщения людей к активному участию в художественном творчестве, что способствует выявлению, росту и развитию народных талантов.

Заключение

Духовное воспитание личности через искусство происходит на протяжении веков, в процессе становления и развития человечества. В своем духовном воспитании человек прошел длительный путь — от первоначального чувственного восприятия окружающих его явлений природы до современного понимания прекрасного. В мире предметных ценностей, созданных человеком, воплощаются содержательные эстетические представления человека. Эстетическое отношение человека к окружающему миру возникает тогда, когда его минимальные практические потребности удовлетворены через создание им «красивого», «изящного», «прекрасного».

Человек, создающий нечто «прекрасное» в процессе творческой деятельности, обогащается духовно, поскольку сам является творцом высших человеческих способностей. В свою очередь, предмет искусства обогащает других людей, возбуждая у них восхищение мастерством, умением человека, способного творить по законам красоты.

Искусство как важная составляющая духовного воспитания личности предполагает развитие в человеке способности воспринимать и правильно понимать, любить и ценить прекрасное во всем его многообразии. Эта способность, в свою очередь, возбуждает в человеке стремление вносить элементы прекрасного во все стороны жизни и трудовой деятельности, сопротивляться против всего «уродливого» и «безобразного». Поэтому важно не только прививать человеку те или иные произведения искусства, сообщать те или иные сведения из истории эстетики и культурологи, надо помочь ему выработать самостоятельные суждения, научить разбираться в действительности и искусстве, давать правильные оценки художественным явлениям.

Статья финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках проекта AP19674616 «Художественно-эстетическая среда Павлодарской области во второй половине XX века».

Список литературы

- 1 Чернышевский Н.Г. Избранные философские сочинения № — Т. 1 / Н.Г. Чернышевский. — М., 1950. — С. 311.
- 2 Горький М. Собрание сочинений № — Т. 25 / М. Горький. — М., 1953. — 116 с.
- 3 Дидро Д. Собрание сочинений: [В 10-и т.]. — Т. 6 / Д. Дидро. — М., 1946. — 608 с.
- 4 Лессинг Г.Э. Гамбургская драматургия / Г.Э. Лессинг. — М., 1936. — 455 с.
- 5 Кунанбаев А. Собрание сочинений в одном томе / А. Кунанбаев. — М., 1954. — 414 с.
- 6 Соколкин Э. Музыкальная жизнь в Павлодаре / Э. Соколкин // Павлодар. общ.-полит. еженед. «Наша жизнь». — 2015. — № 47.
- 7 Алимкулова Р. Изобразительное искусство Павлодара. Взгляд со стороны / Р. Алимкулова. — Павлодар: Павлодар. гос. ун-т им. С. Торайгырова, 2013. — С. 6.
- 8 Гулякина Н.Е. Социально-философский анализ музыкального творчества в казахской культуре : дисс. ... канд. филос. наук / Н.Е. Гулякина. — Алматы: Ин-т филос. и полит. Комитета науки МОН РК, 2010. — 132 с.
- 9 Кокумбаева Б.Д. Введение в культурологию: учеб. пос. по курсу «Теория и история мировой и отечественной культуры» / Б.Д. Кокумбаева. — Павлодар: ПГУ им. С. Торайгырова, 2000. — 149 с.
- 10 Сметова А.А. История развития музыкального просвещения в Павлодарской области (1938–1985 гг.): учеб.-метод. пос. / А.А. Сметова. — Павлодар, 2004. — 72 с.

М.П. Попандопуло, С.С. Аубакирова, З.С. Исакова, Д.Р. Мұқатова

Өнер жеке тұлғаның рухани тәрбиесінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде

Мақалада жеке тұлғаның эстетикалық тәрбиесі мен рухани бай дүниесін қалыптастырудағы өнердің және оның құрамдас бөлігінің рөлі туралы сұрақтар қарастырылған. Өлемдік көркем мәдениет, Қазақстан Республикасының көркем мәдениеті және павлодарлық Ертіс өңірінің мәдениеті зерттеу объектісі ретінде алынған. Зерттеу объектісіне сүйене отырып, біз ғылыми еңбек пәнін — өнерді тұлғаның рухани тәрбиесінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде анықтадық. Зерттеудің мақсаты — өнер арқылы адамға шындықтың құбылыстарын да, көркем шығармашылықтың өзін де дұрыс, эстетикалық тұрғыдан қабылдауға қалай үйретуге болатындығын көрсету. Адам өмірі сан алуан өнер

туындыларының арасында өтеді және олар адамға белгілі бір дәрежеде әсер етеді. Өнер мен сұлулық бір-бірінен ажырағысыз, өйткені өнердегі сұлулық шындықтың өзінің сұлулығының көрінісі. Өнер мен мәдениеттің озық жетістіктерімен тәрбиеленген адам өткенді шынайы, тереңірек қабылдайды, оны одан әрі дамуы үшін пайдалана алады. Үздік өнер туындылары адамды өмірді дұрыс түсінуге, жақсартуға үйретеді, озық идеяларды бойына сіңіруге, мінезін қалыптастыруға көмектеседі. XX ғасырдың екінші жартысын қамтитын кезең павлодарлық Ертіс өңірі үшін өнердің барлық негізгі түрлері мен жанрларының, суретшілердің, музыканттардың, актерлердің, жазушылардың, сәулетшілердің жоғары кәсіби шеберлігінің гүлденген кезеңі болып табылады. Олар мәдени саясатты басшылыққа ала отырып, мәдени құрылыс саласындағы міндеттер мен бағыттарды айқындап, кадрларды тәрбиелеуге қамқорлық жасады, өнер зиялыларының дүниетанымын қалыптастырды.

Кілт сөздер: өнер, көркем-эстетикалық орта, көркем мәдениет, өнер туындылары, бейнелеу өнері, музыкалық өнер, тұлға, тұлға тәрбиесі, шығармашылық.

M.P. Popandopulo, S.S. Aubakirova, Z.S. Iskakova, D.R. Mukatova

Art as an important component of the spiritual education of the individual

The article deals with questions about the role of art and its component in the formation of aesthetic education and the rich spiritual world of the individual. The object of the study is the artistic world culture, the artistic culture of the Republic of Kazakhstan and the culture of the Pavlodar Irtysh region. Based on the object of research, we have identified the subject of scientific work — art as an important component of the spiritual education of the individual. The purpose of the study is to show how the means of art can teach a person to correctly, aesthetically perceive both the phenomena of reality and artistic creativity itself. Human life passes among a huge number of various works of art, and they affect a person to one degree or another. Art and beauty are inseparable from each other, for beauty in art is a reflection of the beauty of reality itself. A person brought up on the advanced achievements of art and culture perceives the past more truly and deeply, and will be better able to use it for his further development. The best works of art teach people to correctly understand and improve life, help to assimilate advanced ideas, and form their character. The period covering the second half of the twentieth century is for the Pavlodar Irtysh region the heyday of all the main types and genres of art, the high professional skill of artists, musicians, actors, writers, architects. Guided by cultural policy, they determined the tasks and directions in the field of cultural construction, took care of the cultivation of personnel, and formed the worldview of the artistic intelligentsia.

Keywords: art, artistic and aesthetic environment, artistic culture, works of art, visual arts, musical art, personality, personality education, creativity.

References

- 1 Chernyshevskii, N.G. (1950). *Izbrannye filosofskie sochineniia* [Selected philosophical works]. Moscow, 1 [in Russian].
- 2 Gorkii, M. (1953). *Sobranie sochinenii* [Collected works]. Moscow, 25 [in Russian].
- 3 Didro, D. (1946). *Sobranie sochinenii: [V10-i tomakh]* [Collected works in 10 volumes]. Moscow, 6 [in Russian].
- 4 Lessing, G.E. (1936). *Gamburgskaia dramaturgiia* [Hamburg dramaturgy]. Moscow–Leningrad [in Russian].
- 5 Kunanbayev, A. (1954). *Sobranie sochinenii v odnom tome* [Collected works in one volume]. Moscow [in Russian].
- 6 Sokolkin, E. (2015). *Muzikalnaia zhizn v Pavlodare* [Musical life in Pavlodar]. *Pavlodarskii obshchestvenno-politicheskii zhurnal «Nasha zhizn» — Pavlodar social and political weekly «Our Life»*, 47 [in Russian].
- 7 Alimkulova, R. (2013). *Izobrazitelnoe isskustvo Pavlodara. Vzgliad so storony* [Fine arts of Pavlodar. View from the outside]. Pavlodar: Pavlodarskii gosudarstvennyi universitet imeni S. Toraigyrova [in Russian].
- 8 Guliakina, N.E. (2010). *Sotsialno-filosofskii analiz muzykalnogo tvorchestva v kazakhskoi kulture* [Socio-philosophical analysis of musical creativity in the Kazakh culture]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 9 Kokumbaeva, B.D. (2000). *Vvedenie v kulturologiiu: uchebnoe posobie po kursu «Teoriia i istoriia mirovoi i otechestvennoi kultury»* [Introduction to cultural studies. Course manual: “Theory and history of world and national culture”]. Pavlodar: Pavlodarskii gosudarstvennyi universitet imeni S. Toraigyrova [in Russian].
- 10 Smetova, A.A. (2004). *Istoriia razvitiia muzykalnogo prosveshcheniia v Pavlodarskoi oblasti (1938–1985 gg.)* [The history of the development of musical education in the Pavlodar region (1938–1985)]. Pavlodar [in Russian].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abdilashim, D.** — Doctor of historical sciences, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Abdrakhmanova, K.K.** — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.
- Abeuova, Sh.K.** — Head of the Department of social and humanitarian sciences, candidate of philosophical sciences, Kenzhegali Sagadiyev University of International Business, Almaty, Kazakhstan.
- Abikenov, Zh.O** — PhD, senior lecturer of the Department of philosophy and social sciences and humanities, Kyzylorda University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan.
- Abuov, N.A.** — Candidate of historical sciences, senior lecturer, M. Kozybayev University North Kazakhstan, Petropavlovsk, Kazakhstan.
- Adilbaev, A.M.** — Master of arts, specialist at the Regional Scientific and Practical Center for Additional Education for Children “Saryarka Darini”, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.
- Aitbayeva, A.B.** — Candidate of pedagogical sciences, professor, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan.
- Akhmetkul, S.** — PhD student, Department of history of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Akhmetshina, G.U.** — PhD, senior lecturer of the Department of social and humanities, Academy of sports and mass physical culture, Astana, Kazakhstan.
- Akyn B.K.** — PhD, leading researcher, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Amangeldiyev A.A.** — PhD, postdoctoral student, Department of philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Askerkhan, N.** — Master’s student, the Department of philosophy and theory of culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.
- Atash, B.M.** — Doctor of philosophical sciences, professor, Department of philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Aubakirova, Kh.A.** — Candidate of historical sciences, associate professor, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan.
- Aubakirova, S.S.** — PhD, associate professor, the Department of social sciences, journalism and information, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.
- Bodeyev, K.T.** — PhD Doctor, assistant professor of the Department of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.
- Bogenbayeva, A.K.** — Candidate of historical sciences, associate professor, International Educational Corporation, Astana, Kazakhstan.
- Boranbayev A.A.** — PhD student, Department of philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Dmitriyev, Ye.A.** — Master of arts, researcher at the Saryarka Archaeological Institute, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.
- Dombayci, M.A.** — Doctor of philosophy, professor, Department of philosophy, Faculty of pedagogy, Gazi University, Ankara, Turkey.

- Dukenbayeva, Z.O.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of history of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Dukombayev, A.T.** — Master of humanities, chief specialist of the Office of Scientific Projects of the Department of Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Gaipov, Z.S.** — Doctor of political sciences, director of the Institute of Management of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.
- Gizzatov, S.M.** — Candidate of historical sciences, Republican state-owned enterprise “National Museum of the Republic of Kazakhstan” of the Committee of Culture of the Ministry of Culture and Sports, Astana, Kazakhstan.
- Idrissova, A.M.** — Master of public administration, Branch of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Turkestan, Kazakhstan.
- Isakhan, G.T.** — Leading researcher, State Archives of Astana, Astana, Kazakhstan.
- Iskakova, Z.S.** — Master of humanities, senior lecturer, Department of social sciences, journalism and information, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.
- Kabylganieva, M.B.** — Master student of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.
- Karipbaev, B.I.** — Doctor of philosophical science, professor of the Department of philosophy and theory of culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.
- Kartova, Z.K.** — Candidate of historical sciences, associate professor, M. Kozybayev University North Kazakhstan, Petropavlovsk, Kazakhstan.
- Kenzhebekova, Zh.K.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Khasenov, Zh.O.** — Senior lecturer of the Department of history of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Kudaibergenov, S.E.** — Master of cultural studies, lecturer of Department of religious studies and cultural studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Kukushkin, A.I.** — PhD, senior researcher at the Saryarka Archaeological Institute, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.
- Kuranbek, A.A.** — Candidate of philosophical sciences, head of the Department of philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Maken, A.B.** — Master of arts, senior lecturer of the Department of Archeology, Ethnology and National History, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.
- Maslov, Kh.B.** — PhD, senior researcher at the Alash research Center, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Maulet, A.** — PhD, postdoctoral fellow, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Mazhitova, Zh.S.** — Doctor of history sciences, professor of the Department of humanitarian disciplines, Astana Medicine University, Astana, Kazakhstan.
- Meirambekov, A.K.** — PhD student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.
- Mukatova, D.R.** — Master of art studies, lecturer (assistant), Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.
- Musabalina, G.T.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of history of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Mustafina T.V.** — PhD, postdoctoral student, Department of philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Myrzakhmetova, A.Zh.** — Candidate of historical sciences, assistant of professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.
- Nurbayeva D.Z.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Popandopulo, M. P.** — PhD, associate professor, the Department “Performing Arts”, Toraigyrov University, Pavlodar; Kazakhstan.
- Ryskiyeva, A.A.** — Candidate of philosophical sciences, Department of religious studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan.

- Sagikyzy, A.** — Doctor of philosophical sciences, professor, chief scientific officer of the Center of Philosophy, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of Committee Science of the of Ministry Science and Higher Education and of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.
- Sakabay, T.K.** — PhD student, Department of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.
- Saktaganova, Z.G.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Director of the Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Research, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.
- Shakirov S.Ye.** — PhD, postdoctoral student, Department of philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Shimshek, H.A.** — Doctor of philosophical sciences, Kastamonu University, Kastamonu, Turkey.
- Smagulov, D.S.** — PhD student, Department of history of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Spanov, M. Zh.** — Candidate of philosophical sciences, associate professor, Department of philosophy , South Kazakhstan university named M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan.
- Taichikova, K.** — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of International Relations, International Educational Corporation, Almaty, Kazakhstan.
- Tashtanov, Zh.A.** — PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
- Temirbekova, M.Y.** — PhD student, Department of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.
- Tlegenova, L.T.** — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.
- Tuleubayev, Zh.Z.** — Master of history, research fellow at the Center for the study of history and culture of Eurasia, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Tynyshbaeva, A.A.** — Doctor of sociological sciences, professor, Institute of Management of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.
- Ventsel, A.** — PhD, professor, Tartu University, Estonia.
- Vezhikhi Sefa Fut Hekimoglu** — PhD, Dumlupinar University, Kiutakhiia, Turkey.
- Yemenova, G.B.** — Master of history, senior lecturer of the Department of philosophy and political science, Taraz Regional University named after M.H. Dulati, Taraz, Kazakhstan.
- Yermagambetova, K.S.** — PhD, associate professor of the Department of philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Zhakin, S.M.** — Lecturer of the Department of philosophy and theory of culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.
- Zhirenova, A.T.** — Senior lecturer, East Kazakhstan University named after Sarsen Amanzholov, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.
- Zhumashev, R.M.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.
- Zhussupova, B.Zh.** — PhD, assistant professor of the Department of philosophy and theory of culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.

2023 ЖЫЛҒЫ
«Қарағанды университетінің хабаршысы. “Тарих. Философия” сериясы»
журналында жарияланған мақалалардың көрсеткіші

Указатель статей, опубликованных в журнале
«Вестник Карагандинского университета. Серия “История. Философия”»
в 2023 году

Index of articles published in
«Bulletin of the Karaganda University. “History. Philosophy” Series»
in 2023

№ б.
№ с.
№ р.

ТАРИХ
ИСТОРИЯ
HISTORY

<i>Abdilashim D.</i> The Study of a Kazakh document in Chinese archives related to Khankhoja sultan’s cattle trade and its historical significance.....	4	40
<i>Adibayeva A.M., Saari D.B., Aki M.</i> Security issues in the region of Central Asia: challenges and prospects.....	2	21
<i>Akhmetova D.M., Adilbayeva A.S., Karimov M.K.</i> Women's work in the construction of the “Eastern Ring” road, built on the eve of the Second World War.....	2	29
<i>Akhmetshina G., Alpysbes M., Stambulov S., Urustembayeva Zh.</i> History of the Integrative Relationships between Kazakhstan’s National Archive and Public Archival Institutions of Commonwealth of Independent States’ Countries.....	1	42
<i>Akzhunussova N.B., Zipatolla S.K., Zharmaganbetova A.T., Khurramov M.</i> Revealing the historical truth: on the case of the novel by S. Smatayev "Elim-ai".....	1	36
<i>Amrina M.S.</i> Expedition of F.A. Shcherbina to study the Kazakh steppe in the late XIX - early XX centuries.....	1	26
<i>Dmitriyev Ye.A., Kukushkin A.I., Maken A.B., Adilbaev A.M.</i> The history of the study of the Turkic monuments of Saryarka.....	4	33
<i>Ilyassova, G.S., Sadykov T.S., Zherebtsov I.L.</i> Ethno-demographic development of Northern Kazakhstan from 1999 to 2022: history, issues and prospects.....	2	132
<i>Isakhan G.T., Khassenova Zh.O., Mazhitova Zh.S., Bogenbayeva A.K.</i> The unrealized state attempt of establishing German autonomy in Kazakhstan (1950–1970s).....	4	56
<i>Kassimova S.S., Temirgaliev K.A., Nugman B., Smagulov N.B.</i> Saken Seifullin and the introduction of the Kazakh language in office work.....	3	58
<i>Kenzhebekova Zh.K., Mussabalina G.T.</i> Mediation in Kazakhstan: history and stages of development.....	4	75
<i>Mondira Dutta</i> Civil Society Organization in Combatting Human Trafficking – Experiences from South Asia.....	1	119
<i>Mondira Dutta.</i> Disappearing Afghan Women from Public Spaces — Collapse of Women’s Rights in Afghanistan.....	3	79
<i>Mussayeva E.A., Aubakirova Z.S., Goncharov Y.M., Kenzhegali Zh.M.</i> Historical analysis of the educational process of Kazakhstan within the European space.....	2	190
<i>Narymbet G.B., Baibosynova G.</i> Historical significance of Kazakh heroic epics during the period of Jochi Ulys.....	3	100
<i>Saktaganova Z.G., Ybyraikhan M.Y.</i> Problems of trade and provision in the daily life of rural regions residents of Central Kazakhstan during 1964-1985.....	1	144
<i>Smagulov D.S., Yemenova G.B., Akhmetshina G.U.</i> Historical geography of the Irtysh River in the scientific heritage of Academician V. Bartold.....	4	124
<i>Smagulov N.B., Amrina M.S., Tasagil A.</i> The personality of Tonyukuk and the geopolitical position of the Second East Turkish Khaganate.....	2	231

<i>Suleimenova G.B., Uskembayev K.S, Tulegenova A.Zh.</i> Ideological campaigns of the Soviet totalitarianism in the field of science (based on materials of the Western Kazakhstan)	1	181
<i>Taichikova K.</i> Development of education in Western Kazakhstan in the 60-80-s of the XX century	4	132
<i>Tashkaraeva A.M., Kumekov B.E., Aliakbarova A.P.</i> The spiritual heritage of the Turkic peoples according to the data of Shadzhazhar-i-tarakim.....	2	240
<i>Абдраимов Е.А., Садықов Т.С., Кабылтаева С.К.</i> Қазақстан халқы Ассамблеясы: тарихы және қазіргі кезеңдегі қызметі.....	1	7
<i>Абдраимов Е.А., Садықов Т.С.</i> Этникааралық қатынастар және Қазақстанның этникалық саясатының үлгісі: мәселелері және келешегі.....	3	7
<i>Абдрахманова К.Ж., Бодеев К.Т., Аралбай С.М., Ахатова А.А.</i> Жезқазған мыс алыбын игеру тарихындағы Ө.Ө. Бөкейхановтың қызметі	2	7
<i>Абдрахманова К.К., Сактаганова З.Г.</i> Репрессивная политика советской власти в отношении несовершеннолетних в 1941–1958 гг.: анализ нормативно-правовой базы (3–5-е этапы).....	4	111
<i>Абдрахманова К.К., Сактаганова З.Г.</i> Репрессивная политика советской власти в отношении несовершеннолетних в 1918–1941 гг.: анализ нормативно-правовой базы (1 и 2 этапы).....	3	14
<i>Адамбек Б.К.</i> Кеңес мемлекетіндегі «Қызыл террор»	2	14
<i>Аланиязов Т.К., Сактаганова З.Г.</i> Детские учреждения в Карлаге	1	127
<i>Амалбекова Б.А., Исабек Б.Қ.</i> Тарихтағы тұлғатану мәселесі және Бауыржан Момышұлының өмірі мен қызметі	1	14
<i>Анисимова И.Ю., Рамазанова Ф.С.</i> Образовательный и воспитательный потенциал истории повседневности как компонента исторического образования.....	2	38
<i>Аубакирова Қ.А., Кәрімхан З.Т.</i> Алаш идеясы және империализм.....	2	51
<i>Аубакирова Х.А.</i> Рыбный промысел в экономике сибирского и семиреченского казачества Казахстана в XIX веке	4	7
<i>Аубакирова Х.А.</i> Рыбный промысел в экономике Уральского и Оренбургского казачества Казахстана в XIX веке	1	20
<i>Ахметқұл С.</i> XIV ғасырдың ортасы — XVI ғасырдың басындағы Моғолстандағы этно-саяси үрдістер: тарихы және мәселелері.....	4	15
<i>Байжиенова К.Т., Омарова Б.К., Калменова Б.Т.</i> Тәуелсіз Қазақстандағы денсаулық сақтау ісінің даму тарихы.....	1	49
<i>Байжиенова К.Т., Канжил Ш.</i> Қазақстандағы денсаулық сақтау ісінің қалыптасуы мен дамуындағы нормативті актілерді және мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асырудың маңызы мен рөлі: тарихы, мәселелері және келешегі	3	28
<i>Байшуақова А.Д., Сугирбаева Г.Д.</i> XVII-XIX ғасырлардағы қазақ хандарының хаттары және дипломатиялық хат алмасулардағы шағатай тілінің рөлі	2	61
<i>Бакытғали Э.Т., Дукенбаева З.О.</i> Мандоки Қоңыр Иштванның өнегесі және ғылыми еңбектерінің тарихи маңыздылығы	1	56
<i>Бутеев Б.О.</i> Стихотворение Шакарима Кудайбердыұлы «“Қазақ” құтты болсын!»: историческая роль и значение	2	71
<i>Быков А.Ю.</i> Решение властями Российской империи «мусульманского вопроса» у казахов	2	79
<i>Гиззатов С.М.</i> Образование Букеевской Орды: причины и предпосылки.....	4	22
<i>Елкей Н.Н., Садықов Т.С.</i> Алаш қозғалысының қайраткері Хайретдин Болғанбаев: тарихтағы жеке тұлғаның рөлі	2	111
<i>Жағыпар Ә.Б.</i> Тұлғалар тағылымы және Бүркіт Ысқақұлы	2	119
<i>Жанбосинова А.С., Омарканова А.О., Сайлаубай Е.Е.</i> Родо-иерархические связи в системе протестных координат казахского аула.....	1	62
<i>Жуматай С., Кабылтаева С.К.</i> XX ғ.басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі Шаймерден Қосшығұлұлының қызметі және атқарған рөлі	1	73
<i>Жумашев Р.М., Мейрамбеков А.Қ.</i> XX ғ. екінші жартысы – XXI ғ. басындағы француз тарихнамасындағы кеңестік кезеңдегі Қазақстан мәдениеті	1	78
<i>Жумашев Р.М., Мейрамбеков А.Қ.</i> XX ғ. екінші жартысы — XXI ғ. басындағы ағылшын тарихнамасындағы кеңестік кезеңдегі Қазақстан мәдениеті.....	4	47
<i>Жумашев Р.М., Мырзахметова А.Ж., Кожабеков Д.С.</i> Алькей Маргулан: сюжет интеллектуальной биографии.....	3	35

<i>Ильдеряков Н.Н., Ярыгин С.А., Ганиева А.С.</i> Типология и генезис циркульных знаков петроглифов <i>Кайрақколь</i> и <i>Аксу</i>	3	44
<i>Капышев А.К., Тулеуова Б.Т., Нурланова С.Е., Прохоров И.Р., Свинарчук А.И.</i> Этнодемографические трансформации начала 1940-х годов в Акмолинской области (по архивным документам)	2	140
<i>Картова З.К., Абуов Н.А.</i> К вопросу изучения жалованных ярлыков XV–XVII веков, выданных в присырдарьинских городах Казахстана.....	4	64
<i>Кенжебекова Ж., Мусабалина Г.Т., Қабылтаева С.К.</i> Қазақстандағы медиация институтының қалыптасу тарихы: мәселелері мен болашағы	1	87
<i>Кукеева Ф.Т., Байзакова К.И., Усен М.А., Усерова К.</i> Влияние новых геополитических условий на многовекторную внешнюю политику Казахстана.....	1	94
<i>Кунтуов Н.Ж., Абил Е.К.</i> История и перспективы реализации национальных проектов в сфере экономики.....	2	152
<i>Макалаков Т.Ж., Шотбакова Л.К.</i> Народы Северного Кавказа в Центральном Казахстане: насильственное переселение и адаптация	3	69
<i>Маулет А., Тлегенова Л.Т.</i> Сарыарқа қазақтарының этнографиялық құндылықтары: халық емшілігі (Ақмола этнографиялық экспедициясы материалдарының негізінде)	4	81
<i>Махметова Н.А., Аубакирова Ж.С.</i> XX ғасырдың II жартысындағы Шығыс Қазақстан облысының этникалық құрамының динамикасы.....	2	168
<i>Меңдіқұлова Г.М., Тумабаев Т.С., Қобландин Қ.И.</i> «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен жаңа құжаттар» (2018–2020 жж.) мемлекеттік гранты бойынша жаңа табыстар ...	2	176
<i>Мухамадеева И.А., Ельжанова Е.Т., Мухамадеева Р.М.</i> История поселка Борового в ракурсе модели Батлера	2	198
<i>Мухтарова К.С., Макашева К.Н., Чукубаев Е.С.</i> Региональное развитие в Центральной Азии: состояние, проблемы и перспективы	1	110
<i>Мырзаханов А.Е., Мусағалиева А.С.</i> Вопросы реабилитаций жертв политических репрессий в Акмолинской области (конец 1980-х–1990 гг.)	3	90
<i>Набиев С.Т., Садықов Т.С., Хасенова Ж.О.</i> Қазақстанда ауыл шаруашылығын ұжымдастыру шаралары: тарих және тағылым (XX ғ. 20-30 жж.)	2	207
<i>Нурбаева Д.З., Дукенбаева З.О.</i> Ұзақбай Құлымбетов Қазақ АКСР Халық Комиссарлары кеңесі төрағасының орынбасары қызметінде	4	91
<i>Сактаганова З.Г., Абдукаримова Ж.К.</i> Трудовые воспитательные колонии как мера борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью в 1943–1945 гг. (на примере Шокайской трудовой воспитательной колонии).....	2	219
<i>Сактаганова З.Г., Сақабай Т.Қ., Бодеев К.Т.</i> Батыстық тарихнамадағы Қазақстандағы ашаршылық тарихы мәселелері (1931–1933 жылдар)	4	99
<i>Сактаганова Э.Б., Конкина Г.С., Мамбетов Р.Е.</i> Тарихтағы тұлғатану мәселесін зерттеудің әдіснамалық негізі (Сейдәзім Қадырбаевтың мысалында)	1	155
<i>Сактаганова Э.Б.</i> Тарихи тұлғаны зерттеудің әдіснамалық негізі: мәселенің тарихнамасы.....	3	106
<i>Сәтбай Т.Я., Жолдасұлы Т., Оразбақов А.Ж.</i> Қазақстан Жазушылар мен журналистер одағының мәдениет жүйесіндегі қызметі (1946–1970 жж.).....	1	163
<i>Смагулова Г.М., Тулеуова Б.Т., Қарсыбек К.Т.</i> Трансұлттық элиталардың қалыптасуы және негізгі топтары мәселесінің кейбір тұстары.....	1	174
<i>Смагулова Г.М., Тулеуова Б.Т., Стамбулов С.Б., Кенжеғали Ж.М.</i> Семей полигоны: тарихы, ядролық сынақтар және оның зардаптары	3	113
<i>Таиштанов Ж.А., Вежихи Сефа Фүат Хекимоглу.</i> Күштеп ұжымдастыру кезеңіндегі Сайрам ауданының күнделікті өмір тарихы	4	138
<i>Темирбекова М.Е., Вентсель А., Мырзахметова А.Ж.</i> Визуальная история и семиотика	4	149
<i>Темирбекова М.Е., Мырзахметова А.Ж., Васильев Д.В.</i> Проблема феномена визуальности в современном англо-американском научном дискурсе	3	121
<i>Тулеубаев Ж.З., Маслов Х.Б., Дукомбайев А.Т.</i> Бірінші дүниежүзілік соғыс және 1916 ж. көтеріліс: қазақтардың қатысуы, тарихы және мәселелері	4	165
<i>Турханова А.Ж., Исаева А.У., Базарбай А.К.</i> История и политика трансформации экономических санкций в современных международных отношениях: от механизма принуждения к инструменту глобального управления (на примере санкционной политики США в отношении Китая).....	2	249

<i>Уалиева Г.К., Алысбес М.А.</i> Қазақ Ордасы хандарының төре әулеттерімен еларалық қарым-қатынас орнатудағы неке дипломатиясы	1	188
<i>Шотбакова Л.К., Смагулова Г.М., Тулеуова Б.Т., Бейсенбекова Н.А.</i> Развитие народного образования в Каркаралинском районе в 20–30-е годы XX века: успехи, проблемы, перспективы	3	129
<i>Ярыгин С.А., Сакенов С.К.</i> Рельефный гранитный блок из мегалитического комплекса Таскамал в Бурабае	3	140

ФИЛОСОФИЯ PHILOSOPHY

<i>Abdina A.K., Ibzharova Sh.A., Kakimzhanova M.K.</i> The existential needs of the elderly: the problem of quality of life.	1	194
<i>Abikenov Zh.O.</i> Cultural analysis of the relationship between tradition and innovation	2	255
<i>Abikenov Zh.O., Kudaibergenov S.E.</i> The theoretical and methodological basis of the study of the processes of ethnic identification.....	4	175
<i>Arinova O.T.</i> On the problem of philosophical understanding of virtual reality.	1	208
<i>Arinova O.T., Bumagina E.L.</i> From Sigmund Freud's "dissatisfaction (discontent) with culture" to a reassessment of values in the 21st century	2	293
<i>Arinova O.T., Sambuu Ch.</i> The factor of labor relations in the politics of modern societies: the experience of Mongolia and Kazakhstan	3	152
<i>Beissenova A.A.</i> Educational values within worldview of Kazakhstani youth: socio-philosophical aspect ...	2	301
<i>Boranbayev A.A.</i> Cultural and philosophical analysis of theatrical art in Kazakhstan	4	200
<i>Buketova N.I., Aratayeva A.T., Turkenova S.S., Amrenova A.S., Jussupov B.I.</i> Intertextual implications of E.A. Buketov's philosophy of humanism and multiculturalism	3	180
<i>Issabek K.Zh.</i> MacIntyre's Virtue Ethics: Philosophical Interpretation.....	2	308
<i>Kairbekov N.E.</i> Linguistic, Structural and Rhetorical Analysis of Surah "Al-kāfirūn" in the Qur'an.....	3	190
<i>Manassova M.M., Karipbaev B.I.</i> Socio-philosophical analysis of the phenomenon of the capital in the national picture of modern Kazakhstan	1	284
<i>Manassova M.M., Seifullina G.R., Klishina M.V., Semedov S.A.</i> Transformation of the system of value preferences in the conditions of the urban environment	3	208
<i>Salymatova N.R., Bolysova K.M.</i> The ideological essence of the concept of "Zar zaman"	2	367
<i>Shakirov S.Ye., Amangeldiyev A.A., Mustafina T.V.</i> The role of the conflictogeny in the process of cultural integration.....	4	274
<i>Shimshek H.A.</i> Philosophy as the basis for the civilization development of society.....	4	285
<i>Shormanbayeva D.G., Sharipova R.M., Sivodedova A.V., Ivleva Ye.N., Shebalina O.A.</i> Social and cultural transformation of the information society and its impact on new individuality formation	3	269
<i>Tasbolatuly A., Hejazi S., Ismagambetova Z.N.</i> Symbolic Concepts of Culture and the Problem of Language of Cinema	2	375
<i>Temirbayeva A.A., Temirbayev T.T., Ryskiyeva A.A., Kuranbek A.A.</i> The digital palette of Kazakhstan in the context of the study Tengrian internet communities.	1	323
<i>Zhakin S.M.</i> Social Networks and the concept of Self: Identity and self-expression in the online world.....	4	233
<i>Айтбаева А.Б., Аташ Б.М., Құранбек Ә.А., Рыскиева А.Ә.</i> Ғылыми таным аясындағы аударма мәселесі: теориясы, тәжірибесі, перспективасы.	4	166
<i>Ақын Б.Қ.</i> Амақудари философиялық-мәдени концепті және мемлекеттік қызмет	4	186
<i>Альжанова Г.Б., Карипбаев Б.И., Разумов В.И., Озкан А.Р.</i> Роль и значение коммуникации в философии Чарльза Пирса	2	284
<i>Альжанова Г.Б., Карипбаев Б.И., Шорманбаева Д.Г.</i> Массовая коммуникация как онтологический фон современной культуры	1	202
<i>Аралбай С.М., Ази Е.А., Дағарова Ж.Ө., Абдрахманова К.Ж., Ахатова А.А.</i> Көшпенді қазақ дәстүріндегі әйел болмысы – ұлттық кодymыздың негізі ретінде.....	2	265
<i>Аскерхан Н., Жусупова Б.Ж.</i> Мутакаллимдер түсіндірмесіндегі фатализм мәселесі	4	193
<i>Ахметов С.С., Джаамбаева Б.А.</i> Объективное знание и «открытое общество» К. Поппера в современном информационном поле.....	2	273
<i>Балапашев Б.С., Турсынбаева А.О., Шимшек Х.А.</i> Жалғыздық философиялық мәселе ретінде.	1	217
<i>Балтабаева А.Ю., Ахметова Г.К.</i> Сопылық тариқаттар философиясындағы әйел бейнесі	3	161

<i>Бейсенова А.А., Жумасултанова Г.А.</i> Социально-философские аспекты адаптации студенческой молодежи, обучающейся по программе «Серпін».....	1	225
<i>Бекенова Ж.Н., Нұрышева Г.Ж., Амиркулова Ж.А.</i> Цифрлық қоғамдағы тұлға болмысының ерекшеліктері және жауапкершілік мәселесі	3	170
<i>Гаипов З.С., Тынышбаева А.А., Кабылғаниева М.Б., Идрисова А.М.</i> Совершенствование инструментов выборов акимов посёлков, сел и сельских округов	4	209
<i>Дағарова Ж.Ө., Керимов Тандыг Афиз-оглы, Сейфуллина Ф.Р., Аралбай С.М.</i> Ақпараттық қоғамдағы тұлғаның құндылықтық әлемі.	1	236
<i>Джусупов Б.И., Никамбекова А.Б.</i> К вопросу о проблеме символизма в истории культуры	1	243
<i>Дүйсен Н.Б., Есім Ф., Кавус С.К., Турсынбаева А.О.</i> Фәлсафа – мұсылман мәдениетінің туындысы ...	1	250
<i>Ермагамбетова К.С.</i> Приозерсктің қалалық кеңістігін мәдени-философиялық талдау: полигон орталығынан мәдени және тарихи жадты қайта жаңғыртуға дейін	4	220
<i>Жусупова Б.Ж.</i> О ситуации неопределенности в современном казахстанском обществе (социально-философский анализ).....	1	257
<i>Караконисова С.Г., Солощенко П.П.</i> Қазақстанның өркениеттік даму перспективаларын философиялық тұрғыдан ұғыну контекстіндегі жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар..	3	199
<i>Карипбаев Б.И.</i> Знание, наука, университет в координатах информационной агрессии (опыт социально-философского дискурса)	2	326
<i>Карипбаев Б.И.</i> Определение стратегических приоритетов цивилизационного развития в новых образовательных форматах независимого Казахстана.....	4	239
<i>Карипбаев Б.И.</i> Судьба науки и образования в эпоху глобализации (социально-философский аспект проблемы).....	2	335
<i>Карипбаев Б.И., Домбайчы М.А.</i> Научно-методологические координаты осмысления феномена толерантности и этноконфессиональной идентичности	4	246
<i>Касбаева Г.С., Бюлент Шенай, Кемербай Р.А.</i> Мәдениеттегі менеджмент және халықаралық мәдени кеңістікке интеграциялану.....	2	316
<i>Клишина М.В., Сейфуллина Г.Р., Джабаева Г.Н., Тутинова Н.Е.</i> Творчество и креативность в контексте аксиологического аспекта научной коммуникации	1	265
<i>Қалдыбай А.Б., Абдигалиева Г.К.</i> Әлемдік және Қазақстан қоғамындағы гендерлік стереотиптермен байланысты зерттеулерге әдеби шолу.	1	273
<i>Манасова М.М., Клишина М.В., Сейфуллина Г.Р.</i> Трансформация системы ценностных предпочтений в условиях городской среды (мегаполиса)	2	343
<i>Мейрамова Н.А., Бакирова А.Т.</i> Философияның медицина студенттерінің рухани ізденісін дамытудағы маңыздылығы.	1	301
<i>Муканова А.К., Карипбаев Б.И., Толеуова М.О.</i> Религиозная идентичность в парадигме современной культуры.	2	352
<i>Муканова А.К., Семедов С.А., Карипбаев Б.И., Шорманбаева Д.Г.</i> Трансформация понимания идентичности в философском дискурсе.	1	291
<i>Наурыз Г.О., Каирбеков Н.Е.</i> Особенности индустрии экстремальной музыки на Ближнем Востоке.	3	216
<i>Попандопуло М.П., Аубакирова С.С., Исакова З.С., Мукатова Д.Р.</i> Искусство как важная составляющая духовного воспитания личности	4	292
<i>Раисов А.М., Жусупова Б. Ж.</i> Трансформация мышления в контексте преодоления метафизики в философии Мартина Хайдеггера.....	2	359
<i>Рыскалиев Т.Х., Есенғалиева В.А., Саркулова Г.С., Саркулова М.С.</i> Своеобразие казахской философии.....	3	226
<i>Рыскиева А.А., Амребаева Ж.Т., Абжалов С.У., Куранбек А.А., Базарбаев К.К.</i> Эзотерический смысл мира «непреходяще ценных сугей» Жусупа Баласағуни в «Кутту билим».....	3	236
<i>Сагикызы А., Жиренова А.Т., Абеуова Ш.К.</i> Культурная идентичность общества как теоретическая проблема	4	254
<i>Салыматова Н.Р., Болысова К.М., Өзкан А.Р.</i> «Ақырзаман» теориясының онтологиялық желісі.	1	309
<i>Салыматова Н.Р., Никамбекова А.Б.</i> Болашақ заман келбеті: футурологиялық тұжырымдамаларға талдау.	1	316
<i>Сариева А.Т., Жолдубаева А.К.</i> Постпандемия кезеңіндегі жаңа құндылықтар: «жаңа норма» ұғымының рөлі.....	3	246

<i>Сейтахметова Н.Л., Турганбаева Ж.Ж.</i> Исламская идентичность как полиаспектный конструкт социокультурных реалий Казахстана	3	254
<i>Спанов М.Ж.</i> Блум таксономия әдісі философияны оқытуда жетістікке жету құралы ретінде	4	263
<i>Темирғалиев К.А., Джамалиева Ғ.Ж., Атеи О.Ф., Ахметова И.А.</i> Маргиналдылық әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде	3	261
<i>Хафиз Ғ., Аубакирова С.С., Исақова З.С.</i> Ақпарат алаңындағы діни сананың ахуалы (Интернет мысалында)	2	392
<i>Шалдарбекова А.Б., Тұмашбай Т.Е., Кемербай Р.А.</i> Мағжан Жұмабаев шығармашылығының философиялық аспектілері.....	2	382

**МЕРЕЙТОЙ ИЕСІ
НАШИ ЮБИЛЯРЫ
OUR ANNIVERSARIES**

<i>Құранбек Ә., Қошқарбаев Е.</i> Ғылыммен өрілген ғұмыр	1	332
--	---	-----

**ЖАҢАЛЫҚТАР. ОҚИҒАЛАР. ФАКТІЛЕР
НОВОСТИ. СОБЫТИЯ. ФАКТЫ
NEWS. EVENTS. DATA**

Парадигмы мегапроекта «Большое Евразийское партнерство» (информация о Международной конференции)	3	278
--	---	-----